

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО”**

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

№ 1/2 (33/34)

**КИЇВ
2017**

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”, протокол № 3 від 12 березня 2018 року.

Журнал внесено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з політологічних, соціологічних, юридичних наук відповідно до Постанов Президії Вищої атестаційної комісії України від 09.07.1999 № 1-05/7 та від 14.04.2010 р. № 1-05/3; Наказу МОН України від 13.07.2015 № 747 (додаток 17).

*Вісник Національного технічного університету України
“Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право
включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща).*

www.socio-journal.kpi.kiev.ua

Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. праць. – Київ, 2017. – № 1/2 (33/34). – 276 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: П.В. Кутуєв – д. с. н., професор, зав. кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського (головний редактор); О.О. Кравчук – д. ю. н., доц., зав. кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського (головний редактор); А.А. Мельниченко – к. філос. н., доц., декан факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського (заступник головних редакторів); А.С. Радей – к. філос. н., ст. викладач кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; А.О. Ручка – д. філос. н., професор кафедри галузевої соціології факультету соціології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; А.П. Горбачик – к. фіз.-мат. н., доц., декан факультету соціології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; Б.В. Новіков – д. філос. н., професор, зав. кафедри філософії факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; В.А. Мисливий – д. ю. н., професор кафедри публічного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; В.М. Денисенко – д. політ. н., професор, зав. кафедри теорії та історії політичної науки ЛНУ ім. І. Франка; В.М. Кулик – д. політ. н., головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; В.С. Бакіров – д. с. н., професор, академік НАН України, зав. кафедри прикладної соціології, ректор Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна; Д.І. Голосніченко – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Є.Д. Лук'янчиков – д. ю. н., професор кафедри інформаційного права та права інтелектуальної власності факультету соціології і права КПІ імені Ігоря Сікорського; Є.І. Головаха – д. філос. н., професор, зав. відділу методології та методів соціологічних досліджень Інституту соціології НАНУ; І.П. Голосніченко – д. ю. н., професор, заст. директора з наукової роботи Київського інституту інтелектуальної власності і права Національного університету «Одеська національна юридична академія»; Л.Г. Сокур'янська – д. с. н., професор, зав. кафедри соціології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна; Л.Є. Смола – д. політ. н., професор кафедри видавничої справи та редагування КПІ ім. Ігоря Сікорського; Л.М. Хижняк – д. с. н., професор, заступник декана з наукової роботи Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна; Н.В. Костенко – д. с. н., професор, зав. відділу соціології культури та масових комунікацій Інституту соціології НАНУ; О.А. Фісун – д. політ. н., професор, зав. кафедри політології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна; О.Г. Злобіна – д. с. н., професор, зав. відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ; О.Д. Куценко – д. с. н., професор, зав. кафедри соціальних структур і соціальних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; О.І. Салтовський – д. політ. н., професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; С.О. Макеєв – д. с. н., професор, зав. відділу дослідження соціальних структур Інституту соціології НАНУ; Ю.С. Ганжуров – д. політ. н., професор, заслужений працівник культури України, зав. кафедри менеджменту видавничо-поліграфічної галузі КПІ ім. Ігоря Сікорського; О.С. Мурадян – к. с. н., доц., декан факультету соціології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна; О.В. Тріщук – докт. із соц. к., професор, зав. кафедри видавничої справи та редагування ВПІ КПІ ім. Ігоря Сікорського.

МІЖНАРОДНИЙ СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ: Яцек Верчінські – д. ю. н., професор, директор аспірантських програм факультету права і адміністрації Варшавського університету; Тадеуш Кочовські – д. ю. н., професор, зав. кафедри господарського права Вроцлавського економічного університету; А.В. Коротаєв – д. іст. н., зав. лабораторії моніторингу ризиків соціально-політичної дестабілізації Науково-дослідного університету «Вища школа економіки», Москва, РФ; Абель Полезе – Ph.D. in Social Sciences, ст. науковий співробітник, Інститут політичних наук та врядування, Талліннський технічний університет, Таллін, Естонія; Адріана Міка – доктор наук з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету; Алієв Амір Ібрагім огли – д. ю. н., професор, декан юридичного факультету Бакінського державного Університету; Войцех Рафаловський – Ph.D. in Sociology, асистент-професор соціології Варшавського університету; Георгій Дерлуг'ян – Ph.D. з соціології, професор соціології та публічної політики філіалу Нью-Йоркського університету в Абу-Дабі, ОАЕ; Джеффри Александер – професор соціології Йельського університету, США; Є. Калужнова – к. е. н., професор університету м. Редінг, Велика Британія, Директор Центру Євразійських досліджень; Є.І. Степанов – д. філос. н., професор, головний науковий співробітник Інституту соціології РАН, Президент Міжнародної асоціації конфліктологів, Москва, РФ; Іренеуш Садовський – Ph.D. in Political Science, науковий співробітник Інституту політичних досліджень ПАН, Польща; Кімітака Мацузато – професор пол. н. Токійського університету, Японія; М.А. Шабанова – д. с. н., професор, зав. кафедри соціально-економічних систем та соціальної політики Науково-дослідного університету «Вища школа економіки», Москва, РФ; Миколай Павляк – Ph.D. in Sociology, асистент-професор соціології Варшавського університету; Моніка Еппінгер – Ph.D. з антропології, асистент-професор соціології права Університету міста Сент-Луїс, США; Н.М. Зарубіна – д. філос. н., професор кафедри соціології Московського державного інституту міжнародних відносин (університету) МЗС РФ; Пал Тамаш – Ph.D. in Sociology, професор соціології Університету Корвінус, Будапешт, Угорщина; Пітер Г. Соломон – професор політології, права та кримінології університету м. Торонто, Канада; Анджей Пукшто – д. політ. н., зав. кафедри політології Університету Вітовта Великого, Литва; Сара Вітмор – Ph.D. з політології, університет Оксфорд Брукс, Велика Британія; С.О. Нефьодов – к. фіз.-мат. н., д. істор. н., професор Уральського федерального університету, Єкатеринбург, РФ; Сальваторе Бабонес – Ph.D. in Sociology, асоційований професор соціології та соціальної політики Сіднейського університету, Австралія; Чангзу Сонг – Ph.D. з політології, викладач університету м. Окленд, Нова Зеландія; Ева Ясюк – доктор права, Перший проректор Вищої торгівельної школи в Радомі (Польща); Ерік Райнерт – Ph.D. з економіки, професор управління технологіями Талінського технічного університету (Естонія, Норвегія); Кеван Харріс, Ph.D. in Sociology, асистент-професор соціології Університету Каліфорнії в Лос-Анжелесі, США; Котляров І.В. – д. с. н., професор, директор Інституту соціології НАН Білорусі; Шавель С.О. – д. с. н., професор, головний науковий співробітник відділу соціології соціальної сфери Інституту соціології НАН Білорусі; Костюкевич С.В. – к. с. н., старший науковий співробітник відділу соціології соціальної сфери Інституту соціології НАН Білорусі.

ЗМІСТ

ПОЛІТОЛОГІЯ

Черниш Вадим, Махадеван Прем Інформаційний вимір гібридної війни.....	9
Багінський А. В. Реконцептуалізація модерної держави: автономія, спроможність, належне урядування та конфлікти.....	22
Бокоч В. М. Релігія в гібридній війні на сході України.....	27
Васильченко О. М. Когнітивний фреймінг як інструмент врегулювання міжнародних конфліктів.....	32
Горло Н. В. Етнополітичні ризики у взаємодії національних меншин і споріднених їм держав.....	37
Кияниця Л. Л. Конфліктогенність міждержавних відносин на Близькому Сході після «Арабської весни»: сучасний стан та перспективи розвитку.....	43
Ключкович А. Ю. Інститут президентства в контексті політичних трансформацій у Словаччій Республіці.....	49
Коппель О. А., Пархомчук О. С. Альтернативні моделі міжнародного порядку.....	54
Лепська Н. В. Структура та типологія сучасного геополітичного простору.....	59
Павлятенко О. В. Умови та фактори поширення сепаратистських настроїв в Україні: етнонаціональний аспект.....	64
Яворський М. С. Феномен популізму крізь призму історії політичної думки (концептуалізація поняття).....	69
Яковлєва Н. І. Динаміка змін системи виборів народних депутатів України.....	74
Яновська О. В. Інституалізація волонтерського руху в Україні: безпековий вимір.....	80

СОЦІОЛОГІЯ

Берездецька Л. В. Спроба аналізу військового конфлікту на сході України в площині травматичних теорій.....	84
Бєлоусова Н. В., Безносьок О. І. Нові форми та прийоми навчання студентів з інклюзією в університеті «Україна» в рамках програми розвитку інклюзивного соціально-реабілітаційного туризму.....	92
Ващинська І. І. Теоретична інтерпретація та моделювання поняття «групова лояльність».....	95
Глебова Н. І. Соціальна компетентність: соціологічні аспекти дослідження чинників успішної колективної професійної діяльності.....	101

Дембицкий С. С. Независимая Украина в геополитическом дискурсе: вехи и акценты.....	107
Жовнір А. О. Забезпечення інформаційної безпеки в умовах становлення та розвитку електронної освіти.....	120
Конончук О. Г. Аналіз методологічних аспектів індексу «Freedom in the World».....	125
Кравченко В. О., Королевська А. В. Гендерна нейтральність у шведському суспільстві.....	131
Любчук В. В. Нетрадиційні методи викладання соціології на несоціологічних спеціальностях (досвід застосування).....	135
Орос О. Б. Детермінація насильницької поведінки серед дітей підліткового віку.....	138
Пилипенко Я. С. Демаркація понять «воєнний конфлікт», «збройний конфлікт» та «війна».....	143
Прасюк О. В. Позиціювання іміджів політичних партій під час виборчих кампаній в Україні.....	147
Усенков М. А. Циркуляція політичної еліти на прикладі 4-8 складів Верховної Ради України.....	150
Цихуляк І. М. Ретроспектива духовно-соціальних аспектів душпастирства греко-католицького духовництва у другій половині ХІХ століття.....	156
Шелухін В. А. Інтернет-піратство як раціональний вибір (з погляду моделі Г. Беккера та концепції мікро-макро переходів Дж. Колмена).....	161

ПРАВО

Бенедик В. І. Щодо застосування обмежень спільної роботи близьких осіб до завідуючих структурними підрозділами закладів охорони здоров'я.....	171
Гуйван П. Д. Окремі питання темпоральних координат справедливого судочинства.....	175
Джавадов Хикмет Аловсат оглы Привлечение к участию в деле третьих лиц, не заявляющих самостоятельных требований относительно предмета спора, на стадии подготовки гражданского дела к судебному рассмотрению.....	181
Єфімов М. М. Підготовчий етап пред'явлення особи для впізнання під час розслідування злочинів проти моральності.....	186
Звоздецька І. В. Правова культура суб'єктів парламентських процедур.....	190
Кравчук О. О. Три види правового статусу фізичної особи.....	194

Кузьмич О. Я.	
Гарантія як вид правовідносин за участю третіх осіб.....	201
Кузьмін Д. В., Іващенко М. М.	
Правові засади експлуатації вітро- та фотоелектричних перетворювачів енергії приватними домогосподарствами	206
Маковецька В. В.	
Забезпечення права дитини на належне виховання в сім'ї трудових мігрантів.....	212
Морозов Д. А., Бондар В. С.	
Використання спеціальних знань під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій у розслідуванні незаконного посіву або вирощування снотворного маку чи конопель.....	216
Несправа М. В.	
Права і свободи людини у християнській традиції.....	223
Нуруллаєв І. С.	
Особливості універсально-правового механізму міжнародного співробітництва в боротьбі з окремими видами злочинів (на прикладі корупції).....	230
Пашинський В. Й.	
Верховна Рада України в системі суб'єктів забезпечення оборони держави.....	238
Ткачук Т. Ю.	
Механізми протидії інформаційним загрозам зовнішніх джерел.....	242
Шульга Є. В.	
Правові заходи попередження адміністративної деліктності: критерії ефективності.....	247
РЕФЕРАТИ	252

CONTENTS

POLITICAL SCIENCE

Chernysh V., Mahadevan P.

The informational dimension of hybrid warfare..... 9

Baginsky A.

Reconceptualization of modern state: autonomy, capacity, reliable governance and conflicts.....22

Bokoch V.

Religion in hybrid war in Eastern Ukraine..... 27

Vasylchenko O.

Cognitive framing as an instrument of international conflict settlement.....32

Gorlo N.

Ethnopolitical risks of interaction between national minorities and kin-states.....37

Kyianytsia L.

The conflict potential of inter-state relations in the Middle East after the 'Arab Spring':
the current state and prospects of development.....43

Klyuchkovych A.

Institute of presidency in the context of political transformations in the Slovak Republic..... 49

Koppel O., Parkhomchuk O.

Alternative models of world order54

Lepska N.

Structure and typology of modern geopolitical space.....59

Pavliatenko O.

Conditions and factors of separatism spreading in Ukraine: ethno-national aspect..... 64

Yavorsky M.

The phenomenon of populism through the prism of the history
of political thought (intuitive search and conceptualization of the term).....69

Yakovleva N.

The dynamics of changes in the system for electing people's deputies of Ukraine.....74

Yanovska O.

Institutionalization of the volunteer movement in Ukraine: security dimension.....80

SOCIOLOGY

Berezdetska L.

An attempt of the analysis of military conflict in the East
of Ukraine within the framework of trauma theories.....84

Bielousova N., Beznosiuk O.

New forms and techniques of learning for students with inclusion
in the university "Ukraine" under the program of development of the social rehabilitation tourism.....92

Vashchynska I.

Theoretical interpretation and the modeling of the concept "group loyalty".....95

Hlebova N.

Social competence: sociological aspects of the investigation of factors
of successful collective professional activity.....101

Dembytskyi S.

Independent Ukraine in geopolitical discourse: milestones and accents.....107

Zhovnir A.

Ensuring information security in the conditions of the formation and development of e-learning.....120

Kononchuk O.

Analysis of methodological aspects of the index "Freedom in the Word".....125

Kravchenko V., Korolevska A.

Gender neutrality in Swedish society.....131

Liubchuk V.

Non-traditional methods of sociology for non-sociological specialties (experience of application).....135

Oros O.	
Determination of violent behavior among adolescents.....	138
Pilipenko Ya.	
Demarcation configures "military conflict", "armed conflict" and "war".....	143
Prasiuk O.	
Positioning of the images of political parties at the time of election campaigns in Ukraine.....	147
Usenkov M.	
Circulation of the political elite by the example of 4-8 formulations of the Parliament of Ukraine.....	150
Tsykhuliak I.	
Retrospective of the spiritual and social aspects of the springs of Greek-Catholic spirituality in the second half of the XIX century.....	156
Shelukhin V.	
Internet piracy as a rational choice: evidence from the Becker model and J. S. Coleman's conception of micro-to-macro transitions.....	161
LAW	
Benedyk V.	
Some aspects of legal restrictions concerning joint work of relative persons application to the heads of the health care units.....	171
Guyvan P.	
Some issues of the temporal coordinates of fair trial.....	175
Javadov H.	
Attraction to participation in business of the third parties who aren't saying independent requirements concerning a dispute subject at a stage of preparation of a civil case for judicial review.....	181
Yefimov M.	
The preparatory stage of presentation of a person for identification in the investigation of crimes against morality.....	186
Zvozdetska I.	
Legal culture of parliamentary procedures' subjects.....	190
Kravchuk O.O.	
Three types of legal status of an individual.....	194
Kuzmych O.A.	
Guarantee as type of legal relationships is with participation of the third persons.....	201
Kuzmin D., Ivashchenko M.	
Legal basis use wind and photovoltaic energy private households.....	206
Makovetska V.	
Ensuring the right of the child to the proper education in the family of labor migrants.....	212
Morozov D., Bondar V.	
The use of special knowledge during covert investigation (invisible) actions in the investigation of illegal sows or growing the sleeved make or honey.....	216
Nesprava M.	
Human Rights and Freedoms in the Christian Tradition'.....	223
Nurullaev Ilkin Sadagat ogli	
Peculiarities of universal legal mechanism of international cooperation in prevention of definite types of crimes (on the example of corruption).....	230
Pashinskiy V.	
Verkhovna Rada of Ukraine in the system of subjects of providing the defense of the state.....	238
Tkachuk T.	
The mechanisms of counteraction to information threats of external sources.....	242
Shulha Ye.	
Legal measures of preventing administrative delicacy: the criteria of efficiency.....	247
ABSTRACTS	252

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ВИМІР ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Черниш Вадим,
кандидат юридичних наук,
міністр з питань тимчасово окупованих територій
та внутрішньо переміщених осіб України

Махадеван Прем,
кандидат військових наук,
старший науковий співробітник
Центру досліджень у галузі безпеки
Федеральної вищої технічної школи Цюриха (ETH Zürich), Швейцарія

Жорстокі протести, очолювані бойовиками-посередниками, фінансованими з-за кордону, не можна подолати виключно військовими методами. Автори нагадують читачам про те, що «гібридна війна» – це явище, у якому домінує цивільний компонент. Планування, підготовка та ведення такої війни відрізняються від клаузевицького уявлення про ідеальну війну, коли оперативний контроль покладено на професійних військових. Натомість успішність наступальних гібридних кампаній залежить від координації між цивільним і військовим компонентами, при цьому керівна роль відводиться цивільному компоненту. Для протидії руйнівній тактиці, яку використовують учасники такої війни, необхідні також комплексні зусилля всього державного апарату.

Жестокие протесты, возглавляемые боевиками-посредниками, которых финансируют из-за границы, невозможно победить исключительно военными методами. Авторы напоминают читателям о том, что «гибридная война» – это явление, в котором доминирует гражданский компонент. Планирование, подготовка и ведение такой войны отличаются от клаузевицкого представления про идеальную войну, когда оперативный контроль положен на профессиональных военных. В свою очередь успешность наступательных гибридных кампаний зависит от координации между гражданским и военным компонентами, при этом главная роль отводится гражданскому компоненту. Для противодействия разрушающей тактике, которую используют участники такой войны, необходимы также комплексные усилия всего государственного аппарата.

Brutal protests led by militant intermediaries, financed from abroad, cannot be overcome solely with military means. The authors remind readers that the “hybrid war” is a phenomenon dominated by a civilian component. Planning, preparation and conduct of such a war differ from Clausewitz’s idea of an ideal war, when operational control is entrusted to professional military personnel. Instead, success of offensive hybrid campaigns depends on coordination between civilian and military components, with leadership assigned to the civilian component. In order to counteract the destructive tactics used by participants in such a war, comprehensive efforts of the entire state apparatus are also necessary.

Ключові слова: пропаганда, гібридна війна, спеціальні операції, Крим, Донбас, Європейський Союз, побудова нації.

У статті проводиться межа між поняттями «пропаганда», що розглядається як стратегічне використання засобів масової інформації (далі – ЗМІ) з метою впливу на політичні переконання іноземних аудиторій, та «інформаційні операції», які стосуються тактичної ролі ЗМІ як інструменту дезінформації. Автори погоджуються з твердженням британського вченого Х'ю Страхана про те, що надмірний акцент на «новизні» будь-якої форми ведення війни (зокрема й гібридної) є помилковим. Такий підхід є «астратегічним», оскільки передбачає надання надмірної уваги незначним, легко змінюваним аспектам військових операцій та нехтування ширшими рамками, у межах яких ці операції проводяться. Такі рамки є прогнозованими, якщо їх розглядати об'єктивно, і їм можна успішно протидіяти. Стаття завершується рекомендацією про те, що Україні варто підготуватись до тривалої інформаційної кампанії, сконцентрованої на внутрішній розбудові нації та реалізації більш інклюзивної політики.

Менше «війни» та більше «конфлікту»

Сам термін «гібридна війна» вживається помилково, оскільки він передбачає хибний вибір між двома крайностями – станом збройного протистояння та миром, а також припускає, що агресора

(того, хто порушує мир) можна легко визначити. Насправді ж, починаючи з Більшовицької революції 1917 року, зазнали змін самі методи ведення війни. Уряди більше не оголошують про те, що умови миру скінчилися, після чого кидають свої армії в бій. Натомість агенти-провокатори в країні-цілі розкручують спіраль ескалації, дестабілізуючи ситуацію на місцях, чим, зрештою, дають агресору привід, щоб втрутитись у внутрішню боротьбу. Саме так Червона армія вторглася в Грузію в 1921 році – на запрошення місцевих більшовиків. Подібною хитрістю скористалась нацистська Німеччина в 1939 році, коли інсцензовані напади на кордоні стали приводом для виправдання вторгнення в Польщу. У всіх таких випадках держава, яка здійснює напад, має присвятити значний час вивченню суспільних розривів у країні-цілі.

З 2014 року західні оглядачі згадували у своїх дописах про так звану «доктрину Герасимова». Названа за ім'ям начальника російського Генерального штабу Валерія Герасимова, ця доктрина вважається прообразом концепції гібридної війни. Варто зауважити, що ні В. Герасимов, ні будь-який інший російський стратег не використовували термін «гібридна війна», окрім як посилаючись на західну літературу із цього питання. Частково це зумовлювалось тим, що концепція не була російською за походженням. Натомість її було розроблено в американських військових академіях як спосіб зрозуміти конфлікти, що характеризувалися здебільшого неофіційними (тобто недержавними) системами мобілізації. Ці конфлікти були «гібридними», оскільки поєднували в собі традиційну військову тактику та озброєння, напади терористичних і партизанських угруповань, заворушення в містах та організовану злочинність. Варто пам'ятати, що перші американські праці з питань гібридної війни з'явилися у часи незаперечної однополярності міжнародної системи. В американської військової потуги не було рівного їй конкурента, тому робочі визначення, що використовувались під час дослідження гібридної війни, передбачали можливість участі в ній лише недержавних суб'єктів. Це бачення було неточним.

Після завершення холодної війни в 1989 році держави також брали участь у гібридній війні, особливо не афішуючи це, незважаючи на те, що недержавні суб'єкти більш відкрито кидали виклик арміям Заходу. Одним із прикладів цього є підтримка Іраном шіїтських бойовиків в Іраку після скинення Америкою режиму Саддама Хусейна в 2003 році. Ще більш показовий приклад – багаторічна підтримка Пакистаном вилазок бойовиків на частину території Кашміру, що перебуває під управлінням Індії. Цю підтримку було розширено на вилазки цивільних осіб і регулярних військовослужбовців (які нібито діяли як приватні особи або без наказу) на територію Індії з метою вчинення провокативних дій. Якщо теоретично концептуалізувати цей стан справ, то Пакистан веде як парамілітарну діяльність (озброєння, фінансування й підготовка місцевих кашмірських повстанців в Індії), так і таємні військові операції (короткочасні напади, до скоєння яких причетні безпосередньо військовослужбовці та спеціально підготовлені найманці, проти чітко визначених цілей задля досягнення мети відповідної кампанії; прикладом є таємне вторгнення в індійський регіон Каргіл улітку 1999 року).

Такі конфлікти призвели до розмиття межі між миром і війною – типова ознака того, що, як передбачав В. Герасимов, майбутні війни будуть «нелінійними». Отже, гібридна війна в тому розумінні, у якому вона початково сприймалася на Заході, менше стосується сьогоденних безпекових викликів. Вона лише поверхнево подібна до російських оцінок того, як відбуватимуться війни між державами в майбутньому. У фоліанті «Основи загальної теорії війни», виданому в 2013 році за авторством генерал-майора Олександра Владімірова, віце-президента Колегії військових експертів Росії, ідеться про те, що такі конфлікти мають три чіткі характеристики, що відрізняють їх від воєн минулого:

- 1) боротьба має радше ідеологічний характер, ніж територіальний;
- 2) метою є радше здійснення політичного, економічного та культурного впливу, ніж знищення збройних сил ворога;
- 3) характер дій є радше безконтактним, ніж контактним, як, наприклад, бій «стінка на стінку» (однак ще може спостерігатись обмежене використання сил спеціальних операцій і нерегулярних збройних формувань у тилу ворога для завдання удару по недостатньо захищених територіях).

У військовій доктрині радянської ери наголошувалось на тактичному використанні дезінформації – бачення, що перейшло до російських збройних сил після 1991 року. Прикриття наступальних операцій умисною дезінформацією є невід'ємною частиною будь-якого бойового розгортання російських військових сил. Навіть західні армії вдаються до маніпулювання вільними ЗМІ, одним із прикладів чого є операція «Буря в пустелі», проведена в 1991 році. Хоча, можливо, і не існувало організованих зусиль із введення в оману американських журналістів щодо воєнних планів збройних сил у їхній державі, хибна інформація все ж просочувалась із боку офіційних осіб (які нібито діяли за власною ініціативою). Колумніст журналу «Newsweek» Джонатан Алтер пізніше зауважив, що «використання ЗМІ для введення ворога в оману є елементом ведення війни».

Водночас те, що Україна відчула на собі в 2014 році, здається, було зовсім іншого ґатунку. Спосіб використання дезінформації під час захоплення Криму та прихованого вторгнення на Донбас застав західних військових експертів зненацька. Багато американських і європейських оглядачів

пізніше аналізували заперечення Москви, озвучені на високому рівні, про те, що «зелені чоловічки», які діяли в Криму, були російськими солдатами, – заперечення, які, як показали події, були повністю неправдивими. Однак навіть такий обман був подібним до того, що практикувався адміністрацією Дж. Буша в 2002–2003 роках перед вторгненням до Іраку. Відтоді спеціалісти детально розібрали всі оманливі заяви адміністрації про зв'язки Іраку з Аль-Каїдою та розроблення зброї масового знищення. Озираючись назад, схоже, можна стверджувати, що введення в оману ЗМІ заледве притаманне тільки російському політикуму – інші країни це також роблять.

Отже, якщо офіційне поширення дезінформації не є «новиною», тоді чому конфлікт в Україні нині змушує уряди країн Заходу вбачати в російських ЗМІ довгострокову безпекову загрозу? Відповідь може полягати в тому, що тактика, яка дала Росії змогу прибрати до рук Крим та ввести війська на Донбас, не була простою короткостроковою тактикою введення в оману. Офіційному запереченню належності «зелених чоловічків» раніше надавалось більше значущості, ніж було потрібно. Як Україна, так і Захід були зосереджені на деескалації ситуації з Росією, реалізуючи політику, яка презюмувала, що відновлення попереднього *статусу-кво* бажали обидві сторони. Фактично ж Москва завжди чітко давала зрозуміти, що не змарнує історичного шансу повернути собі Крим, навіть якщо це означатиме конфлікт із Києвом.

Те, що допомогло Росії досягти успіху як відкрито, так і таємним шляхом, було поступовим пожорсткішанням російської «м'якої сили». За багато років до свого військового втручання Росія трансформувала інформаційний клімат не лише на територіях, що наразі перебувають поза контролем уряду України, а й у Західній Європі та в Північній Америці. Користуючись дефіцитом довіри, з яким зіткнулись англо-американські ЗМІ в результаті сумнівних репортажів щодо Іраку, Росія в середині 2000-х років почала позиціонувати себе як альтернативний полюс думок і новин. Це дало їй змогу задовольнити довготривалу психологічну потребу західного та незахідного суспільства в «критичному» погляді на події у світі. Москва поєднала як тверду, так і м'яку силу для досягнення своєї геополітичної мети. Вона, таким чином, інвестувала в побудову того, що нині загальновідомо як «розумна сила», обмеживши цим варіанти відповіді як для Києва, так і для західних столиць.

Конкурентні світогляди

Приблизно протягом століття Росію ідеалізували як полюс, протилежний західному матеріалізму. Провідні інтелектуали, такі як Джордж Бернард Шоу, вважали, що країна перебуває в авангарді «глобального духовного відродження», що має прийти на зміну вадам демократії та крайнощам капіталізму. Цей світогляд проявляється як у Росії (звідси й досить популярна теорія про чітко виражену та духовно чисту «євразійську» цивілізацію), так і в певних осередках західного суспільства. Варіант зазначеного світогляду спостерігається також у Китаї, що створює власний пропагандистський апарат, який хоч і затьмарює кремлівський, проте є менш дослідженим, оскільки його політичний вплив переважно відчують лише безпосередні сусіди Китаю. У такому інформаційному середовищі аудиторія ЗМІ як на глобальному рівні, так і в Східній Європі зокрема може обирати не лише з-поміж наративів, а й із-поміж протилежних реалій. Для тих, хто не сприймає західні аргументи та термінологію, відданість бажаним контрнарративам переважає будь-яку потребу залишатись у межах фактів.

Так, під час опитування, проведеного серед росіян у 2015 році, виявилось, що більшість людей радше не вірять заявам свого уряду щодо присутності російських солдатів у Криму, ніж погоджуються з такими заявами. Однак навіть ці скептики вважають, що Москва змушена надавати неправдиву інформацію з огляду на несприятливі обставини, у яких опинилась Росія. Поширена думка про те, що інтереси Росії та Заходу не співпадають, легітимізує обман на нижчому рівні та послаблює соціальний запит на те, щоб знати «правду». Також відсутня єдина істина (як у 1990-х роках), і багато телеглядачів, читачів газет і користувачів мережі Інтернет у різних країнах можуть обирати ту істину, яка їм найбільше до вподоби. Додайте до цього той факт, що уряди навчилися краще контролювати спектр наративів у ЗМІ, до яких їх громадяни мають легкий доступ, що дає їм змогу представляти різні версії «реальності» для різних аудиторій удома та за кордоном.

Україна стала жертвою цього світоглядного розколу між Заходом і «російським світом». Країна постала перед дилемою, подібною до тієї, з якою мали справу республіки Балтії – Естонія та Латвія: російськомовне населення, яке зазнає впливу російських ЗМІ, відчуває себе виключеним із політичного життя, що зумовлює процес його відчуження. виправдовуючи постфактум свою інтервенцію в Крим і на Донбас, Росія стверджує, що деякі елементи протестного руху Євромайдану в 2013–2014 роках використовували символи, пов'язані з нацизмом. Ще одним приводом для вторгнення називають несвоєчасні зміни до українського законодавства, які могли призвести до маргіналізації російськомовного населення. Підживлюючи політичну дистанцію між занепокоєними своїм іміджем західними урядами та Києвом, Москва дбає про те, щоб Україна не одержувала активну іноземну допомогу для відновлення своєї територіальної цілісності. Отже, питання військового розв'язання конфлікту залишатиметься невизначеним, доки український політикум спершу не усуне дефіцит «м'якої сили»

як на внутрішньому, так і на міжнародному рівні. На сьогодні про цей аспект протидії гібридній війні говорять мало. Окремі успіхи, такі як перемога Сусани Джамаладінової (більше відомої під сценічним псевдонімом Джамала) на «Євробаченні – 2016» із піснею «1944», є недостатніми для того, щоб замінити послідовну політику. Вони нейтралізуються контрприкладом, таким як заборона на в'їзд прикутий до інвалідного візка Юлії Самойлової, російській учасниці «Євробачення – 2017», яке проходило у Києві. Хоча українська влада посилювалась на національне законодавство, яке забороняє несанкціонований в'їзд до Криму (Ю. Самойлова виступала там після його анексії Росією), негативного резонансу серед інших учасників пісенного конкурсу уникнути не вдалося.

Як і східні члени Європейського Союзу (далі – ЄС), Україна розглядає націоналізм більше в етнічній, ніж у цивільній площині. Деякі науковці стверджують, що по річці Ельбі проходить межа між двома політичними культурами в Європі – традиційними й консервативними суспільствами на сході та ліберальними й асимілятивними суспільствами на заході. Росія представляє себе як бастион консервативних цінностей, тоді як ЄС виступає за мультикультуралізм. Будь-яка дія (не важливо, санкціонована державою чи ні), що веде до відчуження російськомовного населення в Україні, не робить країну безпечнішою, натомість відштовхує ЄС від України. У час, коли Київ зазнає торговельних втрат унаслідок складних відносин із Москвою, важливо продемонструвати культуру політичної інклюзивності, щоб залучити інвестиції ЄС до України. Інакше навіть найактивніші зусилля зі зміцнення економіки країни даватимуть невтішні результати. Це вже підтверджується млявим темпом інвестицій ЄС в Україну з 2014 року. Первісні надії на те, що європейські компанії побудують нові ринки в країні, згасли. Проте українська промисловість вважається конкурентоспроможною завдяки своєму низькому рівню собівартості. Крім того, країна зберігає свою головну привабливість як джерело сільськогосподарської продукції. Єдиний спосіб змінити цю ситуацію – посилити боротьбу з корупцією, підвищити прозорість та, що найважливіше, продемонструвати те, що ризик ескалації конфлікту зменшується. Це потребуватиме проведення інформаційної кампанії, націленої на населення не підконтрольних уряду територій.

Мислити стратегічно, а не тактично

Тим, хто скептично ставиться до політики асиміляції, буде корисно ознайомитися з інформаційними аспектами російсько-грузинської війни 2008 року. На рівні щоденних репортажів ЗМІ Тбілісі швидше, ніж Москві, вдавалось представляти міжнародним журналістам свою версію подій у театрі бойових дій. На політичному рівні Грузія знайшла співчуття, поставши таким собі Давидом перед російським Голіафом. Однак ці короткострокові тенденції не мали тривалого ефекту. Після того, як початкове обурення стихло, Захід повернувся до стану майже нормальних відносин із Росією, полишивши Грузію саму на себе. Як це сталося? Відповідь полягає в тому, що Росія, заявивши про захист громадян у сепаратистських анклавах Грузії, частково перебрала на себе потік співчуття, виставивши Грузію винуватцем воєнних дій. Більшість західних оглядачів погоджуються з тим, що хоча реакція Росії була непропорційною, Грузія несла певну відповідальність за конфлікт. Розпочатий нею наступ на Абхазію та Південну Осетію було сприйнято як провокативний, незважаючи на те, що російсько-грузинські відносини почали погіршуватись ще за декілька місяців до того. Чи то Грузія фактично розпочала воєнні дії, чи то вона намагалась попередити вступ Росії на сепаратистські території, уже неважливо. Сама лише наявність власників російських паспортів на грузинській землі та застосування Тбілісі військової сили поблизу них дали Москві технічний привід стверджувати, що ця інтервенція була продиктована гуманітарними поривами. Війна, яка спалахнула в результаті цього, довела, що в разі виникнення складної регіональної кризи, яка не зачіпатиме життєво важливі інтереси Заходу, у західному політичному дискурсі не знайдеться місця для будь-якої ескалації, навіть якщо вона продиктована (за офіційною версією) самообороною.

До того ж стримування сторін від ескалації не супроводжується спробами об'єктивно розподілити відповідальність за кризу. Оскільки вважається, що російські експерти мають краще розуміння політики на пострадянському просторі, ніж нейтральні фахівці за межами регіону, їх обов'язково запрошують західні ЗМІ, щоб дізнатись про їхнє бачення під час випусків новин. Навіть якщо їхні заяви є ідеологічно викривленими, схильність професійної журналістики до дотримання «наукового методу» означає, що до їхніх думок будуть ставитись так само, як і до думок іноземних критиків Росії. Лише в тих випадках, коли Росія діє безпосередньо всупереч конкретним західним інтересам, західні ЗМІ активізують свої зусилля, щоб з'ясувати суть сумнівних тверджень.

За такої ситуації головною сильною стороною Москви є стратегічне терпіння. Її активні дії є кінцевою стадією більш тривалого процесу, що може розвиватись роками. Литовський учений Агнія Грігас поділила цей процес на сім стадій, демонструючи те, яким чином тверда та м'яка сили можуть поєднуватись для формування «розумної сили»:

- 1) поширення м'якої сили через такі організації, як Фонд «Русский мир»;
- 2) адвокація російських співвітчизників, маргіналізованих у країнах, де вони проживають;

3) політична мобілізація співвітчизників із метою посилення їхніх зв'язків «с Родиною» (історичною батьківщиною);

4) «паспортизація» співвітчизників, інколи всупереч місцевому законодавству;

5) інформаційна війна або пропаганда, яка набула нового значення з 2000 року;

6) фізичний захист співвітчизників перед загрозою для них самих і для їх майна;

7) анексія територій, на яких Росія має як життєво важливі інтереси, так і прихильне населення.

Хоча Крим залишається єдиним прикладом, коли було пройдено всі сім стадій (в інтерпретації А. Грігас), конфлікт на Донбасі містить елементи багатьох із них. Критичний перехід відбувається між стадіями 5 та 6, коли перші «зелені чоловічки» з'являються на території громади з метою її захисту шляхом захоплення урядових будівель для передання влади. Це відбувається лише тоді, коли Москва може правдоподібно стверджувати події постфактум, що вона діяла від імені громади, яка опинилась у небезпеці. За відсутності будь-якої загрози процес «повернення в лоно імперії», описаний вище, не зможе дійти до точки, коли залучення збройних сил можна буде виправдати. З іншого боку, більшість дій, наведених у стадіях 1–5, застосовують також інші великі держави з метою поширення свого впливу за кордоном. Винятком є «паспортизація» в країнах, де заборонене подвійне громадянство. Отже, будь-якій країні, що є ціллю ведення гібридної війни, важко прямо протидіяти м'якій силі з-за кордону, окрім як шляхом пристосування власної політики для спротиву майбутньому військовому варіанту.

Ключ до вирішення цієї проблеми, імовірно, можна знайти у вдалому використанні розриву між «м'яким» і «твердим» типами сили, завдяки чому запобігти розвитку стадій 6 і 7, описаних вище. Зазвичай м'яка сила є радше інклюзивною, ніж ексклюзивною. Вона спрямована на приваблення представників інших культур шляхом пропонування їм знань і перспектив, яких вони не знаходять у своїх суспільствах, проте які можуть бути корисними в розвитку зазначених суспільств. Під час холодної війни як США, так і Радянський Союз стверджували, що їхні моделі державного управління найкраще підходять для людства загалом. Вони не стверджували, що капіталізм є найкращою системою лише для Америки або що соціалізм підходить виключно для Радянського Союзу й більше нікого. Тепер ситуація змінилася. Росія позиціонує себе як ексклюзивну домівку для російськомовного населення й співвітчизників та виправдовує застосування твердої сили (здебільшого військової, проте також економічних стимулів і погроз) для їх «захисту». Її м'яка сила охоплює набагато меншу демографічну базу, ніж Радянський Союз під час холодної війни. Ця ексклюзивність потребує більш традиційного (та інклюзивного) підходу до м'якої сили.

Щодо України пріоритетною метою заходів із протидії гібридній війні має бути запобігання погіршенню суспільних діалогів до точки спалаху насильства між групами громадян. Це позбавить Росію змоги заявляти про потребу в більш відкритому «захисті» російських співвітчизників у країні. Водночас може бути запущено процес протидії інформаційній війні з боку Москви шляхом висвітлення інтеграційних заходів, яких Київ вживає з метою нівелювання впливу стадій 1–5.

Запровадження культури відкритих дебатів

З пропагандою можна вести боротьбу шляхом контрпропаганди, однак коли головною аудиторією є власне населення, процес донесення ідей повинен узгоджуватись із фактами. Багато чого залежить від того, чи аудиторія справді зацікавлена в дебатах або ж більша її частина бажає лише розваг, замаскованих під «новини». В останньому випадку необхідні освітні заходи, орієнтовані на розвиток індивідуалістської й критичної оцінки. В іншому разі будь-які ідеї сприйматимуться або відкидатимуться на основі колективістського «групового мислення». Вони не приведуть до фактичної трансформації думок.

У цій площині варто процитувати Вікінтаса Пугачаускаса, литовського журналіста, який у 2015 році написав чудову статтю до дебютного номера журналу «Journal on Baltic Security». Він стверджує (ми доповнили подекуди зазначене твердження, за потреби – В. Ч., П. М.), що багато хто на Заході вдається до інтелектуальної традиції самокритики. Їх бажання піддавати сумнівам статус-кво доходить до того, що вони спираються на російську пропаганду для того, щоб дізнаватись про помилковість дій своїх урядів. Це частково зумовлене відразою до упередженості, притаманної західним ЗМІ. Навіть у такому разі з огляду на індивідуалістичний характер західного суспільства інсинуатори все одно застосовують процеси критичного мислення для формування в цільовій аудиторії суб'єктивної оцінки, упередженої до їх урядів.

В. Пугачаускас зауважує, що натомість аудиторії в традиційній радянській/російській сфері впливу не є схильними до критичної оцінки репортажів ЗМІ. Вони або категорично відкидають усю інформацію, джерелом якої є ЗМІ, або сприймають її без незалежного осмислення. Така ситуація є спадком тоталітаризму. У суспільствах, таких як держави Балтії, де суспільна думка поляризована між тими, хто шукає тісніших зв'язків із Росією, та тими, хто бажає від неї дистанціюватися, брак критичного мислення є шкідливим. Це збільшує суспільні розриви, що активно використовуються

в московській так званій «доктрині Караганова». Цю доктрину було запропоновано в 1992 році, вона ознаменувала початок кремлівських зусиль із використання зв'язків з етнічними росіянами та російськомовним населенням у Східній Європі з метою висунення вимог щодо їх політичної ідентичності. Згідно з її положеннями співвітчизники є потенційним іноземним активом за умови, що вони мешкають за кордоном і не інтегруються в приймаючі суспільства. Упродовж 2000-х років цей парадоксальний підхід довів свою сталість, оскільки ціни на вуглеводні давали Москві змогу виглядати вартим регіонального благополуччя. Співвітчизники радо відгукнулись на можливість поновлення своїх зв'язків із батьківщиною в надії одержати привілейований доступ до можливостей для бізнесу. Однак унаслідок рецесії й фінансової кризи 2008–2010 років відбулися дві зміни. По-перше, на перший план вийшли соціальні розриви між неросійськомовним місцевим населенням та російськомовним населенням, при цьому останні опинились у невідгідних умовах через свою меншу чисельність. По-друге, програми російських ЗМІ в Східній Європі набули значного поширення, оскільки національні мережі не могли забезпечити продукцію подібної якості, а перегляд західноєвропейських програм обходився занадто дорого. Отже, у той час як російська діаспора зазнавала дедалі більшої маргіналізації, психологічний вплив на неї з боку Росії збільшувався. Цей збіг обставин відіграв значну роль у збільшенні потужності російської гібридної війни проти України на її ранніх стадіях, доки події в Києві в 2013–2014 роках не змусили Москву зайняти більш відкриту позицію.

В. Пугачаускас припускає, що дихотомічний характер східноєвропейського медійного клімату (сліпа довіра проти підсвідомої підозри) веде до формування світогляду за принципом «переможець забирає все». Щоб усунути таку поляризацію, пострадянські держави повинні подолати менталітет за принципом «так або ні», що глибоко вкоринився в їхній політичній свідомості за десятиліття тоталітарного правління. Натомість вони мають прагнути до наслідування західних журналістських практик, що полягають у забезпеченні балансу поглядів і репрезентативності. Скептики можуть стверджувати, що такі методи практики в разі їх застосування в Україні сприятимуть поширенню російської дезінформації, якій необхідно протидіяти за допомогою політики цензури та контролю ідей за принципом «згори донизу». Однак вони не враховують той факт, що навіть західні ЗМІ ретельно аналізують заяви, зроблені ворожими іноземними суб'єктами, готуючи репортажі з питань національної безпеки. Об'єктивність не означає брак патріотизму. Лише тоді, коли західні канали новин висвітлюють далекі від них конфлікти, що не знаходять відгуку в серцях їхніх співгромадян, їх редакторський склад нехтує повним дослідженням точності заяв протиборчих сторін. На жаль, для більшості країн Європи воєнні дії на Донбасі є другорядною проблемою. Проте для самих українців ця проблема є реальною й нагальною. Запровадження західних стандартів професійної журналістики не є загрозою для української національної самосвідомості. Навпаки, це допоможе Києву заручитись додатковою довірою шляхом демонстрації його готовності до протиставлення дезінформації реальних фактів.

Війна за серця та думки є важливішою, ніж фізична війна

Можливо, найважливіше, про що Україна має пам'ятати, – це те, що її західні партнери (як трампівська Америка, так і провідні держави – члени ЄС) залишаються відкритими у своєму ставленні до Росії. Розмови щодо надання Україні летальної зброї зустрічають суворий спротив у деяких європейських колах, які вважають нинішні події на Донбасі здебільшого російсько-українським конфліктом або взагалі внутрішньою справою, у яку ЄС не варто втручатись. Отже, після того, як ЄС певною мірою посприяв погіршенню відносин між Москвою та Києвом (як окремо зазначали науковці, такі як Еліас Гьотц і Джеффри Прідхем), він тепер поступово обмежує умови своєї підтримки Києва. У разі односторонньої ескалації воєнних дій із боку України Захід, імовірно, знайде в цьому для себе виправдання, щоб зняти із себе відповідальність замість підтримки відновлення її територіальної цілісності. Для того щоб утримувати європейських партнерів на своєму боці, Україні необхідно зосередити увагу на завоюванні сердець і думок на Донбасі та в Криму. На щастя, це можна зробити без фізичного контролю над територією. Як показує успіх власної інформаційної війни Росії, яку вона вела в роки, що передували Євромайдану, такі заходи потребують тривалих часових меж і певної винахідливості, щоб достукатись до цільової аудиторії.

Стартовим кроком України стало інвестування в телевізійні трансляції на тимчасово окупованих і не підконтрольних уряду територіях. Однак унаслідок технічних обмежень обладнання, що використовується для цього, телевізійна вежа, розташована в контрольованому сепаратистами Донецьку (друга за висотою в Україні), усе ще пригнічує сигнал більшості трансльованих програм. Рішенням Києва стала заборона деяких російських телеканалів і сайтів соціальних мереж, однак це не справило значного впливу на невідконтрольні території. Навпаки, це зумовило побічні наслідки (більшою мірою подразливий фактор, ніж серйозна перешкода), що полягають у тому, що деякі західні неурядові організації, такі як «Human Rights Watch», критикують Україну за обмеження свободи слова. Так само Угорщина скористалася проблемою переведення навчання в школах на українську мову, щоб висловити протест проти очевидної маргіналізації угорської меншини в Україні. Згідно із заявами

Будапешта він чинитиме перешкоди на шляху інтеграції України до ЄС у разі реалізації таких заходів. Отже, навіть найпростіші внутрішні ініціативи з розбудови нації наштовхуються на опір груп, які не мають стосунку до сепаратистів і Росії.

Щоб достукатись до аудиторій, які є ворожими чи байдужими, українські ЗМІ повинні пропонувати не лише новини щодо поточних справ, а й розважальний продукт високої якості, причому бажано місцевими мовами, якими б вони не були. Зробити це буде дуже важко через брак фінансування. Росія наразі виділила еквівалент 1,2 млрд дол. на свою контрольовану державою медіаіндустрію, тоді як Україна – мізерні 76 млн дол. Навіть якщо не звертати уваги на потребу в послідовних економічних реформах і політичній роз'яснювальній роботі на непідконтрольних територіях, фактом залишається те, що Києву потрібно зменшити свою залежність від фінансової підтримки Заходу. Надії, які висловлюються в певних колах, про те, що США або ЄС можна переконати в необхідності прийняття пакету допомоги типу Плану Маршалла, який би сприяв економічному відновленню Донбасу, найімовірніше, навряд чи справдяться. Натомість Україні потрібно знайти власний шлях до завоювання сердець населення, розпочавши з комунікації з ним в ефірі.

Таким чином, значні інвестиції, зроблені Росією у формування міжнародного дискурсу щодо України, не допускають успішне військове вирішення конфлікту Києвом. Для того щоб хоч якось наблизитись до повернення своїх територій на Донбасі, український уряд повинен мислити, орієнтуючись на довгострокову перспективу. Варто зосередити зусилля на тому, щоб відмежуватись від Росії в інформаційній сфері, а не наголошувати на близькості власної політичної культури з політичною культурою ширшого пострадянського простору. В умовах, коли ЄС залишається економічно відстороненим, незважаючи на риторичні заяви про підтримку, США впадають в ізоляціонізм, а Китай намагається відвернути увагу Вашингтона від Південно-Східної Азії, уникаючи критики Росії, альтернатив залишається небагато. Визнання того факту, що навіть якщо насіння гібридної війни походить із-за кордону, то його руйнівний вплив може дати паростки лише в родючому ґрунті, не є політично простим. Щоб зробити такий ґрунт несприйнятливим до іноземних махінацій, необхідно опанувати мистецтво формування наративу. Це потребує радше стратегічного, ніж тактичного підходу, коли ЗМІ використовуються лише як канал для дезінформації. Зрештою, це потребує перетворення України на інклюзивну державу.

THE INFORMATIONAL DIMENSION OF HYBRID WARFARE

Chernysh Vadym,

Candidate of Law Sciences / Ph.D. in Law,

Minister for Temporarily Occupied Territories and Internally Displaced Persons of Ukraine

Mahadevan Prem,

Ph.D. in War Studies,

Senior Researcher, Center for Security Studies, ETH Zürich, Switzerland

This essay argues that violent protests led by foreign-sponsored proxy warriors cannot be defeated by military means alone. It reminds readers that “hybrid warfare” is a civilian-dominated phenomenon. Planning, preparation and implementation of such warfare diverges from the Clausewitzian ideal that operational control should be left to professional soldiers. Rather, the success of offensive hybrid campaigns depends on civil-military coordination, with the leadership role vested in the civilian component. Combating the disruptive tactics used by practitioners of such warfare likewise requires a whole-of-government approach.

The essay distinguishes between “propaganda”, which it considers as the strategic use of mass media to reaffirm political biases in foreign populations, and “information operations”, which refers to the tactical role of media as an instrument of disinformation. It agrees with the observation by British scholar Hew Strachan that overemphasizing the “newness” of any form of warfare – including hybrid warfare – is a mistake. Such an approach is “astrategic” because it focuses too much on minor, easily interchangeable aspects of military operations and overlooks the larger framework within which these are conducted. This framework is predictable if studied objectively and can be countered. The essay concludes with a recommendation that Ukraine should prepare for a long informational campaign that concentrates on domestic nation-building and strengthening inclusive policies.

Ukraine should prepare for a long informational campaign that concentrates on domestic nation-building and strengthening inclusive policies.

Less “warfare” and more “conflict”

The very term “hybrid warfare” is a misnomer because it implies a false binary between conditions of armed hostilities and peace, and assumes that the aggressor (the one who breaches the peace) can be easily identified. In fact, since the Bolshevik Revolution of 1917, warfare itself has partially undergone a change. No longer do governments first declare that the condition of peace has passed, and then throw their armies into combat. Rather, agent provocateurs in the target country prompt an escalatory spiral through local disruptions, eventually giving the aggressor an excuse to intervene in a domestic power struggle. Thus did the Red Army invade Georgia in 1921, on the invitation of local Bolsheviks. A similar ruse was employed by Nazi Germany in 1939, when fictitious border attacks were cited to justify invading Poland. In all such cases, the attacking state needs to devote considerable time to studying the societal faultlines of the targeted country.

Since 2014, Western commentators have written about a so-called “Gerasimov Doctrine”. Named after the chief of the Russian General Staff, Valery Gerasimov, the doctrine is perceived as a blueprint for hybrid warfare. It is important that neither V. Gerasimov nor any other Russian strategist has used the term “hybrid warfare” except when referring to Western literature on the subject. In part, this is because the concept is not Russian in origin. Rather, it was developed in American military academies as a way of understanding conflicts that mainly featured informal (i. e., non-state) systems of mobilization. These were “hybrid” conflicts because they involved a mix of conventional military tactics and capabilities, terrorist and guerrilla attacks, urban rioting, and organized crime. It must be remembered that the first American writings on hybrid warfare appeared at a time of uncontested unipolarity in the international system. There was no peer competitor to the US military, and so the working definitions used to study hybrid warfare presupposed that only non-state actors would engage in it. This was an inaccurate perspective.

Since the end of the Cold War in 1989, states too have been quietly engaging in hybrid warfare even as non-state actors more openly challenged Western armies. One example would be Iranian support to Shia militias in Iraq, following the 2003 American overthrow of Saddam Hussein’s regime. An even more pertinent case would be multi-decadal Pakistani support for militants crossing into the Indian-administered portion of Kashmir. Such support has extended to allowing Pakistani civilians and regular servicemen (supposedly operating as private individuals or without orders) to enter Indian territory to carry out highly provocative attacks. When conceptualized theoretically, Pakistan has engaged in both paramilitary action (arming, funding and training indigenous Kashmiri rebels in India) as well as covert military operations (time-limited strikes directly carried out by military personnel and specially-trained mercenaries against clearly-defined targets to achieve a campaign objective – an example would be the covert incursion into India’s Kargil region in the summer of 1999).

Such conflicts have blurred the boundary between war and peace – a common trait with Gerasimov’s actual prediction – which was that future wars would be “non-linear”. So, hybrid warfare as originally conceived of in the West has less relevance for today’s security challenges. It has only superficial similarities with Russian assessments of how inter-state wars will occur in the future. According to a massive 2013 tome called “General Theory of War”, authored by Major General Alexander Vladimirov, vice-president of the Russian Collegium of Military Experts, such conflicts would have three distinct characteristics compared to earlier wars:

- 1) the fight will be of an ideational rather than a territorial nature;
- 2) the objective will be to exert political, economic and cultural influence rather than destroy the enemy’s armed forces;
- 3) the nature of engagement will be contactless rather than featuring force-on-force combat (however, limited use of special operations forces and irregulars in enemy rear areas to hit weakly-guarded locations will still occur).

Soviet-era military doctrine emphasized the tactical use of disinformation, a view that carried through to the Russian armed forces after 1991. Masking offensive activities through deliberate falsehoods is an integral part of any combat deployment of Russian military personnel. Even Western militaries have resorted to manipulation of the free press – one example being Operation Desert Storm in 1991. Although there may have been no organized effort to mislead American journalists about their own military’s war plans, false information was still leaked out by officials (supposedly acting on their own initiative). “Newsweek” columnist Jonathan Alter later observed that “[u]sing the media to confuse the enemy is part of fighting a war”.

Yet, what Ukraine experienced in 2014 seemed of a different magnitude. The manner in which disinformation was used during the takeover of Crimea and the covert intervention in Donbas caught Western military analysts by surprise. Many American and European commentators later focused on the high-level denials by Moscow that “little green men” operating in Crimea were Russian soldiers – denials which were proven by events to be wholly false. But even such dissimulation was similar to that practiced by the Bush administration in 2002–2003, prior to the invasion of Iraq. In the years since, scholars have catalogued the

administration's misleading claims about Iraqi links with Al Qaeda and development of Weapons of Mass Destruction. With the benefit of hindsight, it seems that lying to the media is hardly an exclusive specialty of Russian policymakers – other countries do it too.

The manner in which disinformation was used during the takeover of Crimea and the covert intervention in Donbas caught Western military analysts by surprise.

So if officially-disseminated falsehoods are not “new”, why has the conflict in Ukraine now led Western governments to view the Russian media as a long-term security threat? The answer may be because it was not short-term deception tactics that had allowed Russia to take over Crimea and infiltrate forces into Donbas. Official lies about the identity of the “little green men” have been given more weightage in hindsight than they should have. Both Ukraine and the West were focused on de-escalating the situation with Russia, a policy which presumed that a restoration of the status quo ante was desired by both sides. In fact, Moscow was clear all along that it would not waste a historic chance to regain Crimea, even if that meant conflict with Kyiv.

What allowed Russia to advance both overtly and covertly was the progressive hardening of Russian “soft power”. For many years prior to its military foray, Russia had reshaped the informational climate in not just the territories now lying outside the Ukrainian government's control, but also in western Europe and North America. Taking advantage of the credibility deficit in which the Anglo-American media were stuck as a result of dubious reporting on Iraq, Russia in the mid 2000s set itself up as an alternate pole of opinion and news. In so doing, it played to a long-standing psychological need in Western and non-Western societies, for a “critical” perspective on world affairs. Moscow combined both hard power and soft power to achieve a geopolitical objective. It thus invested in constructing what is commonly known as “smart power”, thereby limiting the response options of both Kyiv and Western capitals.

Moscow combined both hard power and soft power to achieve a geopolitical objective. It thus invested in constructing what is commonly known as “smart power”, thereby limiting the response options of both Kyiv and Western capitals.

Competing worldviews

For roughly a century, Russia has been romanticized as counter-pole to Western materialism. Leading intellectuals such as George Bernard Shaw viewed the country as the vanguard of “a global spiritual resurrection” to replace the flaws of democracy and the excesses of capitalism. This mindset exists both within Russia (hence the semi-popular theory of a distinct and spiritually pure “Eurasian” civilization) and within pockets of Western society. A variant of it also appears in China, which is creating a propaganda apparatus that dwarfs the Kremlin's but tends to be much less studied, due to its political effects mostly being felt among China's immediate neighbours. In such an informational environment, media audiences both globally and in eastern Europe specifically are not just able to choose between narratives, but between opposed realities. For those who reject Western arguments and terminology, loyalty to a preferred counter-narrative trumps any need to stay within the limits of facts.

Thus a survey of Russians found in 2015 that more people disbelieved their own government's claims about the presence of Russian soldiers in Crimea than accepted these claims. But even these sceptics felt it was necessary for Moscow to put out false information due to the adverse circumstances Russia faced. A widespread belief that the interests of Russia and the West are not convergent legitimizes lower-level deception and mitigates against the societal effects of letting “truth” be known. There is also no longer a single truth (as in the 1990s) but many, and television listeners, newspaper readers and internet surfers in different countries can pick the one that most appeals to them. Added to this is the fact that governments have become better at controlling the range of media narratives that their publics can readily access, thus ensuring that different versions of “reality” can be narrated at home and abroad to different audiences.

Ukraine became a casualty in this splitting of perspectives between the West and the Russosphere. The country faces a dilemma similar to the Baltic republics Estonia and Latvia: with Russian-speakers exposed to Russian media broadcasts and feeling excluded from the political mainstream, a cycle of alienation is created. *Post hoc* Russian justifications for intervention in Crimea and Donbas mention that some elements of the 2013–2014 Euro Maidan protest movement had used symbols linked to Nazism. Abortive efforts to change Ukrainian law in ways that would have marginalized Russian-speakers are also cited as justification for the interventions. By creating a political distance between image-conscious Western governments and Kyiv, Moscow ensures that Ukraine does not receive active foreign support for restoring its territorial integrity. Thus a military solution to the conflict will remain evasive until Ukrainian policymakers first address the deficit of “soft power” both domestically and internationally. To date, there has been little discussion on this aspect of combating hybrid warfare. Isolated successes such as Susana Jamaladinova's (better known by her stage name Jamala) win at Eurovision – 2016 for her song “1944” are a poor substitute for coherent policies. They are neutralized by counter-examples such as the banning of wheelchair-bound Julia Samoylova, the Russian

contestant for Eurovision – 2017 which was hosted by Kyiv. Even though the Ukrainian government cited a domestic law that banned unauthorized travel to Crimea (J. Samoylova had performed there after the Russian annexation), the unsavoury fallout among other Eurovision participants could not be avoided.

Like eastern members of the European Union, Ukraine defines nationalism more in ethnic than civic terms. Scholars have argued that the river Elbe divides Europe into two political cultures: to the east are traditional and conservative societies and to the west are liberal and assimilatory societies. Russia has projected itself as a bastion of conservative values, while the EU stands for multiculturalism. Any action, whether state-sanctioned or not, that alienates Ukraine's Russian-speakers does not make the country safer because it ultimately pushes the EU away from Ukraine. At a time when Kyiv has suffered trade losses due to tense relations with Moscow, it is vital to demonstrate a culture of political inclusiveness to attract EU investment to Ukraine. Otherwise, the best efforts to strengthen the economy will yield disappointing results. This has already been indicated by the lackluster pace of EU investment into Ukraine since 2014. Initial hopes that European companies will build up new markets in the country have faded. Instead, Ukrainian industry is seen as a possible low-cost competitor and the country's main attractiveness remains as a source of agro-products. The only way to change this situation is to strengthen efforts to combat corruption, increase transparency and most importantly, demonstrate that the risk of conflict escalation is diminishing. This would require reaching out to the populations of the non-government controlled territories.

The only way to change this situation is to strengthen efforts to combat corruption, increase transparency and most importantly, demonstrate that the risk of conflict escalation is diminishing. This would require reaching out to the populations of the non-government controlled territories.

Taking a strategic view, not a tactical one

Those who are skeptical of assimilatory policies would do well to examine the information aspects of the Russo-Georgian War of 2008. At the level of daily media coverage, Tbilisi was faster than Moscow in reaching out to international journalists with its own version of events in the combat theatre. At the political level, Georgia received sympathy for being David to Russia's Goliath. But these short-term trends had no lasting effect. Once the initial furor died down, the West returned to a state of near-normalcy with Russia and left Georgia to fend for itself. How did this happen? The answer is that by claiming to protect its citizens in separatist enclaves of Georgia, Russia partly inverted the flow of sympathy and cast Georgia as the originator of hostilities. Most Western commentators agree that even though Russia's response was disproportionate, Georgia bore some share of responsibility for the conflict. Its initial attack on Abkhazia and South Ossetia was seen as provocative, even though Russo-Georgian relations had been deteriorating for several months previously. Whether in fact Georgia began the fighting, or whether it was trying to pre-empt a Russian move into the separatist territories, became irrelevant. The mere existence of Russian passport-holders on Georgian soil, and Tbilisi's use of military force in their vicinity, gave Moscow technical grounds for claiming that its intervention was driven by humanitarian instincts. The resulting war proved that when confronted with complex regional crises where vital Western interests are not at stake, Western policy discourse disapproves of any escalation, even if ostensibly mounted for self-defence.

Moreover, escalation dissuasion is not followed by attempts to objectively affix responsibility for a crisis. Since Russian experts are assumed to have a better understanding of politics in the post Soviet space than neutral scholars from outside the region, they are necessarily invited by Western media to share their perspectives during news broadcasts. Even if their statements are ideologically biased, professional journalism's emphasis on adhering to a "scientific method" means that their views receive even-handed treatment along with those of Russia's foreign critics. Only in those instances where Russia acts directly against specific Western interests, does the Western media proactively seek to investigate dubious claims.

In this situation, Moscow's main strength is strategic patience. Its kinetic actions are the tail-end of a much longer process that can unfold over years. The Lithuanian scholar Agnia Grigas has divided this process into seven stages, showing how hard and soft power can be combined to form "smart power":

- 1) projection of soft power through organizations such as the Russkiy Mir Foundation;
- 2) advocacy for Russian compatriots who are marginalized in their countries of residence;
- 3) political mobilization of compatriots to strengthen their ties to the "*Rodina*" (homeland);
- 4) "passportization" of compatriots, sometimes in violation of local law;
- 5) information warfare or propaganda, which has (re)gained importance since 2000;
- 6) physical protection of compatriots in the face of threats to their persons and properties;
- 7) annexation of areas where Russia has both a vital interest and a supportive population.

Although Crimea remains the only case where all seven phases (as interpreted by A. Grigas) have been followed through, the conflict in Donbas features many of them. The critical transition is between stages 5 and 6, when the first "little green men" appear within a community to protect it by seizing government buildings for a power transfer. Such an event can only occur when Moscow can plausibly claim, *post hoc*, to have acted on behalf of a threatened community. In the absence of any threat, the "reimperiali-

zation” process described above cannot be followed through to the point where the use of armed force can be justified. On the other hand, most of the measures listed in stages 1 to 5 are used by other great powers as well, in order to project influence overseas. The exception is “passportization” in countries where dual nationality is forbidden. Thus it would be difficult for any state targeted by hybrid warfare to directly obstruct foreign soft power, except by preparing its own polity to resist future military cooptation.

Thus it would be difficult for any state targeted by hybrid warfare to directly obstruct foreign soft power, except by preparing its own polity to resist future military cooptation.

The key seems to lie in exploiting the gap between “soft” and “hard” types of power, and thereby preventing the development of stages 6 and 7 as described above. Typically, soft power is inclusive rather than exclusive. It is meant to attract people from other cultures by offering them knowledge and perspectives which they cannot find in their own societies, but which can still be useful in developing those societies. During the Cold War, both the US and the Soviet Union claimed that their respective governance models were better for humanity as a whole. They did not suggest that capitalism was the best system for Americans only, or that socialism was uniquely suited for Soviets and no-one else. Nowadays, this has changed. Russia projects itself as an exclusive home for Russian-speakers and compatriots, and justifies the use of hard power (mainly military force but also economic incentives and threats) to “protect” them. Its soft power appeals to a much smaller demographic base than the Soviet Union did during the Cold War. This exclusivity ought to be met with a more traditional (and inclusive) approach to soft power.

As far as Ukraine is concerned, the priority objective of measures to defeat hybrid warfare must be to prevent the deterioration of societal dialogues to the point where violence between citizen groups breaks out. This would prevent Russia from claiming that it has to offer more overt “protection” to Russian compatriots in the country. Meanwhile, the process of combating Moscow’s information warfare can be launched concurrently, highlighting integrationist measures being pursued by Kyiv in order to negate the effects of stages 1 to 5.

As far as Ukraine is concerned, the priority objective of measures to defeat hybrid warfare must be to prevent the deterioration of societal dialogues to the point where violence between citizen groups breaks out.

Introducing a culture of open debate

Propaganda can be fought with counter-propaganda, but when the primary audience is one’s own population, the messaging process needs to be consistent with facts. Much depends on whether the audience is genuinely receptive to debate, or if large portions of it merely want entertainment dressed up as “news”. In the latter case, educational efforts to promote individualistic and critical enquiry are needed. Otherwise, any messages will be either accepted or rejected based on a collectivist “group-think”. They will fail to actually transform opinions.

In this regard, it is helpful to cite Vykintas Pugačiauskas, a Lithuanian journalist who wrote an excellent essay in the 2015 inaugural issue of the “Journal on Baltic Security”. His argument runs as follows (we, the authors of the current article, have expanded on some points where necessary): many in the West embrace an intellectual tradition of self-criticism. Their willingness to question the status quo extends to relying on Russian propaganda to learn about wrongs carried out by their own governments. Such reliance is partly driven by revulsion at inherent biases of the Western media. Even so, due to the individualistic nature of Western society, the detractors still apply critical thinking processes to arrive at value judgments biased against their own governments.

V. Pugačiauskas points out that in contrast, audiences in the traditional Soviet/Russian sphere of influence are not predisposed to critical engagement with media reporting. Either they flatly reject all information received from media sources, or accept it with a lack of independent thought. This is a legacy of totalitarianism. In societies such as the Baltic states, where opinions are polarized between those seeking closer ties with Russia and those wishing to distance themselves from it, the lack of reflection is harmful. It exacerbates the societal cleavages which Moscow’s so-called “Karaganov Doctrine” thrives on. The doctrine was propounded in 1992 and marked the start of the Kremlin’s efforts to leverage ties with ethnic Russians and Russian-speakers in eastern Europe in order to exert a claim to their political identity. According to its precepts, compatriots are a potential foreign policy asset provided they reside abroad without integrating into their host societies. During the 2000s, this paradoxical approach was sustainable because high hydrocarbon prices allowed Moscow to appear as the gatekeeper of regional prosperity. Compatriots were happy to rebuild their connections to the homeland in the hope of obtaining privileged access to business opportunities. With the 2008–2010 recession and financial crisis however, two changes occurred. First, societal divisions between non-Russian native speakers and Russian-speakers came to the fore while leaving the latter at a disadvantage due to their smaller numbers. Second, Russian media programming in eastern Europe grew more pervasive, because national networks could not provide content of similar quality and west European programmes were too expensive. Thus, at a time when its diaspora was getting

more marginalized, Russia's psychological influence over them was increasing. This coincidence played an important role in enhancing the power of Russia's early stage hybrid warfare against Ukraine, until events in Kyiv during 2013–2014 led Moscow to take a more overt stance.

V. Pugačauskas suggests that the dichotomous nature of the east European media climate (blind trust versus reflexive suspicion) creates a "winner-takes-all" mindset. Avoiding polarization requires that post-Soviet states reject the yes/no mentality that decades of totalitarian rule have etched into their political consciousness. Instead, they should strive to emulate Western journalistic practices of balanced argument and representative reporting. Skeptics would argue that such practices if applied to Ukraine would facilitate the spread of Russian disinformation, which has to be countered by a top-down policy of censorship and message control. However, they would miss the point that even the Western media carefully sifts through claims made by a hostile foreign actor when reporting on national security issues. Objectivity does not equate with lack of patriotism. It is only when Western news channels are covering distant conflicts that do not resonate with domestic audiences, that their editorial staffs neglect to fully investigate the accuracy of opposing claims. Unfortunately, for much of Europe, fighting in Donbas is a peripheral issue. But for Ukrainians themselves, it is real and immediate. There is no danger that adoption of Western standards of journalistic professionalism would harm Ukrainian national morale. Rather it would create additional credibility for Kyiv, by demonstrating that it is prepared to counter falsehoods with facts.

Unfortunately, for much of Europe, fighting in Donbas is a peripheral issue. But for Ukrainians themselves, it is real and immediate. There is no danger that adoption of Western standards of journalistic professionalism would harm Ukrainian national morale. Rather it would create additional credibility for Kyiv, by demonstrating that it is prepared to counter falsehoods with facts.

The war for hearts and minds is more important than the physical war

Perhaps the most important point for Ukraine is to remember that its Western partners, both Trump's America and the EU's leading member states, are keeping their options open on how to deal with Russia. Talk about providing Ukraine with offensive weapons is being fiercely resisted in some European quarters, which see current events in Donbas as mainly a Russo-Ukrainian fight or even a domestic affair which the EU should not get drawn into. Thus, after having to some extent prompted the deterioration of relations between Moscow and Kyiv, as scholars such as Elias Götz and Geoffrey Pridham have separately noted, the EU is now quietly nuancing its support for Kyiv. In the event of a unilateral escalation of hostilities by the Ukrainian side, the West would probably see an excuse to cut and run instead of endorsing the need to restore territorial integrity. To keep its European partners on-side, Ukraine needs to focus on winning the battle for hearts and minds in Donbas and Crimea. Fortunately, this can be done in ways that do not involve physical control over territory. As the success of Russia's own information warfare in the years prior to Euromaidan demonstrates, a long timeframe is needed, together with resourcefulness at connecting with audiences.

Ukraine has made a start by investing in television broadcasts to the temporarily occupied and non-government controlled territories. However, due to technical limitations of the equipment being used, the TV tower in separatist-controlled Donetsk (the second highest in Ukraine) still overrides much of the content being transmitted. Kyiv's solution has been to ban several Russian channels and social media sites, but this will not make much difference in territories outside government control. There is also the incidental point (more of an irritant than a serious obstruction) that some Western NGOs such as Human Rights Watch have criticized Ukraine for restricting freedom of expression. Similarly, Hungary has seized upon the issue of school curricula being taught in Ukrainian to protest at the apparent marginalization of Ukraine's Hungarian minority. Budapest has indicated that it will complicate Ukraine's accession to the EU if such measures are followed through. Thus, even the simplest of domestic nation-building initiatives are meeting resistance, from groups other than the separatists and Russia.

To reach audiences who are either hostile or indifferent, Ukrainian media must provide not just news on current affairs but also entertainment broadcasts of high quality in the preferred local languages, whatever these may be. Doing so will be a significant challenge due to lack of funding. Russia has presently allocated the equivalent of \$1.2 billion for its government-controlled media industry, while Ukraine has allocated a paltry \$76 million. Even if one were to overlook the need for comprehensive economic reforms and political outreach to the territories that lie outside government control, the fact remains that Kyiv has yet to reduce its dependence on the West for financial support. Hopes expressed in some quarters that the US or EU may be persuaded to put together a Marshall Plan-type aid package which could economically revitalize Donbas are not ever likely to be realized. Instead, Ukraine has to find its own way of winning over the population, starting with communicating with them on-air.

To reach audiences who are either hostile or indifferent, Ukrainian media must provide not just news on current affairs but also entertainment broadcasts of high quality in the preferred local languages, whatever these may be.

This essay has argued that the heavy investments that Russia has made in shaping international discourse on Ukraine, do not point towards a successful military option for Kyiv. To come anywhere close to regaining its territories in Donbas, the Ukrainian government needs to take a long-term perspective. It needs to focus on distinguishing itself from Russia in the informational sphere rather than emphasizing the closeness of its own political culture with that of the wider post-Soviet space. With the EU remaining economically aloof, notwithstanding rhetorical statements of support, the US retreating into isolationism, and China keen on keeping Washington distracted from Southeast Asia by avoiding criticism of Russia, there is little alternative. To recognize that even if the seeds of hybrid warfare come from abroad, its disruptive effects can only take root in favourable soil, is not politically easy. Making that soil infertile to foreign machinations requires gaining mastery over narrative shaping. It requires a strategic approach rather than a tactical one, where the media is only instrumentalized as a conduit for disinformation. In the final analysis, it requires rebuilding an inclusive polity.

УДК 321

РЕКОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ МОДЕРНОЇ ДЕРЖАВИ: АВТОНОМІЯ, СПРОМОЖНІСТЬ, НАЛЕЖНЕ УРЯДУВАННЯ ТА КОНФЛІКТИ

Багінський А. В.,
*кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

У статті розглядаються проблеми сучасної держави з точки зору ефективності її функцій. Автономність та спроможність держави досліджуються в контексті стабільності політичного режиму та належного урядування. Для аналізу останніх тенденцій застосовуються теоретичні здобутки сучасної історичної соціології.

В статье рассматриваются проблемы современного государства с точки зрения эффективности его функций. Автономность и состоятельность государства исследуются в контексте стабильности политического режима и надлежащего управления. Для анализа последних тенденций находят применение теоретические достижения современной исторической социологии.

The article deals with the problems of the modern state in terms of the effectiveness of its functions. Autonomy and state capacity are investigated in the context of the stability of the political regime and good governance. To analyze the latest trends apply the theoretical achievements of modern historical sociology.

Ключові слова: держава, модерна держава, державна спроможність.

Постановка проблеми. Формула ефективної держави здавна цікавить дослідників соціальних наук. Динамічні процеси модернізації соціальних систем, внутрішні і зовнішні соціальні конфлікти сьогодення вимагають повернення до більш глибокого наукового аналізу спроможності держави здійснювати належне урядування, що забезпечило б добробут суспільства в різноманітності його проявів. Однолінійна демократизація, вільний ринок у контексті демонтажу державних інституцій, «ліберальний мир» почли в обозі як дослідницькі інструменти, що не здатні пояснити багатоманітність траєкторій соціальних процесів.

Держава Україна на даному етапі історичних змін повною мірою відчула на собі всі суперечності глобального розвитку, нерівностей та конфліктів, спричинених винятковою серією гуманітарних та воєнних потрясінь, політичних криз і соціально-економічних спадів.

Метою статті є дослідження параметрів модерної держави з точки зору можливості їх практичної реалізації задля пошуку позитивних траєкторій у форсайті українського розвитку.

Виклад основного матеріалу. Особливий поступ у концептуалізації держави та виявлення її універсальних, належних функцій було зроблено в другій половині ХХ, зокрема з появою фундаментальних макросоціологічних історично-порівняльних розвідок, де не випадково саме державна організація та бюрократія стали центральними категоріями аналізу. Ч. Тіллі, М. Манн, Дж. Голдстоун, Р. Коллінз, Т. Скочпол прагнули подолати одновимірність плюралістських, марксистських та легально-формалістських тлумачень основного інституту політичної системи, надавши концепту «модерна держава» актуального та незамиленого розуміння [1].

«Усі щасливі сім'ї схожі одна на одну» – метафору світового класика літератури Л. Толстого Дж. Голдстоун використовує для ілюстрації теорії сучасних держав. «Стабільність режиму визначається коротким і несуперечливим списком умов: дії правителів вважаються як ефективними, так і справедливими; більшість представників воєнної, ділової, релігійної, інтелектуальної,

професійної еліт є лояльними до режиму; більшість груп народу користуються стабільними, або такими, що покращуються умовами роботи, доходу та взаємозв'язків з правителями та елітами», – підкреслює Дж. Голдстоун [3, с. 99].

Як бачимо, лаконічний та цілком евристичний список Голдстоуна стосується в першу чергу легітимності держави та стабільності режиму її соціально-економічного функціонування. Легітимність правителів та добробут громадян речі взаємопов'язані, втім варто розрізняти економічне та політичне замовлення суспільства на належні державні функції. А. Хіршман розмежував дані особливості в поняттях «виходу» та «голосу». На думку Хіршмана, основна частина і функція будь-якої політичної системи – голос. Політичний «голос» є певною мірою протилежним до економічного «виходу», коли споживачі не задоволені якістю продукції, що супроводжується неефективністю фірми або організації, яка її виробляє, то продукцію однієї фірми замінюють продукцією іншої, що призводить до еластичності попиту [12, с. 36]. Порівняно з опцією «вихід» функція «голосу» є складнішою, оскільки передбачає можливість здійснювати тиск на підприємство або організацію [12, с. 44]. Це корелюється і з класичною теорією політичних систем Істона та Алмонда, де на «виході» політична система продукує норми та закони для задоволення вимог суспільства, отриманих на її «вході».

Проте український кейс з легкістю демонструє, як економічні інтереси окремих соціальних груп суспільства можуть використовуватись в обмеженому державному управлінні. Згадаємо значні додаткові виплати, які обіцяли державні чиновники соціальній групі «чорнобильців», які так і не були покриті фінансуванням, а оголошувались лише з метою отримання від даної групи голосів на виборах. У цьому тлумаченні «голос» у термінології Хіршмана було використано для короткої політичної тактики, а стратегічно ситуація «обіцянок» не була покрита платоспроможністю українського державного бюджету зі значним дефіцитом пенсійного фонду.

Тому «голос» соціальних груп із метою покращення якості державних послуг може призвести до зворотньої ситуації, коли держава симулює соціальні проекти. Більш доцільний підхід потребує повернення держави в центр наукового аналізу, надаючи даному соціальному інституту стратегічний вимір функціонування. На думку П. Еванса, держава має стати «далекоглядним рульовим» у процесі побудови відносин із локальним бізнесом, беручи роль підприємницької ініціативи на себе. Цей шлях підтверджує державна регуляція інноваційних підприємств з електроніки, які з'явилися у Бразилії, Індії, Південній Кореї в 70-80-х рр. минулого сторіччя, що спричинило значне зростання цієї галузі в означених країнах. Державі, вважає Еванс, притаманна «вкорінена автономність» (*embedded autonomy*), що полягає в участі державних інститутів у житті суспільства засобами довгострокових переговорів із бізнесом щодо трансформаційного проекту [13, с. 129].

Еволюція теорій держави в XX сторіччі демонструвала обмеженість аналізу державних та суспільних відносин. У плюралістських та структурно-функціональних теоріях 50-60 рр., як зазначає американська дослідниця Т. Скочпол, уряд розглядався лише як арена зіткнень економічних інтересів та соціальних рухів, які конкурують та прагнуть витіснити один одного в боротьбі за вплив на урядові рішення. Натомість теорія держави зводилась до традиційних легально-формалістських тлумачень [15, с. 4].

«Держава як політична арена» вирізняється тим, що і ліберальна, і марксистська традиція показують державу лише як простір, у межах якого розгортаються конфлікти стосовно базових економічних та соціальних інтересів. Різниця між ліберальною (консенсусною) та марксистською традицією полягає в тому, які засоби є специфічними для політичної арени: заснована на консенсусі легітимна політична влада чи фундаментально примусове панування [11, с. 63].

І марксист, і теоретик політичного конфлікту Ч. Тіллі розглядають державу в контексті організованого примусу, де її неодмінною функцією є підтримка домінуючого положення пануючих класів та груп над підкореними класами та групами. На думку марксистів, державна влада є різновидом влади в суспільстві, що не охоплює всю владу пануючого класу, а функцією держави є стримування класових конфліктів для підтримки панування класів, що володіють власністю та присвоюють додану вартість продукту [11, с. 66].

Але по мірі розгортання дискусії в другій половині XX сторіччя в марксистському середовищі з'являється теза про те, що держави можуть бути автономними утвореннями по відношенню не лише до пануючого класу, а й до всіх класових утворень та способам виробництва загалом, і держави можуть діяти всупереч супротиву пануючого класу, який прагне зберегти існуючий спосіб виробництва [11, с. 69].

У своїй відомій праці «Держави та соціальні революції», яка тепер стала класичною, Т. Скочпол здійснює важливе розмежування пануючих груп, із однієї сторони, та правителів – з іншої. Саме конфлікт між двома даними сутностями і є однією з наріжних причин соціальних революцій, які дослідниця детально аналізує на прикладах руйнування Старого порядку в Росії, Китаї та Франції. Будь-яка держава вилучає ресурси в суспільства і направляє їх на забезпечення організацій управління та примусу. Там, де дані базові організації існують, вони володіють потенційною автономією від

пануючого класу, «ступінь за яким вони є реально автономними варіюється від випадку до випадку» [11, с. 72]. Більше того, держави певною мірою можуть конкурувати з пануючим класом (класами) за присвоєння ресурсів, і цілі, на які ресурси спрямовуються, можуть відрізнятися від інтересів пануючого класу [11, с. 73].

Скочпол підкреслює, що держави визначаються як організації, що прагнуть утримувати контроль за територією і кризі які люди можуть формулювати цілі, що не зводяться лише до виконання вимог соціальних груп, класів та суспільства. Автономія держави полягає також у наявності організованих колективів, певною мірою ізольованих від поточних соціально-економічних інтересів і здатних впроваджувати трансформаційні стратегії, змінюючи чи коректуючи існуючу внутрішню політику і відповідаючи на зовнішньополітичні виклики. Історичними прикладами, показаними, зокрема, в працях А. Степана та Е. Трімбергер, слугують політичні режими Перу після 1968 року, Атаюрка в Туреччині, Мейдзи в Японії та Насера в Єгипті, в яких «динамічно автономні» бюрократи та військові реалізовували державну владу в процесі обмеження влади традиційної політичної еліти [15, с. 9].

Своя специфіка характерна для будівництва спроможних державних інституцій у постленінських суспільствах. На думку П. Кутуєва, «переважній більшості країн третього світу було необхідно розбудувати нові національні держави, які мали заповнити вакуум, що лишився після визволення від колоніальної влади. Натомість постленінські суспільства загалом і Україна зокрема потребують не стільки розбудови абсолютно нової держави, скільки реструктуризації розгалуженої системи, залишених у спадок попереднім режимом інституцій, які мають адаптуватися відповідно до вимог нових імперативів – політичної демократії, ринку та безпосередньої взаємодії з капіталістичною світ-економікою» [9, с. 343].

Нині популярний термін «державна спроможність» має досить розмитий смисл у громадському вжитку. Важливо, що спроможність – це не лише здатність до чого-небудь, як здатність держави належним чином здійснювати її функції, а й наявність певних історичних умов розвитку і здатність державної бюрократії дані умови враховувати і використовувати ресурси (зокрема, матеріальні) для державного зростання та суспільного добробуту.

Так, слово «спроможність» у Тлумачному словнику української мови розуміється в декількох значеннях: 1. Властивість за значенням спроможний. 2. Здатність до здійснення чого-небудь. 3. Наявність умов, сприятливих для чого-небудь, обставин, які допомагають чомусь; можливість. 4. Матеріальна можливість [10, с. 605].

К. Хендрікс відносить до державної спроможності три складові частини: воєнна сила, бюрократична спроможність, якість та узгодженість політичних інститутів. В усіх випадках і репресивна, і сервісна функції держави потребують державної спроможності (state capacity), щоб як зменшувати можливості бунтів, так і розподіляти ресурси у суспільстві. За Хендріксом, потужність держави може бути визначена залежно від здатності держави стримувати або відбивати виклики, що стоять перед нею силою (power) [14].

Подолання внутрішніх конфліктів та відбиття зовнішніх загроз стають запорукою стабільності та легітимності державного режиму. Конфліктна теорія динаміки легітимності, яку розглядає Р. Коллінз, базується на двох припущеннях: 1) конфлікт із зовнішніми групами зміцнює внутрішню згуртованість; 2) правителі – пошукачі легітимності, прагнуть проводити політику, що максимізує їхню легітимність. Відповідно, перемога в конфлікті з іншою державою є переконливим джерелом легітимності правителів, що в зовнішньому аспекті демонструє престиж та могутність держави. У довгостроковій перспективі правителі самі шукають міжнародні конфлікти для підтримки легітимності, а правителі, що нічого не роблять для престижу держави, – змінюються іншими [5, с. 402].

Якщо зобразити модель конфлікту та легітимності Р. Коллінза формулою, то вона виглядатиме так: ПРАГНЕННЯ ДО ЗОВНІШНЬОГО КОНФЛІКТУ = МАКСИМАЛЬНА ЛЕГІТИМНІСТЬ – (мінус) ПОТОЧНА ЛЕГІТИМНІСТЬ

Зворотня до державної спроможності ситуація знаменує державний розпад. Р. Коллінз підкреслює, що стрижнева теорія державного розпаду передбачає такі детермінанти: фінансово-адміністративне напруження, внутрішньо елітний конфлікт та народне повстання. Стартовою умовою стає зростання населення, коли держава не може забезпечити народ продуктами харчування через надто високі ціни. В історично-порівняльному аспекті, в межах теорії Дж. Голдстоуна, Р. Коллінз згадує про термін «early modern state», що позначає державу раннього Нового часу – певний проміжний тип із ринковою економікою з домінантним використанням сільськогосподарських ресурсів та громіздкою і мало ефективною бюрократією, яка ще не здатна вилучати ресурси в традиційних аграрних еліт [5, с. 60].

Колеги Р. Коллінза макросоціологи Ч. Тіллі, М. Манн, П. Андерсон надали переконливі розвідки формування модерної держави в контексті кардинального збільшення бази оподаткування та ведення війн. «Якби не необхідність ведення війни, було б набагато складніше досягти централізації влади в руках великих монархів, – пише М. Ван Кревельд. – Якби не потреби ведення війни, розвиток бюрократичної системи, оподаткування, і навіть соціальних послуг у сфері освіти, охорони здоров'я відбувався б повільніше» [6, с. 413].

Однією з характерних рис модерної держави стає *good governance* – належне урядування. В. Гельман підкреслює, що це відносно новий феномен, який виник лише в Новий час у процесі розвитку держав Модерну. При цьому *good governance* не з'являється лише з волі лідерів, а є відповіддю правлячих груп на взаємопов'язані виклики. Хрестоматійним прикладом таких викликів слугує англійська «Славна революція» в кінці XVII сторіччя. Фіскальна криза, спровокована агресивною зовнішньою політикою, призвела до ряду політичних криз, що тривали протягом десятиріч, поки монархія не погодилась на обмеження своїх прав на користь парламенту. Лише довготривале економічне зростання, в тому числі і *good governance*, забезпечило зміцнення позицій Великої Британії на міжнародній арені та убезпечити себе від зовнішньополітичних викликів, як пише В. Гельман [2, с. 35].

Інша ситуація з периферійними державами, що виникли, зокрема, у формі постленінських режимів. Тут доречною є теза Г. Дерлугьяна: «Якщо ми захочемо охарактеризувати периферійну державність епохи глобалізації одним словом, то ним може бути безвідповідальність. Причому це зовсім не обов'язково особиста безвідповідальність, а структурна – правителі і еліти не відповідають на головні виклики державної влади. На рівні зовнішньої політики периферійні держави наших днів насправді не особливо стурбовані проблемами свого військового виживання, оскільки повністю захищені від загрози повної анексії сильнішими іноземними хижакими» [4, с. 461].

Антитезою ефективної держави та державного управління «*good governance*» стає феномен «*bad governance*», що, зокрема, простежується в країнах Центральної та Східної Європи. В. Гельман вважає, що *bad governance* можна уподібнити хронічній хворобі, що сама по собі не веде до летального випадку, але значно послаблює організм і веде до подальших хвороб та ускладнень [2, с. 93].

Існування українського політичного режиму поміж автократією та демократією відображає ще одну характерну рису державності: політичний клас надсилає суперечливі сигнали в зовнішнє інформаційне середовище («західні партнери»), громадській думці (населення) та всередині самого політичного класу. Залежність від зовнішнього фінансування веде до необхідності формування образу реформ та демократичності. Наявність відносно конкурентних виборів (характерна риса гібридного політичного режиму) зумовлює важливість вибудовувати суспільний договір із населенням не лише на основі економічної ренти (соціальні доплати в обмін на лояльність неучасть в активній політиці, як це відбувається в таких автократія, як Російська Федерація), а й з огляду змагальності візій майбутнього соціетальної спільноти (досить обмежених, якщо дивитись програми українських політичних партій). Постійна трансформація пактів/конфліктів усередині політичного класу, зокрема між Президентом та олігархічними групами, веде до зменшення можливостей для побудови стратегічної комунікації як усередині еліт, так і щодо громадянського суспільства.

У результаті західним урядам та українським виборцям надсилається сигнал про деолігархізацію та успішність реформ, олігархам – сигнал про можливість нового пакту (поділу ренти) між елітами.

Відкрита до Європи комунікативна модель супроводжується суперечностями між ліберальною та націоналістичною позицією: які меседжі про Україну варто виголошувати в першу чергу – відкритість кордонів, фінансів, пересувань людей або консолідація ресурсу всередині, мілітаризація і нарощування військової потуги? Держава і політичний клас прагнуть балансувати між двома крайнощами, пояснюючи обмеження прав і свобод та зниження матеріального добробуту воєнним конфліктом, а в умовах воєнного конфлікту проводять наприклад пісенні розважальні конкурси, що пояснюється необхідністю інтеграції до європейського культурного простору.

Глобальні політичні процеси лише посилюють внутрішні конфлікти Української держави. Інтенсивність суспільних викликів та обігу інформації ускладнює зворотній зв'язок: держава володіє значними ресурсами, щоб контролювати, зберігати, поширювати інформацію, але часто досить повільно реагує на зовнішні виклики, що позначається на державній легітимності.

Яскравим прикладом тут слугує хвиля суспільних настроїв налаштованих проти політичного істеблішменту, що в результаті призвела до обрання Д. Трампа на посаду Президента США, який після обрання став об'єктом нищівної критики та розслідування щодо причетності до втручання РФ у вибори США. Навіть найбільш комунікативно та технологічно розвинуті країни потребують новітніх інструментів реагування на соціальні запити та зовнішні інформаційні інтервенції, що могли б прогнозувати стрімку зміну громадської думки, що в майбутньому посилить ефективність державної політики та зможе зменшити ерозію легітимності (а у випадку України і суверенітету).

Висновки. Доцільним теоретичним інструментом для вирішення практичних завдань побудови державної спроможності може слугувати дослідницька програма держави, що сприяє розвитку. З точки зору даного підходу держава може перетворюватись у «корпоративного діяча», що реалізує цілий спектр часто відмінних за змістом цілей, слугуючи водночас і інструментом політичного та економічного панування, і відстоюючи інтереси громадянського суспільства, і маючи корпоративну ідентичність, зокрема серед бюрократії. «Держава цілком здатна здобувати підтримку своїм цілям та програмам та протистояти інтересам домінантних класів» [8, с. 413].

Рецептом для України могло б стати збільшення автономності державної влади, посилення її фінансової та інституційної бази, формування нової бюрократії, відділеної від соціально-економічних інтересів олігархії, поява виборця і громадянина, критично налаштованого до інформаційно-пропагандистських кліше. Зворотнім ефектом може бути інтенсифікація політичних криз, підсилені міжнародною турбулентністю в контексті формування нового глобального порядку.

Література:

1. Багінський А.В. Теорії модерної держави: війна та кристалізація. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. Київ; Одеса: Типографія «Айс Принт», 2016. № 1/2 (29/30). С. 19–25.
2. Гельман В. Политические основания недостойного правления в постсоветской Евразии. ПОЛИТИЯ. № 3(82). 2016. С. 90–115.
3. Голдстоун Дж. К теории революции четвертого поколения. Логос № 5(56). 2006. С. 58–103.
4. Дерлугьян Г. Адепт Бурдьє на Кавказе: Эскизы к биографии в миротелістемной перспективе. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2010. 560 с.
5. Коллинз Р. Макросоціологія: очерки соціології більшої тривалості. Пер. с англ. Н. Розова. М.: УРСС, ЛЕНАНД, 2015. 504 с.
6. Кревельд Мартин Ван. Расцвет и упадок государства. М.: ИРИСЭН, 2006. 544 с.
7. Кутуев П. Держава, що сприяє розвитку: вступ до соціологічної проблематики. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2015. № 4. С. 3–19.
8. Кутуев П. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм. К.: Сталь, 2005. 500 с.
9. Кутуев П.В. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології: монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. 516 с.
10. Словник української мови: в 11 т. / редкол.: І. К. Білодід (голова) та інші; Акад. наук Укр. РСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. К.: Наук. думка, 1970–1980. Том 9, 1978. 920 с.
11. Скочпол Т. Государства и социальные революции: сравнительный анализ Франции, России и Китая. М.: Изд-во Института Гайдара, 2017. 552 с.
12. Хиршман А.О. Выход, голос и верность: Реакция и упадок фирм, организаций и государств. М.: Новое издательство, 2009. 156 с.
13. Evans P. Embedded autonomy: States and industrial transformation. Princeton: Princeton univ. press, 1995. 323 p.
14. Hendrix, Cullen S., Measuring State Capacity: Theoretical and Empirical Implications for the Study of Civil Conflict (2009). Journal of Peace Research, Vol. 47, No. 3, pp. 273-285; APSA 2009 Toronto Meeting Paper. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1450586>.
15. Skocpol T. Bringing the state back in: Strategies of analysis in current research // Bringing the state back in. Cambridge: Cambridge univ. press, 1985. 390 p.

РЕЛІГІЯ В ГІБРИДНІЙ ВІЙНІ НА СХОДІ УКРАЇНИ

Бокоч В. М.,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри міжнародних відносин

Ужгородського національного університету

На основі аналізу становища різних конфесій досліджується релігійна ситуація на окупованих територіях Донбасу. Показується, що релігійна політика в самопроголошених республіках спрямована на утвердження православ'я Московського патріархату, утиски і переслідування інших релігій, які перебувають на проукраїнських позиціях, витіснення їх з контрольованих сепаратистами територій. Нормалізація релігійно-церковного життя в цьому регіоні пов'язується з припиненням військового конфлікту і деокупацією захоплених територій на сході України.

На основе анализа состояния разных конфессий исследуется религиозная ситуация на оккупированных территориях Донбасса. Показывается, что религиозная политика в самопровозглашенных республиках направлена на утверждение православия Московского патриархата, притеснение и преследование других религий, которые пребывают на проукраинских позициях, вытеснение их из контролируемых сепаратистами территорий. Нормализация религиозно-церковной жизни в этом регионе связывается с прекращением военного конфликта и деокупацией захваченных территорий на востоке Украины.

Religious situation and state of different denominations in occupied Donbas are explored in the article. The author proves that the religious policy in self-proclaimed republics is aimed at domination of the Moscow Patriarchate, as well as repressions and persecutions of other religions that hold pro-Ukrainian positions, displacement of them from the territories controlled by the separatists. The normalization of religious and church life in this region is associated with the cessation of the military conflict and the de-occupation of the occupied territories in Eastern Ukraine.

Ключові слова: гібридна війна, релігія, політика і релігія, сепаратизм, окупація Донбасу, релігійна ситуація в окупованому Донбасі, релігійні утиски і переслідування.

Постановка проблеми. Суспільно-політичні події, що відбувалися в Україні впродовж останніх років, вплинули на різні сфери життя українського соціуму. Вони позначилися не тільки на політичних, економічних, духовно-культурних, а й на релігійних відносинах. Зокрема, на релігійно-церковному житті відбилася окупація проросійськими сепаратистами і бойовиками частини території Донбасу. У зв'язку із цим актуалізується проблема дослідження місця і ролі релігії в гібридній війні на сході України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українськими науковцями, серед яких – М. Васін, І. Горпинченко, С. Дорош, В. Єленської, Н. Карпівській, І. Козловський, А. Мельников, Г. Надтока, Л. Самохвалова, Л. Филипович, А. Хлівний, М. Черенков, А. Юраш та інші – під різним кутом зору досліджувалися релігійні процеси в окупованому Донбасі. Релігійну ситуацію в цьому регіоні намагалися осмислювати й представники різних релігійних конфесій. На події на сході України відповідним чином реагувала й Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій. Однак у наявних публікаціях, інтерв'ю, заявах, зверненнях висвітлюються здебільшого релігійні та релігієзнавчі аспекти цієї проблеми, тоді як політологічному їх дослідженню приділяється значно менше уваги.

Метою статті є дослідження місця і ролі релігійних чинників у гібридній війні на сході України.

Виклад основного матеріалу. Наростання під пропагандистським впливом Росії сепаратистських настроїв на сході України призвело до того, що в Донецькій і Луганській областях всупереч Конституції та законам України були проведені «референдуми», наслідком яких стало проголошення «народних республік». Російська Федерація, скориставшись ситуацією, не тільки підтримала сепаратистів та бойовиків Донбасу, а й розпочала проти України військову агресію. У гібридній війні на сході України місцевими сепаратистами та російським окупантами використовувалися різні засоби, включаючи й релігію та церкву.

На окупованих територіях Донбасу духовною основою самопроголошених республік проголошено православну релігію Московського патріархату. Під прикриттям цієї релігії проросійські бойовики

та сепаратисти намагалися утверджувати ідеї «руського мира» в самопроголошених республіках. У зв'язку із цим у різних сферах широко експлуатувалася тема «російської православності», пропагувалася російська героїка і символіка, у сфері освіти впроваджувалися російські стандарти.

Окупація територій Донбасу супроводжувалася утисками та дискримінацією релігійних громад, священиків та віруючих інших конфесій. Серед тих, хто зазнав найбільших переслідувань, опинилися Українська православна церква Київського патріархату, Українська греко-католицька церква, численні протестантські церкви та їхні послідовники. Проросійські бойовики відбирали в них культові споруди, захоплювали священиків у полон, глушилися над ними, били і навіть вбивали. Особливо жорстоко поводитися з ними російські бойовики та козаки, сепаратисти із збройного загону «Російська православна армія», члени проросійськи налаштованих церковно-громадських структур.

До конфлікту на Донбасі із самого його початку безпосередньо причетною була Російська православна церква, особисто її глава патріарх Кирило. Слідом за кремлівськими пропагандистами збройна агресія Росії проти України була оголошена ним «громадянською війною». Намагаючись перенести боротьбу України за свою незалежність і територіальну цілісність у міжконфесійну площину, він звернувся до Глав усіх Помісних православних церков світу, впливових міжнародних організацій: ООН, ОБСЄ та Ради Європи. У своєму зверненні він звинувачував Українську православну церкву Київського патріархату та Українську греко-католицьку церкви (називаючи їх не інакше як «розкольниками» і «уніатами») у здійсненні ними прямої агресії проти канонічної Української православної церкви з метою «захоплення православних святинь і викорінення православ'я з території України», а також залякував світове православ'я, що в разі приходу «гонителів» до влади «православні будуть примушуватися до відмови від своєї віри і піддаватися жорсткій дискримінації» [1].

У відповідь на поширення у світі патріархом Кирилом спотвореної інформації представники українських церков намагалися доносити до світового співтовариства правду про ситуацію на Донбасі. Так, Глава Української православної церкви Київського патріархату патріарх Філарет у листі до Вселенського патріарха Варфоломія події на Донбасі назвав «загарбницькою війною Росії проти України», а твердження про те, що вони мають характер релігійної війни, «відвертою брехнею». Звернення патріарха Кирила до міжнародної спільноти щодо ситуації на сході України засудила й Українська греко-католицька церква, кваліфікувавши їх як «неправдиві» й «упереджені» [2].

Оскільки Українська православна церква перебуває в юрисдикції Московського патріархату, її оцінки ситуації на Донбасі були близькими до оцінок Російської православної церкви. Хоча представники Української православної церкви й заявляли, що їхня церква «духовно зв'язує Донбас з Україною», насправді своєю проросійською позицією та практичними діями частини своїх ієрархів та священиків вона сприяла утвердженню окупаційного режиму на сході України, впровадженню ідеології «руського мира» на захоплених територіях, підтверджуючи і виправдовуючи тим самим свою підпорядкованість Московському патріархату. Як зазначають українські дослідниці О. Горкуша та Л. Филипович, «УПЦ МП на офіційному рівні веде себе не як самостійна українська інституція, а як частина РПЦ, що обслуговує ідеологічні інтереси Москви і представляє російську імперсько-історіографічну точку зору» [3].

Поки керівництво Української православної церкви визначалося із своєю позицією щодо подій на Донбасі, частина її ієрархів, священиків, що служили в цьому регіоні, перейшли на бік проросійських сепаратистів, брали участь у заходах, що ними проводилися, освячували знамена бойовиків, зброю, займалися іншою антиукраїнською діяльністю.

З обранням Предстоятелем Української православної церкви митрополита Онуфрія проросійські настрої в цій церкві посилювалися, що призвело до подальшого утвердження в українському суспільстві її репутації як антиукраїнської сили. Викликом українському суспільству стала його відмова у Верховній Раді України стоячи вшанувати героїв АТО, які захищали незалежність та територіальну цілісність держави.

Проросійська позиція Української православної церкви, співпраця частини її ієрархів та священиків з проросійськими сепаратистами підірвали довіру українського суспільства до цієї церкви і прискорили процес переходу її громад та віруючих під юрисдикцію Київського патріархату. Якщо у 2010 р. до Української православної церкви відносили себе четверть населення України, то у 2016 р. – лише 15 відсотків. Натомість кількість прихильників Української православної церкви Київського патріархату збільшилася з 12 відсотків до 25 [4].

В умовах, що склалися, Українська православна церква зміну юрисдикції релігійними громадами називає не інакше, як «захопленням храмів», тоді як Українська православна церква Київського патріархату вважає її закономірним процесом. Адже законодавством України передбачена можливість зміни окремою особою своїх релігійних переконань або релігійними організаціями своєї юрисдикції. Так, відповідно до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» «держава визнає право релігійної громади на її підлеглість у канонічних і організаційних питаннях будь-яким діючим в Україні та за її межами релігійним центрам (управлінням) і вільну зміну цієї підлеглості» [5].

На практиці зміна релігійними громадами свого канонічного підпорядкування пов'язана з вирішенням майнових питань, що в окремих населених пунктах нерідко набуває значної гостроти і приводить до конфліктів і навіть до сутичок між прихильниками Московського і Київського патріархатів.

Зниження рівня міжцерковного протистояння (за наявності доброї волі духовенства і віруючих обох церков) можливе шляхом запровадження почергового богослужіння релігійними громадами різної юрисдикції, яке теж передбачене вищезазначеним законом. Однак Предстоятель Української православної церкви митрополит Онуфрій дав вказівку місцевим релігійним громадам не погоджуватися на почергове богослужіння з громадами Київського патріархату.

Перехід православних громад із Московського патріархату в Київський, який на перший погляд виглядає як суто релігійна проблема, насправді має політичну складову, оскільки пов'язаний із зміною політичних орієнтацій віруючих. Як зазначав Глава Української православної церкви Київського патріархату патріарх Філарет, «віруючі залишають Московський патріархат, тому що розчаровані тим, що ця Церква підтримує Росію, а не Україну» [6].

Бойові дії на Донбасі вкотре засвідчили, що між православними церквами в Україні є суттєві розбіжності, які полягають насамперед у їх різних політичних орієнтаціях. У той час коли Українська православна церква Київського патріархату твердо стояла на патріотичних позиціях, підтримувала учасників АТО, виступала за повернення Україні окупованих територій Донбасу, Українська православна церква, прикриваючись політичним «нейтралітетом», насправді займала проросійську позицію. Це призвело до того, що, за словами М. Черенкова, на теренах Донбасу «зіштовхнулись два... модули релігії, імперсько-агресивний та національно-визвольний» [7].

Окупація Донбасу торкнулася й римо-католиків. Уже в перші дні захоплення його територій проросійськими сепаратистами були арештовані два священики Римо-католицької церкви і звільнені з полону лише завдяки втручання Ватикану. Папа Римський Франциск, спираючись на свій авторитет у світі, разом із впливовими міжнародними організаціями намагався всіляко сприяти розв'язанню збройного конфлікту на Донбасі. Окрім закликів до молитов за мир в Україні, ним було запроваджено спеціальну гуманітарну акцію, в рамках якої здійснювався збір пожертв у католицьких храмах Європи для надання допомоги жертвам цього конфлікту.

Крім того, папа Римський делегував свого нунція (посла) в Україні архієпископа Клаудіо Гуджеротті для поїздки на Донбас, причому не лише на території, що контролювалися Україною, а й на окуповані. Під час цих поїздок папський нунцій відправляв богослужіння в римо-католицьких храмах, зустрічався з керівниками прифронтових міст, представниками інших релігій, вимушеними переселенцями, знайомився з діяльністю благодійного фонду, який надавав допомогу потерпілим.

Однак поїздки папського нунція на окуповані території Донбасу викликали неоднозначну реакцію українського суспільства. Так, український релігієзнавець П. Павленко вбачав у них «промосковську лінію поведінки Ватикану» і переслідування ним своєї стратегічної мети – «просування католицизму на Схід» [8]. Аналогічної думки дотримувалася й інший відомий вітчизняний релігієзнавець Л. Филипович, яка зазначала, що «нунцій-італієць архієпископ Гуджеротті... відстоює геополітичні інтереси Ватикану і мало орієнтований на проукраїнські вимоги сучасного релігійного життя» [9]. Натомість Глава Української греко-католицької церкви архієпископ Святослав підтримував позицію папи Римського та дії апостольського нунція на окупованих територіях Донбасу, наголосивши на тому, що архієпископ Клаудіо Гуджеротті «поїхав на ці території, виконуючи волю Папи, і засвідчив, що вони належать Україні. Бо він є посланцем Папи виключно для України» [10].

Неоднозначне ставлення української громадськості до візитів папського нунція на окуповані території Донбасу, на нашу думку, полягає в тому, що він одночасно є ієрархом Римо-католицької церкви і посадовою особою держави Ватикан. Як духовна особа архієпископ Клаудіо Гуджеротті може зустрічатися з віруючими-католиками, відправляти богослужіння, проте його поїздки на окуповані території Донбасу як посла Ватикану в Україні ставлять під сумнів правомірність його дій.

Від сепаратистів Донбасу значною мірою постраждала Українська греко-католицька церква. Захопленням храмів, переслідуванням, репресіями, викраденням священнослужителів та віруючих на окупованих територіях Донбасу Українській греко-католицькій церкві та її пастві нанесено значної фізичної, моральної і матеріальної шкоди. Масові виїзди населення Донбасу у безпечні райони призвели до зменшення мережі греко-католицьких громад на окупованих територіях майже в десять разів.

Значних утисків від окупаційної влади, проросійських бойовиків зазнали також протестантські громади, священики, віруючі. Окрім жорсткої репресивної політики, що здійснювалася щодо протестантів з перших днів окупації, «владними» структурами псевдореспублік проводилися масові заходи, спрямовані на «повне викорінення сект з Донбасу». Протестантські громади звинувачувалися в їх «фінансуванні американським ЦРУ», «проведенні проукраїнської пропаганди», «негативному впливі на православну релігію», намірах «підризу зсередини Донецької народної республіки» [11]. Через побоювання провокацій під прикриттям релігії керівництво «Луганської народної республіки»

розпорядилося здійснити перевірку релігійних організацій на лояльність до «влади» та провести їх перереєстрацію, взявши при цьому під особливий контроль «секти», які немовби здатні «підірвати основи держави і суспільства» [12].

У зв'язку з окупацією територій Донбасу в складній ситуації опинилися місцеві віруючі-мусульмани. Через поліетнічність складу мусульманських громад, організаційну розрізненість, різні політичні орієнтації їм не вдалося виробити спільної позиції щодо подій на сході України. Це призвело до того, що частина мусульман Донбасу підтримували Україну, зі зброєю в руках відстоювали її незалежність та територіальну цілісність, тоді як деякі з них перейшли на бік окупаційної влади. Чітку проукраїнську позицію щодо подій на сході України зайняв муфтії Духовного управління мусульман України «Умма» Саїд Ісмаїлов, який в одному зі своїх інтерв'ю заявив, що «війна для мусульман України закінчиться тільки після того, як будуть звільнені і Донбас, і Крим» [13].

Збройний конфлікт на сході України з позицій українського патріотизму оцінила Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій. Нею було прийнято низку заяв і звернень, в яких піддавався осуду сепаратизм, визнавалася легітимність сформованих після Майдану органів державної влади; містилися вимоги до владних структур Російської Федерації відмовитися від військового втручання у внутрішні справи України; засуджувалися дискримінація віруючих, захоплення бойовиками кульових споруд в Донецькій та Луганській областях, висловлювалася солідарність із потерпілими від збройного конфлікту; містилися заклики до оборони Вітчизни, а також до посилення молитов за мир і злагоду в українському суспільстві.

На дії окупаційної влади Донбасу в релігійно-церковній сфері реагувала й міжнародна громадськість. Зокрема, на факти грубих порушень права на свободу совісті і віросповідання, релігійних переслідувань на окупованих територіях Донбасу вказував Державний департамент США у своїх щорічних звітах про релігійні свободи на планеті [14].

Висновки. Таким чином, окупація проросійськими бойовиками Донбасу призвела до значного ускладнення релігійної ситуації в цьому регіоні. Через терор, що влаштували проросійські сепаратисти священникам та віруючим Української православної церкви Київський патріархат та неправославних релігій, вони змушені були залишати окуповані території Донбасу і виїжджати в безпечні місця. Це призвело до згорання багатьма релігійними громадами своєї діяльності, значного скорочення релігійної мережі, руйнування конфесійної багатоманітності регіону, втрати віруючими різних конфесій можливості задовольняти релігійні потреби.

Вибіркове ставлення до релігійних організацій, переслідування священнослужителів та віруючих за релігійними ознаками на окупованих територіях Донбасу призвело до руйнування в цьому регіоні основоположних принципів демократії в релігійно-церковній сфері, серед яких – свобода релігії, релігійний плюралізм, рівність релігій, толерантне ставлення віруючих одних конфесій до інших.

Нетерпимість нової «влади» до цих церков та релігійних організацій зумовлена політичними причинами, зокрема їхньою проукраїнською позицією та європейською орієнтацією, нетерпимістю до цінностей, які ними визнавалися і культивувалися, загрозою «русскому миру», конкуренцією православ'ю Московському патріархату.

Розв'язання складних суспільно-політичних, соціальних, духовно-культурних проблем, що з'явилися на Донбасі за час окупації його територій, потребуватиме комплексного підходу до їх наукового осмислення та практичних дій органів державної влади, органів місцевого самоврядування, політиків, дипломатів, представників міжнародних організацій та країн-посередників. Оскільки в контекст збройного конфлікту на сході України вплетена релігія, успішне подолання його наслідків потребуватиме залучення церковних діячів, представників різних релігійних організацій.

Література:

1. Святейший патріарх Кирилл призвал предстоятелей Поместных церквей возвысить голос в защиту православных христиан востока Украины. Русская Православная Церковь. Отдел внешних церковных связей. 14.08.2014. URL: <https://mospat.ru/ru/2014/08/14/news106782/>.
2. Мельников А., Хливный А. «Униаты и примкнувшие к ним раскольники...». Конфликт на юго-востоке Украины в РПЦ представили как войну за веру. Релігія в Україні. 19. 09. 2014. URL: http://www.religion.in.ua/zmi/foreign_zmi/26911-uniaty-i-primknuvshie-k-nim-raskolniki.html.
3. Горкуша О., Филипович Л. Геополітичний українсько-російський конфлікт: реакція українських церков. Українське релігієзнавство. 2016. № 79. С. 12.
4. Кречетов М. Візантіїщина проти Константинополя: поле битви – Україна. Слово і діло. 27 червня 2016. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2016/06/27/kolonka/maksym-krechetov/suspilstvo/vizantijskhyyna-proty-konstantynopolya-pole-bytvy-ukrayina>.
5. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». Відомості Верховної Ради УРСР (БВР). – 1991. – № 25. – Ст. 283.

6. Патріарх Філарет: За час війни з Росією до Київського патріархату перейшли сотні тисяч вірян. Патріарх Філарет. РІСУ – Релігійно-інформаційна служба. 4 квітня 2016. URL: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/orthodox_relations/62983/.
7. Михайло Черенков: під час Майдану релігія була миротворцем, а під час війни стала мобілізатором. Релігійно-інформаційна служба України. 20 листопада 2015. URL: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/61746/.
8. Павленко П. Постмайданна Україна в тисках російсько-ватиканських відносин. РІСУ – Релігійно-інформаційна служба. 25 січня 2017. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/blog/~lustrum/65864/>.
9. Релігія дуже повільно і слабо повертається у публічний простір України. РІСУ – Релігійно-інформаційна служба. 3 січня 2017. URL: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/65628/.
10. Глава УГКЦ: Я не вважаю усіх людей, що на окупованій території, ворогами України. Інформаційний ресурс Української греко-католицької церкви. URL: <http://popeforukraine.com.ua/uk/глава-угкц-я-не-вважаю-усіх-людей-що-на/>.
11. В Донецьке проведуть «стихийный» митинг против сект. Пресса Украины. 28 января 2016. URL: <http://uapress.info/ru/news/show/115937>.
12. Деятельность деструктивных религиозных сект несет опасность конституционному строю ЛНР – Андрей Лицоев. Луганск 1. 02.12.2016. URL: <http://lugansk1.info/24508-deyatelnost-destruktivnyh-religioznyh-sekt-neset-opasnost-konstitutsionnomu-stroyu-lnr-andrej-litsoev/>.
13. Муфтий Саид Исмагилов: «Война для мусульман Украины окончится только после того, как будут освобождены и Донбасс, и Крым». Факты и комментарии. 03.08.2017. URL: <http://fakty.ua/242320-muftij-said-ismagilov-vojna-dlya-musulman-ukrainy-okonchitsya-tolko-posle-togo-kak-budut-osvobozhdeny-i-donbass-i-krym>.
14. Госдеп США считает, что в ДНР и ЛНР нет религиозной свободы. Vlasti.net. 15 октября 2015. URL: <http://vlasti.net/news/226650>.
15. Госдеп США: На Донбассе боевики пытаются членов УПЦ. Хартия, 97. 10.08.2016. URL: <https://www.charter97.org/ru/news/2016/8/10/217826/>.

КОГНІТИВНИЙ ФРЕЙМІНГ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВРЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНИХ КОНФЛІКТІВ

Васильченко О. М.,

аспірант Інституту міжнародних відносин

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті актуалізується роль когнітивного фреймінгу як одного з інструментів врегулювання міжнародних конфліктів, спрямованого на видозміну картин світу відповідних сторін. Проведено паралель між реалізацією даного методу та інформаційно-психологічними операціями. Зроблено наголос на значенні когнітивного фреймінгу в переговорних процесах щодо врегулювання міжнародних конфліктів. Охарактеризовані окремі особливості керування сприйняттям в рамках Мінських угод початку 2015 року в порівнянні з дискурсивними практиками вищих посадових осіб України та Російської Федерації.

В статье актуализируется роль когнитивного фрейминга как одного из инструментов урегулирования международных конфликтов, направленного на видоизменение картин мира соответствующих сторон. Проведена параллель между реализацией данного метода и информационно-психологическими операциями. Сделан акцент на значении когнитивного фрейминга в переговорных процессах по урегулированию международных конфликтов. Охарактеризованы отдельные особенности управления восприятием в рамках Минских соглашений начала 2015 года в сравнении с дискурсивными практиками высших должностных лиц Украины и Российской Федерации.

The article stresses upon the role of cognitive framing as one of the instruments for international conflicts settlement, aimed at modifying the parties' pictures of the world. A parallel is drawn between the implementation of the method and the information and psychological operations. The emphasis is made on the importance of cognitive framing in negotiation processes as for the settlement of international conflicts. Some features of perception management under the Minsk agreements as from the beginning of 2015 in comparison with discursive practices of senior officials of Ukraine and the Russian Federation are also characterized.

Ключові слова: міжнародний конфлікт, інформаційно-психологічний вплив, когнітивний фреймінг, керування сприйняттям, переговорний процес, Мінські угоди, Україна, Російська Федерація.

Постановка проблеми. Потреба у вирішенні будь-якого міжнародного конфлікту безпосередньо пов'язана з необхідністю оперувати картинами світу, що існують у свідомості його основних сторін, де власне вкорінене конфронтаційне сприйняття – основа конфліктної поведінки. Звісно, основна причина використання такого підходу полягає в усвідомленні самої природи політичної взаємодії – тобто, відносин з приводу влади – де, як відомо, роль сприйняття соціальних агентів по відношенню до їх поведінки є першочерговою та визначальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з теми дослідження довів, що основа для розуміння як природи самих когнітивних фреймів у контексті психології, теорії інформації, соціального конструктивізму, так і можливостей їх застосування в дискурсивних практиках соціальних агентів була закладена в роботах Д. Шмуелі, М. Елліотта, С. Кауфман, Г. Почепцова, Ю. Сороки, С. Кобб, Дж. Росмана, О. Манойло, С. Кошута, Дж. Лакоффа, П. Нарбі, Н. Онафа, А. Вендта, А. Гусейнової, К. Платта, А. Баровської, Є. Кожемякіна, І. Кобзар, Я. Косяк, Т. Красікової, В. Крисова, О. Лурії, Д. Місюрова, С. Поцелуєва, О. Васюти, Л. Гудкова, М. Маколі, та ін.

Однак, незважаючи на це, в сучасному науковому дискурсі бракує синтезу ідейних досягнень зазначених науковців, зокрема по відношенню до тих когнітивних фреймів, що використовуються в межах російсько-українського міждержавного конфлікту, відповідно, з боку України та Російської Федерації (РФ).

Метою даної роботи є виявлення характерних особливостей когнітивного фреймінгу як інструменту врегулювання міжнародних конфліктів, зокрема на прикладі російсько-українського міждержавного конфлікту.

Виклад основного матеріалу. Перш за все, варто наголосити, що, послуговуючись теоретичними напрацюваннями Д. Шмуелі, М. Елліотта, С. Кауфман, у даному дослідженні когнітивні

фрейми розуміються як когнітивні засоби або скорочення для осмислення індивідами та їх групами комплексної інформації щодо об'єктивної дійсності [1, с. 207].

Більш того, вказані дослідники стверджують, що саме через різку відмінність та конфронтаційну природу когнітивних фреймів сторони соціальних конфліктів будь-якого масштабу переживають значні труднощі з їх врегулюванням. Серед когнітивних засобів, що зазвичай формують картину світу та сприйняття об'єктно-предметного поля конфлікту, виокремлюють:

- 1) фрейми ідентичності;
- 2) фрейми-характеристики;
- 3) фрейми влади, суспільного контролю та конфліктного врегулювання;
- 4) фрейми ризику та інформації;
- 5) фрейми здобутків або втрат [1, с. 210].

Виходячи із цього, когнітивний фреймінг можемо розуміти як управління соціальними агентами когнітивними фреймами в межах своїх дискурсивних практик з метою досягнення визначених політичних цілей. Надалі для обґрунтування основи такого визначення звернемося до деяких його теоретичних витоків.

По-перше, Ю. Сорока, вивчаючи особливості соціального сприйняття на тлі інтерпретативної теорії культури авторства К. Гірца, зазначає, що за своєю природою воно є соціальним явищем, тобто рухом соціально значущих символів [2, с. 72]. Значення ж таких символів, на думку дослідниці, освоюються індивідами та напряду підтримуються соціальною спільнотою, що дає нам змогу стверджувати, що когнітивні фрейми також виступають об'єктом захисту суспільства або його окремих груп, оскільки забезпечують цілісність та послідовність їх картин світу, тобто онтологічну безпеку.

Ще одним підтвердженням останньої тези є твердження Ю. Сороки про те, що саме колективна дія щодо збереження чи зміни певної соціально-політичної ситуації, а не просто соціальні група чи ситуації є контекстом колективно існуючих форм мислення [2, с. 77]. Тобто такий погляд дає нам підстави вважати, що й когнітивні фрейми, котрі лежать в основі образно-символічного соціального сприйняття, також створюються, зберігаються, трансформуються та ліквідуються у відповідній соціальній динаміці – дискурсивних практиках.

По-друге, можемо зазначити, що концепт когнітивних фреймів існує в тісному поєднанні також із конструктивістською теорією Н. Онафа стосовно соціальних правил та норм, котрі регулюють соціальні відносини. На думку дослідника, відповідно до природи зв'язку типу «агент-структура» всі такі правила й норми зв'язують соціальних агентів на тлі «світу, що постійно змінюється, й структура котрого постійно перероблюється [соціальними агентами – авт.]» [3, с. 4].

При цьому, оскільки когнітивні фрейми, що існують на рівні індивідуальної та масової свідомості, також є невід'ємною частиною інформаційного простору будь-якого міжнародного конфлікту, то, звертаючись до думки В. Короля, можемо стверджувати, що вони відображають та задають тематично-ментальні традиції сприйняття відповідного контенту, пов'язаного з таким конфліктом [4, с. 43]. Таким чином, маємо усвідомлювати, що, працюючи над видозміною існуючих когнітивних фреймів сторін міжнародного конфлікту, необхідно усвідомлювати, що така видозміна має враховувати існуючі тематично-ментальні традиції сприйняття сторін, тобто існуючу систему символів та образів інтерпретацій конфлікту. Оскільки когнітивний рефреймінг будь-якого міжнародного конфлікту першочергово має справу з його смисловим виміром. Останній же можемо розуміти як сукупність смислів та інтерпретацій, якими послуговуються політичні актори, наділяючи ними явища та процеси об'єктивної дійсності в межах своїх дискурсивних практик, виражених в інформаційно-психологічних інструментах як ключових елементах соціальної та, зокрема, міжнародно-політичної комунікації.

Так, наприклад, у своїх роботах Г. Почепцов також неодноразово доводить, що в соціально-політичній взаємодії первинним є образ-смысл, а факт, в свою чергу, є вторинним [5, с. 16]. Згідно з твердженнями дослідника відповідний образ завжди залежить від цілей стратегічної комунікації певного соціального агента. Більш того, Г. Почепцов, згадуючи твердження О. Солнцевої, звертає увагу на те, що анексія Криму та подальше втручання в події на сході України, незважаючи на весь негатив даних обставин, об'єднали велику кількість росіян, оскільки офіційні мотиви дій РФ підсилювали існуючу загальнонаціональну ідею даної держави [5, с. 30]. Що, у свою чергу, демонструє силу впливу існуючих когнітивних фреймів серед широких мас населення РФ. Також можемо вважати, що будь-який процес когнітивного фреймінгу нагадує собою реалізацію інформаційно-психологічних операцій, оскільки в ньому присутня попередня розвідка смислового поля об'єкту впливу, конкретно визначена цільова аудиторія, багато в чому подібні канали комунікації, механізми контролю й закріплення тощо.

До того ж, говорячи про використання інформаційно-психологічних операцій як сучасних засобів політичного впливу, О. Манойло виокремлює цілеспрямоване створення образу політичної події або ж процесу, що перетворюється, за словами дослідника, на «політичний імператив», котрий починає визначати суспільні відносини, створюючи «специфічний феномен в політичному житті держави, групи акторів міжнародних відносин або ж світового співтовариства як такого» [6, с. 653]. Як розуміємо,

описаний інструмент інформаційно-психологічного впливу на агентів міжнародно-політичної взаємодії безпосередньо являє собою явище когнітивного фреймінгу або навіть рефреймінгу, якщо мова йде про видозміну вже існуючої системи осмислення дійсності певними соціальними агентами.

Такі ж методи інформаційно-психологічного впливу, на думку О. Манойло, використовуються в міжнародній взаємодії і коли відбувається запуск т.зв. «ланцюгової реакції» в поведінці іноземної цільової аудиторії, відповідно до запроваджуваної ідеології [6, с. 656]. Остання ж природньо містить в собі систему когнітивних фреймів, що визначають сприйняття подій та явищ соціальної дійсності. Більш того, акцентуючи важливість використання технік нейролінгвістичного програмування в контексті впливу на політичні процеси, О. Манойло зауважує, що ключові «якорі», основані на асоціаціях та образах, вкорінюються в суспільну свідомість саме шляхом багаторазового повторення в дискурсивних практиках соціальних агентів певних когнітивних фреймів та підкріплення їх сутності на практиці. Саме так, на думку дослідника, вони перетворюються на «політичні імперативи» [6, с. 656].

Тож з урахуванням вищенаведеного, маємо також зауважити, що в працях таких дослідників, як С. Кобб, Дж. Росман, Дж. Лакофф, Г. Почепцов, Д. Шмуелі, М. Елліотта, С. Кауфман та ін., аналіз фреймів та рефреймінг безпосередньо виокремлюються як інструменти врегулювання соціальних конфліктів.

Саме тому, продовжуючи мову про роль когнітивного фреймінгу безпосередньо в контексті можливих шляхів врегулювання міжнародних конфліктів, наразі звернемо увагу на твердження, запропоноване С. Кобб. Так, на думку дослідниці, саме наративні моделі врегулювання є найдієвішими інструментами в вирішенні міжнародних конфліктів, тому вона розглядає судові засідання, громадські слухання, парламентські сесії та переговорні процеси, що стосуються окремих міжнародних конфліктів, в якості таких інструментів [7, с. 24]. Оскільки в межах даного роду суспільних взаємодій відбувається вербалізація та видозміна наративів, створюються інтерпретації та можуть бути започаткована нова «логіка наративу» та його сюжетні лінії. Особливу роль у вказаному відношенні С. Кобб відводить переговорним процесам, оскільки в їх межах наративи – разом із сукупністю відповідних когнітивних фреймів сторін – оцінюються або ж навіть осуджуються, та зрештою адаптуються у формі сценаріїв конструювання майбутньої взаємодії між сторонами [7, с. 24].

Таким чином, розвиваючи дану тезу, потрібно звернутися до моделі наративного врегулювання соціальних конфліктів авторства Дж. Росмана під назвою ARIA (англ. Antagonism, Resonance, Invention, Action, укр. Протистояння, Резонанс, Смыслотворчість, Дія) [8]. Дана чотирьохступенева наративна модель врегулювання дозволяє сторонам повністю розкрити, почути та зрозуміти смислові матриці одне одного стосовно об'єктно-предметного поля конфлікту з метою ефективного когнітивного рефреймінгу позицій сторін та винайдення оптимального вирішення проблеми. Саме тому технологія цієї моделі актуалізує необхідність вдалого управління когнітивними фреймами задля вирішення навіть затяжних міжнародних конфліктів.

На підтвердження цього варто згадати, що Г. Почепцов, цитуючи в одній зі своїх робіт Ш. Айєнгара, звертає увагу на управління тематичними та епізодичними фреймами – що, відповідно, акцентують роль індивіда та власне проблемність в будь-якій події – як один із інструментів ведення інформаційних війн [9, с. 57]. Згаданий інструмент тісно пов'язаний ще з одним методом інформаційного протистояння на будь-якому рівні соціальної взаємодії, виокремлений Г. Почепцовим, а саме – керуванням сприйняттям. На думку дослідника, саме цей прийом дозволяє в рамках інформаційної війни замінити тактичний ресурс (нейтральну інформацію про подію або особу) стратегічним (знанням, позначенням) [9, с. 49]. Причому в межах російсько-українського міждержавного конфлікту обидві сторони активно послуговуються згаданим інструментарієм. Так, наприклад, у викладенні сутності Мінських угод від 12 лютого 2015 р. українські ЗМІ на позначення українських військ – як це вказано в тексті угоди [10] – використовують термін «сили АТО», а назву «збройних формувань окремих районів Донецької та Луганської областей», присутню за текстом, замінюють на «бойовиків» [11].

Даний приклад демонструє відмінність між переговорним та контентно-потоківими засобами управління міжнародними конфліктами. Оскільки, у свою чергу, в згаданому тексті Мінських угод від 12 лютого 2015 р. використовуються позитивні або ж нейтральні смисли, наприклад, стосовно того, що лідери України, РФ, Німеччини та Франції «підтверджують повну повагу до суверенітету і територіальної цілісності України», а також «твердо переконані в безальтернативності виключно мирного врегулювання» [10]. Цікавим у тексті зазначеної угоди є також використання фрейму влади, суспільного контролю та конфліктного врегулювання типу «криза» на позначення подій на сході України [11].

Водночас, незважаючи на здебільшого нейтральність смислів переговорного процесу в межах Мінську-1 та Мінську-2, а також у «нормандському форматі», в дискурсивних практиках як України, так і РФ на найвищому політичному рівні прослідковується низка суто конфронтаційних когнітивних фреймів, що свідчить про активне смислове протистояння між двома сторонами. Варто зазначити, що Г. Почепцов, у свою чергу, безпосередньо відносить такі процеси та явища до категорії смислових війн [5].

Так, наприклад, президент України П. Порошенко у своїх виступах використовував метафору «зла», описуючи РФ, використовуючи психологічний прийом знецінення, говорячи про неприпустимість

врахування «так званих інтересів Кремля» [12] під час врегулювання російсько-українського міждержавного конфлікту. У свою чергу, «умиротворення та примирення задля нормалізації відносин з Росією» було названо ним «примиренням зі злом», що призведе до «ще трагічніших наслідків» [12]. Таким чином, у наведених та подібних їм висловлюваннях президента України можемо побачити особливі прояви когнітивного фреймінгу подій, явищ та процесів політичної дійсності, котрі, у свою чергу, покликані на протистояння відповідному російському інформаційно-психологічному впливу.

Свого часу В. Кейсбір звернув увагу на ключові елементи наративу «боротьби героя» в дискурсивних практиках різного роду соціальних агентів. Так, серед них було виділено, що боротьба має в такому разі сприйматися як захист базових ідентичності та гідності агента, а поразка в даній боротьбі сприйматися як немислима [13]. Тож природу когнітивних фреймів, котрі знаходимо в дискурсивних практиках України та РФ поза офіційними переговорними процесами, можемо віднести саме до наративу про «боротьбу героя зі злом». Єдине що обидві сторони інтерпретують останню діаметрально протилежним одне до одного чином.

Президент України П. Порошенко, оцінюючи рішення США про надання Україні летальної оборонної зброї, говорить про невиконання РФ зобов'язань та «продовження накачування Донбасу важкою зброєю». Водночас у його висловлюваннях відбувається позитивний фреймінг рішення США: «Американська зброя в руках українських воїнів – не для наступу, а для рішучої відсічі агресору, захисту українських воїнів та мирного населення, а також ефективної самооборони відповідно до Статті 51 Статуту ООН» [14]. Таке використання прийому керування сприйняттям є цілком закономірним в умовах перебування сторонами в стані інформаційної та смислової війни. Ще одним цікавим моментом у даному контексті є вживання метафори хвороби в рамках фреймів-характеристик, що проявилися у формі виразів, на кшталт, «трансатлантичне щеплення від російського вірусу агресії» [14].

У свою чергу, подібного роду конфронтаційні за своїм змістом фрейми можемо знайти й у дискурсивних практиках вищих посадових осіб РФ. Так, наприклад, під час своєї прес-конференції за підсумками 2017 р. президент РФ В. Путін, описуючи події на сході України, використав фрейм-характеристику, втілений в метафорі «безумовної трагедії». При цьому її першоджерелом він назвав «державний переворот, збройне неконституційне захоплення влади», що, у свою чергу, є ще одним фреймом-характеристикою. Надалі В. Путін, також використовуючи наративну схему типу «боротьба героя зі злом», описує боротьбу тих, хто не погодився з «переворотом», з недемократичним тиском та навіть повномасштабним застосуванням збройних сил. Таким чином, російською стороною конфронтаційно щодо України було використано черговий фрейм-характеристику разом із вищезгаданим фреймом влади, суспільного контролю та конфліктного врегулювання. Останній, зокрема, проявився у виступі В. Путіна на зазначеній конференції також і у вислові про «нібито прагнення України до лона європейської цивілізації» [15], що має на меті знецінення нинішньої української політики щодо євроатлантичної інтеграції.

Висновки. Когнітивний фреймінг як управління соціальними агентами когнітивними фреймами в межах своїх дискурсивних практик з метою досягнення визначених політичних цілей є невід'ємною складовою частиною врегулювання будь-якого міжнародного конфлікту, зважаючи на соціальну природу останнього. При цьому існуючі на сьогодні наративні моделі врегулювання конфліктів дають можливість вдало дослідити та видозмінювати смислові матриці позицій сторін, на кшталт інформаційно-психологічних операцій. Саме тому вивчення когнітивних фреймів та їх відповідний рефреймінг, вносячи зміни до смислового виміру конфлікту, дозволяють швидше та ефективніше його врегулювати.

Однак, незважаючи на здебільшого нейтральність смислів переговорного процесу в межах Мінську-1 та Мінську-2, а також у «нормандському форматі», дискурсивні практики як України, так і РФ на найвищому політичному рівні сповнені на сьогодні рядом виключно конфронтаційних когнітивних фреймів, що свідчить про активну фазу смислової війни між двома сторонами, яка наразі перешкоджає оптимальному врегулюванню даного міжнародного конфлікту. А це, у свою чергу, потребує вироблення сторонами більш ефективних фреймів для оптимальної трансформації смислового виміру російсько-українського міждержавного конфлікту та його подальшого врегулювання.

Література:

1. Shmueli D., Elliott M., Kaufman S. Frame changes and the management of intractable conflicts. Conflict Resolution Quarterly. Volume 24, Issue 2. 2006. P. 207.
2. Сорока Ю. Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого: монографія. Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. 332 с.
3. Onuf N. Rule and Rules in International Relations. Erik Castrén Institute of International Law and Human Rights University of Helsinki. Helsinki, 24 April 2014. 23 p.

4. Король В.Г. Щодо окремих питань комунікаційно-контентної безпеки держави та суспільства. Матеріали Міжнародного форуму з кризовості комунікацій «Контентно-потоківі моделі як тактичні інструменти комунікаційно-контентної безпеки». К.: ВІКНУ, 2017. С. 41.
5. Почепцов Г. Сенси і війни: Україна і Росія в інформаційній і смисловій війнах. Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2016. 316 с.
6. Manoilo A.V. Models of Information and Psychological Operations Used in International Conflicts. Eighth IEEE International Conference on Dependable, Autonomic and Secure Computing. Chengdu, China, 2009. DOI: 10.1109/DASC.2009.21.
7. Cobb S. Speaking of Violence: The Politics and Poetics of Narrative in Conflict Resolution. Oxford University Press. New York, 2013. 297 p.
8. Rothman J. (2014) Conflict Engagement: A Contingency Model in Theory and Practice. Peace and Conflict Studies. 2014.Vol. 21. No. 2. Article 2. P. 104–116. Access mode: <http://nsuworks.nova.edu/pcs/vol21/iss2/2>.
9. Почепцов Г. Від покемонів до гібридних війн: нові комунікативні технології XXI століття. Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2017. 260 с.
10. Полный текст Минских соглашений. РИА Новости. 12.02.2015. URL: <https://ria.ru/world/20150212/1047311428.html>.
11. Повний текст угоди, підписаної контактною групою в Мінську. URL: http://news.liga.net/ua/news/politics/5077601-povniy_tekst_ugodi_p_dpisano_kontaktnoyu_grupoyu_v_m_nsku.htm.
12. Виступ Президента України на Щорічній зустрічі з іноземними послами, акредитованими в Україні, з нагоди Різдва і Нового Року / Президент України. Офіційне інтернет-представництво. 16 січня 2017 р. URL: <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-na-shorichnij-zustrichi-z-inozemn-39526>.
13. Casebeer W.D. Identity, Culture and Stories: Empathy and the War on Terrorism / William D. Casebeer. Minnesota Journal of Law, Science & Technology. Volume 9, Issue 2. 2008. P. 653–688. Access mode: <https://scholarship.law.umn.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=1256&context=mjlst>.
14. Президент про отримання Україною американської зброї: Це трансатлантичне щеплення від російського вірусу агресії. Президент України. Офіційне інтернет-представництво. 23 грудня 2017 р. URL: <http://www.president.gov.ua/news/prezident-pro-otrimannya-ukrayinoyu-amerikanskoi-zbroyi-ce-t-45234>.
15. Большая пресс-конференция Владимира Путина / Администрация Президента России. 14 декабря 2017 г. URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/56378>.

ЕТНОПОЛІТИЧНІ РИЗИКИ У ВЗАЄМОДІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН І СПОРІДНЕНИХ ЇМ ДЕРЖАВ

Горло Н. В.,
доцент кафедри політології
Запорізького національного університету

У статті досліджено етнополітичні ризики, які виникають у процесі взаємодії національних меншин і споріднених держав. Доведено, що етнополітичні ризики зумовлені такими взаємопов'язаними чинниками, як низький статус меншини в державі проживання і існування проекту «Великої держави», які стимулюють споріднену державу до реалізації політики іредентизму. Проаналізовано ризики для всіх учасників іредентистського конфлікту: національної меншини, спорідненої держави, поліетнічної держави.

В статье исследованы этнополитические риски, возникающие в процессе взаимодействия национальных меньшинств и родственных государств. Доказано, что этнополитические риски обусловлены такими взаимосвязанными факторами, как низкий статус меньшинства в государстве проживания и существование проекта «Великого государства», которые стимулируют родственное государство к реализации политики ирредентизма. Проанализированы риски для всех участников ирредентистского конфликта: национального меньшинства, родственного государства, полиэтнического государства.

The article investigates the ethnopolitical risks that arise in the process of interaction between national minorities and kin-states. It has been established that ethnopolitical risks are determined by such interconnected factors as the low status of minorities in the state of residence and the existence of the "Great Power" project, which stimulate a kin-state to implement the policy of irredentism. The risks have been analyzed for all the participants of irredentist conflict, namely for national minority, kin-state and polyethnic state.

Ключові слова: національна меншина, споріднена держава, поліетнічна держава, іредентизм, етнополітичний ризик.

Постановка проблеми. Восени 2017 року Україна стежила за негативною реакцією угорської спільноти Закарпаття і угорської влади на «мовну» статтю нового «Закону про освіту», яка передбачає, що мовою освітнього процесу в закладах освіти є державна мова. Українські угорці сприйняли цю норму як утиск права на навчання рідною мовою, а угорські високопосадовці навіть заявили про наміри блокувати інтеграцію України до ЄС. Цією ситуацією не оминули скористатися радикально налаштовані політичні сили в Угорщині, прихильники реанімування ідеї «Великої Угорщини», які на даному етапі проголошують «захист угорців Закарпаття». Це створює загрози для можливої активізації іредентистських настроїв серед угорської національної меншини. Для будь-якої держави поява іредентистських настроїв є вкрай небажаним явищем, оскільки поєднання зусиль національних меншин і сусідньої держави, яка проявляє надмірну зацікавленість у добробуті етнічно споріднених груп, може потенційно загрожувати анексуванню частини території іредентистською державою. Власне, до цього й призвів російський іредентизм у Криму. Саме тому ситуація з активізацією угорського іредентизму знову актуалізувала проблему пошуку найбільш прийнятних форм відносин національних меншин і споріднених держав, які б не загрожували соціально-політичній стабільності у поліетнічній державі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Здавалось би, попри те, що категорія «національна меншина» закріплена в низці міжнародних документів, які стосуються прав національних меншин, а саме в Рекомендаціях Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про захист прав національних меншин» (1995 р.) і Больцанських рекомендаціях ОБСЄ про національні меншини в міждержавних відносинах (2008 р.), вона залишається предметом дискурсу як серед вітчизняних, так і серед зарубіжних науковців. Це пояснюється поширенням міграційних процесів у світі, що глобалізується, внаслідок чого етнічний склад сучасних держав зазнає змін, і політики намагаються уточнити статус національних меншин у своїх країнах: хто ними є і якими правами їх представники можуть володіти. Аналіз особливостей функціонування меншин у поліетнічних державах та форм відносин між національною

державою і етнічними меншинами здійснювали зарубіжні науковці Ф. Геккман, А. Гіршман, Т. Гурр, Е. Сміт, Ч. Тіллі та інші дослідники. Серед українських науковців теоретичні аспекти і практичні питання суб'єктності етнічних і національних меншин в етнополітичних відносинах досліджують В. Андріяш, В. Котигоренко, Л. Лойко, І. Рафальський, О. Стогова, Н. Шипка, М. Шульга та ін. Зважаючи на великий масив праць, присвячений національним меншинам, все ж відзначимо, що питанню взаємодії національних меншин і споріднених держав приділяється значно менше уваги, але цей аспект проблеми відображений у працях українських науковців О. Кривицької, Н. Терес, Т. Халавки. Зарубіжні вчені Т. Амброзіо, Дж. Гоксек, Д. Горовіц, Дж. Ландау, Д. Мейлл, М. Сайдман, Н. Чейзен, Д. Ягсіоглу досліджують взаємодію національних меншин і споріднених держав в контексті іредентизму. Разом із тим виявлення етнополітичних ризиків, які продукує взаємодія національних меншин і споріднених держав, ще не стало предметом спеціальних наукових досліджень.

Мета статті. Метою статті є аналіз етнополітичних ризиків, які виникають у процесі взаємодії національних меншин і споріднених держав, і пошук найбільш прийнятних форм взаємодії, які б не створювали загрози для соціально-політичної стабільності в поліетнічній державі, в якій проживає національна меншина. За визначенням В. Євтуха, етнічні ризики пов'язуються з негативним впливом етнічного фактора на політичний, соціальний та культурний розвиток поліетнічного суспільства [1, с. 276]. Значення етнічного фактора зростає в умовах посилення інтеграційних процесів, виступаючи як своєрідна форма спротиву уніфікації, але мінімізація етнічного ризику є цілком посилюючим завданням для суб'єктів політики. Вважаємо за доцільне оперувати поняттям саме «етнополітичний ризик», тобто етнічний ризик, «заполітизований» завдяки зусиллям політиків, адже, на нашу думку, саме раціональні дії політичних акторів можуть гіпертрофувати значення етнічності для суспільства. Тобто етнополітичний ризик обумовлений суб'єктивними діями політичних антрепренерів, які переслідують власні цілі, на відміну від етнічного ризику, який існує об'єктивно, але може і не трансформуватися в етнополітичний. Про це свідчить досвід деяких суспільств, які свідомо мінімізують його значення (наприклад, в США офіційно ніяк не враховується етнічне походження). Відповідно, провідним методологічним підходом у даному дослідженні виступає раціональний підхід.

Виклад основного матеріалу. Національна меншина – це частина народу, яка мешкає відірвано від його основного масиву в інонаціональному середовищі, але представники якої відчувають із ним зв'язок через культуру, мову та деякі інші риси національної специфіки [1, с. 211]. У. Кімліка розглядає національні меншини як групи, які складали повні і функціонуючі співтовариства на своїй батьківщині до тих пір, поки не були інкорпоровані в більшу державу [2, с. 442]. Оскільки національні меншини можуть компактно проживати на прикордонних територіях та мати зв'язок із «спорідненими державами», їх, як зауважує Т. Халавка, доцільно характеризувати як «споріднена» меншина – це національна меншина, яка проживає на прикордонній території зі «спорідненою» державою та підтримує тісні культурно-політичні відносини з нею [3, с. 109]. Термін «споріднена держава» вже давно поширений в англійській науковій літературі, присвяченій проблемі етнічних меншин. Наприклад, ним активно послуговуються в процесі дослідження причин іредентизму С. Сайдман і В. Аурес [4]. Цей термін знаходимо і в Больцанських рекомендаціях (2008 р.), де зазначено, що поняття «споріднена держава» використовується для позначення тих держав, більшість населення яких розділяє етнічні або культурні характеристики з меншістю населення іншої країни [5, с. 3]. Існування «споріднених держав» і «споріднених меншин» є наслідком проблеми розділеності народів. У розділених народів відсутня адміністративно-територіальна єдність: частини народу (етносу, нації) проживають у різних державах. Причини і обставини, які призвели до виникнення розділених народів, – найрізноманітніші: війни, агресії, розпад держави, міжкланові, групові, релігійні та інші конфлікти, вимушена міграція та інші [6, с. 63]. Але спорідненість груп може бути зумовлена великою кількістю чинників, не лише етнічного характеру, але й культурними, мовними, релігійними, історичними чи іншими зв'язками.

Прагнення підтримувати зв'язки між частинами розділеного народу є цілком зрозумілим, а прийнятні форми взаємодії між спорідненими державними і спорідненими меншинами знайшли відображення в Больцанських рекомендаціях, де, зокрема, зазначено, що споріднена держава може надавати привілеї національним меншинам за кордоном, серед яких: культурні і освітні можливості, пільги на поїздки, дозвіл на роботу і полегшений доступ до отримання віз. Прийнятною є підтримка освіти за кордоном, підготовка вчителів, надання стипендій, підручників і шкільного обладнання. Споріднена держава може підтримувати культурні, релігійні чи інші неурядові організації за умов дотримання законодавства і за згоди держави, в якій зареєстровані і діють ці організації. Допускається транскордонне мовлення, крім передач із використанням мови ворожнечі, і тих, які підбурюють до насильства, расизму чи дискримінації [5, с. 9, 10].

Якщо взаємодія національних меншин і споріднених держав реалізується поміркованими і демократичними політиками в правових рамках, то загроз для політичної стабільності в державі, до якої належить національна меншина, не виникає. У Больцанських рекомендаціях зазначено, що ризик політичної напруженості чи навіть насильства виникає тоді, коли транскордонні

культурні зв'язки набувають політичного підтексту і держави в односторонньому порядку здійснюють кроки із захисту і підтримки так званої «спорідненої меншості», яка знаходиться поза їх юрисдикцією [5, с. 1]. «Політичний підтекст» може пов'язуватися з існуванням у спорідненій державі націоналістичної «Великої ідеї», ядром якої часто виступає концепція «Великої держави». Це створює підстави для формування політики іредентизму як цілеспрямованих дій із приєднання частини території сусідньої держави саме під приводом об'єднання споріднених груп, які нібито зазнають утисків у державі проживання. У суспільстві активно культивується ідеї «незвільненості», «історичної несправедливості» та інші.

Поняття «іредентизм» є своєрідним терміном-парасолькою, який вживається в різних контекстах. Якщо апелювати до етимології слова, то з італійської мови «irredento» означає незвільнений. Саме в Італії в XIX столітті зародився іредентизм як суспільно-політичний рух, який закликав до приєднання частини територій сусідньої держави під приводом того, що там проживає споріднене за мовним чинником населення. З огляду на те, що вже перший досвід реалізації політики іредентизму – італійський, грецький, німецький – передбачав об'єднання споріднених груп і територій їх проживання в одному державному організмі, виникла дослідницька традиція, за якою іредентизм розглядають як об'єднувальні або возз'єднувальні рухи етнічних груп, які розділені державними кордонами між двома чи кількома державами [7, с. 159]. Але в сучасному світі, де нормами міжнародного права закріплені принципи територіальної цілісності держав і невтручання в справи суверенних держав, іредентизм найчастіше проявляється в іншій формі, більш завуальованій, яку Дж. Ландау визнає як декларативну зацікавленість деякої держави в добробуті етнічно або культурно спорідненої групи, яка проживає за її межами [8]. Дослідник виділяє два різновиди іредентизму: поміркований, метою якого є захист етнічно спорідненого населення від асиміляції і дискримінації, та радикальний, спрямований на приєднання (анексію) територій, на яких проживають споріднені групи [9]. Другий варіант застосувала Російська Федерація, анексувавши український Крим, перший же варіант може реалізуватися у формі відкритих заяв чи дій влади саме під приводом захисту інтересів споріднених груп. Важливо, щоб меншина дійсно зазнавала утисків і дискримінацій, якщо ж цього немає, активне втручання спорідненої держави в справи іншої суверенної держави суперечить міжнародним нормам. Тоді можливе виникнення міждержавного конфлікту на іредентистському ґрунті, всі учасники якого можуть зазнати втрат.

Внаслідок існування іредентистського конфлікту виникає чимало ризиків як для міжнародної безпеки в геополітичному регіоні, так і для самої меншини, яка просто виступає прикриттям загарбницьких прагнень із боку спорідненої держави. Д. Ягсиоглу вважає, що іредентистська політика з боку держави відносно етнічних меншин лише погіршує стан меншин із двох причин: 1) іредентизм часто сприяє процесу пророцтва, що самозбувається, як для меншості, яка зазнає дискримінації, так і для національної держави, на території якої ця меншість живе. Коли держава-нація розуміє, що інша держава ініціювала іредентистську політику, її уряд починає розглядає меншість як загрозу національній безпеці. Можливе посилення дискримінації, щоб перешкоджати меншості підтримувати іредентистські або сепаратистські цілі. Далі виникає ланцюгова реакція: меншість, яка переконана, що не може жити під владою цього уряду, встановлює більш тісні зв'язки з іредентистською державою. У відповідь держава-нація посилює гноблення, а лідери меншості знову шукають підтримки сусідньої держави. Тоді повторно починається насилля з боку національної держави, відповіддю є насилля з боку меншості і, в кінцевому результаті, іредентистська держава бере активну участь у конфлікті; 2) центральною в іредентизмі є територія, а не населення, незважаючи на твердження іредентистської держави. У цих випадках компонент насильства переважає над компонентом спорідненості. За словами Д. Ягсиоглу, «іредентистська держава насправді не пов'язана з добробутом групи. Вона просто намагається використати її в якості дестабілізатора». Тому меншості відчувають на собі всі тяготи негативних наслідків іредентизму [10].

Внаслідок об'єднання можуть виникнути нові ризики для політиків спорідненої держави і лідерів національних меншин. Еліти розділеного народу можуть бути незацікавлені в об'єднанні, оскільки в межах однієї держави потенційно загостриться боротьба за владу між різними елітними угрупованнями. Політичні лідери меншини мають побоювання стосовно їх нового статусу у спорідненій державі. Очевидно, можлива втрата авторитету і перехід на другорядні позиції. У публікаціях зарубіжних науковців (Д. Горовіц, Д. Ягсиоглу, С. Сайдман) проводиться думка про те, що з огляду на велику кількість ризиків меншини більше схильються до розвитку самостійних сепаратистських рухів, ніж до підтримки іредентистської політики від «країн-метрополій». На нашу думку, саме політичні ризики, які усвідомлюють споріднена держава і лідери меншин, часто унеможливають виведення іредентистського конфлікту на рівень збройного міждержавного протистояння і стимулюють пошук інших варіантів задоволення потреб етнічних груп. Доцільно навести приклад Північної Ірландії, де розвивається саме сепаратистський політичний проект, реалізацію якого центральна влада призупинила шляхом розширення кола повноважень регіональної влади.

Для поліетнічної держави найбільшим ризиком іредентистської політики, яку проводить одна з держав регіону, є загроза втрати частини території. Оскільки вихід частини території з-під контролю може стати ознакою слабкості держави, вона буде всілякими засобами відстоювати цілісність своїх кордонів. Саме тому на основі іредентизму виникає гострий етнотериторіальний міждержавний конфлікт, що часто супроводжується збройним протистоянням, як це сталося у вірмено-азербайджанському конфлікті з приводу Нагірного Карабаху чи україно-російському конфлікті на Донбасі.

В Україні до національних меншин, які активно контактують зі спорідненими державами, відносяться російська, угорська і румунська меншини. Причому не завжди форми їхньої взаємодії прийнятні і законні. В. Котигоренко зазначає, що намагання деяких країн-сусідів реалізувати свої національно-державні інтереси на території України суперечать її власним національно-державним інтересам, зокрема «не збігаються з інтересами етнополітичної стабільності в Україні й деякі аспекти реалізації на її теренах державної політики Російської Федерації щодо «закордонних співвітчизників», а також реалізація Румунією і Угорщиною окремих положень своїх законів і державних програм, які стосуються осіб румунської і угорської національностей, що є громадянами сусідніх держав» [11]. Н. Терес зазначає, що, реалізуючи націоналістичні реваншистські ідеї повернення втрачених земель, у сусідніх державах відбувається відкритий процес порушення українського законодавства щодо заборони подвійного громадянства, активізуються серед населення України настрої приєднання регіонів до сусідніх держав, створення мікроавтономій, що в цілому загрожує територіальній цілісності України [12, с. 99]. Наприклад, румунська і угорська влади активно видають паспорти своїм «етнічним родичам», що є незаконною дією, адже подвійне громадянство заборонене українським законодавством. У Больцанських рекомендаціях чітко вказано, що «жодна держава не може здійснювати юрисдикцію над населенням або частиною населення іншої держави на території цієї держави без її згоди» [5, с. 7].

За останні роки неодноразово радикально налаштовані політичні сили Угорщини і Румунії заявляли про територіальні претензії до України, прагнучи реалізувати свої великодержавницькі ідеї. Іредентистські гасла в Угорщині проводять партія «Фідес-Угорський громадянський союз» і партія «Йоббік» («За кращу Угорщину»), у Румунії – партія «Велика Румунія». У Російській Федерації іредентистська риторика виразно притаманна ультранационалістичній Ліберал-Демократичній партії Росії (ЛДПР), яка виступає за відновлення Росії в кордонах імперії або СРСР і просуває «Великого Руського дома», який «більше самої Росії, тому що включає в себе росіян, які живуть не тільки на Україні, але в будь-якій іншій частині колишньої Російської імперії і Радянського Союзу» [13]. Лідер партії В. Жириновський неодноразово заявляв про необхідність включення до складу Росії тих територій, на яких проживають етнічні росіяни.

Іредентисти завжди прикривають свої справжні наміри піклуванням про захист прав споріднених меншин, зокрема маніпулюючи мовним питанням. Наприклад, повернемося до ситуації з «мовною» статтею «Закону про освіту». Крім Угорщини, румунська влада восени також зробила заяву про утиски прав етнічних румунів в Україні. Російські політики так само критикують закон. Спікер Ради федерації Росії Валентина Матвієнко на зустрічі з головою Державних зборів Угорщини Ласлом Кевером заявила, що нові «дискримінаційні норми» не передбачають «можливості для представників етнічних меншин здобувати освіту рідною мовою» [14]. Насправді ж досить велика кількість учнів в Україні здобуває освіту рідною мовою: налічується 71 школа, де вчать угорською (в Закарпатській області), а освіту в них отримує близько 16 тисяч учнів. Близько 16 тисяч осіб здобувають освіту румунською мовою в Чернівецькій і Закарпатській областях, де розташовані 63 і 12 румунських шкіл відповідно. Найбільша кількість шкіл, де ведеться викладання недержавною мовою в Україні зберігається за російськими – їх 581, де займається близько 356 тисяч дітей [15].

Ситуації, де можна заявити про «захист прав споріднених груп», іредентисти застосовують як привід до відкритих демаршів. Зокрема, 13 жовтня 2017 року під українським посольством в Будапешті представники угорських націоналістичних сил провели акцію «Самовизначення для Закарпаття». Міністерство закордонних справ України висловило протест, але угорська влада дозволила це зібрання, заявляючи про право своїх громадян на самовираження. Під час акції робилися заяви, які можна тлумачити як заклики до сепаратистських дій в Україні чи навіть як територіальні претензії до України [16].

Звісно, у встановленні прийнятних форм взаємодії національних меншин і споріднених держав має бути зацікавлена поліетнічна держава, в складі якої перебувають національні меншини. І справа не лише в підписанні двосторонніх угод, які дозволяють підвищити рівень захисту прав національних меншин. Перш за все у державі має проводитися ефективна етнополітика, спрямована на формування національної ідентичності, яка б у ідентифікаційній системі індивіда була пріоритетною. Адже дуже загрозовою є домінування іншої, ніж національна, ідентифікації. Як зазначено в аналітичній записці Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України «Потенціальні загрози регіонального сепаратизму в Україні» (2014 р.), «слабкість національної ідентичності призводить до зростання привабливості для представників етнічних

груп, що компактно проживають у прикордонних регіонах України, ідентифікувати себе з народами сусідніх держав, а для багатьох суміжних держав – до спокуси розробки сценаріїв «захисту» «своїх співвітчизників» на території України» [17].

Важливим кроком у попередженні іредентистського конфлікту може бути встановлення таких відносин між спорідненою державою і національною меншиною, які б забезпечували досить тісні економічні і культурні стосунки, що відповідають прийнятим міжнародним нормам. Цілком прийнятні контакти можуть реалізовуватися в межах міжрегіонального співробітництва. Хоча й тут виникають деякі занепокоєння. Наприклад, О. Кривицька з приводу створення євро регіонів «Великий Прут» та «Нижній Дунай» зауважує, що транскордонну співпрацю можна оцінити як своєрідний механізм контролю Румунією дотримання етнокультурних прав румунської меншини [18, с. 133]. Натомість Є. Рябінін вважає, що транскордонне співробітництво не загрожує територіальній цілісності держави, воно регулює відносини сусідства на локальному або регіональному рівні між територіальними об'єднаннями [19, с. 250]. Дійсно, за Больцанськими рекомендаціями, співробітництво між державами в рамках дружніх двосторонніх або багатосторонніх відносин повинне засновуватися на територіальній, а не етнічній основі [5, с. 10], але, на нашу думку, за відсутності системи контролю з боку центральної влади в межах транскордонного співробітництва цілком може здійснюватися неформальний вплив, який полягає в пропаганді іредентистських ідей.

Висновки. Таким чином, запорукою стабільності суспільно-політичного ладу у поліетнічних державах є забезпечення умов для мирного співіснування представників титульного етносу і усіх етнонаціональних груп. Не менш важливими виявляються відносини між національними меншинами і державами, більшість в якій представлена етнічно спорідненою групою. Характер цих відносин великою мірою впливає на рівень соціально-політичної стабільності у державі і продукує деякі етнополітичні ризики. Споріднені держави досить часто висловлюють зацікавленість у добробуті співвітчизників за кордоном, що цілком закономірно, але якщо меншини відчувають себе як низькостатусні групи, відсторонені від доступу до важливих благ і ресурсів, а в спорідненій державі сформована великодержавницька ідея, можлива поява політики іредентизму, метою якої є приєднання спорідненого населення і території його проживання. Реалізація іредентистського проекту, у свою чергу, формує нові неминучі ризики для всіх учасників конфлікту, що виникає на іредентистському ґрунті. Найбільш негативним наслідком є виникнення міждержавних збройних конфліктів, які спричиняють дестабілізацію ситуації у всьому регіоні і призводять до втрат людських життів.

Постійна увага до настроїв етнонаціональних груп і оперативне реагування на сепаратистські наміри мають виключно важливе значення, адже вирішення протиріч на внутрішньодержавному рівні може попередити вихід конфлікту на зовнішньополітичну арену. Саме тому посилення зацікавленості в добробуті етнічних родичів із боку споріднених держав вимагає від представників влади проводити більш активну роботу з національними меншинами. Це є актуальним для української влади, яка вже стикнулася з негативними наслідками іредентистської політики Російської Федерації. І науковцям, і політикам вкрай необхідно аналізувати позитивний зарубіжний досвід взаємодії національних меншин і споріднених держав.

Література:

1. Євтух В.Б. Етнічність: енциклопедичний довідник / Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. К.: Фенікс, 2012. 396 с.
2. Кимлика У. Современная политическая философия: введение / пер. с англ. С. Моисеева; Гос. Ун-т – Высшая школа экономики. М.: Изд. Дом Гос. Ун-та – Высшей школы экономики, 2010. 592 с. (Полит. теория).
3. Халавка Т. Визначення дефініції «національна меншина» як об'єкта державної етнонаціональної політики. Теорія та практика державного управління. 2013. Вип. 4(43). С. 104.
4. Saideman S.M., Ayres Y.R. Determining the Causes of Irredentism: Logit Analyses of Minorities of Risk Data from the 1980s and 1990s. *The Journal of Politics*. 2000. Vol. 62, № 4. P. 1126–1144.
5. Больцанские рекомендации о национальных меньшинствах в межгосударственных отношениях и пояснительная записка 20 июня 2008 г. / Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе. URL: <http://www.osce.org/ru/hcnm/33634?download=true>.
6. Разделённость этноса: концепции, проблемы, подходы. Латинская Америка. 2000. № 6. С. 58.
7. Аклаев А. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент. М.: Дело, 2005. 472 с.
8. Landau J. The Ups and Downs of Irredentism: The Case of Turkey (Chapter 6) / Chazan N. (ed.) *Irredentism and International Politics*. Boulder, 1991. P. 81.
9. Landau J.M. *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation*. Bloomington: Indiana University Press, 1995. 275 p.

10. Yagcioglu D. Irredentism: An Inevitable Tendency of Ethnic Nationalism. Regime to access: http://www.academia.edu/1029408/Irredentism_An_Inevitable_Tendency_of_Ethnic_Nationalism.
11. Котигоренко В. Ризики для держави в контексті етнополітичних загроз соціальній стабільності. Віче. 2008. № 19 (жовтень). URL: <http://veche.kiev.ua/journal/1140/>.
12. Терес Н. Етнополітичний простір сучасної України: нові виклики і проблеми (2005–2010 рр.). Етнічна історія народів Європи. 2011. Вип. 34. С. 97.
13. Програма ЛДПР. Росии пора строить русский дом. URL: http://ldpr.ru/Program_LDPR/russia_should_build_a_russian_house_2015/.
14. Полянська Я. Мовне питання: чи виходить домовитись із Угорщиною? 20 жовтня 2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28806674.html>.
15. Скільки дітей в Україні навчаються мовами національних меншин? 26 вересня 2017. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2017/09/26/infografika/polityka/skilky-ditej-ukrayini-navchayutsya-movamy-nacziionalnyx-menshyn>.
16. Кралюк П. Чи потрібна укромадярам «велика Угорщина»? 15 жовтня 2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28794884.html>.
17. Потенціальні загрози регіонального сепаратизму в Україні. Аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1478/>.
18. Кривицька О.В. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. 328 с.
19. Рябінін Є. Механізми попередження етносепаратистських конфліктів. Політикус. 2016. № 1. С. 247–251.

КОНФЛІКТОГЕННІСТЬ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ ПІСЛЯ «АРАБСЬКОЇ ВЕСНИ»: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Кияниця Л. Л.,

кандидат політичних наук,

старший викладач кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій

Навчально-наукового інституту міжнародних відносин

Національного авіаційного університету

У статті викладено аналіз основних точок конфліктогенності в регіоні Близького Сходу після завершення «Арабської весни» та початку «Арабської зими» як періоду загострення суперечностей між ключовими групами держав регіону. Наголошується на тому, що поточний стан близькосхідної регіональної системи вказує на її високий рівень конфліктного потенціалу.

В статье изложен анализ основных точек конфликтогенности в регионе Ближнего Востока после завершения «Арабской весны» и начала «Арабской зимы» как периода обострения противоречий между ключевыми группами государств региона. Сделано ударение на том, что текущее состояние ближневосточной региональной системы указывает на ее высокий уровень конфликтного потенциала.

The article expounds the analysis of main points of potential conflict in the region of the Middle East after the end of the 'Arab Spring' and the beginning of the 'Arab Winter' as a period of growing contradictions between key groups of the regional nation-states. It is emphasized that the current state of the Middle Eastern regional system implies its high-level conflict potential.

Ключові слова: Близький Схід, «Арабська весна», «Арабська зима», конфліктогенність, дипломатична криза.

Постановка проблеми. Розвиток сучасної системи міжнародних відносин на Близькому Сході характеризується високим рівнем поширення конфліктного типу відносин між основними акторами регіональної політики, що неминуче впливає на взаємодію між Близьким Сходом та рештою регіонів світу. Особливо широкого масштабу ця тенденція набула за підсумками революційних процесів, що отримали загальну назву «Арабської весни» (за аналогією з транскордонними революційними процесами в Європі 1848–1849 рр. [1]). Оскільки наслідки «Арабської весни» включають низку важливих трансформацій регіонального співвідношення сил, специфіку яких автор цієї статті вже мав нагоду докладно проаналізувати в своєму дисертаційному дослідженні на відповідну тему [2], видається необхідним окреслити подальші перетворення структури міждержавних відносин на Близькому Сході, що мали місце вже після «спаду» революційної хвилі, що охопила регіон у 2010–2011 рр. Відповідно, це дозволить зробити подальші кроки у плані розуміння сутності сучасної трансформації близькосхідної регіональної системи міжнародних відносин, яка все ще триває.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика «Арабської весни» та її впливу на близькосхідну систему міжнародних систем останніми роками дедалі частіше привертає увагу вітчизняних та зарубіжних дослідників міжнародної політики. Серед українських науковців проблеми міжнародно- та регіонально-політичного виміру «Арабської весни» висвітлюють С.С. Троян [3] (аналіз подій «Арабської весни» з точки зору їх рушійних сил, внутрішніх та зовнішніх чинників та потенційних наслідків), І.В. Краснюк [4] (огляд та аналіз основних елементів міжнародної та регіональної напруженості за наслідками «Арабської весни», з особливим наголосом на ролі «Ісламської держави Іраку та Леванту»), В.В. Дівак [5] (дослідження впливу «Арабської весни» на поточні процеси територіального переформатування Близького Сходу), та В.О. Швед [6] (аналіз наслідків «Арабської весни» виходячи з тези про поразку першої хвилі арабських революцій та загострення сунітсько-шіїтського конфлікту в регіоні). Серед зарубіжних авторів, що займаються зазначеною проблематикою, слід передусім назвати І. Саламея [7] («Арабська весна» як перехід від режиму національних держав до панування децентралізованих «комунітарних» механізмів регіонального врегулювання та конфлікту), Дж. Батталоглу та Ф. Фарасіна [8] («Арабська весна» як черговий етап сек'юритизації на Близькому Сході),

Л.Є. Грініна, Л.М. Ісаєва та А.В. Коротаєва [9] («Арабська весна» як регіональний прояв світ-системної турбулентності на етапі кардинального переформатування сучасної світ-системи).

Тим не менше, незважаючи на багатство відповідних досліджень та різноманітність представлених у них дослідницьких позицій, видається, що для всіх них характерна концентрація на етапі самої «Арабської весни», в той час як регіонально-політичні процеси, що розгорнулися в подальший період (після 2012 р.) розглядаються як просте продовження (чи завершення) останньої. Саме тому для цієї статті характерний протилежний підхід до відповідної проблематики, а саме наголос на власній специфіці так званої «Арабської зими», що розгорнулася протягом 2010-х років на тлі невдачі початкових прагнень учасників «Арабської весни».

Відповідно, **метою статті** є аналіз специфіки наростання конфліктності та конфліктогенного потенціалу між основними акторами близькосхідної регіональної системи міжнародних відносин за наслідками «Арабської весни», а також визначення основних коаліцій, інтереси яких суперечать одна одній, та можливих сценаріїв подальшого розвитку подій у регіоні.

Виклад основного матеріалу дослідження. У контексті цієї статті під завершенням «Арабської весни» слід розуміти припинення дії тієї «революційної» динаміки трансформації міжнародних відносин на Близькому Сході, для якої було характерно перетворення проблеми «зміни режиму» (regime change) на основне питання, навколо якого групувалися відповідні держави регіону [див. 2]. Прикладом такого підходу в період 2011–2014 рр. стало латентне протистояння між Туреччиною та Катаром, з одного боку, та Саудівською Аравією та її союзниками, з іншого боку, навколо проблеми постреволюційних перетворень в Єгипті та Ємені: в той час як Туреччина та Катар підтримували «братів-мусульман» та близькі їм сили у відповідних державах, саудівське керівництво фактично висловилося на користь світських сил, що могли б забезпечити авторитарну стабілізацію у відповідних державах [10; 11; 12].

Тим не менше, відповідну динаміку перервало проголошення так званої «Ісламської держави Іраку та Сирії / Леванту», що призвело до переформатування поля зіткнень між просаудівською коаліцією та турецько-катарським альянсом за нових обставин. Оскільки ІДІЛ виступила в ролі претендента на радикальну трансформацію всього політичного ландшафту Близького Сходу (а в перспективі, і цілого світу), можна говорити про те, що така відверта ворожість із боку недержавного суб'єкта, що захопив контроль над значною частиною територій Іраку та Сирії (а на піку наступу сил ІДІЛ серйозно ставилося питання про можливість захоплення ними Багдаду), змусили відповідні регіональні коаліції відступити від межі прямого зіткнення між собою, до якої вони наблизилися після державного перевороту 2013 р. у Єгипті [13]. У той же час виникнення та експансія ІДІЛ були використані в суто геоекономічних цілях елементами, близькими як до просаудівського, так і до протурецького таборів: через території, контрольовані підрозділами ІДІЛ, активно проходив нелегальний трафік енергоносіїв та інших вантажів, який прикривали корумповані елементи серед правлячих кіл відповідних близькосхідних держав [14].

У більш глобальному плані наступ ІДІЛ на території Сирії та Іраку призвів до початку масового переміщення біженців із цих держав, що рятувалися від переслідувань або й прямої загрози винищення з боку влади самопроголошеного халіфату, у напрямку Південної та Південно-Східної Європи. Хоча ця тема виходить поза межі цієї статті, тим не менше, слід відзначити, що настільки масштабний наплив біженців викликав серед керівництва ЄС розгубленість стосовно шляхів пошуку подолання цієї кризи, чим у своїх інтересах спробували скористатися деякі держави Близького Сходу, передусім Туреччина. Проявом останнього стала так звана «домовленість про біженців» (осінь 2015 р.) між офіційною Анкарою та ЄС, згідно з якою Туреччина мала стримувати наплив біженців із Сирії та інших нестабільних країн Близького Сходу в обмін на відповідне фінансування з боку ЄС (початковий обсяг траншу – 3,3 млрд. євро) [15].

З іншого боку, громадянська війна в Сирії, яка розпочалася в «малій формі» 2011 р. та набула широкого масштабу 2012–2013 рр., продовжує залишатися найбільш негативним наслідком «Арабської весни» та водночас – точкою зіткнення інтересів як регіональних, так і позарегіональних гравців у регіоні Близького Сходу. Станом на 2015 р. більша частина території країни (від 52 до 57 відсотків) вийшла з під контролю центрального уряду в Дамаску: північ Сирії опинився або під контролем опозиційних сил, серед яких дедалі більшого впливу набували пов'язані як Катаром / Туреччиною, так і з Саудівською Аравією ісламістські сили, або під впливом курдського ліворадикального руху (Робітнична партія Курдистану / «Загони народної самооборони»), провідники яких проголосили Демократичну конфедерацію Північної Сирії (неформальна назва – Рожава; листопад 2013 р.), яка набула повноцінної суб'єктності протягом 2015–2016 рр. [16; 17; 18]. У свою чергу, схід Сирії фактично опинився під контролем сил ІДІЛ, штаб-квартирою («столицею») яких стало місто ар-Ракка. Ще 2014 р. ВПС США почали завдавати ракетно-бомбових ударів по територіям, зайнятим ІДІЛ; у той же час США продовжували втілювати в життя програми озброєння та військової підготовки загонів сирійської опозиції («Вільна Сирійська армія»). За таких обставин уряд Б. Асада звернувся до Російської Федерації та Ісламської Республіки Іран з проханням про надання військової допомоги, оскільки як урядова армія Сирії, так і створені урядом загони алавітського ополчення були виснажені роками конфлікту на кілька фронтів [19; 20].

Відповідно, 30 вересня 2015 р. розпочалася операція сил РФ у Сирії, основною складовою якої стали повітряні атаки проти позицій як ІДІЛ, так і сил сирійської опозиції. При цьому російські війська спеціального призначення та приватні військові компанії (зокрема так звана «компанія Вагнера»), а також бойові підрозділи, створені лідером Чечні Р. Кадировим, були направлені для участі в наземних боях на боці Б. Асада, а регулярна сирійська армія отримала підтримку російських радників та штабних офіцерів [21]. Участь Ірану в сирійському конфлікті набула ще більшого масштабу, у тому числі за рахунок залучення союзних шиїтському Ірану підрозділів руху «Хезболла», які надавали підтримку Б. Асаду ще з самого початку конфлікту [22]. До того ж, до Сирії були направлені підрозділи «Корпусу стражів Ісламської революції» та низки спеціальних та парамілітарних підрозділів збройних сил Ірану [23]. У цьому сенсі участь Ірану в сирійському конфлікті значно перевищила участь Росії, що викликало особливе невдоволення з боку Сполучених Штатів та Саудівської Аравії. Посилення військово-технічної та фінансової підтримки відповідних підрозділів сирійських опозиційних сил з боку останніх дало підстави аналітикам восени 2015 р. говорити про те, що громадянська війна в Сирії перетворилася на гібридну війну між Сполученими Штатами та РФ, за паралельною участю Саудівської Аравії та Ірану, що переслідують у цьому конфлікті власні інтереси [24]. При цьому ефективність підтримки неорганізованих та позбавлених єдиного керівництва підрозділів «Вільної Сирійської армії» з боку США виявилася достатньо низькою, тому в жовтні 2015 р. відповідна програма була припинена [25]. Відтепер США сконцентрувалися на наданні військово-технічної та фінансової підтримки підрозділам курдської самооборони (а пізніше – створеним на їх основі «Сирійським демократичним силам», до складу яких також увійшли певні підрозділи з арабським або асирійським етнічним складом [26]).

За цих обставин Туреччина проявляла схильність до підтримки антиросійської позиції, формою чого і став відомий конфлікт із РФ навколо збитого турецькими військовиками російського винищувача Су-24 (24 листопада 2015 р.) [27]. Тим не менше, хоча РФ запровадила проти Туреччини санкції, а російські державні ЗМІ напругу звинуватили Р. Т. Ердогана у підтримці ІДІЛ, до прямого конфлікту між відповідними державами не дійшло. Пізніше, за деякими даними, російська сторона надала Р. Т. Ердогану інформацію про учасників спроби державного перевороту в Туреччині (15 липня 2016 р.), на тлі чого Туреччина відійшла від своєї попередньої проамериканської позиції, розкритикувавши достатньо м'яку реакцію адміністрації Б. Обами на дії заколотників [28; 29]. При цьому відвертого зближення Туреччини з РФ не відбулося. Тим не менше, і після подій липня 2016 р. Туреччина продовжує підтримувати певні підрозділи сирійської опозиції (зокрема, сили місцевих туркменських (туркоманських) націоналістів та «поміrkованих» ісламістів із коаліції «Ахрар аш-Шам») [30]. Головним чинником участі Туреччини в сирійському конфлікті наразі є, в першу чергу, прагнення не допустити розширення впливу підтримуваних США сил Рожави, ідеологія якої (так званий «демократичний конфедералізм») розглядається офіційною Анкарою як пряма загроза існуванню турецької національної державності [31]. Частково саме тому Туреччина так болюче реагує на дії США в Сирії, оскільки останні на цей час переважно спрямовані на надання підтримки Рожаві та пов'язаним із нею «Сирійським демократичним силам». На противагу цьому, Туреччина восени 2017 р. здійснила низку кроків, спрямованих на легітимацію власного проекту «Тимчасового уряду Сирії», під контроль якого вже перейшла частина сил «Вільної Сирійської армії» [32]. У майбутньому, скоріше за все, цей геополітичний проект Туреччини буде ставити за свою мету об'єднання всіх непов'язаних із ІДІЛ або силами «Аль-Каєди» («Фронт аль-Нусра») консервативних ісламістських сил сунітського спрямування в Сирії.

З іншого боку, Іран, окрім власне активності в Сирії, проявив власну налаштованість на здобуття регіональної гегемонії також і в Ємені, де підтримуваний з Тегерану рух хуситів (місцевих шиїтів) на деякий час взяв під свій контроль більшу частину території держави (лютий 2015 р.) [33]. На противагу цьому, Саудівська Аравія здійснила фактичну збройну інтервенцію на територію Ємену (початок – 26 березня 2015 р.), до якої долучилися держави-союзники Ер-Ріяду: Бахрейн, Кувейт, Катар та ОАЕ, а також Єгипет, Марокко, Йорданія та Судан [34]. Військові дії тривають і по сьогодні, при цьому останнім часом підрозділи хуситів вдалися до досить успішних диверсійних акцій всередині Саудівської Аравії. Збита на початку листопада цього року біля м. Ер-Ріяд ракета «повітря-земля», яку, за твердженням саудівської сторони, було запущено з боку підконтрольних хуситам територій Ємену, стала підставою для низки гучних антиіранських заяв з боку влади Саудівської Аравії, а також її єменських сателітів [35]. Тому не можна виключати подальшого загострення ірансько-саудівської гібридної війни на території Ємену, хоча наразі ще не можна говорити про те, що саудівсько-іранський конфлікт може набути форми відкритого збройного зіткнення.

У свою чергу, Ірак протягом 2014–2017 рр. пережив значну зміну своєї геополітичної орієнтації, оскільки переважно шиїтський за своїм складом уряд держави, перед загрозою захоплення Багдаду силами ІДІЛ та за умов фактичної відсутності дієвої підтримки з боку США після виведення американського контингенту з Іраку 2011 р., звернувся до Ірану з неформальним проханням про допомогу [36]. Відповідно, саме іранська підтримка, передусім військова, дозволила Іраку станом на жовтень 2017 р. розгромити сили ІДІЛ на своїй території (за винятком деяких прикордонних районів).

Ще більш важливим чинником проіранського курсу сучасного Іраку стало формування підрозділів шиїтського ополчення – «Сил народної мобілізації», озброєних та навчених за безпосередньої участі іранських радників [37]. Багато в чому саме ці підрозділи, загальна чисельність яких складає близько 100 000–120 000 осіб, зіграли провідну роль як у розгромі сил ІДІЛ на території Іраку, так і в придуренні спроби проголошення незалежності Іракського Курдистану (разом із м. Кіркук), здійсненої у жовтні 2017 р. керівником автономії М. Барзані [38]. За умов повної обструкції спроби проголошення незалежного ІК з боку Іраку, Ірану та Туреччини (остання запровадила економічну блокаду регіону, а іранські війська було приведено в повну бойову готовність на кордоні з ІК), М. Барзані був змушений прийняти всі умови федерального уряду Іраку, що фактично обмежили зону впливу уряду ІК суто курдськими етнічними районами [39]. Тим самим, на цей час можна стверджувати, що Ірак фактично відновив свою територіальну цілісність, однак опинився під неформальним впливом Ісламської республіки Іран, якій нарешті вдалося зробити перший крок у напрямі омріяної ще з часів Р. Хомейні єдності шиїтського світу (більшість населення Іраку – шиїти за віросповіданням) [40]. На тлі поточного загострення відносин між Іраном та Саудівською Аравією майбутнє Іраку виглядає непевним, адже ця держава все ще багато в чому залежить від Заходу, передусім від США.

Ще одною конфліктогенною точкою сучасного Близького Сходу є Лівія, яка після падіння режиму М. Каддафі, опинилася в ситуації перманентного внутрішньополітичного хаосу. Територія цієї країни стала одним із найбільших «перевалочних пунктів» біженців із держав Африки на південь від Сахари, що прямують до Південної Європи, а далі – насамперед до Німеччини та скандинавських держав [41]. Тому з точки зору керівництва ЄС продовження нестабільності на території Лівії загрожує політичною дестабілізацією всередині самого Європейського Співтовариства. Станом на 2017 р. основними суб'єктами громадянської війни на території Лівії є (1) так званий Тобруцький уряд, офіційно Кабінет міністрів (базується в м. Тобрук), – призначений обраною на виборах 2014 р. Палатою представників Держави Лівія, що мала замінити Всезагальний національний конгрес, перший пост-джамахірійський орган законодавчої влади Лівії; (2) Уряд національної єдності – базується в м. Триполі, столиці Лівії; (3) Новий Всезагальний національний конгрес – складається з парламентарів колишнього Всезагального національного конгресу, що відмовилися скласти свої повноваження 2014 р. [42] Окрім цього, у громадянському конфлікті в Лівії беруть участь низка так званих «рад моджахедів» – місцевих ісламістських організацій, туарезькі націоналісти на півдні (провінція Феццан), а також прихильники ІДІЛ, що деякий час контролювали район м. Сирт, батьківщини самого М. Каддафі. Специфічною є роль Халіфи Хафтара, верховного головнокомандуючого Лівійської національної армії – створеної під контролем Тобруцького уряду першої з 2011 р. постійної лівійської армії, якого деякі лівійські політики підозрюють у спробі узурпації влади та встановлення власної диктатури [43]. Загалом же можна стверджувати, що ситуація в Лівії на сьогодні є найбільш непередбачуваною в порівнянні з усіма конфліктними точками сучасного Близького Сходу.

Нарешті, варто звернути увагу на специфічну роль Катару, оскільки цей невеликий, але дуже впливовий «нафтовий емірат» продовжує намагатися грати у власну гру, що вже тривалий час викликає гнів Саудівської Аравії. У червні 2017 р. Саудівська Аравія та її найближчі союзники (Єгипет, ОАЕ, Бахрейн та Йорданія) розірвали дипломатичні відносини з Катаром на тлі звинувачень у підтримці ІДІЛ, а також, що більш важливо, в намаганні досягти певних домовленостей з Іраном [44]. Туреччина надала підтримку своєму катарському союзникові, направивши на територію цієї держави свій військовий контингент (близько 200 військових), а також надавши Катару допомогу продовольством на протидію економічним санкціям, запровадженим проти Катару з боку Саудівської Аравії та союзних їй арабських держав [45]. На цей момент ще неясно, яким чином буде розвиватися криза навколо Катару в подальшому, але на цей час напруга між сторонами цього дипломатичного конфлікту дещо вщухла.

Висновки. Підсумовуючи, можна зазначити, що розвиток подій на Близькому Сході за умов «Арабської зими» характеризується двома основними тенденціями. По-перше, за умов припинення власне антирежимних революційних рухів як чинника політичних змін наростає вплив власне *real politics* як основної форми відносин між відповідними державами. По-друге, відбувається подальше зростання регіональної напруги за рахунок радикалізації взаємних позицій Ірану та Саудівської Аравії, в той час як Катар та Туреччина намагаються грати на протиріччях між обома сторонами. У той же час не варто забувати також і про інтереси позарегіональних гравців, у першу чергу, РФ, США та ЄС. Однак станом на цей час видається, що жоден із них не схильний до проведення безпосередньої політики втручання, схильючись радше до взаємодії з впливовими регіональними гравцями на Близькому Сході. Тому можна зробити висновок, що найбільш вірогідним сценарієм розвитку «арабської зими» стане поступове «сповзання» просаудівського та проіранського альянсів до ситуації більш-менш прямого протистояння, в той час як позиція таких акторів регіональної системи, як Туреччина, на цей момент виглядає доволі двозначною. Тим не менше, можна уявити собі також і сценарій більш активного втручання великих держав на Близькому Сході – за алгоритмом, вже відпрацьованим у Лівії, адже стратегічна важливість цього регіону навряд чи дозволить їм ігнорувати можливий

широкомасштабний регіональний конфлікт. Нарешті, сценарій мирного врегулювання наразі виглядає найменш вірогідним, адже останній вимагає взаємної готовності сторін до серйозних компромісів із принципових питань устрою регіону.

Тим не менше, подальше проведення досліджень з обраної тематики вимагатиме більшого наголосу на специфіці інтересів окремих держав та недержавних акторів Близького Сходу, що потягне за собою широке використання методології case studies. Таким чином, можна буде зробити висновок щодо готовності кожного окремо взятого суб'єкта вищезгаданих регіональних коаліцій до активної участі в протистоянні або до примиренської позиції.

Література:

1. Weyland K. The Arab Spring: why the surprising similarities with the revolutionary wave of 1848? *Perspectives on Politics*. 2012. № 10(4). P. 917–934.
2. Кияниця Л.Л. Вплив «Арабської весни» на співвідношення сил на Близькому Сході: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Київ, 2015. 20 с.
3. Троян СС Арабські революції 2010-2011 років та їх наслідки. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2012. Вип. 19: Зовнішня політика і дипломатія: досвід, моделі, традиції (до 95-ї річниці дипломатичної служби України). С. 170–176.
4. Краснюк І.В. Наслідки Арабської весни в політиці Близького Сходу. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2016. Вип. 23(2). С. 148–154.
5. Дівак В.В. Країни «Великого Близького Сходу» та Північної Африки в контексті глобального переформатування регіону. *Держава і право*. Вип. 56. С. 576–587.
6. Швед В.О. «Арабська весна» у контексті сучасного трансформаційного процесу на Близькому і Середньому Сході. *Проблеми всесвітньої історії*. 2016. № 1. С. 109–122.
7. Salamey I. The decline of nation-states after the Arab Spring: the rise of communitocracy. London: Routledge, 2017. 134 p.
8. Battaloglu C., Farasin F. From democratization to securitization: post-Arab Spring political order in the Middle East. *Digest of Middle Eastern Studies*. 2017. № 26(2). P. 299–319.
9. Гринин Л.Е., Исаев Л.М., Коротаев А.В. Революции и нестабильность на Ближнем Востоке. М.: Московская редакция издательства «Учитель», 2015. 384 с.
10. Özkan M., Korkut H. Turkish foreign policy toward the Arab revolutions. *Epiphany*. 2013. № 6(1). P. 162–181.
11. Khatib L. Qatar's foreign policy: the limits of pragmatism. *International Affairs*. 2013. № 89(2). P. 417–431.
12. Lebaron R. Gulf State divisions reemerge in reaction to Cairo crackdown. URL: <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/egyptsource/gulf-state-divisions-reemerge-in-reaction-to-cairo-crackdown>.
13. Cheterian V. ISIS and the killing fields of the Middle East. *Survival: Global Politics and Strategy*. 2015. № 57(2). P. 105–118.
14. Stergiou D. ISIS political economy: financing a terror state. *Journal of Money Laundering Control*. 2016. № 19(2). P. 189–207.
15. Moore J. Turkey's Erdogan accuses EU of failing to honor pact on migrants. *Newsweek*. 2016. 26 July. URL: <http://www.newsweek.com/turkeys-erdogan-accuses-eu-failing-uphold-pact-migrants-483888>.
16. Who is fighting whom in Syria. *The New York Times*. URL: <https://www.nytimes.com/2015/10/01/world/middleeast/the-syria-conflicts-overlapping-agendas-and-competing-visions.html>.
17. Lister C. The Free Syrian Army: a decentralized insurgent brand. *The Brookings Project on U.S. Relations with the Islamic World Analysis Paper*. No. 26, November 2016. URL: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/11/iwr_20161123_free_syrian_army.pdf.
18. Cemgil C., Hoffmann C. The 'Rojava Revolution' in Syrian Kurdistan: a model of development for the Middle East? *IDS Bulletin*. № 47(3). URL: <http://bulletin.ids.ac.uk/idsbo/article/view/2730/HTML>.
19. Шуляк С.В. Мотиви російського збройного втручання у громадянську війну в Сирії (глобальний вимір). *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 115. С. 485–488.
20. Stent A. Putin's power play in Syria: how to respond to Russia's intervention. *Foreign Affairs*. January-February 2016. P. 106–113.
21. How "Wagner" came to Syria: captured soldiers cast light on the work of a shadowy group. *The Economist*. URL: <https://www.economist.com/news/europe/21730873-captured-soldiers-cast-light-work-shadowy-group-how-wagner-came-syria>.
22. Slim R. Hezbollah and Syria: from regime proxy to regime savior. *Insight Turkey*. 2014. № 16(2). P. 61–68.

23. Шиитские военизированные формирования в сирийской войне: иранский фактор. URL: <http://csef.ru/ru/oborona-i-bezopasnost/509/shiitskie-voenizirovannye-formirovaniya-v-sirijskoj-vojne-iranskij-faktor-7201>. – Назва з екрану.
24. Волохов В. Сирія після Сочі. Незалежний центр геополітичних досліджень «Борисфен Інтел». URL: http://bintel.com.ua/uk/article/11-29_syria. – Назва з екрану.
25. U.S. suspending program to train and equip Syrian rebels. URL: <http://edition.cnn.com/2015/10/09/politics/us-syria-rebels-arms-program-suspended/index.html>. – Назва з екрану.
26. Tastekin F. US backing ensures Arab-Kurd alliance in Syria will survive. Al Monitor. 2016. 8 September. URL: <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2016/09/turkey-syria-intervention-wreck-arab-kurdish-alliance.html#ixzz51WcO2L1F>. – Назва з екрану.
27. 10 дней российско-турецкого конфликта: хроника событий / Русская и Турецкая службы Би-Би-Си. 2015. 3 декабря. URL: http://www.bbc.com/russian/international/2015/12/151203_turkey_russia_conflict_chronology. – Назва з екрану.
28. Erdogan warned of incoming coup by Russian alert / Fars News Agency. 2016. 20 July. URL: <http://en.farsnews.com/newstext.aspx?nn=13950430001452>. – Назва з екрану.
29. Aranco T., Yeginsu C. Turks can agree on one thing: U.S. was behind failed coup. The New York Times. 2016. 2 August. URL: <https://www.nytimes.com/2016/08/03/world/europe/turkey-coup-erdogan-fethullah-gulen-united-states.html>. – Назва з екрану.
30. Ahrar al-Sham / Mapping Militant Organizations. URL: <http://web.stanford.edu/group/mappingmilitants/cgi-bin/groups/view/523>. – Назва з екрану.
31. Leezenberg M. The ambiguities of democratic autonomy: the Kurdish movement in Turkey and Rojava. Southeast European and Black Sea Studies. 2016. № 16(4). P. 671–690.
32. al-Khateb K. Syrian opposition 'interim government' takes control of Bab al-Salameh border crossing. Al Monitor. 2017. 26 October. URL: <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2017/10/syria-levant-front-border-crossing-interim-government.html#ixzz51Wj9eaL1>. – Назва з екрану.
33. Yemen's Houthis form own government in Sanaa / Al Jazeera. – 2015. – 7 February. URL: <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2015/02/yemen-houthi-rebels-announce-presidential-council-150206122736448.html>. – Назва з екрану.
34. Saudi Arabia launches Yemen air strikes as alliance builds against Houthi rebels / The Guardian. 2015. 26 March. URL: <https://www.theguardian.com/world/2015/mar/26/saudi-arabia-begins-airstrikes-against-houthi-in-yemen>. – Назва з екрану.
35. Ballistic missile intercepted near Riyadh airport. Financial Times. 2017. 4 November. URL: <https://www.ft.com/content/8dbfc46c-c1a4-11e7-a1d2-6786f39ef675>. – Назва з екрану.
36. Iran sends troops into Iraq to aid fight against Isis militants. The Guardian. 2014. 14 June. URL: <https://www.theguardian.com/world/2014/jun/14/iran-iraq-isis-fight-militants-nouri-maliki>. – Назва з екрану.
37. Силы народной мобилизации Ирака: на пути к национальному примирению? РСМД. 2016. 30 ноября. URL: <http://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/ruslan-mamedov/sily-narodnoy-mobilizatsii-iraka-na-puti-k-natsionalnomu-pri>. – Назва з екрану.
38. Iraqi forces take Kirkuk, lower Kurdistan flag. Rudaw. 2017. 16 October. URL: <http://www.rudaw.net/english/kurdistan/151020177>. – Назва з екрану.
39. Анализ: Смутные времена Курдского региона. Commonspace.eu. 2017. 31 октября. URL: http://commonsplace.eu/index.php?m=23&n=123&news_id=4411&lng=rus. – Назва з екрану.
40. Calabrese J. Revolutionary horizons: regional foreign policy in post-Khomeini Iran. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1994. 221 p.
41. Ливийские беженцы: отчаянное стремление в Европу. Deutsche Welle. 2015. 28 апреля. URL: <http://www.dw.com/ru/ливийские-беженцы-отчаянное-стремление-в-европу/a-18411989>. – Назва з екрану.
42. Libya: who controls what / Al Jazeera. 2017. 22 March. URL: <http://www.aljazeera.com/indepth/interactive/2017/03/libya-controls-170321125820367.html>. – Назва з екрану.
43. General accused of war crimes courted by West in Libya. The Guardian. 2017. 25 September. URL: <https://www.theguardian.com/world/2017/sep/25/khalifa-haftar-libyan-general-accused-of-human-rights-abuses>. – Назва з екрану.
44. Ulrichsen K. C. Implications of the Qatar Crisis for regional security in the Gulf. AlSharq Forum Brief. 2017. June. URL: http://www.sharqforum.org/wp-content/uploads/dlm_uploads/2017/06/Implications-of-the-Qatar-Crisis.pdf.
45. How Turkey stood by Qatar amid the Gulf crisis. Al Jazeera. 2017. URL: <http://www.aljazeera.com/news/2017/11/turkey-stood-qatar-gulf-crisis-171114135404142.html>. – Назва з екрану.

ІНСТИТУТ ПРЕЗИДЕНТСТВА В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У СЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Ключкович А. Ю.,
*кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології і державного управління
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

У статті проаналізовано розвиток інституту президента крізь призму динаміки державно-владних відносин, електорального процесу і політичних трансформацій в Словацькій Республіці. Зроблено висновок, що в Конституції 1992 р. містилось чимало нечітких положень, які спровокували інституційні конфлікти. Конституційні зміни у 1999, 2001 рр. частково відновили інституційну рівновагу в системі владних відносин. Особлива увага приділяється аналізу позиції президента щодо прем'єр-міністра та уряду.

Автор дійшов висновку, що інститут президентства зіграв важливу роль у демократичній трансформації, легітимації та інституційній консолідації політичної системи Словацької Республіки.

В статье проанализировано развитие института президента сквозь призму динамики государственно-властных отношений, электорального процесса и политических трансформаций в Словацкой Республике. Сделан вывод, что в Конституции 1992 г. содержалось много нечетких положений, которые спровоцировали институциональные конфликты. Конституционные изменения в 1999, 2001 гг. частично восстановили институциональное равновесие в системе властных отношений. Особое внимание уделяется анализу позиции президента относительно премьер-министра и правительства.

Автор пришел к выводу, что институт президентства сыграл важную роль в демократической трансформации, легитимации и институциональной консолидации политической системы Словацкой Республики.

The article deals with the development of the president's institution through the prism of state-power relations, the electoral process and political transformations in the Slovak Republic. It is concluded that in the constitution 1992 many provisions were formulated vaguely and provoked institutional conflicts. Constitutional amendments (1999, 2001) partly reinstated the institutional balance in the system of power relations. Special attention is given to the position of the president vis-a-vis the prime minister and the cabinet.

The author comes to the conclusion, that the institution of presidency played an important role in the democratic transformation, legitimation and institutional consolidation of the political system in the Slovak Republic.

Ключові слова: Словацька Республіка, інститут президентства, політична система, політичні трансформації, демократизація.

Постановка проблеми. Процес демократичних перетворень у Словацькій Республіці (СР) тісно пов'язаний із розвитком інституту президентства, який займає особливе місце в системі владних відносин. Словацьку модель президентства можна розглядати як втілення історичних традицій, світового досвіду, так і результат актуальних суспільних запитів і розстановки політичних сил. За сучасною Конституцією СР (гл. 6, розд. 1) президент є главою держави, що обирається прямим голосуванням громадян і володіє широким колом повноважень у різних сферах функціонування держави [11]. Водночас чимало функцій президента носять формальний і репрезентативний характер, а в багатьох своїх компетенціях він обмежений повноваженнями парламенту та уряду, що дозволяє говорити про його відносну «слабкість» у системі розподілу державної влади. Тим не менш, як засвідчує історія Словацької Республіки, особистісний чинник і реалії поточної політичної ситуації дозволяли президентам значною мірою впливати на рішення парламенту, уряду й на розвиток країни в цілому.

В умовах пошуку інституційної рівноваги в системі розподілу влади та закріплення демократичних схем політичної взаємодії в Україні актуалізується вивчення зарубіжного досвіду розвитку інституту президентства.

Аналіз останніх публікацій. Словацька модель президентства є предметом наукових студій як загальнотеоретичного, порівняльного характеру, так і конкретно-спрямованих досліджень,

що розкривають правові, політичні, історичні аспекти функціонування інституту президентства в Словаччині. Питання конституційного статусу, повноважень президента та його взаємодії з іншими органами державної влади висвітлюються в працях П. Горвата [4], Л. Ороса [6], Л. Цібулки [2]. Вибори президента СР та їх політичні наслідки стали предметом аналізу З. Баторової, В. Кривого, Г. Месежнікова [8], П. Води, М. Рибара, П. Спача [7]. Вплив президентів на демократичний розвиток Словаччини та ефективність словацького напівпрезидентіалізму висвітлено в публікаціях Д. Малової, М. Рибара [5], П. Голіаша, М. Пішко, Й. Хайко [3].

Метою статті є аналіз розвитку інституту президента крізь призму динаміки державно-владних відносин, електорального процесу та політичних трансформацій в Словацькій Республіці.

Виклад основного матеріалу. Інститут президентства в Словаччині опирається на визначені традиції, оскільки посада президента існувала в рамках спільної держави чехів і словаків у міжвоєнний період, у часи побудови соціалізму та постсоціалістичний період. Також Словаччина має власні суперечливі сторінки історії президентства, пов'язані з постаттю Й. Тісо та режимом Словацької республіки 1939–1945 рр. Із розпадом Чехословаччини та конституюванням самостійної Словацької Республіки постало питання запровадження інституту президентства як важливого чинника демократизації політичної системи та підвищення суспільної довіри до влади.

Конституція СР 1992 р. передбачила впровадження інституту президентства в рамках парламентської моделі. На думку Л. Ороса, творці основного закону некритично підійшли до аналізу чехословацьких конституційних традицій і світової практики функціонування плюралістичних парламентських демократій і тим самим нормативно заклали проблемні елементи функціонування інституту президентства [6, с. 3]. Зокрема, критичні зауваження викликали такі аспекти: слабкість арбітражних повноважень президента щодо відносин уряду і парламенту, складність парламентської процедури обрання президента, обмеженість у заміщенні його посади, відсутність інституту контрасигнації актів президента та ін. Недосконала конституційна конструкція президентства поєдналася в 1994–1998 рр. з гострим політичним конфліктом між президентом і парламентсько-урядовою коаліцією в умовах боротьби за форму політичного режиму та закріплення т. зв. «мечіаризму» як механізму недемократичного правління [1, с. 169].

Одним із найбільш проблемних моментів у функціонуванні інституту президентства на початковому етапі були вибори президента. Відповідно до Конституції СР 1992 р. для обрання кандидата президентом була необхідна більшість у три п'ятих складу парламенту, тобто не менше 90 голосів з 150 депутатів [12, с. 2670]. Але практика парламентського голосування за кандидатів у президенти виявилася політично складною, довготривалою в часі та дестабілізуючою. У січні 1993 р. на перших президентських виборах кандидатура Р. Ковача, який номінувався від правлячої партії «Рух за демократичну Словаччину» (РЗДС), не знайшла необхідної підтримки більшості, оскільки РЗДС володів тільки 74 мандатами в парламенті. У лютому 1993 р. відбулися повторні вибори, на яких новий кандидат від РЗДС – М. Ковач, заручившись підтримкою 106 парламентарів від РЗДС, Словацької національної партії (СНП) і Партії демократичної лівиці (ПДЛ), був обраний президентом.

Однак, вже перебуваючи на посаді, М. Ковач відмовився виконувати відведену йому роль «партійного президента» РЗДС і досить швидко дистанціювався як від партії, так і від її голови, В. Мечіара. У подальшому, незважаючи на обмежені інституційні повноваження, президент позиціював себе як автономний політичний актор і виступав важливим чинником корекції політики правлячої коаліції. Зокрема, президент не підтримував кадрові рішення та методи урядування В. Мечіара, а критичний виступ М. Ковача в березні 1994 р. на засіданні парламенту став одним із стимулів для висловлення депутатами вотуму недовіри прем'єр-міністру В. Мечіару.

Повернувшись до влади після позачергових парламентських виборів у 1994 р., прем'єр В. Мечіар за будь-яку ціну намагався дискредитувати М. Ковача і позбавити його посади. В. Мечіар застосовував різні засоби: від медіалізації сумнівних компрометуючих фактів до тиску на президента на інституційному рівні; при цьому використовувалися ресурси партії, парламентської більшості та урядової коаліції. До прикладу, можна навести такі резонансні факти, як-от: висловлення владною коаліцією в парламенті юридично безглузлого вотуму недовіри президенту в 1995 р.; політично упереджена діяльність т.зв. «Мацушкової комісії»; викрадення спецслужбами і вивезення до Австрії сина М. Ковача; обмеження повноважень президента, насамперед кадрових; тиск і заклики до відставки президента з боку інших посадових осіб [1, с. 174].

Але М. Ковач залишився на посаді, незважаючи й на інші утиски з боку владних сил. Перш за все, в даній ситуації проявилася особиста воля і відповідальність М. Ковача, також відчутною була підтримка президента словацьким суспільством, міжнародною спільнотою. Так, у жовтні 1995 р. уряд В. Мечіара отримав демарші ЄС і США, в яких були засуджені акції проти президента [10, с. 117]. У контексті кризи державно-владної системи тогочасної Словаччини варто відзначити стабілізуючу роль Конституційного суду СР (КССР), який виступав своєрідним арбітром між суб'єктами державної влади. В умовах складного політичного протистояння з парламентсько-урядовою більшістю М. Ковач

неодноразово звертався до КССР для інтерпретації дискусійних положень, стосовно яких, незважаючи на політичний тиск, суд зайняв виважену позицію.

Попри відносно «слабкий» конституційний статус президента в умовах парламентської республіки, сила М. Ковача проявилася в політичній практиці. У 1994–1998 рр. президент став одним із головних захисників євроінтеграційного курсу Словаччини і осередком протидії недемократичним тенденціям розвитку, які наростали за часів прем'єрства В. Мечіара. У цих умовах «антимечіарівська» опозиція, яка з кінця 1996 р. починає структурно організовуватись, намагалася зберегти та посилити статус президента як глави держави і автономного політичного актора, тоді як правляча коаліція на чолі з В. Мечіаром вживала заходів, щоб цього не допустити (напр. провал всенародного референдуму в 1997 р.). Таким чином, у проекції відносин «президент – прем'єр» внутрішньополітичний розвиток в Словаччині був надзвичайно складним, що негативно позначалося на стабільності функціонування державних інституцій і сприйнятті держави закордоном. Європейська спільнота вбачала в розвитку Словаччини ознаки «відкату від демократії» і її, на відміну від інших країн Вишеградської групи, не було запрошено в 1997 р. до переговорів про вступ в ЄС.

Ознакою поглиблення кризи конституційної системи було й те, що після закінчення терміну повноважень президента М. Ковача в березні 1998 р. парламент не зміг обрати нового президента. Вибори президента розтягнулися в часі майже на весь рік, оскільки відбувалися в кілька турів в період із січня по грудень 1998 р. Але жоден кандидат не зміг здобути необхідну підтримку депутатів Національної ради СР (НРСР). У даному контексті варто відзначити недоліки виборчого законодавства, політичну фрагментованість парламенту та незацікавленість з боку прем'єр-міністра В. Мечіара в обранні президента. Весь цей час країна жила без легітимного президента, повноваження якого виконували голова НРСР і прем'єр-міністр. Цей складний період прем'єр В. Мечіар використав для необхідних йому кадрових призначень і амністування осіб, причетних до резонансних справ.

Ситуація в державі була кризова, і на різних суспільних рівнях активно велись дискусії щодо зміни конституційно визначеного порядку обрання президента. Але внести законодавчі зміни вдалося тільки після парламентських виборів у вересні 1998 р., на яких перемогу отримала «антимечіарівська» коаліція в складі Словацької демократичної коаліції, Партії демократичної лівиці, Партії угорської коаліції і Партії громадянського порозуміння. З 1999 р. у Словаччині запроваджено прямі вибори президента шляхом всенародного голосування.

Запровадження прямих виборів посилило політичний статус, суспільну легітимацію інституту президентства та дещо послабило залежність кандидатів на посаду від політичних партій та еліт. У цих умовах відкрився простір для посилення конституційного статусу президента, переходу від парламентської до напівпрезидентської форми правління. Але словацькі конституціоналісти обґрунтовували відповідність правового статусу президента потребам сучасної парламентської демократії [6, с. 8]. Зміни до Конституції СР, що були внесені в 1999 і 2001 рр., дещо відкоригували роль президента в системі розподілу влади, обмежили його можливості втручатися в роботу уряду і водночас посилили арбітражні функції президента. Зокрема, скасовано право президента брати участь у засіданнях уряду, обмежено його право «вето», запроваджено інститут контрасигнації, передбачено можливість відкликання президента з посади всенародним голосуванням, розширено можливості президента щодо розпуску парламенту та звернення до Конституційного суду СР.

На думку Д. Малової та М. Рибара, впровадження прямих виборів президента, обмеження його повноважень і виборча кампанія 1999 р. сприяли загальному процесу демократичної консолідації в Словаччині, оскільки об'єднали різноманітні «антимечіарівські» політичні сили, мобілізували їх електорат, відновили інституційну рівновагу в системі розподілу влади [5, с. 180].

На виборах в травні 1999 р. основна боротьба розгорнулася між В. Мечіаром, політичною опорою якого був РЗДС, і Р. Шустером, якого підтримувала правляча коаліція. В умовах поляризації політичного спектру кандидатура Р. Шустера, колишнього комуністичного партфункціонера, була компромісом між партнерами по широкій ліво-правій коаліції. Окрім того, Р. Шустер очолював коаліційну Партію громадянського порозуміння. У першому колі виборів електоральну більшість не здобув жоден кандидат (Р. Шустер – 47,37%, В. Мечіар – 37,23% голосів), а за результатами другого туру, який відбувся 29 травня 1999 р., перемогу отримав Р. Шустер (57,18% голосів) [9].

Перемога Р. Шустера посилити владні позиції реформаторського уряду М. Дзурінди, оскільки президент проголосив необхідність модернізації економіки, прозахідний зовнішньополітичний курс з намірами вступити в ЄС і НАТО. Будучи ставлеником правлячої коаліції, Р. Шустер у своїх виступах в 1999–2000 рр. уникав різкої критики дій уряду, що додавало легітимізації структурним реформами. Р. Шустер неодноразово виступав з ініціативами круглих столів і консультацій між державними діячами, політичними силами, намагаючись максимально реалізувати медіаторські функції президентства і підвищити його політичну роль, але його потуги не завжди знаходили підтримку.

Відносини президента з урядом, особливо з прем'єром М. Дзуріндою, почали ускладнюватися із сер. 2000 р. і значно погіршилися після парламентських виборів 2002 р., коли змінився формат

правлячої коаліції і Р. Шустер втратив своїх представників у новому правоцентристському уряді М. Дзурінди. Відтоді президент дедалі частіше використовував право «вето» щодо прийнятих законів і значно посилив критику реформ урядової коаліції, що також підсилювалося його прагненням взяти участь у президентських виборах 2004 р. [4, с. 52]. Попри напружені взаємовідносини президента і правлячої коаліції, варто відзначити загалом конструктивну позицію президента Р. Шустера щодо перетворень у Словаччині в умовах інтеграції в європейські та євроатлантичні структури.

Треті президентські вибори відбулися у квітні 2004 р. У першому колі виборів взяло участь 11 кандидатів, але основна боротьба розгорнулася між Е. Куканом, В. Мечіаром та І. Гашпаровичем. У другому турі, який відбувся 17 квітня, перемогу отримав І. Гашпарович із результатом 59,91% голосів (конкурент В. Мечіар – 40,09%) [9]. І. Гашпарович, хоч і був у минулому тісно пов'язаний із РЗДС і В. Мечіаром, у ході виборчої кампанії всіляко протиставляв себе останньому, відпрацьовуючи стратегію «меншого зла». Під час виборчої кампанії І. Гашпарович опирався на політичну підтримку партії «Рух за демократію», головою якої він був, і впливової опозиційної партії «Напрям» (лідер Р. Фіцо). Тісний зв'язок президента із цими політичними силами простежувався і надалі, попри декларування І. Гашпаровичем своєї партійної нейтральності.

У відношенні до правлячої коаліції І. Гашпарович проголосив себе «опозиційним президентом» і в період з червня 2004 по червень 2006 р. наклав «вето» на три десятки законів парламенту. Дотримуючись помірковано-лівих поглядів, І. Гашпарович в оцінці неоліберальних перетворень уряду М. Дзурінди займав здебільшого критичну позицію, особливо щодо реформ у медичній і соціальній сфері, але зовнішньополітичні пріоритети уряду президент підтримував. Загалом же впродовж каденції І. Гашпарович намагався підтримувати з урядом, парламентом і політиками коректні відносини, які б не стали перешкодою для співпраці державних інституцій. Навіть у період гострої урядової кризи 2005–2006 рр., попри критику уряду і парламенту, президент не втягувався в політичні конфронтації та не намагався посилити свої владні позиції.

У результаті дострокових парламентських виборів 2006 р. до влади прийшла коаліція на чолі з Р. Фіцо (Напрям-соціальна демократія, СНП, РЗДС), що змінило критичні позиції президента. Вперше з часу виникнення Словацької Республіки між президентом і урядовою коаліцією встановилися довготривалі партнерські відносини, за яких президент підтримував діяльність уряду, а урядові партії (за винятком РЗДС) схвалювали політику президента.

Проурядова лояльність І. Гашпаровича дозволила йому заручитися підтримкою правлячих партій Напряму-СД і СНП на президентських виборах в 2009 р. і здобути переконливу перевагу в другому колі з 55,53% голосів над конкуренткою від консервативно-ліберальних сил І. Радічовою (44,47%) [9]. У соціологічному аспекті З. Буторова підкреслює, що вибори 2009 р. були для словацького суспільства не тільки традиційним тестом на інтерес до політики та підтримку правлячих сил, але й тестом на відношення до участі жінок у політиці [8, с. 191].

Впродовж другої каденції І. Гашпарович відкрито підтримував правлячу партію Напрям-СД, за що неодноразово наражався на суспільну критику. Зокрема, в аспекті оцінки політичної неупередженості президента і якості словацької демократії негативний резонанс мала т.зв. «справа Чентеша» [3, с. 41]. У 2011 р. президент І. Гашпарович із політичних мотивів відмовився призначати на посаду Генерального прокурора легітимно обраного кандидата Й. Чентеша, який був суперником Д. Трнки – номінанта від Напряму-СД. Конroversійна поведінка І. Гашпаровича викликала конституційно-правову полеміку щодо повноважень президента, і Конституційний суд у 2014 р. все-таки знайшов порушення в діях президента.

Словаччина динамічно реагує на політичні кризи і шукає можливості конституційно вдосконалити інститут президентства і модель владних відносин. Так, у 2011 р. у зв'язку з урядовою кризою (висловлення вотуму недовіри уряду І. Радічової) були внесені зміни до Конституції, які посилюють позиції президента щодо призначення і функціонування тимчасового уряду (ст. 115) [11]. Водночас словацькі дослідники підкреслюють, що ці зміни ставлять питання про необхідність подальшого вдосконалення правового статусу президента [2, с. 116].

У першому колі президентських виборів в березні 2014 р. брала участь рекордна кількість кандидатів – 14, але основна увага громадськості була зосереджена на електоральному маркетингу прем'єр-міністра Р. Фіцо та його незалежних конкурентів (А. Кіска, Р. Прохазка, М. Княжко). Попри відносну «слабкість» повноважень президента порівняно з прем'єрськими, Р. Фіцо прийняв рішення брати участь у виборах 2014 р., пов'язавши їх зі своєрідним вотумом довіри до уряду. Неординарність виборів 2014 р. полягала в тому, що в разі перемоги Р. Фіцо президентську й урядову владу було б сконцентровано в руках однієї партії (Напрям-СД), яка на той час володіла також одноосібно більшістю в словацькому парламенті (83 з 150 мандатів). Але історичних прецедентів президентські вибори 2014 р. не створили, в другому турі з результатом 59,38% голосів переміг безпартійний кандидат А. Кіска [9].

В аспекті розвитку демократії в Словаччині перемогу незалежного кандидата та подальшу діяльність президента А. Кіски експерти оцінюють позитивно. За соціологічними дослідженнями

ИНЕКО, президент А. Кіска в 2016 р. очолив рейтинг інституціалізованих суб'єктів, діяльність яких сприяє розвитку демократії в Словаччині, тоді як функціонування словацького уряду визначено експертами найменш демократичним [3, с. 120, 179].

Сучасні відносини, які склалися між президентом А. Кіскою та прем'єром Р. Фіцо, важко назвати партнерськими та конструктивними, оскільки впродовж 2014–2017 рр. розділ між їх поглядами на зовнішню та внутрішню політику тільки поглиблювався, а в останній час доповнився і особистими звинуваченнями. Але, зрештою, напружені взаємовідносини між президентом та прем'єр-міністром є складовою словацької політики з 1993 р., інше питання – яким чином це протистояння позначиться на стабільності, ефективності державних інституцій і довірі до них з боку громадян в сучасних умовах.

Висновки. Розвиток інституту президентства в самостійній Словаччині був тісно пов'язаний із політичною боротьбою, пошуком рівноваги в системі поділу влади та трансформацією політичної системи загалом. Модель президентства, яка була закладена Конституцією 1992 р., містила чимало нечітких положень, що в поєднанні з гострим політичним конфліктом між президентом і прем'єром у 1994–1998 рр. дестабілізувало систему державно-владних відносин. Конституційна новелізація інституту президентства у 1999, 2001 рр. частково відновила інституційну рівновагу в системі владних відносин, але не позбавила впливу партійно-політичного чинника.

Під впливом політичних, особистісних і ситуативних чинників взаємовідносини між президентами та прем'єрами/урядовими коаліціями мали в Словаччині різний характер: від гострого протистояння в 1994–1998 рр. до партнерської підтримки у 2006–2010 рр. Попри відносно «слабкі» конституційні повноваження президента, його сила проявляється в політичній практиці, що неодноразово засвідчували своєю діяльністю М. Ковач, Р. Шустер, І. Гашпарович, А. Кіска. У 1994–1998 рр. саме опозиційність президента М. Ковача стала однією з основних перешкод на шляху формування авторитарного політичного режиму В. Мечіара. Підсумовуючи, зазначимо, що інститут президентства зіграв важливу роль у демократичній трансформації, легітимації та інституційній консолідації політичної системи Словацької Республіки.

Література:

1. Ключкович А. Політичний розвиток Словаччини в 1994–1998 рр. : ескаляція протистояння між владою та опозицією. Історичний часопис з богемістики і словак істики. Ужгород: «Ліра», 2012. Вип. 2. С. 168.
2. Cibulka L. Vývoj postavenia prezidenta v ústavnom systéme Slovenskej republiky (v kontexte zmien Ústavy Slovenskej republiky). Acta Facultatis Iuridicae Universitatis Comenianae. 2012. Č. 1. S. 82.
3. Goliaš P. Demokraciu na Slovensku ohrozuje populizmus a korupcia. Správa o stave a vývoji demokracie na Slovensku. INEKO, Inštitút pre ekonomické a sociálne reformy, 2017. 229 s.
4. Horváth P. Dualizmus výkonnej moci na Slovensku. Politické vedy. 2017. Č. 1. S. 47.
5. Malová D. Slovakia's Presidency: Consolidating Democracy by Curbing Ambiguous Powers. Semi-presidentialism in Central and Eastern Europe. Manchester: Manchester University Press, 2008. P. 180–200.
6. Orosz L. Prezident Slovenskej republiky a jeho postavenie v systéme del'by moci (doterajší vývoj, aktuálny stav, hodnotenie). Mode of access: https://www.ustavnysud.sk/documents/10182/992164/Orosz_final.pdf/51ff00a0-afc4-4655-bab6-fd8584751cd5.
7. Rybář M. Prezidentské voľby na Slovensku v roku 2014. Brno: CDK, 2014. 225 s.
8. Slovensko volí: európske a prezidentské voľby 2009. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, 2009. 206 s.
9. Štatistický úrad SR. Mode of access: <https://slovak.statistics.sk>.
10. Texty demaršov EÚ a USA vláde SR dňa 25. októbra 1995 // Dokumenty doby 1990–2000. Prešov: Vyd. M.Vaška, 2002. S. 117.
11. Ústava Slovenskej republiky z 1. septembra 1992. Aktuálne znenie: 01.06.2017. Mode of access: <http://www.zakonypreludi.sk/zz/1992-460>.
12. Ústava Slovenskej republiky z 1. septembra 1992. Zbierka zákonov. 1992. Č. 460. S. 2658.

АЛЬТЕРНАТИВНІ МОДЕЛІ МІЖНАРОДНОГО ПОРЯДКУ

Коппель О. А.,

*доктор історичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Пархомчук О. С.

*доктор політичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Стаття присвячена важливій науковій проблемі формування нового міжнародного порядку. Визначаються особливості формування нового міжнародного порядку, його глобальні тенденції та регіональні особливості. Особлива увага приділяється альтернативним моделям нового міжнародного порядку, які сформувались у процесі системної еволюції міжнародних відносин, місцю України в сучасному міжнародному порядку.

Статья посвящена важной научной проблеме формирования нового мирового порядка. Определены особенности формирования нового мирового порядка, его глобальные тенденции и региональная специфика. Особое внимание уделено альтернативным моделям нового мирового порядка, которые сформировались в процессе системной эволюции международных отношений, месту Украины в современном мировом порядке.

Dedicated to an essential scientific problem of the new world order forming. The peculiarities of new order composition and its global and regional trends are accentuated. Main attention is focused on alternative models of the new world order within the system evolution of international relations and Ukraine place in the new world order.

Ключові слова: міжнародний порядок, міжнародна система, суверенітет, новий світовий порядок, глобальні тенденції, глобальні держави, США, КНР, Індія, ісламізм.

Постановка проблеми. Дослідження проблем становлення нового міжнародного порядку актуальне передусім з огляду на глобальні зміни, які відбуваються в світі. У міжнародному житті стверджуються нові центри прийняття політичних рішень, зокрема КНР, Індія, держави ісламського світу, здатні не просто впливати на вже існуючі правила «глобальної гри», але й доповнювати їх чи навіть визначати нові правила. Вестфальські принципи оскаржуються з усіх сторін, і з ностальгією пригадуються альтернативні моделі як похідні від цивілізаційних уявлень про порядок загалом. У цьому контексті особливого значення набуває аналіз специфіки конкурентних моделей міжнародного порядку, зокрема КНР, Індії, «ісламської концепції міжнародного порядку».

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Предмет нашого дослідження вивчався побічно як у вітчизняній, так і в зарубіжній науковій думці. Теоретичні і методологічні аспекти дослідження міжнародного порядку аналізуються, зокрема, в працях Е. Баталова, А. Богатурова, І. Валлерстайна, А. Кінга, Л. Міллера, Р. Робертсона, А.-М. Слоттер, С. Шергіна, Дж. Розенау, М. Фесенка, С. Хантінгтона, М. Ялі, проблеми формування нового світового порядку – в працях З. Бжезинського, У. Грейдера, Г. Кіссінджера, Р. Літтла, Дж. Найя, Я. Тінбергена, Ф. Фукуями, Д. Хелда, Н. Хомського та ін. Ці та інші роботи заклали фундамент для застосування методологічних принципів і підходів у рамках парадигми порядків до політологічного аналізу його конкурентних моделей у контексті системної еволюції міжнародних відносин. Незважаючи на наявність певних напрацювань у цій сфері, загалом можемо констатувати відсутність узагальнюючих публікацій, які б були повністю присвячені вивченню предмету нашої статті.

Мета – визначити й охарактеризувати альтернативні моделі міжнародного порядку, їх характерні риси, які формувались історично в процесі системної еволюції міжнародних відносин, на основі міждисциплінарного синтезу міжнародно-політичної науки, історії та соціології, що дає змогу

окреслити як ключові питання в подальшій теоретизації міжнародного порядку та основні напрями подальшої наукової розвідки, так і можливі напрями трансформації сучасного міжнародного порядку з урахуванням необхідності модернізації Вестфальської світополітичної моделі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Авторський аналіз базується на визнанні того, що системний підхід відкриває нові можливості та перспективи для більш глибокого осмислення міжнародних відносин як системи військово-політичних, політичних, економічних та інших відносин між державами та іншими учасниками світової політики, яка формує міжнародний порядок і взаємодію між державами-акторами та для прогнозування їхнього майбутнього розвитку.

Ідеї світополітичного регулювання формувались в американо-європейській, переважно ліберальній традиції, їх створювали західні ідеологи. Тому важливе наукове значення для дослідження міжнародного порядку має і проблема «початку» науки про міжнародні відносини, її виникнення та розвитку в контексті парадигмальної еволюції сучасної західної науки як специфічної діяльності з виробництва та отримання нових знань. З кінця XVII століття в європейській науці домінуючою була звільнена від теології механістична парадигма. Її характерними рисами стає відмова від апелювання до теології для пояснення наукових фактів, визнання, як зазначає Г. Моргентгау, можливостей розуму, озброєного методом, не тільки пізнати закони розвитку природи та суспільства, але й керувати цими процесами, тобто «віра в науку стає головною характеристикою способу мислення... наука визнається спроможною, хоча б потенційно, вирішити всі людські проблеми» [1, с. 2]. Термін «міжнародні відносини» використовується Дж. Бентамом ще наприкінці ХУШ століття, коли рівень розвитку суспільної думки створює інтелектуальне середовище для розуміння необхідності впорядкування і регламентації поведінки держав на міжнародній арені [2, с. 23]. Категорія «міжнародний порядок» фіксує базові онтологічні ознаки міжнародних відносин і вводиться в науковий обіг на межі ХІХ–ХХ століття, що пов'язують із назвою книги Г. Уеллса, члена заснованого в 1884 році в Лондоні Фабіанського товариства, в якому широке коло інтелектуалів обговорювало різноманітні соціальні і політичні питання, визнаючи необхідність раціонального планування політичних дій.

З останньої чверті ХІХ століття домінуючою стає енергетична парадигма. Еволюція наукового знання проходила під знаком диференційної тенденції, яка знаходила своє відображення в багатодисциплінарності, виокремленні нових предметних галузей, що призводило до формування все більшої кількості наукових дисциплін та субдисциплін. Із цього періоду розпочинається і систематизоване та цілеспрямоване дослідження міжнародних відносин. Подальше накопичення наукової інформації і зміни в трансляції наукових знань сприяли формуванню інформаційної парадигми, в межах якої відбувається диференціація наук про міжнародні відносини. В умовах поступового розмивання кордонів між внутрішньою та зовнішньою політикою в дослідженнях міжнародних відносин посилюється політична компонента. Говорячи про міжнародно-політичну науку, мається на увазі більш політологічна, ніж історична чи правова орієнтація дисципліни. Ускладнення суб'єкта функціонування науки як соціального інституту, пов'язаного з іншими підсистемами держави, суспільства, з економікою, освітою, політикою, культурою, сприяло формуванню організаційної парадигми. Інформаційна та організаційна парадигми отримали оформлення у відповідних наукових теоріях, зокрема системній. Оскільки системний підхід виявляється в трактуванні міжнародних відносин як цілісного явища, де існують закономірні зв'язки між його елементами, чітка ієрархія та сталі взаємозалежності, теорія міжнародного порядку як складова частина теорії міжнародних систем досліджує поведінку міжнародних акторів, яка випливає з їх взаємодії в межах системи [3, с. 46].

Одночасно з руйнацією біполярного світового порядку відбувався прискорений процес трансформації більш глобального Вестфальського порядку. Базові принципи підтримки стабільності міжнародного порядку сьогодні намагаються переглянути. Найголовнішим принципом підтримки стабільності міжнародного порядку був принцип балансу сил. Але він найбільш успішно працює лише в таких міжнародних системах, які мають чітку ієрархічну структуру, відбудовану на основі силових потенціалів наймогутніших держав. У результаті збільшення кількості складових елементів та їх взаємозв'язаності поміж собою трансформується сама структура системи і, відповідно, порядок, що в ній утворюється. Сучасна міжнародна система еволюціонує і ускладнюється за рахунок створення мереж і нових корелятивних взаємозв'язків між її елементами. У той же час принцип балансу сил зберігає своє значення, оскільки світ продовжує базуватись на державоцентричній основі.

Ідея щодо внутрішньої неоднорідності сучасної міжнародної системи і типологічної різноманітності її підсистем знайшла відображення, зокрема, в Г. Кіссінджера. Якщо у своїй роботі «Дипломатія» він висловлює точку зору, що порядок у сучасній системі буде забезпечуватись за зразком Віденського «концерту націй», але баланс сил буде здійснюватися на глобальному рівні [4, с.15], то в подальших працях, зокрема «Чи потрібна Америці зовнішня політика?» [5] та «Світовий порядок» [6], він вже акцентує увагу на неоднорідності глобальної міжнародної системи. Звідси від приходить до висновку щодо необхідності сформулювати концепцію порядку в межах окремих регіонів, прийнятну для інших, зауважуючи, що військове домінування в регіоні однієї тоталітарної держави

загрожує міжнародним порядкам інших регіонів. Він визначає декілька рівнів порядку: як теоретичної моделі, зокрема на рівні окремого регіону чи цивілізації; на рівні міжнародного порядку як практичного втілення вказаних концепцій на значній частині території світу, настільки значній, що це може впливати на глобальний баланс сил [6, с. 289–299].

Після закінчення блокового протистояння виникає ідея щодо безконфліктного розвитку міжнародних відносин і переході ліберальної демократії на домінуючі позиції у світі (Ф. Фукуяма). Але нагадаємо, що Вестфальська модель, яка з початку була моделлю євроцентричною, не була побудована на ціннісних орієнтирах, що надавало їй безсумнівні переваги, оскільки цінності не можуть бути предметом обговорення і з них неможливі компроміси. Основою цієї моделі стали державні інтереси, з приводу яких компроміс є можливим. Її толерантність до внутрішньої організації елементів, які поступово до неї залучались, стала однією з причин того, що цей проект згодом перетворюється на глобальний, розповсюджується на інші континенти. Він існує 370 років, з яких вже майже 100 років, з точки зору багатьох дослідників, знаходиться в стані кризи, але зберігається до сьогодні, хоча і з певними модифікаціями.

Але свої правила діяли і в довестфальському світі, зокрема в довестфальських міжнародних системах. Вибір точки відліку системності в міжнародних відносинах – проблема скоріше методологічна, ніж історична [7, с. 201]. Виникнення міжнародних систем неможливо датувати конкретним роком або століттям, дискусії щодо часу виникнення системності в міжнародних відносинах ще й досі тривають. К. Уолтц вважає, що теорія міжнародних систем має досліджувати весь період історії, який дозволяє запровадити його періодизацію [2, с. 389]. Донедавна домінуючою була точка зору лише щодо системності Вестфальського світоустрою, тобто найчастіше історію міжнародних систем починали з 1648 року – підписання Вестфальського миру, що заклав основи моделі міжнародної системи, яка буде застосовуватись в глобальних масштабах. Але варто зауважити, що регіони поза межами Західного світу відігравали мінімальну роль у первісному формулюванні чинних правил її функціонування, а на сучасному етапі ставлять під сумнів їхню доцільність і ясно дають зрозуміти, що намагатимуться їх змінити.

Вважаємо, що цілком правомірно вести мову про системну організацію Довестфальського світу, особливістю якої було автономне та відносно відокремлене співіснування декількох регіональних систем міжнародних відносин: на Близькому Сході та Середземномор'ї, у Східній Азії та на Індійському півострові, в Північній Америці та в Австралії тощо, які інколи співіснували паралельно, і відносини між якими мали фрагментарний характер. Як правило, ці системи являли собою сукупність географічно близьких політичних спільнот, котрі підтримували між собою регулярні відносини, існували в межах однієї чи декількох споріднених цивілізацій. Системність при цьому знаходила вираз, насамперед, у регулярності взаємодій і в суперництві складових частин системи. Кожна із систем мала відмінні внутрішньо- та зовнішньополітичні правила і принципи функціонування, що дає нам підстави констатувати існування конкурентних моделей міжнародного порядку, тобто типів структурної організації системи, які розвивались за власним алгоритмом, характерним для даної історичної епохи, як похідних від цивілізаційних уявлень про порядок загалом. Як зазначає Г. Кіссінджер, панівні на той час технології не заохочували або навіть не дозволяли функціонування єдиної глобальної системи. Не маючи ні засобів взаємодії один з одним на сталій основі, ні принципів вимірювання могутності одного регіона порівняно з іншим, кожен осередок розглядав власний порядок як унікальний. Кожен вважав себе моделлю правильної організації всього людства» [6, с. 8]. У межах цього етапу можна виокремити близькосхідну стародавню, далекосхідну (східноазійську) міжнародні системи, міжнародну систему в Південній Азії, античну середземноморську, близькосхідну ісламську міжнародні системи, систему навколо Візантійської імперії та європейську середньовічну міжнародну систему.

Далекосхідна (східноазійська) міжнародна система була заснована на власній теоретично універсальній концепції порядку. Китаєцентризм обґрунтовував провідну роль Китаю в регіоні і у світі в цілому. Традиційний китайський світовий порядок уявлявся як існування Центру світу – Піднебесної – Китаю, оточеного залежними державами. Упродовж століть ці ціннісні орієнтири практично не змінилися. Особливостями Китаю є висока внутрішня гомогенність, незалежність, тривалість і стійкість китайської цивілізації. У певному сенсі його можна вважати одним із найстаріших глобальних проєктів, оскільки він володіє всіма проєктоутворюючими ознаками, а саме: проєктостворюючою територією (традиційна територія розселення ханьців), проєктоутворюючим народом (великоханьці), проєктоутворюючою ідеєю – (доктрина Центру світу – Піднебесної Середньої Імперії та «Волі Неба») та проєктоутворюючою елітою – чиновництвом, яке служить державі (раніше під керівництвом імператора – «Сина Неба», зараз цю функцію виконує ЦК КПК) [8, с.162]. Традиційні цінності, уяви китайців про світ, місце та роль Китаю у світовій політиці і економіці виступають в якості фундаменту, який визначає його бачення нового міжнародного порядку. Частково вони спираються на традиції китаєцентризму, обґрунтуванні провідної ролі Китаю в регіоні і у світі в цілому, оскільки протягом більшої частини своєї історії Китай розцінював міжнародну систему як таку, що

чекає його лідерства. Притаманні китаєцентризму вертикальні зв'язки в міжнародних відносинах були спроектовані на систему взаємовідносин Китаю із зовнішнім світом. Така природа системи відрізнялася від Вестфальської моделі, апробованої в Європі. Міжнародні відносини в Азії характеризувалися значною увагою до збереження формальної ієрархії між регіональними акторами. У Вестфальській Європі існувала інша традиція: держави-нації були формально рівні між собою, але практика доводила існування неформальної ієрархії. До середини XIX століття китаєцентрична система була основою міжнародних відносин у Східній Азії, але згодом була зруйнована діями західних колоніальних держав. На сучасному етапі керівництво країни підтримує концепцію «багатополярності» і побудови багатополярного світу, переходу від «вертикального світового порядку», в якому домінували західні цінності, до «горизонтального», де Китай стане нарівні з західними країнами як в економічному і політичному, так і в духовному сенсі. Такий підхід відбувається в межах поступового позиціонування Китаю в якості «відповідальної глобальної держави». З точки зору китайських політологів, на сучасному етапі США мають перевагу над іншими державами, але тенденція до багатополярності знаходить відображення у формуванні нових полюсів багатополярного світу – США, Росії, ЄС, КНР, Японії. Більш важливого значення набувала економічна взаємодія і створення нових зовнішньополітичних концепцій, які надавали б змогу проводити китайську експансію невійськовими засобами: концепції «мирного піднесення», «глобальної відповідальності», «концепції наукового розвитку», концепції «гармонійного світу». В основі нового курсу КНР була ідея «комплексної державної могутності», яка полягала в тому, що в сучасних умовах державна потуга визначається не тільки військовим потенціалом, але й вираженою зовнішньою політикою, рівнем соціально-економічного розвитку, економічним потенціалом.

На відміну від китайського, «індійський проект» не може претендувати на статус «глобального». Міжнародна система в Південній Азії базувалася на цінностях традиційних індійських релігійно-філософських систем величезного культурного впливу – передусім індуїзму, а також буддизму і джайнізму – «концепції єдиного світу», тобто сприйняття світу як цілісної єдиної родини, «єдності в різноманітті», традиції толерантності, взаємоповаги та шанування ідей і поглядів інших, «теорії ненасилля». У той же час ще за тисячоліття до європейців міністр IV століття до н.е. Каутилья в «Артхашастрі» спромігся викласти політичні принципи мовою теорії балансу сил, визначаючи метою стратегії підкорення інших держав і подолання наявного балансу сил, що стоїть на шляху до перемоги [6, с. 156]. Але пріоритет віддавався мирним засобам у вирішенні конфліктних питань, війна в індійців традиційно вважалась останнім засобом у політиці. Визнаючи, що суміжні держави існують у стані прихованої ворожості, високо цінувалося вміння жити в гармонії з «сусідами сусідів». Індійське суспільство пригнуло використовувати здобутки інших і навчати їх власним цінностям, а їхні культури в кінцевому підсумку приймало, поглинало і змішувало з власною.

Близькосхідна ісламська міжнародна система теж володіла власним баченням єдиного божественно санкціонованого врядування, що об'єднує світ. Іслам виступає як організуючий фактор в історії Сходу, ядро та мотивуюча сила ісламської цивілізації, володіє підвищеною здатністю мобілізувати великі маси людей, на сучасному етапі є найбільш динамічною з усіх світових релігій. На користь глобальної ролі ісламу свідчить, зокрема, його детериторізація. Специфіка мусульманської релігії визначається тим, що із самого початку іслам формувався як державна релігія, і цей стан є для нього найбільш природним. Іслам являє собою всеохоплюючу релігію, на відміну від християнства, котре в різні періоди своєї історії контролювало в тій чи іншій мірі суспільне життя, але ніколи не витискувало повністю світської влади, іслам заповнював усі сфери мусульманського суспільства, визначав характер економічних відносин, форми політичної організації, соціальну структуру, культуру і побут віруючих. Ісламська релігійна доктрина містить у собі не тільки релігійно-філософські і моральні принципи, але й приписи соціально-економічного і політичного характеру. Важливою складовою ісламського фундаменталізму є поділ світу на «територію ісламу» та «територію війни», концепції халіфату, утворення єдиної ісламської держави та джихаду, принципи ісламської солідарності, тобто власні принципи побудови нового міжнародного порядку.

Таким чином, існують «незахідні» альтернативні моделі міжнародного порядку, робиться виклик тим механізмам його регулювання, котрі були закладені в західному світі, з'являється усе більша кількість їхніх альтернатив. До участі в його підтриманні, в якій раніше були задіяні держави західної цивілізації, залучаються й інші цивілізаційні центри. Серед них – нові зростаючі потужні гравці, насамперед Індія і Китай, у традиційних світоглядних доктринах існують свої підходи до можливого міжнародного порядку. Крім того, вони хочуть бути вільними в впровадженні власних зовнішньополітичних курсів. Як індійська та китайська, так і ісламська моделі за своєю суттю не відповідають теоретичним моделям, які є звичними для західного сприйняття. Порівнюючи Китай і Сполучені Штати, Г. Кіссінджер зазначав, що спільним для них є визнання власної «особливої місії», відмінним – те, що Китай ніколи не підтримував американську ідею універсалізму для розповсюдження своїх цінностей в усьому світі [9, с. 32]. За тенденції посилення конфліктної опозиційності лідерський

парадигмі побудови глобального світоустрою її перестають сприймати як інтеграційний імператив, що призводить до необхідності або чергової парадигмальної модифікації лідерської моделі, або самого лідера структурно-системних побудов на міжнародній арені, чи зміни лідерської моделі взагалі.

Висновки. Формування сучасного міжнародного порядку відбувається як діалектичний процес взаємодії тенденцій збереження наступальності з попередньою історичною формою існування міжнародного порядку і його радикального оновлення в найбільш істотних рисах. Він формується як порядок глобальної спільноти, як глобальний порядок, на основі поєднання як загальнолюдських, так і унікальних характеристик, які історично формувались на основі матеріальних та духовних цінностей традиційних культур та інтегративної культури світового співтовариства і потребують подальшого наукового дослідження.

Побудова науково обгрунтованої моделі міжнародних відносин має базуватись на об'єктивних закономірностях розвитку суспільних відносин і світу в цілому, що надає можливості не тільки адекватно описувати міжнародно-політичні процеси, але й прогнозувати їх подальший розвиток, що й визначає основні напрями подальшої наукової розвідки. Перспективи подальших досліджень пов'язані, на наш погляд, із визначенням шляхів модернізації Вестфальської світополітичної моделі відповідно до сучасних реалій, оскільки вестфальські принципи оскаржуються з усіх сторін і з ностальгією пригадуються альтернативні моделі.

Пошук адекватної стратегії подальшого поступу, що кореспондує з міжнародним досвідом та успішною практикою лідерів світової спільноти й містить сучасний категоріально-інструментальний апарат для розуміння політичних проблем міжнародних систем і глобального розвитку, є імперативним і пріоритетним для України. Військова агресія РФ проти України свідчить про прагнення Росії нав'язати власне бачення принципів організації нового міжнародного порядку, які базуються на праві глобальних держав порушувати норми міжнародного права, відмові від врахування інтересів середніх та малих держав, перегляді Ялтинсько-Потсдамського територіального устрою світу.

Відсутність єдності поглядів наукової спільноти щодо ключових чинників формування сучасного міжнародного порядку, переформатування і розвитку міжнародної системи зумовили інтенсифікацію теоретизування щодо формування нового міжнародного порядку. В умовах зовнішньої агресії проти України ці дискусії виходять далеко за межі теоретичних розробок і зумовлені необхідністю збереження незалежної української держави і важливістю розв'язання конкретних завдань як її зовнішньої, так і внутрішньої політики.

Література:

1. Morgenthau Hans J. The Dilemma of Scientific Man. Hans J. Morgenthau. International Relations in Perspective. Henry R. Nay, Editor. George Washington University. Washington, 2010.
2. Buzan Barry, Little Richard. International Systems in World History. Remaking the Study of International Relations / Barry Buzan, Richard Little. Oxford University Press, 2000. 452 p.
3. Мальський М.З., Мацяк М.М. Теорія міжнародних відносин. К.: Кобза, 2003. 528 с.
4. Киссинджер Генрі. Дипломатия. Научно-издательский центр «Ладомир». 1997. 848 с.
5. Kissinger H. Does America need a foreign policy? Toward a diplomacy for the 21st century. New York: Simon & Schuster, 2001. 352 p.
6. Киссинджер Генрі. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті. К.: Наш формат, 2017. 320 с.
7. Міжнародні системи і глобальний розвиток / Кер. авт. колективу О.А. Коппель; за ред. Л.В. Губерського, В.А. Манжолі. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 606 с.
8. Ачлей А. Китайская грамота: что у китайцев не так, как у других, и как это знание применить с пользой для дела. М.: ООО «Издательство «Волант», 2011. 336 с.
9. Киссинджер Генри: О Китае. Москва: АСТ, 2014. 635, [5] с.

СТРУКТУРА ТА ТИПОЛОГІЯ СУЧАСНОГО ГЕОПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ

Лепська Н. В.,
кандидат політичних наук, докторант,
доцент кафедри політології
Запорізького національного університету

У статті розглядається поняття простору в геополітичному контексті. Аналізується структура геополітичного простору. Визначається еволюція геополітичного простору в аспекті його типологізації. Відзначається, що для кожної історичної епохи був властивий свій тип геополітичного простору, що відповідає певному типу суспільно-економічного укладу та організації держави. Наголошується, що ускладнення структури геополітичного простору є перманентним процесом, і його сутнісною характеристикою є ущільнення геополітичних взаємодій. Зауважується, що внаслідок цивілізаційного розвитку відбувалося і формування нових форм технологічного освоєння геополітичного простору та конкурентної боротьби між державами як провідними акторами геополітики за ресурси виживання.

В статье рассматривается понятие пространства в геополитическом контексте. Анализируется структура геополитического пространства. Определяется эволюция геополитического пространства в аспекте его типологизации. Отмечается, что для каждой исторической эпохи был присущ свой тип геополитического пространства, соответствующий определенному типу общественно-экономического уклада и организации государства. Акцентируется внимание на том, что усложнение структуры геополитического пространства является перманентным процессом, и его сущностной характеристикой является уплотнение геополитических взаимодействий. Подытоживается, что в результате цивилизационного развития происходило и формирование новых форм технологического освоения геополитического пространства и конкурентной борьбы за ресурсы выживания между государствами как ведущими акторами геополитики.

The article deals with the concept of space in a geopolitical context. The structure of the geopolitical space is analyzed. The evolution of geopolitical space is studied in the aspect of its typologization. It is noted that for each historical epoch there was inherent a type of geopolitical space corresponding to a certain type of socio-economic structure and organization of the state. It is noted that the complexity of the structure of the geopolitical space is a permanent process and its essential characteristic is the consolidation of geopolitical interactions. Attention is drawn to the fact that as a result of civilizational development, new forms of technological development of geopolitical space and competition between states as the leading actors of geopolitics for survival resources occurred.

Ключові слова: геополітика, територія, простір, геополітичний простір, типологія геополітичного простору, просторова організація світу, структура геополітичного простору.

Постановка проблеми. В умовах зростання полісуб'єктності геополітичних процесів та активізації впливу на них із боку так званих «несистемних» політичних акторів стрімко відбувається трансформація геополітичної структури світу, його просторової організації. Такий своєрідний перехідний стан спатіальності (від англ. *spatial* – просторовий, *spatiality* – просторовість) світоустрою актуалізує потребу осмислення кризи минулої моделі просторової конфігурації, де держава, як провідний актор геополітичних відносин, вже не в змозі міцно утримувати монополію у вибудовуванні системи глобального життєустрою. Більше того, географічний чинник просторового впорядкування світу, що має своє територіальне втілення і фіксується державними кордонами, поступається своїми позиціями іншим детермінантам в рейтингу критеріїв, які визначають лідерство держав щодо можливостей контролювання геополітичного простору. Натомість недержавні актори геополітичних процесів дедалі «гучніше» заявляють про власну суб'єктність. А інші чинники, на кшталт економічних, ідеологічних, інформаційно-кібернетичних, соціокультурних тощо, уможливають здатність держав утримувати авангардні позиції у визначенні глобального порядку денного та проектуванні майбутніх моделей просторової архітектури світу. Означені явища засвідчують ускладнення спатіальної геополітичної структури, що спричиняє формування нових типів просторової організації світобудови. Безумовно,

роль неієздатного «спостерігача» нової геополітичної спатіалізації для тієї чи іншої держави фактично її маргіналізує серед інших геополітичних гравців. Тому, аби уникнути та запобігти цим вкрай небажаним процесам, необхідна своєчасна наукова рефлексія сьогоденних зрушень геополітичного простору як на його локальному рівні, так і на макрорівні. Це потенційно забезпечить державам, що опікуються вирішенням цього завдання, принаймні високі стартові позиції щодо підвищення власного геополітичного статусу та ступеня геополітичної суб'єктності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика просторової структури світу та типів його спатіальної організації знаходила своє концептуальне висвітлення вже в працях фундаторів геополітики Ф. Ратцеля, Р. Челлена, А. Мехена, Г. Маккіндера, Н. Спайкмена, К. Гаусхофера та інших. Усім їм притаманне розуміння геополітичного простору через його географічну детермінацію (як виняток, французька школа геополітики на чолі з П. Відаль де ла Блашем, яка приділяла значну увагу соціокультурним чинникам). На зламі XX – XXI ст.ст. геополітика пододала спатіальну однорівневість, запропонувавши багатовимірність структурної організації геополітичного простору. Парадигма мультиспатіальності світоустрою була започаткована і наразі активно розвивається в західній геополітиці, однак не комплексно, а контекстуально. Типологізація та структурна впорядкованість геопростору стали предметом наукової уваги сучасних російських дослідників І. Бусигіної [1], Д. Замятіна [2], Н. Комлевої [3], М. Косолапова [4; 5], І. Окунева [6], О. Тинянової [7], В. Цимбурського [8], О. Шарапова [9] та інших, які або вводять у дискурс геополітичної спатіальності нові поняття на кшталт «геоторії» (М. Косолапов), або осучаснюють забуті як, приміром, «лімітроф» (В. Цимбурський), або ініціюють жваві академічні дискусії навколо таких феноменів, як «культурна географія», «міфогеографія», «географічний образ», «геопоетика», «сакральна географія» (Д. Замятін). Українська ж геополітика загалом доволі обережно та дещо фрагментарно осмислює сучасні напрацювання в теорії геополітики та повільно продукує власні ідеї, концепти, парадигмальні підходи, часто просто наслідуючи іноземний доробок, без критичного сприйняття його з позицій національних інтересів. Тож вітчизняні дослідники опинилися осторонь масштабної наукової дискусії, що розгорнулася в західній теоретичній геополітиці наприкінці XX ст. із приводу необхідності переосмислити наукову спадщину класичної геополітики та осучаснити її новими підходами щодо пізнання специфіки геопростору. Утім, позитивні зрушення є, що засвідчується перспективним науковим пошуком С. Внучко [10], М. Дністрянського [11], Р. Матвієнка [12] та інших авторів, які досліджували деякі особливості сучасної спатіальної структури світу. Означена проблематика, зважаючи на свою актуальність на тлі сьогоденних геополітичних біфуркацій, вимагає від вітчизняної наукової спільноти більш прискіпливої дослідницької уваги.

Мета статті – з'ясувати типологізацію сучасного геополітичного простору та особливості його структурної організації, що є предметом дослідницького аналізу теорії геополітики.

Виклад основного матеріалу. Упродовж усієї історії становлення та розвитку теоретико-методологічної бази геополітичних досліджень відбувалася і еволюція просторової парадигми світоустрою, яка є, до речі, відправною точкою в осмисленні специфіки розподілу і перерозподілу світових владних ресурсів у контексті глобальних політичних змін у будь-який час. Теоретичне обґрунтування типології та структури геополітичного простору завжди несло на собі відбиток того соціально-економічного укладу, який визначає загальні принципи життєустрою суспільства та особливості державотворчого процесу в той чи інший період розвитку.

На наш погляд, заслуговує на увагу загальний підхід типологізації просторів, що обґрунтований М. Косолаповим. Він пропонує за вихідні критерії класифікації просторів брати такі три: 1) яку за природою частину матеріального світу організовує простір; 2) в яких екзистенційних формах проявляє себе простір; 3) що здатне обмежити цей простір. Відповідно до першого критерія автор виокремлює два типи просторів. *Фізичні* простори – це організація території, її наповнення комунікаціями та інфраструктурами. *Соціальні* простори – це сфери організації суспільства та його життєдіяльності. У свою чергу, соціальні простори структурно можуть бути поділені на: *господарські* (офіційна, неформальна та тіньова економіка); *політичні* (основні правила устрою, життя та еволюції суспільства); *культурні* (навички, ритуали, завдяки яким соціум існує як цілісність, а не як сума індивідів). За другим критерієм М. Косолапов визначає такі структурні типи соціальних просторів: *реальні* простори – мається на увазі наявність матеріально-практичного вираження, як, приміром, країнні та глобальні простори, на відміну від міжнародних; *віртуальні* простори – існують у просторі Інтернет, як, наприклад, глобальне громадянське суспільство; *психологічні* простори – втілюються в уявленнях, цінностях та асоціаціях людини (ідеології, релігії, масова свідомість). За третім критерієм найскладніше виокремити якісь типи, оскільки спочатку необхідно встановити межі простору загалом, а не якогось конкретного його різновиду. При цьому реальний простір можливо відчутти, лише подумки розділивши його на частини (об'єкт відносно іншого об'єкта). Тож тоді цей реальний простір порушується (обривається, викривляється, трансформується) якимось іншим простором. Серед меж простору доцільно виокремити: внутрішні, як обмежувачі можливостей соціуму в конкретних умовах; ресурси, їх фізична, економічна або статусна доступність; резерв часу, який може бути витрачений на відповідні спроби [4].

Науково-методологічний підхід М. Косолапова можливо екстраполювати на осмислення геополітичного простору в аспекті його типологізації та структуризації. Крім того, в певному сенсі цей підхід віддзеркалює також і еволюцію рефлексії геополітичного простору з точки зору хронології розвитку геополітичної думки від її класичного періоду, тобто з моменту її фундації, до розуміння в сучасному постмодерному дискурсі.

На момент свого становлення (к. XIX – перша пол. XX ст.) геополітика розглядала геополітичний простір як фізичний із точки зору двох його основних типів – континентального та морського – які відповідали двом типам людської цивілізації або двом типам просторової влади (сили): Влада Суші та Влада Моря. Такий погляд на типологію геополітичного простору був зумовлений специфікою тогочасного геополітичного мислення, фундамент якого складали ідеї про майже фатальний вплив географічного середовища на внутрішню та зовнішню політику держави, і завдання геополітики полягало саме в тому, щоб пояснити, яким чином і в якому ступені географічне середовище детермінує прийняття важливих стратегічних рішень державною владою. Як слушно зауважує Н. Комлева, така особливість геополітики пояснювалася специфікою індустріального суспільно-економічного укладу того часу, а саме тим, що основним типом ресурсів, що забезпечували виробництво, а значить і загальний суспільний розвиток, на той час були природні та природно-соціальні, що розташовані були в географічному просторі [3, с. 91]. Географічні чинники – це, передусім, природно-кліматичні умови. Вони з точки зору класичної геополітики визначали всі важливі характеристики буття країни: рівень її економічного розвитку, взаємостосунки з іншими країнами, потенційну можливість вести активну експансіоністську політику і її реальну імплементацію, участь в глобальному розподілі праці та розробці глобального порядку денного.

Фактично всі ці характеристики держави, що детерміновані географічними чинниками, визначають ступінь її геополітичної потуги. У будь-якому разі, держава намагатиметься її збільшити, і це є аксіоматичним та закономірним. Таким чином, інтенція до розширення власного геополітичного простору іманентно притаманна державі, є рушієм еволюції історичного процесу, в основі якого, на думку класиків геополітики, лежить конкуренція між державами, що уособлюють Владу Суші та Владу Моря, за володіння геополітичним простором, а саме за його морський та суходільний (континентальний) компоненти. Необхідно зауважити, що боротьба держав за розширення їх загального геополітичного простору (за рахунок або морського, або континентального типів простору) ведеться практично виключно військово-силовими методами, що відповідає індустріальній фазі розвитку суспільства.

Для постіндустріальної доби, коли з'являються нові джерела енергії та нові виробничі матеріали, які можуть мати і неприродне (штучне) походження, збільшується питома вага інтелектуального ресурсу, що забезпечує високу результативність процесу створення нових матеріалів, інформації як такої. А це, у свою чергу, надає державам можливість бути конкурентоздатними не тільки завдяки кількісним показникам фізично-географічних ресурсів, а й їх якісним характеристикам. Такі кардинальні зміни в суспільно-економічному укладі виводять домінацію соціального простору, а фізичний простір, хоча і дещо втрачає свої пріоритетні позиції, але ж не зникає (приміром, актуалізується повітряний та космічний простори) і продовжує функціонувати за умов вже іншого спатіального балансу, в межах якого одночасно розвиваються кілька типів геополітичного простору.

Наразі не існує одноставного розуміння типологізації сучасного геополітичного простору. Ймовірно, остаточна не вирішеність цієї проблеми лише доводить той факт, що геополітичний простір є динамічним феноменом, що ускладнюється як за своїми типами, так і за структурною організацією одночасно зі змінами в суспільно-економічному життєустрої, його ресурсному забезпеченні тощо.

У цьому контексті існує принаймні кілька авторських позицій. На наш погляд, високий ступінь наукової евристичності щодо подальших спатіальних досліджень має концепція Н. Комлевої, на якій є сенс більш детально зупинитися. Говорячи про «примноження» геополітичного простору з другої половини XX ст., Н. Комлева стверджує, що до географічного простору додалися економічний, інформаційно-кібернетичний і інформаційно-ідеологічний простори як найбільш важливі для здійснення соціальних взаємодій [3, с. 93]. Авторка пропонує аналізувати ці типи простору за такими параметрами, як, по-перше, сутність, ресурси, актори та зміст взаємодій, що разом надають нам розуміння спатіальності; по-друге, сутність та швидкість змін спатіальних характеристик, тобто йдеться про темпоральність. На нашу думку, така репрезентація типів геополітичного простору є доцільною. Тож геополітичний простір як складний природно-соціальний феномен поєднує в собі атрибутивні характеристики і, власне, простору і часу. Тож геополітичний простір є системою елементів, що взаємодіють між собою, утворюючи складні структурні зв'язки. Звідси структура будь-якого типу геополітичного простору має розглядатися як така, що складається з елементів, як: 1) актори; 2) ресурси; 3) технології боротьби за ресурси.

Географічний простір (ГП) – це природні ресурси, які використовуються людиною передусім для задоволення своїх біологічних потреб. Він утворюється як сукупність фізичних та хімічних взаємодій у земному ландшафті та надрах, а також як сукупність цих взаємодій зі структурами людського

суспільства, що виробляють та споживають. Акторами ГП є нації-держави та глобальні корпорації. Боротьба за природні ресурси географічного простору – це фактично боротьба за реальне виживання та підвищення рівня якості життя суспільств країн – учасників цієї боротьби. Доки людина живиться тим, що має природне походження, доти значущість природних ресурсів, а отже і ГП, що їх вміщує, буде зберігатися. Більше того, в умовах зростання кількості населення Землі загострюється проблема дефіциту природних ресурсів, більшість із яких не відтворюється. Тому конкуренція за оволодіння ними теж стане більш жорсткою. До речі, технології боротьби за ресурси ГП ніколи не відрізнялися своєю гуманістичністю. Це, перш за все, силове захоплення, тобто війна, демографічна агресія, роздмухування сепаратистських рухів, підтримка діяльності терористичних організацій у межах ресурсних регіонів, створення з них лімітрофів тощо. Таким чином, ступінь важливості географічного простору, як і раніше, є високою.

Економічний тип геополітичного простору (ЕП) є енергомістким типом простору, оскільки забезпечує виробництво життєдайної енергії як необхідної для відтворення суспільства. ЕП фактично забезпечує перетворення природних ресурсів географічного типу простору в придатні для людського споживання. Він презентується як економічна система, «що існує в певних географічних межах», при цьому економічний простір постає як поле зосередження господарського життя суспільства, історично накопиченого капіталу, що представляє в упредметненій формі основні виробничі фонди, розвиток галузей матеріального виробництва і невиробничої сфери, інноваційну та інвестиційну діяльність, включає різноманітні виробничо-технологічні й торговельно-обмінні зв'язки, охоплює сформовану систему розміщення продуктивних сил тощо. Іншими словами, ЕП складається з ресурсної, виробничо-технологічної, фінансової та інших складових» [12]. Основними акторами ЕП є держави, економічні корпорації як глобальні, так і транснаціональні. Ресурси ЕП – це, передусім, комплекс фінансово-промислового потенціалу (виробничі активи, комунікаційна інфраструктура, фінансова інфраструктура, ринки збуту тощо). Технології боротьби за оволодіння ресурсами ЕП можуть носити як відкритий характер (будівництво промислових об'єктів на території інших країн), так латентний (приховані домовленості між державами проти іншої), можуть проводитися в законодавчо-правовому полі (економічні санкції), а можуть і мати суто загарбницький характер відвертих диверсійних акцій, промислового шпіонажу і т. ін. Наразі, враховуючи наслідки глобальних економічних процесів, варто відзначити послаблення ролі держави як актора ЕП, натомість відбувається симетричне зростання ролі корпорацій у розподілі економічних ресурсів, що часто-густо має брудний маніпулятивний та політично ангажований характер.

Інформаційно-ідеологічний простір (ІІП) – це сукупність наративів, дискурсивних практик, світоглядницьких конструктів, ціннісних установок тощо, що мають на меті легітимацію експансіоністської політики тієї чи іншої держави в суспільній свідомості іншої. Зазвичай у межах ІІП відбувається широке застосування пропагандистських технологій, маніпуляцій, міфологізації під прикриттям певних культурно-освітніх проектів, грантових заходів, публічної дипломатії тощо, що узагальнено отримали назву «м'якої сили». Серед провідних акторів ІІП – ЗМІ, наукова спільнота, діячі культури. Вони, активно застосовуючи ресурси ТБ, друкованих видань, кіноіндустрії, театру, громадської думки і т. ін. здатні, з одного боку, змінити культурний (навіть цивілізаційний) код суспільства, яке є об'єктом експансії, а з іншого – імплантувати світоглядні цінності актора-експансіоніста (певної держави, етносу, цивілізації тощо), його моральні імперативи, образ життя. До речі, інформаційно-сміслова експансія може забезпечити в кінцевому рахунку розширення геополітичного простору держави-експансіоніста не тільки на його інформаційно-смісловому рівні, а й політичному, культурному, економічному, інформаційно-кібернетичному та інших, тобто максимально уможливіє закріплення за собою усього арсеналу ресурсів суспільства, що таким чином поступово втрачає сою геополітичну суб'єктність, до того ж ще й добровільно.

Інформаційно-кібернетичний простір (ІКП) – це простір кіберкомунікацій, основним різновидом яких із вкрай негативними наслідками є кібервійни. Актори державного (держави) та недержавного характеру (компанії, що виробляють та розповсюджують програмний продукт та комп'ютерну техніку) ведуть активну конкурентну боротьбу за комп'ютерні мережі, програмний продукт, кадровий потенціал. У сучасну добу інформаційного суспільства значущість ресурсів ІКП незрівнянно висока, оскільки цей тип геополітичного простору немов би наскрізно пронизує всі інші, оскільки його ресурси так чи інакше забезпечують функціонування та конкурентоздатність інших типів простору, тож і безпека держави загалом прямо залежить від ІКП. Тому його ресурси завжди є привабливими для застосування таких технологій, як кібервійни, хакерські атаки, розповсюдження комп'ютерних вірусів тощо, що в одну мить може вивести з ладу усі системи життєзабезпечення держави.

Висновки. Таким чином, сучасний геополітичний простір є складним багатовимірним феноменом, в який інтегруються такі його типи, як географічний, економічний, інформаційно-ідеологічний, інформаційно-кібернетичний. На наш погляд, типологія геополітичного простору мала б бути розширеною за рахунок виокремлення ще й когнітивного, ментального, віртуального та інших типів

геополітичної спатіальності, що є предметом наших подальших наукових розвідок. Кожний із типів геополітичного простору є, з одного боку, відносно автономним, але з іншого, вони щільно перетинаються між собою, тим самим утворюючи складно-структуровану цілісність спатіальної світобудови. Синергетичний ефект взаємодії всіх цих типів геополітичної спатіальності спричиняє турбулентні зрушення в межах загальної конфігурації світового устрою. Проте дослідження структурної організації кожного з типів геополітичного простору уможливорює стратегічне прогнозування перебігу (хоча і нелінійного) різномірних геополітичних процесів.

Література:

1. Бусыгина И.М., Окунев И. Ю. Пространственное распределение силы и стратегии государств, или что и как объясняет геополитика. Политические исследования. 2014. № 2. С. 106.
2. Замятин Д.Н. Культура и пространство: Моделирование географических образов. М.: Знак, 2006. 488 с.
3. Комлева Н.А. Несколько замечаний относительно природы и типологии геополитических пространств. Пространство и время. 2014. № 1(15). С. 90–101.
4. Косолапов Н. Пространственно-организационный подход к анализу международных реалий. URL: <http://www.intertrends.ru/fifteen/005.htm>.
5. Косолапов Н.А. От территории к пространствам: политико-исторический экскурс. Транснациональные политические пространства: явление и практика. Отв. ред. М.С. Стрежнева. М.: Издательство «Весь Мир», 2011. С. 15.
6. Окунев И. Сопряжение пространства и власти: многообразие ликов современной геополитики. Международные процессы. 2013. № 3-4 (34-35). URL: www.intertrends.ru/anniversary%20issue/Okunev.pdf.
7. Тынянова О. Н. Концепция организованного геополитического пространства: инфраструктурная организация приграничных ТВД в постклассическую эпоху. Пространство и время. 2013. Том 3. Выпуск 1. URL: <http://e-almanac.space-time.ru/index/tom-3.-vyipusk-1>.
8. Цымбурский В. Земля за великим лимитрофом: от «России-Евразии» к «России в Евразии». Бизнес и политика. 1995. № 9. URL: <http://www.archipelag.ru/geopolitics/osnovi/russia/earth/>.
9. Шарапов А.К. Идентификация свойств геополитического пространства. Вестник ЗабГУ. 2013. № 05(96). С. 65.
10. Внучко С.М. Політичний простір в глобальному вимірі. URL: http://papers.univ.kiev.ua/1/filosofija_politologija/articles/vnuchko-s-political-space-in-global-dimension_19648.pdf.
11. Дністрянський М.С. Геополітика: Навчальний посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 436 с.
12. Матвієнко Р.О. Механізм формування категорії «простір». Актуальні проблеми економіки. 2013. 6(144). С. 17–20.

УМОВИ ТА ФАКТОРИ ПОШИРЕННЯ СЕПАРАТИСТСЬКИХ НАСТРОЇВ В УКРАЇНІ: ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Павлятенко О. В.,

аспірант

Національного інституту стратегічних досліджень

У статті аналізується конфліктний потенціал етнонаціональних відносин в Україні, який в умовах суспільно-політичних трансформацій використовується зовнішніми акторами задля деструктивного впливу на внутрішньополітичну ситуацію у країні. Одним з основних механізмів дестабілізації у сучасних умовах стає поширення інспірованих ззовні сепаратистських настроїв в областях компактного проживання національних меншин.

В статье анализируется конфликтный потенциал этнонациональных отношений в Украине, который в условиях общественно-политических трансформаций используется внешними акторами для деструктивного влияния на внутриполитическую ситуацию в стране. Основным механизмом дестабилизации в современных условиях становятся инспирированные внешне сепаратистские настроения в областях компактного проживания национальных меньшинств.

The article analyzes the conflict potential of ethnonational relations in Ukraine, which in the conditions of socio – political transformations Ukraine, is used by neighboring states for the purpose of destructive influence for political situation in the country. One of the main mechanisms of destabilization in present-day is the spread of separatist sentiments inspired from the outside in the areas of compact residence of national minorities.

Ключові слова: етнонаціональна політика, сепаратизм, національні меншини, етнополітична безпека.

Постановка проблеми. Протидія сепаратистським тенденціям в Україні неможлива без дослідження етнонаціонального складу та динаміки етнополітичного розвитку регіонів нашої держави. Мінімізація конфліктогенного потенціалу міжнаціональних відносин у поліетнічній Україні є важливою частиною заходів щодо забезпечення державного суверенітету та територіальної цілісності нашої держави. Так, Стратегією національної безпеки та оборони серед актуальних загроз національній безпеці названо дії, спрямовані на розпалювання міжетнічної, міжконфесійної, соціальної ворожнечі та ненависті разом з розвідувально-підривною і диверсійною діяльністю, сепаратизмом і тероризмом, створенням і всебічною підтримкою, зокрема військовою, маріонеткових квазідержавних утворень на тимчасово окупованій території частини Донецької та Луганської областей [1].

Питанню етнополітики присвячено дослідження багатьох вітчизняних науковців – етнологів, політологів, істориків, філософів, соціологів, які розуміють актуальність даної проблематики, зважаючи на те, що Україна є поліетнічною та мультикультурною країною, в якій стабільність національної безпеки неможлива без її етнополітичної складової. Остання ж визначається як захищеність від внутрішніх та зовнішніх загроз, стійкість до несприятливих впливів зсередини та ззовні, забезпечення таких умов, які б гарантували існування та всебічний розвиток кожної особи, незалежно від її етнічного походження і рівня розвитку суспільства та держави, не беручи до уваги загальну кількість і чисельність етноспільнот [2, с. 8]. Серед дослідників етнонаціональної сфери варто згадати Ю. Римаренка, В. Євтуха, О. Антонюка, А. Дегтеренко, К. Галушко, О. Майбороду, В. Наумко, В. Ребкало, М. Степико, В. Трошинського, К. Чернова. Проблеми сепаратизму, зокрема етнічного, стали предметом досліджень М. Басараба, В. Горенкіна, Н. Горло, В. Дівак, В. Панібудьласка.

Мета статті – аналіз конфліктного потенціалу етнонаціональних відносин в Україні та основних механізмів дестабілізації в областях компактного проживання національних меншин.

Виклад основного матеріалу. Зі здобуттям незалежності, етнополітична сфера суспільного буття проходила своє становлення в умовах переходу від тоталітарної радянської до демократичної та правової держави. Проте новою тенденцією етнополітичних процесів в Україні є їхня трансформація під впливом зовнішніх акторів, які використовуючи деструктивні механізми впливу, намагаються

дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію у країні. Такими центрами впливу стали ревізійністсько налаштована Російська Федерація та радикальні політичні сили Угорщини та Румунії, які, апелюючи до минулого та часів перебування територій України в їх складі, намагаються надати сепаратизму нового звучання.

Після розпаду СРСР сепаратистські тенденції в Україні мали короткостроковий та маргінальний характер, активізуючись у періоди внутрішньополітичних криз, економічної, соціальної нестабільності, що призводило до поляризації суспільних настроїв та загострення боротьби за розподіл владних ресурсів у державі. Етнонаціональні відносини стали тим слабким місцем, конфліктогенний потенціал яких отримав інформаційну, політичну, фінансову підтримку зацікавлених країн. Відповідно до даних Всеукраїнського перепису населення 2001 року, на території України проживає близько 130 національностей і народностей. Чисельність українців становить 77,8%, а до найбільших етнічних груп належать – росіяни (17,3%), білоруси (0,6%), молдовани (0,5%), кримські татари (0,5%), болгари (0,4%), угорці, румуни, поляки (0,3%), вірмени, греки, татари, євреї (0,2%), цигани, азербайджанці, грузини, німці, гагаузи (0,1%) та інші народності (0,4%). Українці за чисельністю переважають в усіх областях країни (за винятком АРК, де майже дві третини населення становлять росіяни, а частка українців не перевищує 25%). Найбільшими регіонами компактного проживання українців (90%) є Західний та Центральний, окрім Закарпатської та Чернівецької областей. Суміжні області Східного та Південного регіону населяють близько 75-80% українців. Частка ж останніх має тенденцію зменшуватись до 60% лише у двох областях Донбасу, де проживає одна третя росіян України, та Одеській області. Найкомпактнішими областями розселення росіян є Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Одеська і Харківська області та територія Автономної Республіки Крим, де їхня частка становила від 18% у Дніпропетровській до майже 39% у Луганській областях [3].

Зважаючи на такі особливості національного складу населення, протягом 2000-х років деякі дослідники та науковці говорили про можливі ризики та небезпеки для України. В. Дівак вказувала на існування окремих регіонів із потенційними, але латентними проявами сепаратизму, до яких відносила Автономну Республіку Крим, Закарпаття, Донбас, Північну Буковину. Серед причин його появи наголошувалось на існуванні певних «регіональних ідей», які складаються з історичних традицій, мовних діалектів, особливостей економічного розвитку, культурно-історичних факторів. За певних умов вони стають базовими для вимог сецесії та автономії у державі. Також до факторів можливої дезінтеграції дослідниця відносила: ігнорування центральною владою об'єктивної логіки історичного розвитку України та інтересів населення різних регіонів; відсутність цілісного національного проекту розвитку, що змушує регіони формувати «власні» проекти; наявність соціально-економічних диспропорцій регіонального розвитку [4, с. 627].

На підтвердження вищесказаного варто навести дані соціологічного дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва». Так, у 2013 році значна частина населення (32%) вважала, що між західним і східними регіонами України існують глибокі політичні суперечності, мовні та соціокультурні відмінності, економічні диспропорції, що у перспективі можуть призвести до роз'єднання і створення своєї держави або ж входу до складу іншої. Найбільше до такої думки схилились на Донбасі (58%) та на Півдні (48%), найменше Центрі (20%) та Заході (20%) [5].

Як видно з наведених даних, подібна позиція була притаманна Південно-східному регіону, в якому проживає найбільша частка етнічних росіян. Саме вони стали об'єктом маніпулятивних технологій та сприяли підвищенню рівня сепаратистських настроїв серед населення. В інтерв'ю 2015 року голова Служби Безпеки України Василь Грицак заявив: «Ми локалізували терористів на території зони АТО, але у той же час, сепаратизм, керований Москвою, поширюється на інші регіони України. Можу сказати, що «гарячими точками» насамперед можна назвати Одеський регіон, Харків, Запоріжжя, Херсонську і Миколаївську області. Ми фіксуємо прямі та непрямі контакти безпосередніх виконавців як з організаторами цих заходів на цих територіях, так і з їхніми російськими господарями» [6].

До «гарячих точок» також можна віднести й Закарпатську та Чернівецьку області, які межують з Угорщиною та Румунією. Найбільші компактно розселені угорська та румунська національні меншини та впливи, яких вони зазнають ззовні, створюють певну етнополітичну напругу у регіоні.

Отже, вищезазначені області утворюють собою зону нестабільності на етнонаціональній карті України, територія яких може стати плацдармом для подальшої радикалізації та поширення сепаратистських настроїв, що є одним з інструментів гібридної війни РФ проти України. Завдання останньої були озвучені генералом В. Герасимовим на підсумковій конференції Академії воєнних наук у 2016 році, а саме «досягнення політичних цілей з мінімальним збройним впливом на противника, які повинні досягатись насамперед шляхом воєнного та економічного потенціалу противника, інформаційно-психологічного тиску, активній підтримці внутрішньої опозиції, партизанських та диверсійних методів» [7].

Отже, сепаратизм став довгостроковою етнополітичною технологією підривання української державності, що почала реалізовувати себе сповна на Донбасі у 2014 році. Згідно з результатами загальнонаціонального опитування населення, проведеного з 16 по 30 березня 2014 р., ідею створення

незалежної держави на основі південно-східних областей на Донбасі підтримувало 18%, а ідею відокремлення південно-східних областей та їх приєднання до Росії – 27% населення Донбасу [5].

Відцентрові тенденції на Донеччині беруть початок ще з 1990-х років. Саме тоді там починають з'являтися українофобські громадські організації та рухи, які пропагували ідеї федералізації та більшої господарсько-економічної самостійності. Ігнорування центральною українською владою регіонального політичного дискурсу, в якому домінували проросійсько налаштовані «Інтернаціональний рух Донбасу», «Рух за відродження Донбасу», «Слов'янська партія», «Донбаська Русь», «Родина», «Союз», «Партія регіонів» і мафіозні угруповання, що перебрали на себе роль політичної еліти, поступово формували у свідомості населення стереотип щодо своєї регіональної виключності та приналежності до «руського міра». Деякі з них виступали за інтеграцію нашої країни до нового союзу з Росією та Білорусією і водночас проти її входження до європейських та євроатлантичних структур, за підвищення статусу російської мови та проти розширення сфери застосування української, за збереження у релігійному просторі України домінування структур Московського патріархату та проти автокефалії української православної церкви й поширення впливу української греко-католицької церкви [8, с. 634].

З підтвердженням Україною свого західноєвропейського вектора розвитку, після подій Помаранчевої революції у 2004 році, антиукраїнська діяльність у регіоні починає активізуватись. Розіграш нинішньої сепаратистської карти став можливий завдяки низці факторів, найвагомішими серед яких були: формування власного медіапростору, розпалювання ностальгічних настроїв за радянським минулим, насадження ідеології «руського міра», нагнітання страхів, підпільна, а подекуди й відкрита діяльність агентів, публічний дискурс регіональних еліт у поєднанні з агресивними інформаційними операціями [9, с. 100].

Наступним етапом гібридної агресії, після незаконної анексії Криму, мало бути створення республіки «Новоросія», куди мали б увійти Донецька, Луганська, Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Дніпропетровська та Харківська області, про що неодноразово у своїх виступах та інтерв'ю згадував президент РФ Володимир Путін.

Як зазначає керівник Центру військово-політичних досліджень групи Інформаційний опір Дмитро Тимчук, найнестабільнішими областями Південно-східного регіону є Одеська та Харківська області [10]. Висока частка етнічних росіян та проросійська позиція регіональних еліт створюють там сприятливу ситуацію для розхитування стабільності у регіоні.

У 2014 році була опублікована стаття депутата Опозиційного блоку Сергія Ківалова, в якій він обґрунтовував необхідність прийняття Конституції для Одеської області та «створення конституційної автономії з центром в Одесі й повноваженнями не меншими, ніж в Автономній Республіці Крим, а у ключових питаннях ще й ширшими... Потрібен свій парламент, лідер, що буде відповідальним насамперед перед мешканцями Одещини, право вето стосовно міжнародних угод України, прибуткових статей державного бюджету, податків та зборів (зокрема території та населення області)» [11].

У 2015 році в Одеській області співробітники СБУ запобігли спробі розповсюдження сепаратистського руху Народна Рада Бессарабії. Куратором організації був громадянин РФ, экс-керівник підрозділу «міністерства держбезпеки Придністровської Молдавської республіки», що відповідав за комунікацію між ФСБ та її українськими членами. Так, у місті Білгород-Дністровський на з'їзді Народної Ради Бессарабії було проголошено про намір створення Буджакської республіки, до складу якої мали увійти 7 районів Одеської області та Гагаузія (автономне територіальне утворення у Молдові). У Декларації «Про створення Бессарабської республіки Буджак» зазначається, «що вона об'єднає під своєю юрисдикцією: Болградський, Ізмаїльський, Татарбунарський, Тарутинський, Ренійський, Арцизький, Біляївський райони Одеської області та Гагаузію» [12].

Для Харківської області характерними є прояви побутового сепаратизму, що пояснюється спільністю кордону з Росією (протяжність 300 км) та наявністю сотень договорів про співробітництво із сусідніми російськими областями у різних сферах – від оздоровлення спільного басейну річки Сіверський Донець до досліджень у сфері ядерної фізики, спільних проектів на зразок міжнародного аеропорту на кордоні Харківської та Білгородської областей. Таке тісне економічне, соціально-культурне співробітництво сформувало у певної частини мешканців області уявлення про «дружній братський народ» та зробило їх сприйнятливими до російської пропаганди.

Потенційно нестабільним в етнополітичному плані є Закарпаття, яке межує з Угорщиною, сучасні геополітичні стратегії якої посиляються до періоду входження українських земель до складу Австро-Угорської імперії. У 2011 році на честь свого головування в Європейському Союзі угорці розгорнули мапу, на якій їх країна зображалась у кордонах, що існували до підписання Тріалонського мирного договору 1920 року, коли до її складу входили частини земель Австрії, Словаччини, України, Румунії, Сербії, Хорватії та Словенії [13].

Згідно з переписом населення 2001 року, на Закарпатті проживає біля 100 національностей, серед яких українців – 80,5%, угорців – 12,1%, румунів – 2,6%, росіян – 2,5%. Найчисельніша угорська громада проживає у Берегівському (80,2%), Ужгородському (36,5%), Виноградівському (26,3%),

Мукачівському (13,8%) районах області [3]. Неодноразово лунали думки, що зазначені райони мали б утворити так званий Притисянський автономний округ. У жовтні 2013 року на форумі у Береговому про це заявив депутат Європарламенту від угорської ультраправої націоналістичної партії «Йоббік» Бела Ковач [14].

Подібні заяви прозвучали у 2014 році й від прем'єр-міністра Віктора Орбана: «Угорці, які живуть у Карпатському регіоні, мають право на подвійне громадянство, на права національної спільноти й на автономію» [13]. Цей виступ став реперною точкою для втілення концепції Угорщини як національної держави (nation state). Проте, попри подібні заяви, які часто є частиною електоральної риторики, більш реальною є вимога відновлення Притисянського виборчого округу, що існував до змін виборчого законодавства України у 1998 році. Це дозволило б угорській меншині обирати свого мажоритарного представника до парламенту, отримавши таким чином певний елемент політичної автономії.

Загалом же, у взаємовідносинах з Україною Угорщина зосереджує увагу на трьох напрямках: фінансова підтримка національної культури та освіти угорської меншини Закарпаття, подвійне громадянство та політичне представництво етнічних угорців в органах державної влади. Активними акторами, які представляють інтереси угорської меншини в Україні та підтримуються офіційним Будапештом, є громадсько-політичні організації КМКС («Товариство угорської культури») та УМДС («Демократична спілка угорців»), які об'єднавшись на місцевих виборах у 2015 році, набрали більше ніж 8%.

Резонансним у квітні 2015 року став проект документу депутатів області «Про звернення Закарпатської обласної ради щодо внесення змін до Конституції України та законів України з метою надання широких адміністративних і фінансових повноважень органам місцевого самоврядування», в якому згадуються результати обласного референдуму 1 грудня 1991 року, на якому 546 450 виборців або 78,6%, віддали свої голоси «за» проголошення Закарпатської області України спеціальною самоврядною територією, як суб'єкта у складі незалежної України [16].

Варто зазначити, що загострення сепаратистського питання на Закарпатті є одним з інструментів, який також використовується РФ задля дестабілізації внутрішньополітичної ситуації в Україні. Поруч з «угорським питанням», відбуваються спроби активізації питання «русинського сепаратизму», який ґрунтується на твердженнях про мовно-культурну та історичну особливість русинів. Так, у 2015 році у прес-центрі «Нове Закарпаття» відбувся круглий стіл, на тему, які ще «окремі райони» України можуть вимагати «особливого статусу», де обговорювались ідеї, що Закарпаття, Галичина та Буковина при створенні нового адміністративного поділу можуть утворити єдину територіальну одиницю, адже вони колись разом перебували у складі Австро-Угорської імперії та йменувались одним русинським народом [15].

Етнічне розмаїття Північної Буковини, на якій проживають представники 69 національностей, також підсилює конфліктний потенціал регіону. Найчисельнішою меншиною, що компактно розселена у Герцаївському, частині Сторожинецького, Глибоцького, Новоселицького районів Чернівецької області є румунська – 12,5%. Дещо меншими є молдовська – 7,3%, російська – 4,1%, польська – 0,4%, білоруська – 0,2%, єврейська – 0,2% національні меншини [3]. Особливо загострює етнополітичну ситуацію у регіоні географічна близькість Чернівецької області з Румунією, що призводить до проявів румунофільства та політизації румунського питання.

Частиною передвиборчої риторики певних політичних сил сусідньої держави є ідея про відновлення історичної справедливості – повернення до складу «Великої Румунії» Молдови та частини Чернівецької та Одеської областей. Також порушується питання законності українсько-румунських кордонів, які начебто не гарантовані міжнародними договорами (хоча вони закріплені у таких міжнародно-правових актах, як Паризька мирна угода 1947 р., Гельсінський заключний акт 1975 р., Паризька хартія для нової Європи ОБСЄ 1990 р.) і тому можуть бути переглянуті. Мотивується це тим, що Україна на той час, коли були підписані ці документи, не була суб'єктом міжнародного права і не брала участі в їх підписанні [17, с. 113].

Сьогодні «агентами румунського впливу» на Північній Буковині є громадські організації та об'єднання, що фінансуються та підтримуються ззовні – «Румунська спільнота України», «Асоціація румунів Буковини», «Румунська культурна фундація», рух «За Бессарабію та Буковину», «Герцаївський край». Їхня діяльність полягає в організації культурних, політичних, гуманітарних акцій на підтримку румунської меншини в Україні, а також контроль за дотриманням прав етнічних румунів та вимога щодо їх активнішої підтримки владними структурами Румунії [17, с. 114]. Остання ж полягає у видачі румунських паспортів, власниками яких за неофіційною інформацією сьогодні є до 50 тисяч мешканців Закарпаття, Чернівецької та Одеської областей. Документ можна отримати, подавши підтвердження, що до 1940 року хтось із родичів мешкав на території Румунії, та скласти іспит на мінімальний рівень знання мови. Мовне питання ж останнім часом набуває нового конфліктного відтінку та використовується антиукраїнськими політичними силами. 17 жовтня 2017 року у Чернівцях був організований пікет проти прийняття мовного закону, учасниками якого стали мешканці Буковини, що скандували з румунськими прапорами у руках.

Висновки. Отже, відсутність чіткої та виваженої етнонаціональної політики в умовах суспільно-політичних трансформацій та деструктивних впливів сусідніх держав можуть стати факторами, які призведуть до активізації сепаратистських настроїв у державі. До потенційних джерел нестабільності на етнополітичній карті сучасної України можна віднести області Південно-східного регіону, Закарпаття та Північну Буковину. Прикордонне положення та політизація етнічних меншин, конфліктний потенціал яких живиться та підтримується ззовні, у перспективі можуть призвести до політичної дезінтеграції України. Відтак, актуальним є дискурс щодо вироблення механізмів запобігання та боротьби з сепаратизмом як частини етнонаціональної політики задля забезпечення територіальної цілісності нашої країни.

Література:

1. Стратегія національної безпеки України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>
2. Вавринчук М. Етнополітична безпека у системі національної безпеки України на етапі сучасного державотворення: монографія. К.: Правова єдність, 2009. С. 8.
3. Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К.: Держкомстат, 2003. 245 с.
4. Дівак В. Деякі проблеми реформування адміністративно-територіального устрою та регіоналізація України. Держава і право. 2009. № 45. С. 627.
5. Чи властиві українцям настрої сепаратизму – загальнонаціональне опитування // Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». URL: <http://dif.org.ua/article/chi-vlastivi-ukraintsyam-nastroi-separatizmu-zagalnonatsionalne-opituvannya>
6. Грицак: РФ підживлює сепаратизм у низці регіонів. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/07/5/7073525/>.
7. Горбулін Володимир «Гібридна війна як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу». URL: http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viy-na-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu-_html
8. Лойко Л. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: монографія. К.: Фоліант, 2005. 634 с.
9. Павлятенко О. В. Витоки регіонального сепаратизму на Донбасі. Дні науки філософського факультету, 2016. Матеріали доповідей та виступів Міжнародної наукової конференції. Ч.9 / редкол.: А.Є. Конверський. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2016. 279 с.
10. Найнестабільнішими регіонами залишаються Одеська і Харківська області. URL: <https://ukr.media/ukrain/251501/>
11. Сергей Кивалов – главный сепаратист Одессы. URL: https://antikor.com.ua/articles/9188sergej_kivalov__glavnyj_separatist_odessy
12. Буджакская республика. В Украине начался парад суверенитетов. URL: <http://informburo.dn.ua/cgi-bin/iburo/start.cgi?info52=2914>
13. Сепаратизм по-закарпатськи. Чи хоче Угорщина забрати собі частину України. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/separatizm-po-zakarpatski-chi-hoche-ugorschina-zabрати-sobi-chastinu-ukrayini-947597.html>
14. Бейла Ковач заявляє, що Україна не буде в ЄС без Притисянського округу на Закарпатті. URL: <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/81604>
15. Закарпаття, Галичина та Буковина утворюють єдину територіальну одиницю? URL: <http://ua-reporter.com/novosti/167668>
16. Про звернення Закарпатської обласної ради про внесення змін до Конституції України та законів України з метою надання широких адміністративних і фінансових повноважень органам місцевого самоврядування. URL: <http://zakarpat-rada.gov.ua/normatyvni-dokumenty/rishennya-rady/vii-sklykannya/3-sesiya-i-zasidannya-05-04-2016/>
17. Сліпецька Ю. Північна Буковина: конфліктний потенціал у контексті соціополітичного розмежування в Україні. Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна, серія «Питання політології». 2015. Вип. 28. С. 111-117.

ФЕНОМЕН ПОПУЛІЗМУ КРИЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ (КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ)

Яворський М. С.,

аспірант кафедри політології та державного управління

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

У статті представлено основні віхи формування феномену популізму та його найяскравіші прояви упродовж політичної історії від часів античності і до сьогодення. Обґрунтовується теза про те, що популізм пройшов складну дорогу від примітивного «бунту мас» і розширення громадянських свобод для нижчих верст населення до співпраці та співдружності активної частини суспільства за спільні економічні вимоги та демократичну участь «мас» у політичному житті країн різних континентів.

В статье представлены основные вехи формирования феномена популизма и его самые яркие проявления на протяжении политической истории со времен античности и до наших дней. Обосновывается тезис о том, что популизм прошел сложный путь от примитивного «бунта масс» и расширения гражданских свобод для низших слоев населения к сотрудничеству и содружеству активной части общества за общие экономические требования и демократическое участие «масс» в политической жизни стран разных континентов.

The article presents the main milestones in the formation of the phenomenon of populism and its most vivid manifestations during the political history from the time of antiquity to the present. The thesis is based on the fact that populism has undergone a difficult journey from the primitive "rebellion of the masses" and the expansion of civil liberties for the lower versts of the population to the cooperation and community of the active part of society for the common economic demands and the democratic participation of the "masses" in the political life of different continents.

Ключові слова: популізм, лідер, політична фразеологія, політичний процес, ідеологічна боротьба, боротьба за економічні та політичні права.

Постановка проблеми. У сучасних умовах реінтеграції Сходу та Заходу європейські країни зіштовхуються з наростаючою проблемою виникнення крайніх правих політичних партій. Упродовж останнього десятиліття європейське суспільство стало очевидцем реального відродження популістських ідей у багатьох країнах розвинутої демократії. Ретроспективний погляд на еволюцію популізму упродовж світової історії сприятиме розумінню закономірностей утворення та формування популістських рухів та партій.

Перші наукові дослідження популізму відбувалися у контексті вивчення його як політичної ідеології, утворення партій, політичного лідерства тощо. Ці проблеми знайшли своє відображення у працях сучасних дослідників Ф. Вентурі, Д. Макре, А. Торре, С. Блюменталю. Множинність підходів до самого терміну «популізм» досліджують Г. Іонеску та Е. Геллнер. Серед великого числа визначень автори пропонують продовжити розглядати його як дискусійний [1]. У працях П. Тегарта неодноразово акцентується увага на тому, що серед великої кількості праць з популізму у цілому, досліджень окремих прикладів популізму набагато більше, ніж теоретичних праць по популізму як явищу [2].

Об'єктом дослідження у популізмі завжди були маси, їх взаємодія та підпорядкування. Дослідник Ф. Паніцца вважає популізм негативним явищем тому, що він завжди буде перетворювати народ в об'єкт поклоніння [3]. М. Коннован пропонує розглядати популізм як складову двох напрямків – популізм (народництво) та політичний популізм (демагогію) [4]. Природа популізму стала об'єктом досліджень для дослідників І. Мені та І. Сареля [5]. Вони ставлять на вершину дослідницької піраміди народ та приналежність до єдиної спільноти, звинувачують еліти у корупції та зловживанні владою. На думку П. Тегарта популісти дійсно ототожнюють себе з «народом» та «батьківщиною», інакше кажучи з ідеалізованим образом того суспільства, в якому вони діють [6]. У цілому, сучасні дослідники Г. Тайфель [7], М. Тарчі [8], А. Валиці [9] та ряд інших акцентують увагу на «народі», не зазначаючи, кого саме вони мають на увазі під цим визначенням. Популістська технологія ведення політичної боротьби є предметом дослідження у працях С. Лазаруса, Ж. Доменака, Д. Джумані. Безпосередньо питанням застосування популізму у виборчій кампанії присвячують свої праці дослідники С. Фаєр, А. Цуладзе, С. Московічі.

Щодо вітчизняних дослідників, то на початку 90-х років XX століття вони також стали проявляти зацікавленість у феномені популізму. З того часу маємо цілий ряд наукових робіт авторів С. Мигаль, В. Погочий, О. Анісімович-Шевчука, Д. Видріна [10], О. Дубини [11], М. Іванова [12], які аналізують психологічні, політологічні, правові, етичні, соціокультурні аспекти цього феномену.

Метою нашого дослідження є розкриття процесу зародження популізму, розвиток цього феномену у суспільствах та вплив соціально-економічних та національних факторів на його еволюцію та трансформацію.

Виклад основного матеріалу. Термін «популізм» (від лат *populus* – народ) вперше виник наприкінці XIX століття у США, після чого він переможно увійшов у політичний лексикон сучасної історичної та політичної наук. Його історичне коріння сягає II-I століття до нашої ери часів Римської імперії, коли з'явилася ідейно-політична течія популярів, яка відображала інтереси простого народу – плебсу, насамперед сільського населення. Популярів відрізняло розвинуте ораторське мистецтво, за допомогою якого вони мали намір впливати на натовп, проте якихось значних успіхів цей рух не досяг. Визначними представниками цієї течії були брати Гракхи, Апулей Сатурнін, Гай Сервілій Главцій та інші. Прийоми популярів, зокрема прийоми їх політичної боротьби та їхню фразеологію, упродовж своєї політичної кар'єри використовували Гай Марій та Юлій Цезар. Вже за часів Римської імперії стало очевидним, що слідом за політичною підтримкою лозунгів популярів до влади приходять прибічники диктатури [13].

Наступним етапом, де залишилися помітні сліди популізму, є період англійської буржуазної революції XVII ст., коли англійці не просто обговорювали, наскільки влада короля повинна бути обмеженою парламентом, але й піднімали питання про правомірність контролю аристократії та англіканської церкви над суспільством. Громадянська війна спровокувала потік нових ідей, адже вперше в англійській історії у політичний процес були втягнуті непривілейовані прошарки суспільства, і не просто втягнуті, а отримали можливість висловити своє судження, керуючись власними моральними та релігійними уявленнями. Хоча переважна більшість висловлених тоді думок були простим популізмом, але саме у цьому середовищі почали виникати перші ліберальні ідеї. Більше того, діячі Англійської революції сформулювали перші в Англії ліберальні програми, навіть, можна сказати, ліберальні реформи парламенту [14, с. 44]. Питання власності, економічної незалежності розглядалися у тісному взаємозв'язку з виборчим правом. Поряд з політичним популізмом в Англії в означений період відчувались певні ознаки правового популізму [15].

Елементи популізму, як ми його зараз собі інтерпретуємо, були характерними для політичних поглядів Ж.-Ж. Руссо. Руссо виступав проти соціальної нерівності, деспотизму королівської влади, критикував міську культуру та цивілізацію та, у цілому, вплинув на громадську думку багатьох країн. Слідом за ним ідеї К. Маркса, а згодом і Паризька комуна стали яскравим прикладом міського популізму другої половини XIX ст.

Як суспільний рух, ідеологія та вид політичної діяльності популізм достатньо молоде явище, тому його появу як масового суспільного руху, що втілюється у формування першої популістської партії дослідники вбачають у діяльності американських популістів другої половини XIX ст. Події Громадянської війни у США призвели до падіння цін на продукцію фермерів на Заході, а особливо, на Півдні США. Невдоволені американські фермери нарікали на надмірні залізничні витрати, високі відсоткові ставки, необґрунтовано високі прибутки механіків та торговців, часто звинувачували у своїх збитках навіть міжнародні компанії, які, начебто, змовились між собою, щоб продовжити нестачу паперових грошей [16]. Американські фермери у 1870 рр. досягли певних успіхів у боротьбі з залізницями країни та намагалися утворити партію, яка б відповідала інтересам сільськогосподарських працівників.

Діяльність Незалежної або Народної партії, згодом Партії ґрінбекерів припала на 1874-1884 рр., але за цей час вона розширила політичну платформу включивши до неї боротьбу за прибутковий податок, 8-годинний робочий день та виборчі права для жінок. Її лідери навіть заключили альянс з Соціалістичною партією Америки, щоправда, проіснувала партія до 1888 р., згодом її члени увійшли у Популістську партію США. Популістська партія у США (утворена у 1891 р.) проголосила боротьбу за передачу державі залізниць та телеграфу, введення прибуткового податку та певне обмеження земельної власності. Отож, настрої збанкрутілих фермерів та частини працівників вловили суспільні діячі і направили буденну свідомість мас у досить потужне ідейно-політичне русло, ставши підґрунтям для створення багатьох суспільних популістських рухів.

Популісти не тільки запропонували ідею участі, але й «розробили механізм прямої демократії – прямі вибори у сенат, ініціативи, що дають виборцям право законодавства через голови представників; референдум, який гарантує право вето на дії законодавчих органів [17]. Всупереч американській традиції слабкої центральної влади, популісти висунули ідею сильної держави, яка діє в інтересах трудящого народу та, найважливіше, під його безпосереднім контролем. Один з найбільш суворих критиків популізму у США історик Р. Хофстедер визнає, що «популізм у США був першим значним політичним рухом, який наполягав на відповідальності держави за загальний добробут» [18, с. 61].

Уроки популізму у США не вичерпали себе виключно соціально-політичною проблематикою, упродовж десятиліття своєї яскравої політичної боротьби вони ставали уроками фермерської та антирасистської солідарності, фундаторами глибоких культурно-світоглядних ідей, першим масовим рухом у США, який поставив на порядок денний екологічні проблеми у країні. На думку американського дослідника Лоуренса Гудвіна, завдяки цим акціям протесту та фермерській солідарності, мінялася культура американського господарювання, фермери «повернули собі міру контролю над власним життям». Учений вводить поняття культура «мас» і стверджує, що «відсутність видимої політичної активності сучасних промислових груп залежить від того, як ці суспільства формувалися, якими економічними чи політичними елітами». Політична стабільність у суспільстві, внутрішній спокій у державі є результатом створення масових способів мислення, які складають нову культуру [16].

В основі будь-якого соціального руху завжди стоїть людина, особистість, її моральний аспект. На думку англійського дослідника Д. Макре, популісти вкотре привнесли у палітру політичного життя США тезу про «щастя маленької людини», її матеріальний добробут та духовну гармонію [1]. Але навіть бачення щастя популістськими лідерами, ряд з яких мали гарну освіту, пропонувало унікальне власне бачення особистісної самореалізації індивіда. Найвищою ціллю американського суспільства вбачалася «суспільна людина», яка активно приймає участь у будівництві власної долі та максимальне залучення рядових громадян до вирішення власних долі.

Часто критики популізму звинувачують його у тому, що цей рух більше направлений на ломку старих конструкцій, ніж на реакцію на нові виклики сучасності. Але сучасна історія США доводить, що упродовж значного періоду її історії основні напрямки розвитку демократії були сформовані шляхом масової політичної участі, що формується на міжрасовій платформі, демократичній участі та контролі, збереженні навколишнього середовища та гармонійному розвитку особистості [1].

Популістський рух разом зі своїми пошуками ідеального суспільства та втечею від реальності не оминув і Росію. Особливістю російського популізму було те, що його представники були інтелектуалами та жили серед селян. Великий енциклопедичний словник Ларусса (Франція) одне з визначень популізму подає наступним чином: «Ідеологія і політичний рух (рос. – народництво), що отримав розвиток у Росії у 1870-х рр., та відстоює специфічний шлях просування до соціалізму». Американський дослідник суспільного життя Росії Р. Уортмен у своїй роботі «Криза російського популізму» зазначає, що народництво у Росії виникло як продукт епохи 60-х рр. XIX ст., коли молоде покоління (різничинці), захопившись духом реформ, пішло на різкий розрив не тільки з традиційними засадами суспільства, але й зі своїм класом у цілому. Саме цей розрив, на думку дослідника, призвів народників до емоційної порожнечі, яку необхідно було чимось заповнити. Звідси їхня пристрасна віра у селянство, яке стало для різничинців тією «референтною групою, яку інтелігенція волюнтаристськи наділяла своїми власними думками» [19]. Однак, як засвідчили історичні події, подальший розвиток народницької ідеології вилився у ланцюг безперервних розчарувань, зіткнень з дійсністю, що не відповідав уявленням народницьких діячів. Їхня біда полягала у «міфологізації власної конструкції», чим страждають немало сучасних лідерів популістських партій.

Історичні події, які відбувалися на межі XIX-XX століть, особливо події Першої світової війни, Російської революції, національно-визвольних змагань українського народу за власну державність продемонстрували не тільки участь народних мас та їх безжальне використання у ході розпаду імперій, але й роль пропаганди на формування нового світогляду населення. У рамках такого масштабу катастрофічних подій психіка індивіду перебувала під сильним тиском «законів духовної єдності натовпу», або його «взаємозараження», росту навіювання індивідууму у натовпі, витісняючи, за словами К.-Г. Юнга, свідоме «колективним несвідомим» [20].

Саме події Першої світової війни призвели до наслідків, які уможливили прихід на політичну арену лідерів диктаторського типу. Тоталітарні режими, допоки вони у владі, і тоталітарні вожді, допоки вони живі, користуються масовою підтримкою. Як Гітлер, так і Сталін не змогли б залишитися вождями своїх народів, пережити безліч внутрішніх та зовнішніх криз та хоробро зустріти труднощі безпощадної внутрішньополітичної боротьби, якби не мали довіри мас. Г. Тард був одним з тих, хто першим звернув увагу на еволюцію міської маси до нової, переважно «безконтактної форми» її інтеграції – «публіки», явищу, тісно пов'язаному зі становленням ЗМІ. Саме Г. Тард та Г. Лебон першими, раніше за інших, заговорили про те, що життя людини серед великого натовпу протікає за особливими законами. Ці закони слід знати і обходитися з «наявною масою», тобто «натовпом», з належною обережністю [21].

У повоєнний час, починаючи з 1930-1960 рр. формується перша хвиля популістських режимів Ласаро Карденаса у Мексиці, Віктора Рауля Аїя де ла Торре у Перу, Жертуліу Варгас у Бразилії та Хуана Перрона в Аргентині. Вже згадувані дослідники феномену популізму Г. Іонеску та Е. Геллнер розглядали пероністський проект, як класичну модель латиноамериканського популізму.

Як соціальне та політичне явище перонізм виник в Аргентині у роки Другої світової війни. Проникливий політик Хуан Домінго Перон зумів вловити нові віяння нової ери «масової політики».

Завдяки яскравій харизмі та здібностям миттєво реагувати на виклики часу, він зумів об'єднати під своїм керівництвом робітників, бідняків, різноманітні групи місцевої буржуазії у масовий політичний рух, назвавши його своїм іменем. Політичний курс, який сформувався у роки президентства Х. Д. Перона (1946–1955), відрізняли популістська риторика, націоналізм, активна соціальна та перерозподільча політика та ряд економічних популярних змін – все це зробило Перона кумиром в очах «людини з вулиці», і насамперед «дескамісадо» (від ісп. *descamisado* – безсорочник) – збанкрутілого селянина, який приїхав до міста у пошуках кращої долі. Комбінація політичного популізму, націоналізму та економічного лібералізму кинула виклик визнаним теоріям популізму [22].

Якщо у 1960-1970 рр. популістські радикальні партії США, на думку дослідника популізму у США Деніела Бела, викликали побоювання і становили меншість, то у сучасному політичному житті країни популістської платформи та риторики не цураються навіть члени консервативної партії [23]. Останні президентські вибори у США та обрання президентом «малоосвіченого популіста» республіканця Д. Трампа, на думку політичного аналітика у сфері лібералізму К. Вейланда, у багатьох американців викликають побоювання, проте ці побоювання є перебільшеними. Упродовж десятиліть американської історії суспільство отримало досвід популізму, тому стримуючими факторами для президента Д. Трампа стануть розподіл гілок влади у США, контроль Республіканської партії, яка підтримала кандидатуру Д. Трампа, пильні засоби масової інформації та енергійне громадянське суспільство [24]. На думку американської громадськості, знаних культурних діячів США, результат виборів продемонстрував недоліки американської освіти, адже саме вона сформувала політичні смаки та вподобання, які відобразилися на останніх виборах президента США.

Секрети успіху популістських лідерів ще довго хвилюватимуть дослідників. Імена Цезаря, Робесп'єра та Наполеона, Муссоліні, Сталіна та Гітлера, Де Голля, Хуан-Домінго Перона, Росс Перо, Жан-Марі Ле Пена, Сільвіо Берлусконі та Уго Чавеса продовжують заворожувати дослідників незбагненною харизмою, а їхні старі-нові обіцянки формуватимуть програми нових політичних платформ.

Висновки. У нашій статті ми спробували розглянути основні віхи формування феномену популізму та його найяскравіші прояви упродовж політичної історії від часів античності і до сьогодення. Звичайно, складно охопити всі яскраві історичні постаті, сюжети та важливі етапи формування цього феномену. Популізм пройшов складну дорогу від примітивного «бунту мас» і розширення громадянських свобод для нижчих верст населення до їх співпраці та співдружності за спільні економічні вимоги та демократичної участі «мас» у політичному житті. Зародившись на просторах римської імперії популізм переможно крокує планетою, він трансформується, набирає тих національних та соціальних барв, які можуть створити нове тло для написання нового історичного та політичного сценарію. Нині, на початку XXI століття, вітром популізму завіяло чи не увесь політичний світ. Важко відшукати регіон, країну, найменше селище, де б не чекали на нового «месію», який поспівчуває, пообіцяє, покличе і поведе... Але чи стане ця оманлива мандрівка свіжим подихом нових змін, чи інфікованою порожніми обіцянками та міфічними образами ілюзією залежатиме тільки від нас.

Література:

1. Ionescu Ghita. Populism: its meaning and national characteristics. London School of Economics and Political Science, 1969. 263 p.
2. Taggart P. The New Populism and the New Politics. Chippenham: Antony Rowe Ltd. 1996.
3. Panizza F. Populism and the Mirror of Democracy. London, 2005. URL: <http://books.google.com/books?id=swBC1B35DbEC>.
4. Canovan M. Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy. Political Studies, 1996.
5. Meny Y., Surel Y. Democracies and the Populism Challenge. New York: Palgrave Macmillan, 2002.
6. Taggart P. Populism. Buckingham PA: Poen University Press, 2000.
7. Taifel H., Turner J. An integrative theory of intergroup conflict. In Psychology of Intergroup Relations. Monterey, Brooks/Cole, 1979.
8. Tarchi M. Populism Italian Style. In Democracies and the Populist Challenge, 2002.
9. Walicki A. Russia. In Populism – Its Meaning and National Characteristics, 1969.
10. Видрін Д. «Формула любові», як базова виборча технологія / Українська правда. 2009. 14 липня. URL: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2009/07/14/4494028/>
11. Дубина О. Що таке популізм? Політика і час. Зовнішні справи. 1992. № 3. С. 67-71.
12. Іванов М. С. Політична ідеологія як чинник формування тоталітарних політичних режимів. Гілея. 2005. № 1. С. 188-199.
13. Моммзен Т. История Рима / Предисловие А. Горчакова. Библиотека Гумер. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Momm/intro2.php

14. Кручинина Н. А. Британские политические традиции: либерализм, консерватизм, социализм. Курс лекций: учеб. пособие. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2017. 168 с.
15. Ванян К. Правовой популизм: Теоретико-методологический анализ: дис. ... канд. юр. Наук. Ростов-на-Дону, 2006.
16. Goodwyn L. The Populist Moment. Short History of the Agrarian Revolt in America. Oxford University Press, 1978.
17. Hicks J.D. The Populist Revolt. A History of the Farmers Alliance and the People's Party. University of Nebraska Press, 1959.
18. Hofstadter R. The Age of Reform. From Bryan to FDR. N.Y., 1955.
19. Wortman R. The Crisis of Russian Populism. Cambridge: Cambridge University Press, 1967. 211 p.
20. Юнг К.-Г. Архетип и символ. М.: Ренесанс, 1991.
21. Мандель Б. Р. Политическая психология как научная дисциплина в гуманитарном вузе. М.: Наука, 2008.
22. Weyland K. Neoliberal Populism in Latin America and Eastern Europe // Comparative Politics Vol. 31, № 4, 1999.
23. Ball D. The radical right, The new American right expended and updated. Garden City, N.Y. Doubleday, 1963.
24. Weyland K. There are 4 big barriers to the populist model in America and your democracy is safe. The Washington Post. 2017. 11 August.

ДИНАМІКА ЗМІН СИСТЕМИ ВИБОРІВ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ УКРАЇНИ

Яковлєва Н. І.,
*кандидат політичних наук,
викладач кафедри соціології
факультету соціології і права
Національного технічного університету
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Стаття присвячена змінам виборчої системи до Верховної Ради України протягом доби Незалежності. Окреслено використання різних типів виборчих систем для формування українського парламенту. Виокремлено переваги і недоліки кожного з типів, виходячи з впливу на політичний розвиток. Оцінено перспективу подальшої кодифікації виборчого законодавства України.

Статья посвящена изменениям избирательной системы в Верховную Раду Украины на протяжении периода Независимости. Описано использование разных типов избирательных систем для формирования украинского парламента. Выделены преимущества и недостатки каждого из типов, исходя из влияния на политическое развитие. Оценены перспективы последующей кодификации избирательного законодательства Украины.

The article deals with the changes in the system of election to the Verkhovna Rada of Ukraine since proclamation of independence. Employment of various types of electoral systems for formation of the Ukrainian parliament has been outlined. Advantages and disadvantages of each type have been categorized according to effect thereof on political progress. The prospect of further codification of the electoral legislation of Ukraine has been estimated.

Ключові слова: виборча система, парламент, Верховна Рада України, народний депутат, виборча кампанія.

Постановка проблеми. Запровадження нової виборчої системи до формування парламенту України постійно виникає протягом доби Незалежності. З однієї сторони, це пов'язано зі становленням демократичних інститутів, удосконаленням виборчих практик, підвищенням рівня прозорості волевиявлення громадян, відповідністю соціальним настроям. З іншої сторони, причинами зміни законодавства є інтереси головних політичних акторів, що полягають у збереженні або збільшенні представництва своєї партії у Верховній Раді України, розширенні політичного впливу на сфери державного управління.

За добу Незалежності в Україні було проведено сім парламентських кампаній за різними виборчими системами. Якщо окреслювати концептуально, то застосовувалися усі три базові виборчі системи: мажоритарна, пропорційна і змішана. У хронологічній послідовності це відображається таким чином: 1994 рік (мажоритарна система абсолютної більшості), 1998 і 2002 роки (змішана за принципом 50/50), 2006 і 2007 роки (пропорційна), 2012 і 2014 роки (повернення до змішаної за принципом 50/50).

Питання виборчої системи до парламенту і загальної кодифікації виборчого законодавства залишається актуальним в Україні і наразі. Адже 7 листопада 2017 року у першому читанні Верховна Рада України прийняла «Проект Виборчого кодексу України № 3112-1», ініціаторами якого були А. Парубій, О. Черненко, Л. Ємець [15].

Коло наукових пошуків в Україні у сфері електоральних процесів є дуже широким. Варто зосередитися на тих дослідниках, які приділяли увагу саме трансформаціям виборчих систем, зокрема: Т. Бевз, О. Галус, Л. Гонюкова, Д. Ковриженко, М. Наход, А. Яковлев. Що стосується західних дослідників, то їхня наукова робота по виборах в Україні має більш загально-концептуальний характер. Серед них потрібно згадати: П. Д'Аньєрі, Е. Херрона і В. Хеслі.

Для сталого демократичного розвитку не стільки важлива система, за якою обирається парламент, скільки сама конфігурація політичних сил у результаті застосування тієї чи іншої виборчої системи. Але ці процеси є взаємопов'язаними, тому боротьба за зміну виборчої системи у

парламенті відбувається надзвичайно гостро. Відповідно, **метою дослідження** є сформулювати політичні наслідки змін системи виборів депутатів ВРУ у період Незалежності.

З поставленої мети наукової роботи постають такі головні завдання: окреслити особливості типів різних виборчих систем, які застосовувалися в Україні для формування парламенту, виокремити їх головні переваги і недоліки, виходячи з їхнього впливу на політичний розвиток, оцінити перспективу подальшої кодифікації виборчого законодавства.

Виклад основного матеріалу. Спочатку потрібно визначити саме поняття «виборча система». Воно може використовуватися у «широкому» та «вузькому» розумінні. У першому аспекті йдеться про «впорядковані суспільні відносини, що складають порядок виборів органів публічної влади», а у другому – про «спосіб розподілу депутатських мандатів між кандидатами залежно від результатів голосування виборців або інших уповноважених осіб» [16, с. 210].

Можливість частих змін виборчого законодавства у нашій державі обумовлена тим, що тип виборчої системи не є закріпленим у Конституції України. Неодноразово поставало питання про доцільність внесення до Конституції норми, яка б формально визначила систему виборів народних депутатів, при цьому передбачалося, що можливі певні удосконалення виборчої системи у межах обраного типу [19, с. 27]. Це дозволяло би уникнути ситуативних і точкових політичних маніпуляцій, що спрямовані виключно на перемогу на наступних виборах певних політичних суб'єктів.

П. Д'Аньєрі стверджує, що, взагалі, партії в Україні утворюються виключно для отримання депутатських мандатів або ж зміцнення своїх владних позицій при формуванні коаліції. У той же час зміна виборчих систем характерна для молодих демократій. Зокрема, ця тенденція прослідковувалася у Франції на початку становлення республіканської форми державного правління [20, с. 152].

За період Незалежності під час виборів до парламенту застосовувалися три типи виборчих систем: мажоритарна система абсолютної більшості, пропорційна із закритими списками, змішана. Виходячи з цього, є необхідним розглянути політичні наслідки застосування кожної із цих систем окремо.

За мажоритарною системою абсолютної більшості вибори до ВРУ відбувалися лише один раз на зорі Незалежності у 1994 році, в умовах сильного соціального напруження. Страйки шахтарів на Донбасі спричинили задоволення частини вимог протестуючих Л. Кравчуком, який був змушений призначити дострокові вибори.

Для організації виборів народних депутатів було утворено 450 одномандатних виборчих округів. Через особливості електорального законодавства, які полягали у тому, що обраним вважався кандидат у народні депутати України, який отримав більше ніж 50% голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, за умови, що у виборах взяло участь не менше 50% від числа виборців, внесених до списків виборців певного округу, з 450 депутатських місць заповнили лише 338. Повторні вибори та вибори замість вибулих внаслідок різних причин народних депутатів України відбувалися по квітень 1997 року включно [12, с. 93].

Відповідно, головними недоліками були складність і довготривалість електорального процесу, що потребували додаткових фінансово-організаційних витрат. Після виборів політична конфігурація Верховної Ради України була дуже строкатою: до парламенту пройшли представники 14 партій, а кількість безпартійних після першого туру виборів склала 168 осіб [7, с. 37].

Враховуючи вищезазначене, говорити про політичну структурованість парламенту і створення стабільної коаліції не доводилося. Проте, потрібно зазначити, вибори до ВРУ у 1994 році вперше відбувалися в умовах багатопартійності. Політичні партії мали право висувати кандидатів у депутати нарівні з групами виборців, трудовими колективами і громадськими організаціями [1, с. 7].

Сам факт народного переобрання вищого законодавчого органу країни вже розцінювався як досягнення. Складнощі виборів полягали у тому, що Україна, як новопостала держава, перебувала у фазі активного формування нової політичної системи, якої раніше вона не знала [13]. Також основними досягненнями цих виборів можна вважати радикальне оновлення якісного складу парламенту, що свідчить про перший етап формування української політичної еліти періоду Незалежності, а також зняття гострих соціальних протиріч перехідного періоду в умовах економічної кризи.

Використання мажоритарної системи абсолютної більшості одразу після виборів багатьма експертами було визнане як неефективне. Світова політична практика свідчить про недоцільність використання такої системи для формування представницького органу влади. Мажоритарна система абсолютної більшості відповідає способу обрання окремої посадової особи, тому нині застосовується в Україні під час президентських виборів і на місцевих виборах, зокрема у 2015 році, для обрання мерів великих міст, тобто міст з населенням понад 90 тисяч [10]. Тому наступні загальноукраїнські вибори народних депутатів проводилися вже за іншою системою.

Змішана виборча система в Україні застосовувалася найчастіше під час чотирьох парламентських кампаній. Хоча були законодавчі відмінності у застосуванні між 1998, 2002 роками і 2012, 2014 роками. Загальним залишався сам принцип обрання: 225 депутатів обираються за пропорційною системою у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі за виборчими списками

кандидатів у депутати від політичних партій; 2) 225 депутатів обираються за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах [9].

Перша відмінність окреслює можливість участі у кампанії виборчих блоків, які є союзом партій для покращення свого результату на виборах: у 1998 і 2002 роках виборчі блоки були активними суб'єктами електорального процесу, а у 2012 і 2014 роках це було законодавчо не можливо.

Друга базова відмінність полягала у частині застосування пропорційної виборчої системи щодо встановленого відсотку прохідного бар'єра для партій, які беруть участь у розподілі депутатських мандатів. Зокрема, на виборах 1998 і 2002 років він був на рівні 4% по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу, а у 2012 і 2014 роках – 5%.

Варто наголосити, що в умовах використання змішаної виборчої системи, за кандидатами, які балотувалися по мажоритарним одномандатним виборчим округам було закріплене право висування як через партії, так і шляхом самовисування. У політтехнологічному плані це дає можливість кандидату обирати найкращий для нього спосіб здобуття максимального електорального результату: 1) якщо певна політична партія має високий рейтинг на тій території, де він балотується, тоді кандидат висувається від партії і відбувається складання політичних рейтингів: його особистого і партійного; 2) якщо кандидат має високий особистий рейтинг на виборчому окрузі, а близька до нього політична партія – низький, тоді він обирає шлях самовисування. Вже під час каденції депутат-самовисуванець може увійти до складу певної фракції, таким чином посиливши її кількісні і якісні позиції у парламенті.

Саме запровадження змішаної виборчої системи у 1998 році було зумовлено низкою причин. Зокрема, переважна більшість партій не були активними суб'єктами політичної системи українського суспільства. Потрібен був новий механізм активізації партійної роботи з метою залучення їх до виконання владних функцій і переорієнтації свідомості громадян щодо оцінки їхньої діяльності. У той же час «стара» політична еліта намагалася залишитися при владі [8].

Багаторазове застосування змішаної системи на виборах в Україні демонструє, що вона певним чином утримує політичний баланс між необхідністю модернізації електорального процесу і політичними інтересами провладних партій, між представництвом у парламенті загальнонаціональних і регіональних еліт. Підтримку політичної стабільності в Україні функціонування ВРУ варто вважати позитивною рисою використання змішаної виборчої системи.

Важливо для комплексного дослідження політичних наслідків застосування змішаної виборчої системи оцінити політичну структурованість парламенту та стабільність функціонування коаліції в умовах взаємодії владних органів. Якщо розглядати у кількісному аспекті, то до українського парламенту у 1998 році, подолавши виборчий бар'єр, пройшло 8 партій [2], у 2002 році – 6 партій [3], у 2012 році – 5 партій [4], у 2014 – 6 партій [5]. Це демонструє електоральну тенденцію акумуляції голосів виборців між головними політичними партіями, що відображають пануючі соціальні настрої у своїх передвиборчих програмах.

Проте, не можна стверджувати, що мала кількість політичних партій у ВРУ призводить до ефективного формування і функціонування коаліції. У нашій державі під час змін редакції Конституції України, а відповідно, і зміни форми державного правління, юридичний статус коаліції теж піддався перевизначенню у контексті суб'єкта правовідносин. Відповідно, за цей період коаліції були як стабільними, так і нестабільними. Протягом чотирьох каденцій навіть ситуативні блокування фракцій для прийняття важливих рішень давали позитивні результати. Найбільш неефективною була робота парламенту з точки зору прийняття рішень у періоди загострення політичного протистояння між коаліцією і консолідованими опозиційними силами.

За думкою В. Чумака, до негативних наслідків застосування змішаної системи можна віднести: посередню політичну структурованість парламенту; втрату великої кількості голосів виборців внаслідок «змарнованих» голосів у мажоритарних округах; спотворення волевиявлення громадян через фальсифікації на місцевому рівні; послаблення партійних структур та осередків [18].

У 2014 році відбулася остаточна дискредитація мажоритарної виборчої системи, що пов'язано з масовим використанням механізму матеріального заохочення виборців, але відсутністю реальних правових наслідків для партії чи кандидата за такі дії. Окрім того, чергова зміна виборчої системи була одним з пунктів Угоди про коаліцію депутатських фракцій «Європейська країна» у 2014 році [17].

Пропорційна система із закритими списками впроваджувалася у період між використанням змішаної виборчої системи. Прохідний бар'єр для партій і блоків становив 3% від кількості виборців, які взяли участь у голосуванні [1, с. 14].

У 2006 і 2007 роках, коли застосовувалася пропорційна виборча система, 5 партій і виборчих блоків подолали загороджувальний бар'єр. Враховуючи, що між черговими виборами і позачерговими пройшло менше ніж рік, то соціальні настрої не встигли так швидко змінитися і, фактично, склад парламенту оновився лише на 34%, а у складі фракцій відбулася лише одна заміна у порівнянні з 2006 роком: Соціалістична партія України не пододала прохідний бар'єр, натомість Блок Литвина отримав депутатські мандати, всі інші – Партія регіонів, Блок Юлії Тимошенко, Блок «Наша Україна –

Народна Самооборона», Комуністична партія України отримали електоральні результати на рівні попередніх [21, с. 553].

В. Хеслі зазначає, що у цей період спостерігалися позитивні зрушення в електоральних кампаніях, зокрема відкритий процес реєстрації партій, всебічне висвітлення виборчих перегонів у ЗМІ, оперативний перегляд списку виборців. Проте зберігалися і типові проблеми: перевантаженість виборчих дільниць та непрозорість фінансування виборчих кампаній [22, с. 509].

Серед недоліків застосування пропорційної системи у той період Д. Ковриженко називає: 1) поширення авторитарного стилю керівництва партіями (адже саме позиції керівництва партій, а не ступінь підтримки виборців, визначають можливість обрання того чи іншого кандидата до складу представницького органу); 2) уповільнення або згортання партійного будівництва на місцях; 3) зрощення бізнесу і влади, поширення політичної корупції тощо [11].

Для виборців найбільша омана полягала у тому, що вони голосують за партійний бренд, а не за певні персоналії, які надалі будуть представляти їхні інтереси у ВРУ. За таких обставин сама виборча кампанія набувала більше медійного характеру, спрямованого виключно на загальнонаціональний рівень, а інтереси громадян на місцях майже зникали з порядку денного політичних партій.

У цей же час М. Наход узагальнює на основі попередніх політологічних досліджень позитивні наслідки застосування пропорційної виборчої системи: сприяння розвитку партійної системи держави; можливість наповнення виборчого списку галузевими професіоналами; забезпечення представництва національних меншин; сприяння зміцненню зв'язку по лінії «депутат – політична партія» [14, с. 70].

Політичними наслідками запровадження пропорційної виборчої системи стали складний процес формування коаліції через політичні амбіції лідерів, у результаті вона була вкрай нестабільною; загострення у системі взаємодії владних органів «Президент – парламент – уряд», оскільки не було згоди між тогочасним Президентом України Віктором Ющенко і Юлією Тимошенко щодо ключових рішень; формування сильної опозиції (фракція «Партія регіонів»); перехід депутатів з однієї фракції в іншу для реалізації цілей найвпливовіших політичних акторів. Дострокові вибори 2007 року не вирішили усіх цих наболілих проблем.

Розглядаючи виборчі системи, потрібно звернути увагу на тип партійної системи, що проходить своє становлення в Україні, адже він є наслідком політичної структурованості парламенту і відображенням електоральних настроїв громадян. Якщо взяти класичну типологію партійних систем за Дж. Сарторі [23], то Україна у цьому аспекті за добу Незалежності еволюціонувала від атомізованої партійної системи через систему поляризованого плюралізму до системи поміркованого плюралізму. Зокрема, наразі у парламенті представлені декілька партій, відсутня позасистемна опозиція, уряд формується коаліцією, а стабільність функціонування самої коаліції змінюється періодами нестабільності.

Е. Херрон зазначає, що інтереси політичних гравців в Україні не завжди пояснюють наслідки зміни виборчої системи. У цьому процесі задіяно багато суб'єктів переговорів, тому маловірогідно, що кожен політичний актор може прорахувати усі потенційні вигоди чи незручності для себе або своєї партії. Окрім того, не потрібно нівелювати вплив зовнішніх чинників, зокрема інституційні особливості та норми, розподіл владних ресурсів серед учасників законодавчих ініціатив та загальний стан політичних відносин у суспільстві [21, с. 554].

В Україні кодифікація виборчого законодавства наразі остаточно не здійснена, хоча це є рекомендацією ряду міжнародних організацій. До основних чинників, що перешкоджають прийняттю Виборчого кодексу, фахівці відносять такі: 1) нестабільність виборчого законодавства; 2) відсутність консенсусу щодо необхідності кодифікації та концептуальних положень майбутнього Виборчого кодексу; 3) відсутність належної правової основи для кодифікації виборчого законодавства; 4) дискусії щодо предмета регулювання Виборчого кодексу [6].

Проте, останні зміни виборчого законодавства, що прийняті ВРУ у першому читанні (від 7.11.2017 р.), передбачають його кодифікацію. Окрім того, потенційно буде запроваджена пропорційна система з відкритими списками по загальнонаціональному і регіональному виборчих округах для виборів народних депутатів України.

Виходячи з європейської практики у більшості держав використовуються персоніфіковані виборчі системи: громадяни голосують або за окремого кандидата від партії, або можуть віддавати преференції певним кандидатам у партійному списку. При цьому, загальнонаціональний виборчий округ виправдано застосовувати лише у країнах з невеликою кількістю виборців [14, с. 71-72].

Українські законодавці врахували цей критерій у «Проекті виборчого кодексу України № 3112-1». За ним територіальна організація виборів народних депутатів України передбачає поділ на 27 регіональних округів: місто Київ і Дніпропетровська область поділяються на два виборчі округи (стаття 338). Також у Проекті виписане поняття «загальнодержавного виборчого округу», що включає всю територію держави і закордонний виборчий округ [15].

Прогнозуючи наслідки прийняття цього Кодексу до парламентських виборів 2019 року, можна зазначити, що, з однієї сторони, він сприятиме підвищенню прозорості висування кандидатів у депутати, закріпленню їх регіональної приналежності, з іншої сторони – викличе збільшення партійного впливу на кандидатів, посилить протистояння між різними групами у межах однієї партійної структури. Окрім того, дана система є складною для розуміння українського електорату, тому потребує проведення масштабної інформаційної кампанії зі сторони держави і партій щодо роз'яснення правил голосування і подальшого розподілу мандатів.

Загалом, потенційну кодифікацію виборчого законодавства України можна вважати позитивним кроком, що призведе до утвердження стабільного типу виборчої системи і мінімізує політичні ситуаційні маніпуляції.

Висновки. Отже, протягом доби Незалежності питання системи виборів народних депутатів України завжди знаходилося у полі уваги дослідників, міжнародних організацій, політиків, високопосадовців і потенційних кандидатів. У ретроспективі застосування виборчих систем в Україні щодо формування парламенту виглядає так: на виборах 1994 року застосовувалася мажоритарна система абсолютної більшості, у 1998 і 2002 роках – змішана виборча система за принципом 50% депутатів ВРУ обирається за мажоритарною системою відносної більшості, а 50% за пропорційною системою з закритими списками з прохідним бар'єром 4% та можливою участю виборчих блоків, у 2006 і 2007 роках – пропорційна система з закритими списками з прохідним бар'єром у 3% і можливою участю виборчих блоків, у 2012 і 2014 роках – змішана виборча система за принципом 50% депутатів ВРУ обирається за мажоритарною системою відносної більшості, а 50% за пропорційною системою з закритими списками з прохідним бар'єром 5%.

Відповідно, можна сформулювати базові переваги і недоліки цих виборчих систем. Мажоритарна система абсолютної більшості у 1994 році мала такі переваги: перше висування кандидатів на основі багатопартійності й представництво депутата у парламенті з підтримкою населення понад 50%. До недоліків слід віднести: довготривалість формування парламенту і політичну строкатість його складу.

Узагальнюючи особливості застосування змішаної системи за різними редакціями Закону «Про вибори народних депутатів», варто визначити такі переваги: системна активізація діяльності політичних партій, відстоювання половиною депутатів інтересів конкретних територій, підтримка балансу між представництвом загальнонаціональних і регіональних еліт. Головними недоліками тут є: втрата великої кількості голосів виборців у мажоритарних округах, можливості фальсифікацій волевиявлення громадян на місцевому рівні, потенційні складнощі при формуванні коаліції.

Застосування пропорційної виборчої системи в Україні характеризувалося такими перевагами: партійна структурованість парламенту і наявність окремих галузевих професіоналів у списках партій, у той же час суттєвими недоліками були: згортання партійного будівництва на місцях і непрозорість формування партійних списків, що призводило до політичної корупції.

Перші засади чергової зміни законодавства закладені ВРУ у «Проекті виборчого кодексу України № 3112-1», де передбачається застосування пропорційної виборчої системи з відкритими списками для виборів народних депутатів України. Сама кодифікація виборчого законодавства України може бути значним позитивним зрушенням для його відповідності європейським стандартам.

Література:

1. Бевз Т. Трансформація виборчої системи в умовах української політичної дійсності. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. 2010. Вип. 6. С. 6-17.
2. Вибори народних депутатів 1998 року. Підсумки голосування по партіях (виборчих блоках партій). URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>
3. Вибори народних депутатів 2002 року. Підсумки голосування по партіях (виборчих блоках партій) на чергових виборах народних депутатів 2002 року. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/WEBPROC0V>
4. Вибори народних депутатів 2012 року. Відомості про підрахунок голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wr300?PT001F01=900>
5. Вибори народних депутатів 2014 року. Відомості про підрахунок голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wr300?PT001F01=910>
6. Виборча реформа очима громадськості // Аналітичний звіт за результатами проекту «Організація широкого та відкритого громадського обговорення питань удосконалення виборчого законодавства в Україні» (жовтень – листопад 2011 р.). URL: <http://www.osce.org/uk/ukraine/107091?download=true>

7. Галус О. О. Становлення і розвиток інституту виборів в Україні. Університетські наукові записки. 2013. №4 (48). С. 36-41.
8. Гонюкова Л. Особливості застосування змішаної виборчої системи в Україні. Вісник національної академії державного управління «Політологія і Право». URL: <http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2013/11/2013-2-22.pdf>
9. Про вибори народних депутатів Закон України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>
10. Про місцеві вибори : Закон України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/595-19>
11. Ковриженко Д. Зміни до виборчого законодавства: зміст та необхідність. Аналітична записка для Громадянської асамблеї України. URL: http://parlament.org.ua/docs/files/8/1228126490_ans.pdf
12. Корж І. Вибори в незалежній Україні. Вісник Центральної виборчої комісії. 2007. №1 (7). С. 93-95. URL: http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2007_1/Page93.pdf
13. Корнієнко Н. Парламентські та президентські вибори 1990-х рр. в Україні за оцінками американських експертів. URL: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/41/32.pdf
14. Наход М. Передумови та перспективи зміни виборчої системи для проведення виборів народних депутатів України. Політологічні читання пам'яті професора Богдана Яроша: Збірник наукових праць. Л.: Твердиня, 2012. С. 69-74.
15. Проект виборчого кодексу України № 3112-1. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56671
16. Совгіря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України. Повний курс: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2012. 544 с.
17. Угода про коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-15>
18. Чумак В. Вгору по драбині, що веде донизу... Про деградацію виборчої системи в Україні. «Дзеркало тижня. Україна». 2011. № 20. URL: <http://dt.ua/articles/82183>
19. Яковлев А. Розвиток виборчої системи як складова сучасного конституційного процесу в Україні. Юридична Україна. 2013. № 6. С. 24-31.
20. D'Anieri P. Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, and Institutional. Taylor and Francis, 2006. 299 p.
21. Herron E. S. Notes on Recent Elections. The parliamentary election in Ukraine, September 2007. Electoral Studies. 2008. Vol. 27. Issue 3. P. 551–555.
22. Hesli V. L. The 2006 Parliamentary Election in Ukraine Electoral Studies. Electoral Studies. 2007. Vol. 26. Issue 2. P. 507-511.
23. Sartori G. Parties and Party Systems. A Framework for Analysis. ECPR Press, 2005. 368 p.

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ВОЛОНТЕРСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ: БЕЗПЕКОВИЙ ВИМІР

Яновська О. В.,
*аспірант відділу розвитку політичної системи
Національного інституту стратегічних досліджень*

У статті розглянуто тенденції розвитку волонтерського руху в Україні, проблемні аспекти його інституалізації в умовах сучасних безпекових викликів. Визначено та охарактеризовано основні напрямки волонтерської діяльності та її вплив на забезпечення обороноздатності держави.

В статье рассмотрены тенденции развития волонтерского движения в Украине, проблемные аспекты его институализации в условиях современных вызовов безопасности. Определены и охарактеризованы основные направления волонтерской деятельности и ее влияние на обеспечение обороноспособности государства.

The tendencies of the development of volunteer movement in Ukraine, the problematic aspects of its institutionalization in the context of modern security challenges are defined and characterized in the article. The main directions of volunteer activity and its influence on the state defense capability are determined and characterized.

Ключові слова: волонтерський рух, безпека держави, зовнішня агресія, інституційний розвиток, самоорганізація населення.

Постановка проблеми. Хвиля громадянської активності, спричинена Революцією Гідності та подальшими подіями в Україні, засвідчила готовність українського суспільства до суттєвих змін у політичному та соціально-економічному розвитку країни. Передусім ідеться про зростання волонтерської мобільності громадян та появу нових гнучких форм волонтерської діяльності, які в умовах неготовності держави оперативно реагувати на безпекові виклики, виявилися набагато ефективнішими за бюрократизовані державні механізми.

Зважаючи на це, важливим є розуміння інституційних процесів становлення волонтерського руху та можливостей його залучення до забезпечення обороноздатності України.

Проблематика розвитку волонтерства у зарубіжній науковій думці знайшла відображення у працях таких авторів, як Р. Даль, Р. Лейн, Х. Анхайер, Дж. Розенау, О. Галлахер, П. Россі та багато інших.

Серед українських дослідників значну увагу становленню та розвитку волонтерського руху приділяли В. Голуб, Т. Лях, К. Сидоренко, О. Корнієвський, О. Трубнікова, І. Юрченко, Д. Горєлов та ін.

Разом із тим, дослідження волонтерського руху в Україні носять переважно фрагментарний характер, наявний брак цілісних монографічних праць. Відтак, дана тематика потребує подальшого політологічного аналізу.

Метою статті є аналіз інституційного розвитку волонтерської діяльності в умовах безпекових викликів в Україні.

Відразу ж зазначимо, що саме кризовий період масових протестів грудня 2013 – лютого 2014 та російська збройна агресія 2014 та наступних років каталізували волонтерську діяльність із забезпечення обороноздатності та подолання наслідків конфлікту в Україні.

Виклад основного матеріалу. На законодавчому рівні волонтерство визначається як добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги [1]. Важливо додати, що волонтерська діяльність повинна не лише бути неприбутковою, а й не мати матеріальної винагороди як основного мотиваційного фактора.

У цій статті волонтерська діяльність розглядається насамперед як безпекова практика. Такий підхід дозволяє сконцентрувати увагу на проблемах інституційного розвитку волонтерства у період кризових процесів та його впливу на безпекову ситуацію в Україні.

Історія волонтерського руху у незалежній Україні показує, що у періоди відносної стабільності волонтерство носило переважно соціально-культурну направленість. Так, одними з найпоширеніших ініціатив були ініціативи, спрямовані на підтримку малозабезпечених, хворих, людей похилого віку, багатодітних сімей, безпритульних тощо. Велика увага також приділялась проектам екологічного

спрямування та культурно-історичним ініціативам, спрямованим на збереження історичних пам'яток тощо. Серед волонтерських груп цих напрямків активно діяли як міжнародні, такі як Грінпіс, Всесвітній фонд природи, Ла Страда – Україна, так і суто українські, зокрема еко клуб «Зелена Хвиля», харківська обласна громадська організація «Зелений Фронт», Молодіжний екологічний центр, Фундація соціальних інновацій «3 країни в Україні» та багато інших.

З початком Революції Гідності та зовнішньої агресії на Сході України направленість українського волонтерського руху змістилась у бік допомоги у забезпеченні обороноздатності країни. Як зазначають автори доповіді «Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики», «...зростання активності волонтерського руху обумовлене двома основними факторами: внутрішньополітичною кризою, що призвела до розбалансування системи державного управління, дефіциту якісних управлінських рішень, браку ресурсних можливостей та зовнішньою агресією, яка поглибила дисбаланс між здатністю держави ефективно виконувати свої функції та забезпеченням основних потреб громадян. Кризові процеси у країні та зовнішні впливи поставили під загрозу існування України як національної держави, що було сприйнято громадянами як особистий виклик, загрозу самоідентифікації...» [2, ст. 16].

Сплеск громадянської та зокрема волонтерської активності знайшов своє відображення як у вітчизняних, так і у міжнародних дослідженнях. Насамперед необхідно згадати «Світовий рейтинг благодійності» – дослідження, проведене британською організацією Charities Aid Foundation у 2015 році. У межах дослідження були проведені опитування громадян у понад 140 країнах світу за період 2014 року. Респондентам пропонувалось дати відповіді на наступні запитання:

Чи виконували Ви за останній місяць будь-що з нижче перерахованого?

- Чи надавали Ви допомогу незнайомим людям, які її потребували?
- Чи жертвували Ви гроші на благодійність?
- Чи витрачали Ви свій час на волонтерську роботу?

За сумою цих трьох показників Україна посіла 89 місце, покращивши свої позиції на 14 пунктів у порівнянні з 2013 роком. Рейтинг показав, що найпоширенішим видом волонтерської та благодійної діяльності серед українців у 2014 році були грошові пожертви, які зробили 38% опитаних українців. У 2013 цей показник складав усього 9%.

Допомогу незнайомим людям надавали 35%, а от безпосередньо волонтерством займались лише 13% українців, хоча ще у 2013 волонтерською діяльністю було охоплено 26% [3].

При цьому, як показав аналіз GfK Ukraine, у 2014 році 77% українців жертвували кошти на допомогу українській армії, у тому числі пораненим, а ще 34% фінансово допомагали учасникам Революції Гідності [4].

Саме 2014 рік можна вважати знаковим для розвитку благочинної та волонтерської діяльності в Україні, що стала найбільш дієвою формою самоорганізації населення. Здебільшого індивідуальні ініціативи з надання допомоги учасникам Революції Гідності (продовольство, медикаменти, соціальна та медична допомога та ін.), з часом переросли в організовані об'єднання. Так, лише 2014 року було зареєстровано 82 волонтерські організації, серед яких найбільші – Благодійний фонд (БФ) «Повернись живим», «Армія SOS», «Народний проект», БФ «Миротворці України», громадська організація «Народний тил» та інші.

Волонтерський рух кризового періоду проявив високий рівень ініціативності та незалежності, а організації, які його представляють, мають значну підтримку населення. Серед опитаних українців 58,9% цілком або переважно довіряють волонтерам [5]. При цьому багато волонтерів ніколи раніше не займалися громадською діяльністю, а прийшли з різних сфер професійної діяльності, наприклад, з ІТ, підприємництва тощо.

У цілому, українці схильні визнати велику роль волонтерського руху у суспільних процесах: 62% визнає роль волонтерів у політичних змінах останнього року, 85% вважає, що волонтерський рух допомагає зміцненню миру, а 81% схильні вважати волонтерський рух обов'язковою складовою громадянського суспільства [4].

Тенденція до посилення ролі волонтерів у забезпеченні обороноздатності держави знайшла своє відображення і у змінах до основного закону, який регулює волонтерську діяльність в Україні – Закону України «Про волонтерську діяльність» № 3236-VI від 19.04.2011. Зокрема, внесені 2015 року правки розширили напрями волонтерської діяльності, які стали включати, крім іншого:

- надання допомоги громадянам, які постраждали внаслідок надзвичайної ситуації техногенного чи природного характеру, дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, у результаті соціальних конфліктів, нещасних випадків, а також жертвам злочинів, біженцям, внутрішньо переміщеним особам;
- надання волонтерської допомоги Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади під час дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції [1].

З описаних вище напрямків волонтерської діяльності виокремлюються чотири основні, спрямовані на протидію зовнішній агресії та її наслідків: збір та доставка у зону проведення АТО необхідних ресурсів, надання медичної допомоги постраждалим у ході її проведення, допомога вимушеним переселенцям, пошук зниклих безвісти та звільнення полонених [2, ст. 19].

Найбільш поширений серед них – це забезпечення солдатів необхідним спорядженням, транспортом, медикаментами, продовольством та ін. При цьому це переважно адресна допомога окремим підрозділам.

Важливим напрямком є медична допомога та збір медичного обладнання та ліків. Забезпечення солдатів індивідуальними аптечками військового стандарту НАТО, збір коштів на купівлю та обладнання кровомобілю для доставки донорської крові для переливання у зоні проведення АТО, допомога з реабілітації поранених воїнів АТО та багато інших волонтерських проектів засвідчують їх важливу роль в оборонно-безпековій діяльності.

У ході протидії зовнішній агресії українські цивільні медики, які працювали на волонтерських засадах у зоні АТО, зіткнулися з неможливістю суміщати посади на основних місцях роботи та волонтерську діяльність, що призвело до скорочення кількості кваліфікованих медиків-волонтерів у зоні бойових дій. Однак, завдяки ухваленню низки документів, зокрема Наказу МОЗУ № 913 від 01.12.2014 «Про формування спеціалізованих медичних бригад другої черги медицини катастроф центрів екстреної медичної допомоги та медицини катастроф», Наказу МОЗУ «Про організацію направлення медичних працівників, що добровільно виявили бажання надати медичну допомогу у районах проведення АТО», Меморандуму МОЗ про взаємодію у рамках проекту «Перший добровольчий мобільний шпиталь ім. М. І. Пирогова», Постанови Кабінету Міністрів № 522 від 22 липня 2015 року «Про особливості оплати праці працівників, які беруть участь у забезпеченні проведення антитерористичної операції» та ін., вдалось унормувати діяльність медичних волонтерів та значно спростити умови їх діяльності.

Ухвалення цих документів дозволило створити нові інституційні одиниці волонтерського руху, однією з яких є найбільший неурядовий проект із залучення цивільних медиків до надання медичної допомоги у зоні проведення АТО – Перший добровольчий мобільний шпиталь ім. М. І. Пирогова. Проект, що починався з добровольчих медичних мобільних бригад, які надавали першу медичну допомогу пораненим учасникам Революції Гідності, нині охоплює понад 350 медиків-добровольців. При цьому медичну допомогу отримують не лише військовослужбовці, а й цивільне населення на прилеглих до зони бойових дій територіях [6].

Великий сегмент українського волонтерства займають організації, що надають допомогу внутрішньо переміщеним особам (ВПО). Найбільші з них: «Крим SOS», Центр зайнятості вільних людей, «Новий Донбас», «Восток SOS». Важливим є інституційний досвід цих організацій, які не лише створили окремі організаційні осередки, але й об'єдналися у спільний хаб для внутрішніх переселенців – «Будинок вільних людей», мета якого – сформувати середовище для швидкої соціальної адаптації внутрішньо переміщених осіб.

Організації надають юридичні консультації та психологічну допомогу, сприяють у працевлаштуванні та пошуку житла, допомагають отримати нові кваліфікації тощо. Разом із тим, волонтери зазначають необхідність розробки системної політики щодо підтримки ВПО з боку держави, адже багато напрямків роботи волонтерів ніяк не представлені у державних інституціях, а деякі дублюються, при цьому часто діяльність волонтерів виявляється ефективнішою, ніж робота аналогічних державних установ [7].

І нарешті остання велика група волонтерських організацій – групи з пошуку зниклих безвісти та звільнення полонених. Насамперед зазначимо, що важливим аспектом діяльності цієї групи волонтерів є ідентифікація власне зниклих безвісти, адже в умовах військових дій не завжди можна однозначно стверджувати, чи людина загинула, чи потрапила у полон, чи самовільно залишила частину. Офіційно облік загиблих та померлих військовослужбовців регулюється відповідними наказами, зокрема Інструкцією з організації обліку особового складу Збройних Сил України (затверджена Наказом Міністерства оборони України № 333 від 26.05.2014). Інструкція зобов'язує військові частини за місцем служби військовослужбовця або відповідні кадрові органи провести розслідування причин зникнення упродовж 15 днів, після чого військовослужбовці виключаються зі списків особового складу частини:

«Особовий склад, який вибув із військових частин, виключається зі списків у такі строки:

зниклі безвісти і ті, які не повернулися в установленний строк із відрядження, відпусток або закладів охорони здоров'я, а також ті, які дезертирували, – після ретельного їх розшуку і розслідування обставин їх дезертирства або неповернення до частини, але не пізніше п'ятнадцяти діб з дня зникнення, дезертирства і закінчення строку відрядження, відпустки або строку повернення до частини, повідомленого закладом охорони здоров'я» (п. 1.18 ч. 1 п. III) [8].

Однак на практиці, через відсутність єдиного державного органу, який займався б пошуком зниклих безвісти, їхня доля переважно залежить від зусиль родичів або волонтерських організацій. Серед них, Центр звільнення полонених громадської організації «Офіцерський корпус», Союз «Народна пам'ять» та інші.

Разом із тим, якщо в офіційних підрозділах ЗСУ, МВС ведеться принаймні якийсь облік, то з добровольчими батальйонами ситуація набагато складніша. Волонтерам часто просто не вистачає інформації, щоб шукати зниклих. Волонтерська діяльність ускладнюється ще й тим, що пошукові роботи доводиться проводити й на територіях, підконтрольних сепаратистським угрупованням, які не завжди погоджуються пускати навіть волонтерів, не кажучи вже про представників ЗСУ [9].

Попри значний інституційний розвиток та підвищення ролі волонтерів у протидії зовнішній агресії, волонтерські ініціативи стикаються з низкою проблем, які можна згрупувати за наступними напрямками:

- Зниження обсягів допомоги з боку населення України, представників діаспори та інших благодійників.
- Діяльність псевдоволонтерів і випадки зловживань з боку волонтерів.
- Податковий тиск на волонтерську та благодійну діяльність.
- Відсутність достатньої координації волонтерів між собою – недостатня обізнаність або відсутність координації між діями осіб і структур, що виконують схожі завдання.
- Відсутність ефективного контролю за подальшою долею майна, переданого волонтерами.
- Зниження мотивації, емоційне, фізичне виснаження волонтерів. Безпека волонтерів, насамперед тих, хто самостійно доставляє допомогу у підрозділи, які знаходяться на лінії зіткнення.
- Недостатнє законодавче регулювання волонтерської діяльності.
- Консерватизм державних структур. Традиційний фактор ризику реформ – інерція системи і саботаж з боку чиновників. [10]

Висновки. Таким чином, можна стверджувати, що розвиток волонтерської діяльності в Україні в умовах складної безпекової ситуації став безпрецедентним виявом високої здатності населення до консолідації та мобілізації. За умов браку ресурсів, забюрократизованості державних структур волонтерство стало тим рятівним колом, яке допомогло зберегти українську державність. Подальші наукові розвідки з даної тематики можуть бути пов'язані з дослідженням удосконалення механізмів взаємодії органів державної влади з волонтерами, що допоможе створити умови для якісно нового рівня цієї діяльності.

Література:

1. Про волонтерську діяльність: Закон України № 3236-VI від 19.04.2011. Законодавство України. 2011. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3236-17>.
2. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики: аналіт. доп. / Д. М. Горелов, О. А. Корнієвський. К.: НІСД, 2015. URL: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/volonter-697e4.pdf>.
3. CAF World Giving Index 2015 // Charities Aid Foundation. 2015. URL: http://vboabu.org.ua/img/forall/mirovoi_reiting_blagotvoritelnosti_2015.pdf.
4. Волонтерський рух в Україні // GfK Ukraine. 2015. URL: https://www.gfk.com/fileadmin/user_upload/dyna_content_import/2015-09-01_press_releases/data/ua/Documents/Presentations/report_vyshlisky.pdf.
5. Звіт за результатами дослідження «Українське суспільство». Інститут соціології НАН України. 2015. URL: <http://i-soc.com.ua/files/u/US-2015.doc>.
6. Перший добровільний мобільний шпиталь ім. М. І. Пирогова. URL: <http://www.medbat.org.ua/uk/>.
7. У Києві для переселенців відкрили спільний центр волонтерської допомоги. Deutsche Welle. 2015. URL: <http://www.dw.com/uk/y-kiyevi-dlya-pereselenetsiv-vidkryli-spiyniy-centr-volonterstsoj-dopomogi/a-18656472>.
8. Інструкція з організації обліку особового складу Збройних Сил України // Законодавство України. 2014. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0611-14/page3>.
9. Зниклі безвісти в зоні АТО на Донбасі: як їх шукають. Deutsche Welle. 2016. URL: <http://www.dw.com/uk/znikli-bezvesti-v-zoni-ato-na-donbasi-yak-ix-shukayut/a-36004252>.
10. Уманська О. Волонтерство в Україні. Благодійний фонд UWCF. URL: <http://uwcfoundation.com/ua/blagotvoritelnost-v-ukraine/volonterstvo-v-ukraini>.

УДК 316.285:355.018(477.61/62)"201":316.7

СПРОБА АНАЛІЗУ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ НА СХОДІ УКРАЇНИ В ПЛОЩИНІ ТРАВМАТИЧНИХ ТЕОРІЙ

Берездецька Л. В.,

аспірант кафедри галузевих соціологій

факультету соціології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті пропонується новий погляд на військовий конфлікт – із точки зору перспективи культурної травми. Описано різні підходи до визначення соціального конфлікту, проаналізовано поняття військового конфлікту та сучасного його прояву – гібридних війн, розглянуто дослідження конфлікту на Донбасі. Теорія культурної травми представлена в натуралістичному, психоаналітичному та конструктивістському напрямках, надано розвиток поняття через його зв'язок із колективною пам'яттю. Використані підходи фокусуються у вивченні військового конфлікту на ознаки, що притаманні гібридній війні. Військовий конфлікт описаний як дискурсивна практика в публічному просторі, через яку відбувається артикуляція, обговорення та рефлексія травматичної події, осмислюється і колективна ідентичність. Запропонований підхід дозволяє в подальших дослідженнях покращити емпіричну операціоналізацію поняття військового конфлікту.

В статье предлагается новый взгляд на военный конфликт – с точки зрения перспективы культурной травмы. Описаны разные подходы к определению социального конфликта, проанализировано понятие военного конфликта и современного его проявления – гибридных войн, рассмотрено исследование конфликта на Донбассе. Теория культурной травмы представлена в натуралистическом, психоаналитическом и конструктивистском направлениях, предоставлено развитие понятия через его связь с коллективной памятью. Используемые подходы позволяют рассмотреть военный конфликт в плоскости признаков, которые свойственны гибридным войнам. Военный конфликт описан как дискурсивная практика в публичном пространстве, через которую происходит артикуляция, обсуждение и рефлексия травматических событий, осмысливается коллективная идентичность. Предложенный подход позволяет в дальнейших исследованиях улучшить эмпирическую операционализацию понятия военного конфликта.

The article proposes a new view on military conflict from the perspective of cultural trauma. Different approaches to the definition of a social conflict are described; the notion of a military conflict and its modern form of hybrid warfare is analyzed, as well as research of the conflict in Donbas is considered. The theory of cultural trauma is depicted within the scope of naturalistic, psychoanalytical and constructivist directions. The connection of this notion with collective memory is demonstrated. The applied approaches allow for considering military conflicts in the framework of hybrid warfare characteristics. Military conflict is described as a discourse practice in the public space which enables articulation, discussion and reflections on traumatic events; cultural identity is rethought. The proposed approach supports improved empirical operationalization of military conflict in further research.

Ключові слова: соціальний конфлікт, військовий конфлікт, культурна травма.

Постановка проблеми. До недавнього часу для українського суспільства проблематика військового конфлікту не була актуальною, оскільки такого конфлікту в Україні не існувало. Українські науковці описували прояви військового конфлікту на інших територіях, і важко було уявити, що щось подібне буде у нас. У зв'язку з тим, що військові дії на Сході країни тривають вже третій рік, сьогодні вивчення військових конфліктів та методів їх ведення є вкрай актуальним. Після початку воєнного конфлікту на Донбасі ми маємо справу із цілим спектром соціальних проблем, які з ним пов'язані. Даний конфлікт досі не має чіткої смислової інтерпретації – як серед українського населення, так і серед міжнародної спільноти. Немає навіть чітко окресленого поняття того, що все ж таки відбувається на Сході, – це військовий конфлікт, і якщо так, то між ким? Чи це терористична акція? Такі речі,

як на рівні повсякденної, так і на рівні наукової комунікації вимагають уточнення: то із чим же ми маємо справу?

Мета – розглянути новий погляд на військовий конфлікт – із точки зору перспективи культурної травми.

Виклад основного матеріалу. У військовий конфлікт на Сході країни втягнута низка різних соціальних акторів, він змінює учасників конфлікту, породжуючи навколо себе різні стани та явища. Зміни відбуваються і в культурі (поведінці, віруваннях, установках, відносинах і цінностях, які характеризують спільноту), а відтак і у трансформації ідентичності українців, що свідчить про існування культурної травми в суспільстві. Різні актори суспільного життя в різних засобах масової комунікації (мас-медіа, система освіти, сфера мистецтва, публічний простір міст, наука) намагаються обговорити та осмислити, та й назвати врешті-решт, конфлікт, вписати його в ті чи інші дискурси. Так, проблема виходить за рамки особистісної – для військових, а стає суспільною, залучаючи широке коло колективних агентів. Такі спроби осмислити кризові явища в суспільстві та побудувати дискурси та наративи, в які входили б ці сенси, і досліджує теорія культурної травми.

Соціальний конфлікт розглядав ще Аристотель, який визначав конфлікт через жорстоку природу людини. Конфліктологічні ідеї Середньовіччя проявлялись у конфлікті людського, мирського та божественного світів (Августин Аврелій, Тома Аквінський). Французькі просвітники розглядали конфлікт, виходячи з рівності людей та їхнього одночасного бажання одних і тих самих суспільних благ. Класики соціології – К. Маркс, Г. Зіммель – по-різному пояснювали його природу: перший – через соціально-економічні відносини, другий – через природну ворожість. Згодом соціальний конфлікт вивчали представники і функціоналістської (Т. Парсонс), і конфліктологічної (Л. Козер, Р. Дарендорф) теорій. Автори першої визначали його як винятки та порушення в існуванні соціальної системи, тоді як конфліктологи наголошували на повсюдності соціальних конфліктів, які є особливостями функціонування соціальних систем, та його позитивних функцій.

Військовий конфлікт, як різновид соціального, був у фокусі досліджень ряду науковців (М. Требін, О. Панфілов, В. Потехіна, С. Гантінгтон, Ф. Гоффман, Р. Вілкі, О. Яницький), які розглядали мотивацію, цілі та методи боротьби. Тероризм, як метод боротьби сучасних війн, вивчають С. Гантінгтон, В. Ліпкан, Дж. Массіоніс, П. Вілкінсон, та розуміють при цьому «незаконні небезпечні дії, що спрямовані проти індивідів, соціальних груп чи держави, щоб залякувати, шантажувати у політичних чи ідеологічних цілях» [13]. Сучасний конфлікт на Сході України вивчають серед соціологів, перш за все, М. Требін та С. Хобта. М. Требін розглядає конфлікт крізь поняття гібридної війни, а С. Хобта більшою мірою зосереджується на аналізі моделей поведінки та сприйнятті просторів – перспективного, особистого та простору дії.

Теорія культурної травми прийшла в соціогуманітарні науки з медицини, де вона розглядалась як «порушення анатомічної цілісності чи фізіологічних функцій органів і тканин тіла людини, що виникають у результаті зовнішнього впливу». У XIX ст. колективні травми почала вивчати психологія – спочатку через масові смерті на залізницях, згодом – під час дослідження істерії, а в XX ст. – після Першої та Другої світових війн. Соціологія переймає психоаналітичні підходи до вивчення культурної травми (в їх рамках – Д. Ла Капра, Е. Сантнер, З. Фройд, К. Карут, Н. Смейлзер, А. Ніл (психоаналітичне пояснення травми)) та пропонує конструктивістське пояснення: Дж. Александер, Р. Аерман, П. Штомпка, А. Нейл, А. Аарулайд-Тард. Представники обох напрямів зосереджували свою увагу на порушеннях ідентичності травмованої спільноти та процесі її обговорення, способах бачення минулого та майбутнього. Конструктивні та деструктивні функції культурної травми діалектично пов'язані – через кризу колективної ідентичності. І в даному випадку ключовим питанням постає процес роботи з травмою (в психоаналічному напрямі) або її конструювання (в конструктивістському), а в результаті і дискурсивні практики, в які поміщений аналіз травми в публічних просторах. У своїй статті ми показуємо зв'язок між культурною травмою та колективною пам'яттю як вразливе місце до травми, де вона проявляється та опрацьовується.

У соціології окремо вивчається соціальний конфлікт, його різновид – військовий, та його сучасна форма – гібридні війни; окремо вивчається культурна травма різних соціальних груп, але практично відсутні дослідження, які розглядали б сучасні війни з перспективи теорії культурної травми, яка розповсюджується на колективних агентів. Відтак метою статті є погляд на сучасний військовий конфлікт на Сході України в рамках теорії культурної травми. Предметом дослідження є зв'язок між культурною травмою та її сенсами з колективною пам'яттю як місце, де одночасно проявляється та опрацьовується травма військового конфлікту між Україною та Росією та відбувається рефлексія на власну ідентичність.

Першим звернувся до аналізу соціального конфлікту Аристотель. Він виділив дві головні причини соціальних суперечок і джерел конфлікту: майнову нерівність та нерівність одержання пошани. Конфліктологічні ідеї Середньовіччя проявлялись у конфлікті людського, мирського та божественного світів (Августин Аврелій, Тома Аквінський). Певні думки щодо природи та

розв'язання конфлікту присутні у філософів-просвітників Т. Гоббса, Ж.-Ж.Руссо. Т. Гоббс виходив із тези, що всі мають рівні права на отримання соціальних благ, із цього і виникає конфлікт – через однаковість прагнень та одночасні спроби досягти того ж блага. Як соціальне явище конфлікт був уперше розглянутий А. Смітом, який вважав його основою поділу суспільства на класи та економічної боротьби між ними.

К. Маркс, один із фундаторів конфліктної парадигми в соціології, розглядав конфлікт через економічні фактори, які, на його думку, були визначальною силою організації та єдності суспільства. Відповідно, в основі його концепції лежить класова боротьба за засоби виробництва. Найяскравіше ця боротьба проявляється, на його думку, за капіталістичного ладу, де стикаються в конфлікті власники засобів виробництва та пролетаріат, робочий клас. Отже, для К. Маркса держава і політика є полем соціальних конфліктів. М. Вебер розглядає конфлікт на основі зіткнення цілей та цінностей, які складають основу соціальної поведінки людей. Г. Зіммель природу соціального конфлікту пояснює внутрішньою біологічною природою людини, наявністю в неї інстинктів ворожості. Автор вперше звертає увагу на позитивні наслідки конфлікту: «Конфлікт згуртовує групи, виробляє норми, що регулюють конфлікт» [4, с. 197].

Варто окремо зупинитись на найвідоміших сучасних представниках конфліктологічного напрямку: Р. Дарендорфі та Л. Козеру. Р. Дарендорф визначає соціальний конфлікт як конфлікт між ресурсами і домаганнями. Німецький дослідник уперше визначив фактори інтенсивності соціального конфлікту: «Сила конфлікту залежить від міцності зв'язків всередині групи; чим вищою є мобільність, тим меншою є інтенсивність конфлікту» [4, с. 198]. Суть соціального конфлікту автор зводить до антагонізму влади і спротиву: «Діалектика влади та опору владі є рушійною силою історії, а влада неминуче породжує конфлікт» [20, с. 90]. Функціями конфлікту Л. Козер виділяє: «Конфлікт стабілізує та інтегрує внутрішню групові відносини та спрямований на послаблення антагоністичної напруженості; сприяє появі нових соціальних норм або оновленню існуючих; конфлікти сприяють збереженню, зміні та пристосуванню соціальної системи до нових обставин» [4, с. 200]. Таким чином, конфлікт є способом пристосування соціальних норм до обставин, що змінилися, проте такий механізм діє лише в демократичних суспільствах. Такі сучасні соціологи, як Д. Локвуд, Дж. Голдторп, поєднують у розгляді соціального конфлікту економічний та культурний детермінізми К. Маркса та М. Вебера відповідно. Відтак, слідуючи конфліктологічним теоретикам, розуміємо соціальний конфлікт як суперечність між індивідами, групами, спільнотами, на основі незадоволеності розподілом влади, ресурсів, пануючих норм, цінностей, яка передбачає зіткнення інтересів та перерозподіл тих чи інших позицій.

Військовий конфлікт вивчає ряд соціальних дослідників: М. Мартін, С. Тюшкевич, М. Требін, О. Панфілов, В. Потехіна. Соціологічна енциклопедія дає таке визначення війни: «Війна – це спосіб вирішення суспільних протиріч шляхом знищення, геноциду або дезорієнтації супротивника з метою захоплення або перерозподілу його ресурсів». М. Михневич, А. Свечин доводили залежність воєнних перемог від могутності держави [20, с. 99]. До останнього поняття вони відносили фінансово-економічні можливості та господарську діяльність. Трактуювання війни відрізняється у визначенні методів її ведення. Деякі автори фокусуються лише на військових методах, тоді як інші згадують і про «дезорієнтацію супротивника», як, наприклад, В. Потехін. Визнання все більшої ролі невоєнних факторів ведення війни передбачають теорії нових форм війни.

Сучасні дослідники війни вивчають нові її форми – гібридні війни (С. Гантінгтон, Ф. Гоффман, Р. Вілкі, О. Яницький, М. Требін). О. Яницький стверджує, що вони мають локально-глобальний характер і охоплюють всі сторони життя суспільства [20]. Такі зміни відбуваються як за посередництвом зовнішнього тиску (через медіа, економічні санкції, формування громадської думки), так і зсередини в соціальному утворенні ворога, шляхом дезінформації та дестабілізації системи тощо. Ще одним важливим центром уваги в аналізі сучасних воєн є боротьба за ресурси, основним з яких виступає влада на міжнародній арені. Сучасні війни дослідники розглядають через весь комплекс процесів, із ними пов'язаних. С. Гантінгтон концептуалізував сучасні війни у своїй теорії «зіткнення цивілізацій», в якій він стверджує, що вони відбуваються і відбуватимуться на культурній основі на границі цивілізацій. «Цивілізація являє собою деяку культурну сутність; села, регіони, етнічні групи, народи, релігійні громади – всі вони володіють своєю особливою культурою, що відбиває різні рівні культурної неоднорідності» [17, с. 122]. Україна, за автором, знаходиться на стику західної та православної цивілізацій.

Офіційним визначенням сучасного конфлікту в Україні є «антитерористична операція», яка, відповідно, протистоїть терористичній акції. Під тероризмом у соціології розуміють «вид протиправної політично, фінансово, ідеологічно мотивованої активності, яка включає в себе психологічний (інформаційний), фізичний компоненти, що здійснюються індивідами або малими групами із ціллю заставити суспільство, державу або індивідів виконати їх вимоги» [13, с. 1118]. Терористична акція передбачає використання терору, тобто «насильство, залякування політичних противників різними методами». Відтак під антитерористичною операцією розуміємо ряд заходів, спрямованих на зупинку терористичних дій.

Розглядом військового конфлікту на Сході України, який триває з 2014 року по сьогодні, займалися кілька соціологів – М. Требін, С. Хобта. М. Требін сенсом війни на Донбасі бачить «інтерес Росії в знищенні української державності та створенні нової геополітичної конфігурації на євразійському континенті; через який Росія анексувала Крим та підтримує сепаратистів на Донбасі». Описуючи гібридну війну, автор надає такі її особливості: «Сучасна війна на Донбасі є майданчиком боротьби за ресурси й фінансові потоки, в ній застосовуються всі можливі засоби боротьби» [15, с. 33]. «Особливістю воєнного конфлікту на Сході країни є залучення ширшого кола учасників: поряд зі збройними силами учасниками війни стають терористи, найманці, партизани, ополченці, бандформування, спецпідрозділи інших держав тощо; особливу роль відіграє інформаційна боротьба, де важливу роль відіграє ЗМІ, перш за все телебачення та Інтернет» [15, с. 33]. Автор відзначає, що в сучасній війні використовують інструмент заміщення політичної мети ідеологічними установками. С. Хобта розглядає сучасний конфлікт на Сході України крізь призму світ-системного аналізу В. Валерстайна, зосереджуючись на економічно-політичних процесах, що відбуваються на міжнародній арені, а також аналізує сприйняття простору мешканцями Донбасу – в реальному стані, в перспективі та в робочому вимірах, складаючи їх моделі поведінки. Авторка описує Росію, яка (країна напівпериферії) намагається втримати у своїй орбіті пострадянські країни (які, як правило, скотились до периферійного стану), коли вони починають робити кроки до змін геополітичних орієнтацій. [18, с. 139].

Для визначення понять, в яких варто розглядати конфлікт на Сході України, варто відповісти на питання про суб'єктів боротьби. Є два способи їх інтерпретувати, які виходять із різних дискурсів. З одного боку, це місцеве населення, яке прагне до самовизначення та політичної незалежності. У даному випадку можна говорити про антитерористичну операцію, тому що методи самовиявлення – незаконні. Інший варіант, який вже визнається міжнародною спільнотою, розглядає актором-противником України – Росію, регулярна армія якої і проводить військові дії. У даному випадку варто говорити про гібридну війну. На другому розумінні конфлікту на Сході України ми і зупинимось. Отже, конфлікт на Сході країни – це гібридна війна на культурній основі, та бажанні влади, до методів якої входять дестабілізація всіх сфер життя суспільства – інформаційної, економічної, політичної, соціокультурної.

Поняття травми в психологію (а далі і в соціологію) прийшло з медичних наук, де воно розуміється як «ушкодження, під яким розуміють порушення анатомічної цілісності чи фізіологічних функцій органів і тканин тіла людини, що виникає в результаті зовнішнього впливу». Концепт травми виникає з психологічних досліджень XIX ст. Спочатку із залізницею (60-ті рр. XIX ст. в Британії) в життя людей вривається масова смерть, яка викликає поширені психологічні проблеми, що починають визнаватися. Згодом вивчення істерії (психологічні проблеми в результаті згвалтування) продовжує увагу дослідників феномену травми. І третім явищем, яке повністю легітимувало психологічну, а згодом і культурну травми в науковому світі – це війна, Перша світова, Друга світова, і, зрештою, – війна у В'єтнамі [5]. Після війни у В'єтнамі американські ветерани широко залучили публічність до питань своєї адаптації та здоров'я. Внаслідок цього руху під час В'єтнамської війни у 80-му році був визнаний ПТСР – посттравматичний стресовий розлад.

У соціології питаннями культурної травми найбільш комплексно займався Дж. Александер, який виділив три підходи дослідження травми: буквальний або натуралістичний, психоаналітичний та конструктивістський. «Буквальний», або «натуралістичний» утворення травми описує так: існує травматична подія і реакція на неї неминуча. Згідно із цією версією «очевидними видаються політичні скандали, як причина для обурень, економічні депресії, як причина відчаю, програні війни є причиною для злоби і відчуття безцільності, стихійні лиха приводять до паніки і т.д.» [3].

Два наступні підходи – аналітичний та конструктивістський – відрізняються в поглядах на особливості утворення травми. Перший вважає, що природа утворення культурної травми лежить у сприйнятті та розумінні цієї події, але травматична реакція на подію є неминучою (К. Карут, Е. Сантнер, Н. Смелзер, А. Ніл). Конструктивісти вважають, що травма не є ключовою, головне – її визнання спільнотою як травми (Дж. Александер, Р. Аєрман, А. Нейл). Розуміння Р. Аєрманом культурної травми є «золотою серединою» між психоаналітиками та конструктивістами: «Певні події можуть створювати певні умови, які сприяють появі травми, але принциповим є конструювання та інтерпретація, які сліднують після деякої події» [2]. Аналіз же особливостей існування травми та роботи з нею – спільне для теорії в різних підходах.

Соціологи, визначаючи дефініції поняття культурної травми, сходяться на таких базових компонентах визначення: це дискурсивна практика, де обговорюється та рефлексується криза ідентичності, впорядковується колективна пам'ять. Дж. Александер фокусується на таких не вирішених питаннях: «Хто є ця соціальна група?», «Якими є її цінності та куди вона прагне?» та пише: «Щоб травма виникла на рівні спільноти, соціальні кризи повинні стати культурними кризами» [3, с. 12]. Р. Аєрман звертає увагу на конструюванні травми через мас-медіа та групи

інтелектуалів» [2, с. 121]. Автор також додає: «Культурні травми починаються з розриву встановлених основ колективної ідентичності, що може або знищити спільноту, або переописати основні міфи та вірування» [2, с. 122]. П. Штомпка стверджує, що це колективний феномен пережиття травматично інтерпретованих подій. А. Нейл зосереджується на реконструюванні колективної пам'яті та піднімає питання безпеки: «Робота з пам'яттю про травму, особливо національну, викликає в уявленні картини небезпечного світу, який є байдужим до особистих потреб та інтересу» [21]. А. Аарелайд-Тард стверджує, що в центрі кризи ідентичності є певний міфотворчий дискурс, який акцентує на «своє і чуже» [1]. А. Ніл наголошує на руйнівних наслідках травми, яка дестабілізує систему [21]. Відтак зупинимось на компілятивному визначенні культурної травми (основою якого є розуміння Р. Аермана): це публічний дискурс, в якому обговорюються і рефлексуються основи колективної ідентичності, цінності, її колективна пам'ять.

Якщо розглядати аналіз осмислення травми, можна виділити деструктивні та конструктивні наслідки. З одного боку, культурна травма порушує соціальний світ, налагоджені соціальні інститути, проте з іншого боку, за авторами-конструктивістами, відбувається ефект інтеграції ідентичності і залежно від широти процесів конструювання культурної травми в публічному просторі (обґрунтування причетності різних ідентичностей та окреслення культурних кодів для співвіднесення з жертовною) відбувається ревіталізація ідентичності.

Якщо розглядати культурну травму, наприклад, країни, то варто розрізнити дві групи, що вражені культурною травмою – безпосередньо травмована та ширша група зі спільною ідентичністю. Відтак виникає питання зв'язку психологічної травми (особистісної) з культурною (колективною). Психологічна травма – це «процес пошкодження ідентичності внаслідок травмуючої події (переважно втрати), що проявляється у втраті існуючих та пошуку додаткових сенсів та наративів, якими можна було б наповнити життя та психологічну рефлексію на нього» [5, с. 102]. Культурна травма має ті самі особливості травми, тільки вони притаманні соціальній групі чи спільноті. Дж. Александер зазначає, що спочатку процесу травми велика частина аудиторії бачить малий зв'язок між собою і групою-жертвою, але згодом вона може символічно приєднуватись до переживання, якщо жертви будуть поділяти з аудиторією певні ідентичності та цінності. Відмінність індивідуальної і колективної травми в тому, що остання має дуже широку природу і може передаватися і жити в наступних поколіннях [6].

Дж. Александер називає такий процес «конструювання переконливої системи культурної класифікацій» травми для широких колективних агентів «спіраллю означення» [3, с. 20]. Дж. Александер описує «спіраль означення» через надання важливості травмуючій події широкою групою. Певні «діючі лиця» (люди, що постраждали) окреслюють символічні уявлення, описують певні соціальні події (минулі, теперішні чи майбутні), а члени соціальної групи передають ці уявлення. Відтак люди, які окреслюють ситуацію («група носіїв»), передають інформацію аудиторії (громадськості). Розрив між подією та її репрезентацією залежить від конструювання переконливої системи культурної класифікації. Свого роду, за Дж. Александером, це розказування нової історії із застосуванням символічних означувань [3]. Такий процес автор називає *універсалізацією досвіду*. Це фактично боротьба за панівний наратив, або перетворення події в наратив. У його формуванні основну роль грають чотири важливі репрезентації, які формуються навколо відповіді на такі питання [3, с. 25]: 1. Природа болю – що саме відбулось чи відбувається з певною групою і з більш великою спільнотою, частиною якого є ця група. Тут важливі категорії, в яких ми розглядаємо ці події та які поняття використовуємо. 2. Природа жертви – яка група людей відчула/є на собі цю травмуючи біль? Яка саме група задіяна? 3. Зв'язок жертви травми з більш широкою аудиторією – навіть коли уявлення про біль закріпилось, а особистість жертви встановлена, залишається питання зв'язку з більш широкою аудиторією. 4. Розподіл відповідальності – хто наніс чи наносить травму? Спіраль означення травми може відбуватись в різних сферах: релігійній; естетичній – націлений на провокацію емпатії до травмованої жертви із ціллю емоційного катарсису; законний – коли закон «призначає» відповідальність на певну групу; науковий – це процес культурної класифікації; засоби масової інформації – тут події часто драматизуються; державно-бюрократичний [3, с. 28].

Один із центральних дослідників колективної пам'яті – П. Нора – описує зв'язок ідентичності з колективною пам'яттю: «Різні групи та суспільства, уявляючи своє майбутнє розуміли що варто втримувати з минулого, щоб підготувати це майбутнє. Але тепер немає чіткого уявлення про майбутнє, а відповідно, і нема на основі чого будувати минуле» [11]. Отже, автор виділяє одне з ключових місць уявленню майбутнього для інтерпретації минулого. Автор дає таке визначення колективної пам'яті: «Це спогад або сукупність свідомих чи несвідомих спогадів про досвід, пережитий або перетворений у міф живою спільнотою, до ідентичності якої невід'ємно належить відчуття минулого» [11, с. 189].

Психоаналітики виділяють два основні способи справляння (симптоми переживання, механізми адаптації, способи пам'ятання) спільноти з травмою.

I. Робота пам'яті, опрацювання культурної травми. Цей спосіб роботи з травмою відповідає конструюванню травми, адже він передбачає в принципі публічне обговорення. Різні автори цей спосіб роботи з травмою називають по-різному: Д. ла Капра – «проробка» [9], З. Фрейд – «скорбота» [16], Е. Сантнер «робота скорботи» [12]. Проробка, за Д. Ла Капрою, відбувається після травматичної події: відсторонившись від травми, розглядати її, називаючи, починати розвінчувати стереотипи стосовно цієї події. Але, як стверджує Д. Ла Капра, цей здоровий процес аналізу травми не може бути завершений, бо це постійна травматична робота [9]. Під час скорботи через трагічні події навколишня реальність втрачає свій сенс, але на той час, поки триває процес осмислення трагічної події. При такій стратегії громадськість намагається зробити висновки та план подальших дій після травми, конструє нову ідентичність. Робота скорботи – це «процес переробки і привикання до реальності втрати, або травматичного шоку шляхом їх спогадів і повторів в символічно і діалогічно опосередкованих дозах; це процес перевodu, метафоризації і уособлення втрати» [9]. Історик І. Калінін виділяє ще одну модель взаємодії травми і репрезентації – фантазування про майбутню / вигадану реальність, зокрема в мистецтві. Це спроба побудувати нову систему координат для нової системи цінностей [5].

II. Це такий вид роботи з пам'яттю, коли власне робота з нею відсутня. Фактично це процес неможливості осмислити травму, знайти слова для неї. У такому випадку публічні канали комунікації недоступні групам, які можуть піднімати тему травми в суспільстві. Д. ла Капра це називає «відігруванням» [9], З. Фрейд – «меланхолією» [16], Е. Сантнер – «нарративним фетишизмом» [12]. Відігрування: в цьому варіанті суспільство чи травмована група, переживши травматичну подію, не може її подолати і продовжує відігравати знову і знову. Іншими словами, за автором, суспільство знаходиться під афектом травми, і вона постійно реактуалізується [9]. К. Карут вважає травмою лише такий спосіб роботи з нею, коли виникає так звана «вуаль мовчання». Меланхолія визначається, за Фрейдом, у психічному сенсі, глибокою страждальною пригніченістю, зникненням інтересу до зовнішнього світу, закиди і образи на власну адресу і наростаючому до абсурду очікуванні покарання [16]. У соціальних групах виразником «нарративного фетишизму» може бути трагізація та сум, у відтворенні травматичних подій громадськістю. «Нарративний фетишизм – це «конструювання і використання нарративу, свідома або безсвідома ціль якого полягає в тому, щоб стерти сліди тої травми або втрати, яка власне дала життя цьому нарративу» [12, с. 400]. Це спосіб ігнорування потреби в скорботі шляхом симуляції стану цілісності. Він звільняє людину від необхідності переосмислювати свою ідентичність в «пост-травматичних» умовах. Робота з травмою в даному випадку відкладена на невизначений термін. Нам видається, що в будь-якому випадку другий спосіб пам'ятання поміщає травму в публічний простір (може бути на нижчих рівнях, наприклад, в певних сферах мистецтва), але спільнота тим часом не може знайти достатньо слів, щоб зрозуміти травму.

Отже, можна виділити ряд особливостей та наслідків військового конфлікту на Сході України, як культурної травми, для військових та українського суспільства:

1. Головним викликом для військових та українського суспільства стають способи розуміння та репрезентації сучасного конфлікту на Донбасі та його вбудовування в нарратив української історії: а) що відбувається – і з учасниками АТО, і з українським суспільством та в яких категоріях ми про це осмислюємо; б) хто бере участь – лише військові, чи ширші соціальні утворення? Яку роль відіграють волонтери, та і українське суспільство. Яка саме група задіяна з української сторони конфлікту – національна, громадянська, чи спільнота, об'єднана політичними цілями; в) які питання конфлікту цікавлять світову спільноту, які цінності ним порушуються; г) хто несе відповідальність за травму, хто її наносить? У сучасному контексті – українські політики, російська влада, і яке відношення до цього має США? Окремої уваги потребують різні майданчики публічної сфери (засоби масової комунікації), де можна прослідкувати комунікацію про події на Сході – в першу чергу ЗМІ, книжки, фільми, виставки, театр, вуличне мистецтво, соціальні мережі. Дискурси, в яких транслюється військовий конфлікт в Україні, співвідносяться зі способами роботи з травмою, які виділяють представники психоаналітичного підходу – «нарративний фетишизм», «скорбота». Перший представлений дискурсом героїзації військових, другий – спробою показати особливості війни з багатосторонністю її наслідків для суспільства (наприклад, слабкістю військових, їх психологічних проблемах тощо). Приклади першого дискурсу роботи з травмою, які бажано оминати, описує О. Сушій: «1) натуралізація подій, що полає до відплати; 2) колективне «захоплення» болісного переживання та культивування травмуючи почуттів; 3) заперечення реальності травмуючи подій, їх нігілізація та табування, що призводять до повторної травматизації» [14, с. 27]. Особливої уваги вимагає питання розподілу відповідальності серед соціальних акторів у суспільстві – і соціальних інститутів, і політиків, і громадян, і демобілізованих учасників АТО.

2. Окремим питанням є окреслена в першому пункті проблематика, лише з точки зору військових. Сприйняття подій військовими пов'язане з їхніми ціннісними орієнтаціями та ідентичністю, які також можуть коригуватись засобами масової комунікації, мають важливу роль у відчутті власної відповідальності, а згодом і соціальній адаптації.

3. Образ учасників АТО, який є в суспільстві. Н. Данилова, вивчаючи «в'єтнамський» та «афганський» синдроми, визначала різні їхні наслідки через поняття «синдрому» війни. Синдром – це соціально-політична комплексна проблема, яку потрібно вирішувати спільними зусиллями суспільства, держави та об'єднань ветеранів [7, с. 248]. Наприклад, ветерани В'єтнаму, які активно боролись за визнання свого синдрому для пільг та компенсацій, у результаті добились крім пільг, уявлення про свою групу, як про хворих людей. З «афганцями» сталась дещо інша ситуація – вони ввібрали в себе різні стереотипи статусу ветеранів – «хворих, злочинців та жертв війни». Соціально-політичне розуміння синдрому, як проблеми суспільства не знайшло підтримки ні в державі, ні в суспільстві. Тому включення в публічне обговорення війни питань демобілізованих учасників АТО та їх соціальної адаптації як суспільної відповідальності – потреба сучасного українського суспільства.

4. Також у рамках теорії культурної травми постає питання національної ідентичності – на яких цінностях вона будується, які маркери в неї входять. В українському випадку окремим питанням постає роль маркеру мови. Які цінності притаманні молодому поколінню та що їх об'єднує? Яким чином українська ідентичність відмежовується від радянської? Яку роль відіграє конфлікт у підсиленні ідентичності? На останнє питання дає відповідь дослідження Центру Разумкова: «Дослідження дали підстави для висновку, що в Україні відбулося формування основних контурів спільної загальнонаціональної ідентичності громадян, притаманної сучасній українській політичній нації, в основі якої – посилення ціннісного ставлення до своєї країни та самоповаги до себе як до народу, поширення українського національно-культурного компоненту ідентичності, відчуття українцями своєї «унікальності», поступове формування консенсусу навколо європейського цивілізаційного вибору» [10].

5. Бачення минулого країни, наративу української історії – на яких подіях він будується. У випадку України відіграє роль бачення історії України у зв'язку чи без Росії, а також і недавні події, та їх інтерпретація – Євромайдан, анексія Криму. Про дві типи пам'яті, які існують в українському суспільстві, сьогодні писав С. Єкельчик у книжці «Імперія пам'яті». У ній він стверджує, що в Україні стикаються два способи пам'ятання власної історії – радянська та націоцентрична. Й. Сталін формував один історичний наратив, де спільна історія (ще з часів Київської Русі) об'єднує Україну, Росію та Білорусь, та возвеличується міф про «дружбу народів». Україноцентричний наратив формується навколо історичних тем козаччини, в першу чергу Т. Шевченка як національного героя, фольклорних тем [8].

6. Візія майбутнього країни. В Україні таким питанням на Майдані став європейський або російський шляхи розвитку. Для сучасного військового конфлікту на Сході країни важливу роль відіграє бачення майбутнього розвитку країни, цінностей, на яких вона має базуватись. У такому випадку культурну травму подолати буде значно простіше, адже якщо травма передбачає злам соціального порядку, то в суспільстві є очікування до позитивних змін. Ключовим питанням виступає бачення варіантів розв'язання конфлікту на Сході України. Основними варіантами, що постають у публічному просторі, є: «Україна зберігає територіальну цілісність країни в її нинішніх кордонах; Україна втрачає частину своєї території, відновлює мирне життя у новому форматі, «ДНР» та «ЛНР» перетворюються на ніки не визнану державу Новоросія; замороження конфлікту в Україні, тління якого зберігає вибухонебезпечний потенціал свого відновлення» [14, с. 28].

Висновки. Проаналізувавши теорії культурної травми Дж. Александера, Р. Аермана, А. Аарленд-Тард, А. Ніла, К. Карут, Е. Сантнера, ми прийшли до висновку, що найбільш вдалим є визначення Р. Армана: «Культурна травма – це публічний дискурс, спровокований травматичними для спільноти подіями, в якому основи колективної ідентичності рефлексуються і обговорюються через розуміння тим чи іншим чином подій, що відбуваються», адже воно охоплює всі елементи та ознаки культурної травми, на яких зупиняються різні автори та найбільш об'ємно описує культурні процеси, які є наслідками травматичних подій. Характеристиками військового конфлікту в даному випадку є: порушення соціокультурного утворення, внаслідок травми – як для соціальних груп, що втягнені в конфлікт, так і колективних агентів; способи опису та розуміння подій, що спричинили травму, в публічному дискурсі; виділення громадськістю суб'єктів відповідальності в події; відчуття травми в культурній сфері через обговорення сенсів подій, що відбуваються; реорганізація ідентичності через обговорення її цінностей та маркерів; погляд на минуле через колективну пам'ять та його осмислення; погляд на майбутнє як окремий елемент ідентичності; зв'язок між безпосередньо психологічно травмованою групою та колективними агентами; стереотипізація травмованої групи в мас-медіа та суспільстві. Дослідження культурної травми дає можливість вивчати як деструктивні, так і конструктивні наслідки конфлікту, які виражаються як у руйнуванні соціокультурного середовища, так і на обговоренні та створенні бажаного. Крізь такий підхід військовий конфлікт на Донбасі визначаємо як публічний дискурс, пов'язаний з обговоренням української ідентичності в соціокультурній сфері через осмислення конфліктних подій в Україні з усіма наслідками цього процесу і для військових, і для суспільства. Це дозволяє виділити шляхи подолання культурної травми, що склалась в українському суспільстві: детальне обговорення та пошук розуміння процесів, що стосуються війни та підключення

до нього широкої громадськості, як постійний процес у суспільстві; опрацювання бачення минулого, в якому можуть мати свій голос різні групи населення, зокрема і дослідження Майдану та анексії Криму з різних перспектив; напрацювання бачення майбутнього як основи забезпечення якісних змін найближчим часом; публічно ціннісно-орієнтована комунікація; суспільна та державна відповідальність за соціальну адаптацію демобілізованих учасників АТО. Майбутніх досліджень потребують засоби масової комунікації на предмет дискурсів, в яких вони транслюють бачення війни, а також учасники АТО як окремі творці цих дискурсів.

Література:

1. Аєрман Р. Социальная теория и травма. Социологическое обозрение. 2013. № 1. С. 121–138.
2. Аарленд-Тард А. Теория культурной травмы (опыт Эстонии). Социологические исследования. 2004. № 10. С. 63–72.
3. Александер Дж. Культурная травма и коллективная идентичность. Социологический журнал. 2012. № 3. С. 6–40.
4. Білецька Т. Соціально-політичні конфлікти: історико-методологічний аспект. Соціальні виміри суспільства. 2006. № 9. С. 194–202.
5. Герман Дж. Психологічна травма та шлях до видужання. Львів: ВСЛ, 2015. 416 с.
6. Горностай П. Колективна травма та групові ідентичності. Проблема цілісності суспільства, групи та особистості. К., 2012. С. 89–95. URL: <http://gorn.kiev.ua/publ81.htm>.
7. Данилова Н. Конструирование военного синдрома: «вьетнамский» и «афганский» синдром. Мир и война: культурные контексты социальной агрессии. М.: ИВИ РАН, 2005. С. 231–249.
8. Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. К.: Часопис «Критика», 2008. 154 с.
9. Карут К. Травма, время и история. Травма: пункты: Сборник статей. М.: Новое литературное обозрение, 2009. С. 561.
10. Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи: Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії (Київ, 16 грудня 2016р.) URL: <http://old.razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf>.
11. Сантнер Е. История по ту сторону принципа наслаждения: размышление о репрезентации травмы. Травма: пункты: Сборник статей. М.: Новое литературное обозрение, 2009. С. 389.
12. Сушій О. Проблема колективної травми в українському соціумі та пошук стратегій її опанування. ІПШУНД ім. І.Ф.Кураса НАН України. Наукові записки. 2014. № 6(74). С. 18.
13. Требін М. Соціологія війни: український контекст. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. 2015. № 114. С. 30.
14. Фрейд З. Печаль и меланхолия. Психология эмоций. Тексты. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. 288 с.
15. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. СПб: «АСТ», 2014. 576 с.
16. Хобта С. Соціологія війни як завдання української соціології. Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2016. № 5(302). С. 126.
17. Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій. Львів: Кальварія, 2003. 543 с.
18. Яницкий О. Современные войны: взгляд социолога. Дискуссия. Полемика. 2015. № 5. С. 156.
19. Cultural trauma and collective identity / J. Alexander, R. Aberman, B. Gisen, N. Smalser, P. Sztompka. Berkley, Los Angeles, London: University of California press, 2004. 326 p.

НОВІ ФОРМИ ТА ПРИЙОМИ НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ З ІНКЛЮЗИЄЮ В УНІВЕРСИТЕТІ «УКРАЇНА» В РАМКАХ ПРОГРАМИ РОЗВИТКУ ІНКЛЮЗИВНОГО СОЦІАЛЬНО-РЕАБІЛІТАЦІЙНОГО ТУРИЗМУ

Бєлоусова Н. В.,

кандидат географічних наук,

доцент кафедри менеджменту туризму

Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

Безносьук О. І.,

старший виклад кафедри менеджменту туризму

Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

У статті надається уніфікована інформація стосовно нових форм, методів та прийомів адаптації і соціалізації людей з інвалідністю із числа студентської молоді Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» (м. Київ) в рамках національної освітньої програми. Пропонуються концептуальні нові прийоми підготовки фахівців туристичної індустрії викладачами кафедри менеджменту туризму у вигляді практичних занять з адаптивного інсценування ситуацій, в яких опиняються інклюзивні туристи з порушенням зору.

В статье предлагается унифицированная информация касательно новых форм, методов, приемов адаптации и социализации людей с инвалидностью из числа студенческой молодежи Открытого международного университета развития человека «Украина» (г. Киев) в рамках национальной программы образования. Описываются концептуально новые подходы к подготовке специалистов туристической индустрии преподавателями кафедры менеджмента туризма в виде практических занятий по адаптивной инсценировке ситуаций, в которых оказываются инклюзивные туристы с нарушением зрения.

The article provides unified information on new forms, methods and ways of adaptation and socialization of people with disabilities among the student youth of the Open International University of Human Development «Ukraine» (Kiev), within the framework of The national educational program. The conceptually new methods of training of tourism industry specialists are offered by the teachers of the Department of Tourism Management in the form of practical lessons on adaptive staging of situations in which inclusive tourists with visual impairment find themselves.

Ключові слова: інклюзивний туризм, люди з інвалідністю, соціальна реабілітація, соціалізація, адаптація.

Постановка проблеми. Територія України – це колосальний майданчик для вивчення, моніторингу, опису та дослідження природних, а також історико-культурних ресурсів. Насичена палітра історичних подій на фоні природно-ресурсного потенціалу зумовила наявність різноманітних туристичних об'єктів, які здатні зацікавити, викликають захоплення, почуття гордості за наше минуле. Ці об'єкти використовуються або можуть бути використані в туристичній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. Уже тривалий час проблеми інклюзії розглядають науковці та фахівці різних галузей та наукових напрямів. До найбільш продуктивних вчених відносяться: Сесьолкин А.С., Махов А.С., Чепик В.Д., Бавельский А.Д. Межова Л.А. Середа Н.Д., які пропонують низку науково-дослідних робіт, в яких висвітлюють проблеми теоретичного обґрунтування та практичного застосування методів, методик, напрацювань, пов'язаних з інклюзивним туризмом, де туризм виступає як доступне, безбар'єрне середовище в напрямі адаптації інвалідів.

Протягом останнього десятиліття вітчизняні науковці, зокрема С. Богданов, Г. Гаврюшенко, А. Колупаєва, Н. Найда, Н. Софій, І. Ярмошук та ін., присвячують свої праці дослідженням проблеми залучення осіб з особливими потребами до навчання в освітні закладах, їх реабілітації та соціалізації до суспільних норм [1, с. 14].

Якщо в соціальній сфері України для людей із певними фізичними обмеженнями об'єкти відвідування вже більш-менш пристосовані, то питання відпочинку, відновлення фізичних, психологічних,

духовних сил ще стоїть на черзі вирішення. Одним із найбільш доступних видів реабілітації може бути туристична сфера.

Мета статті. В Україні вкрай рідко порушуються питання, пов'язані з особливостями життя людини з інвалідністю, її побутом, а тим більше – відпочинком. Мало хто вірить, що цей відпочинок може бути активним. Тому мета даної статті – розглянути туризм як один із методів соціальної реабілітації саме в Україні, який може докорінно змінити життя інваліда, наповнити його сенсом, розширити уявлення про навколишній світ, сприяти адаптації людей з інклюзією.

Виклад основного матеріалу. У сучасній українській індустрії туризму пропонується низка туристичних напрямів із різною метою та уподобаннями з урахуванням фізичних можливостей клієнтів: оздоровчо-лікувальний, санаторно-курортний, екологічний, зелений, етнографічний, гастрономічний, рекреаційний, пізнавальний, релігійний, спелеотуризм та інші. Існуючий потенціал відкриває можливості для розвитку туризму, спрямованого на споживача різного віку та уподобань, а також може бути повним відкриттям для людей, які мають інвалідність із різними нозологіями або потребують особливої уваги суспільства, так званих інклюзивних туристів.

В українській інтерпретації до інклюзивних туристів відносять не тільки людей з інвалідністю, але й військових, які перебували в зоні АТО, чорнобильців, тимчасових переселенців зі сходу України, вагітних жінок, дітей із багатодітних сімей та ін. (рис.1) [2, с. 275].

Рис. 1. Схема класифікації груп інклюзивних туристів (побудована автором)

Враховуючи мету використання туристичних об'єктів, рівень і напрям реабілітації, сьогодні стало актуальним розробка низки маршрутів для даних груп громадян України. У цій справі активну роль відіграють громадські організації, якою є, наприклад, Асоціація інклюзивного реабілітаційно-соціально туризму та вищі навчальні заклади, на прикладі кафедри соціальної психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини та кафедри менеджменту туризму Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» (м. Київ).

Глобальний рух за свідоме суспільство, в якому комфортно жити всім, започаткованого агенціями Організації Об'єднаних Націй в Україні спільно з Національною асамблеєю людей з інвалідністю України та рухом «Так має бути» для привернення уваги до прав людей з інвалідністю, що порушуються щодня внаслідок інфраструктурної недоступності та неможливості отримання ними звичайних послуг, можливості подорожувати, проводити дозвілля на рівні з іншими людьми.

Для Університету «Україна» Програма допомоги молодим людям-інвалідам не є новою. Університет майже 20 років тому першим в Україні запропонував освітні послуги людям з інвалідністю з різними нозологіями. За цей час вищу освіту отримали десятки тисяч випускників з особливими потребами. На цей час в університеті за Державною програмою допомоги дітям-інвалідам навчається 706 студентів, які в майбутньому будуть мати можливість поповнити число кваліфікованих спеціалістів різних сфер діяльності та зможуть відчувати себе соціально потрібними для українського суспільства.

Особливістю навчального процесу в університеті «Україна» є адаптація та соціалізація людей з інвалідністю, яких долучають не тільки до навчального процесу, а й до активного відпочинку.

Тому нещодавно на базі кафедри менеджменту туризму було відкрито Центр інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму, який увійшов до складу Всеукраїнської Асоціації реабілітаційно-соціального туризму.

Разом зі звичайними студентами інклюзивні студенти проходять навчальні практики, відвідують музеї, приймають участь у цікавих заходах: громадських, спортивних, наукових. Спільними зусиллями викладачів і студентів почали розроблятися туристичні маршрути, які будуть адаптовані для людей з інвалідністю різних нозологій, у тому числі й інвалідів-візочників. На майбутнє заплановано провести апробацію даних туристичних пропозицій і запропонувати їх туристичним компаніям в якості нової туристичної опції.

Необхідно додати, що на кафедрі менеджменту туризму Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» вперше запропонована навчальна програма, в якій, окрім стандартних дисциплін спеціальності «Туризм», пропонуються дисципліни «Інклюзивна освіта», «Інклюзивний соціально-реабілітаційний туризм» (освітній рівень «бакалавр») та в рамках дисципліни «Інвентивний туризм» (освітній рівень «магістр») пропонується модуль, в якому майбутні фахівці вивчають особливості роботи працівників туристичної сфери з туристами-інвалідами.

У рамках наукової теми кафедри розробляються й захищаються цікаві за тематикою бакалаврські та магістерські роботи, які висвітлюють проблеми людей з інклюзією з практичними подальшими рекомендаціями щодо адаптації туристичних об'єктів розроблених маршрутів (доступне середовище) для інклюзивних туристів.

Наша кафедра співпрацює із Центром патріотичного виховання університету «Україна», з Національним дендрологічним парком «Софіївка» при Національній Академії наук України (м. Умань, Черкаської області), національним історико-археологічним заповідником «Чигирин» (м. Чигирин Черкаської області), Вишгородським історико-культурним заповідником (Київська область), Пирятинським національним парком (Київська область).

Така співпраця надає нам можливість розширити географію тих міст, які могли б прийняти на своїй території людей з інклюзією для проведення туристичних подорожей і подальшої комплексної реабілітації, а також дозволяє поєднувати теоретичні аспекти з практичною апробацією результатів нашої роботи.

Висновки. На жаль, сьогодні Україна, як європейська країна з колосальними туристичними можливостями, має пострадянську технічно-матеріальну базу (готелі, ресторани, туристичні атракції, дороги, рівень підготовки екскурсіводів, низький рівень володіння іноземними мовами тощо) та має низький рівень пристосованості для подорожей. Невипадково, що якщо дозволяють доходи, українці віддають перевагу подорожам до інших країн, які надають більш високий рівень сервісу і комфорту, а подорож не супроводжується стресом і нервуванням.

Тому сподіваємось, що хвиля проектів по розвитку інклюзивного туризму стане в нагоді і звичайним туристам, а маршрути, спеціально обладнані для потреб туриста з особливими потребами, стануть взірцем для наслідування та сприятимуть розвитку туристичного бізнесу взагалі.

Література:

1. Белоусова Н.В. Впровадження інклюзивного туризму в соціально-реабілітаційну систему України. Науковий журнал «Молодий вчений». Херсон.: ТОВ «Видавничий дім «Гельветика». № 2(42) лютий, 2017 р. С. 14–17.
2. Bielousova N.V. Inclusive tourism as a segment of the economy of Ukraine. World scientific extent: Collection of scientific articles. Agenda Publishing House, Coventry, United Kingdom, 2017. 424 p.

ТЕОРЕТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТА МОДЕЛЮВАННЯ ПОНЯТТЯ «ГРУПОВА ЛОЯЛЬНІСТЬ»

Вацинська І. І.,

молодший науковий співробітник

Львівського національного університету імені Івана Франка

У статті представлено основні підходи до визначення поняття «групова лояльність» у соціогуманітарних науках. На основі цього автором виокремлено структуру, рівні, фактори та поля формування групових лояльностей, а також запропоновано шкалу їхнього змістового наповнення.

В статье представлены главные подходы к определению понятия «групповая лояльность» в социогуманитарных науках. На основе этого автором выделены структура, уровни, факторы и поля формирования групповых лояльностей, а также предложена шкала их содержательного наполнения.

The article presents the main approaches to the definition of "group loyalty" in socio-human sciences. On this basis the structure, levels, factors and fields of formation of group loyalties are distinguished, and the scale of their content is proposed.

Ключові слова: групові лояльності, гайфенізм, інтенціональні фактори, конвенціональні фактори, концептуальна шкала групових лояльностей.

Постановка проблеми. Метою цієї статті є представлення основних підходів до визначення поняття «групова лояльність» у соціогуманітарних науках. Адже лояльності, які містять відчуття прихильності до індивіда чи соціальної когорти, для багатьох, як правило, є основними для самовизначення. Лояльність щодо групи підсилює власну ідентичність та почуття приналежності до неї. Тому, з нашої точки зору, цей феномен слід деталізовано вивчати та застосовувати в практичних соціологічних дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо, як дослідники в царині соціальної психології та психології тлумачать основи лояльності, зокрема групової. Детальний опис головних теорій, у межах яких здійснено інтерпретацію зазначеного поняття, запропонував американський вчений Д. Дракмен. Автор ставить дослідницькі питання з приводу значимості групової лояльності для індивідів у групі, а також, як окремі лояльності можуть вплинути на міжгруповий конфлікт. Д. Дракмен акцентує на тому, що основа групової лояльності базується на людських потребах [1, с. 44]. Наприклад, на рівні нації група задовольняє економічні, соціально-культурні та політичні потреби, даючи індивідам почуття/відчуття безпеки та престижу. У цілому ці потреби, як правило, є наслідком афективних та інструментальних функцій, які реалізують нації по відношенню до своїх громадян.

У своїх статтях Д. Дракмен наголошує на тому, що будь-яка соціальна група набуває значимості для індивідів, коли вони відчують сентиментальну прив'язаність до цієї групи (афективно залучені), реалізують завдання та вирішують проблеми завдяки приналежності до тієї чи іншої групи (цілеспрямованість) і набули ідентичності та самоповаги завдяки груповій/соціальній ідентифікації (власна зацікавленість). Цю тріаду можна доповнити нормативною участю, яка виникає, коли індивіди засвоюють норми і рольові очікування соціуму [1, с. 44]. Наприклад, через нормативну участь лояльність проявляється в соціальних практиках на підтримку цілісності групи. Тобто автором фактично запропоновано чотирьохкомпонентну структуру групової лояльності.

Таким чином, формування прив'язаності до групи є частиною традиційного процесу соціалізації, тобто переходу індивіда до дорослого життя: від егоцентризму до соціоцентризму. Цей рух від само- до взаємоорієнтації репрезентований у підвищеній просоціальній поведінці, яка включає в себе допомогу іншим, демонструючи симпатію до них, і навіть альтруїзм. Такі форми соціальної поведінки мають адаптивні переваги: адже групи, які є більш згуртованими, є ефективнішими, ніж ті, члени яких є менш згуртованими. Така поведінка також сприяє почуттю/відчуттю ідентичності індивіда шляхом виокремлення його серед тих, на кого він схожий, і на протигагу до тих, які від нього суттєво відрізняються. Однак дискусійними, на думку Д. Дракмена, залишаються питання щодо того, чи лояльність до малої групи (наприклад, сім'ї) є такою ж самою, як і до великих груп (наприклад, нації).

На трьохкомпонентній структурі групової лояльності наголошують британські соціальні психологи М. Ван Вугт та К. Гарт [2, с. 585]. Автори зазначають, що лояльність є складною, багатогранною

конструкцією, яка складається з когнітивних, емотивних та поведінкових елементів [2, с. 586]. Наприклад, когнітивно лояльність може проявлятися через підвищений інтерес особи до різносторонньої інформації про ту чи іншу соціальну групу; емотивно лояльність може проявлятися через оціночні судження, емоції, почуття тощо щодо членів тієї чи іншої суспільної когорти; поведінково лояльність може бути підтверджена тим, що людина жертвує особистими амбіціями задля блага тієї чи іншої групи.

Широке визначення групової лояльності було запропоноване К. Джеймс та Р. Кропанзано, які визначили диспозиційну лояльність як «прихильність до соціальної одиниці, до якої належить людина, та до її цілей, символів і вірувань» [3, с. 179]. Крім того, дослідники описують диспозиційні варіації групових лояльностей, концептуалізуючи особистість як таку, для якої є характерним набір декількох самоідентифікацій, кожна з яких складається з ієрархічно пов'язаних між собою цінностей, цілей, поведінкових планів та мисленнєвих структур [3, с. 180].

Шведський дослідник у галузі соціальної психології М. Елвесон розрізняє два типи лояльності [4, с. 1101]: інструментальну (типовими ознаками якої є правові угоди і грошові винагороди) та ідентифікаційну лояльність (яка характеризується визнанням подібності з членами тієї чи іншої соціальної когорти, відчуттям позитивних емоцій до групи та соціальними зв'язками).

Дещо під іншим кутом розглядають лояльність Б. Жданюк та Дж. Левайн, які зазначають, що лояльність – це не лише реальна чи передбачувана прогрупова поведінка, а й невід'ємний показник превалювання турботи про групу над турботою за особисте благополуччя [5, с. 502]. Таким чином, реальна або очікувана прогрупова поведінка є більш «лояльною», коли вона тягне за собою особисту пожертву, а не особисту вигоду. Лояльність, як правило, визначається перебуванням у тій чи іншій групі і набуттям тих переваг, які притаманні членам цієї групи.

Вчені також звертають увагу на два типи лояльності: з одного боку, лояльність як прихильність до певної соціальної когорти та конативна співпричетність з нею, а з іншого боку, альтернатива виходу із цієї групи, що також є виявом лояльності до її членів. Тут головним критерієм такої класифікації є рівень внеску тієї чи іншої особистості на користь цілісності певної соціальної одиниці [5, с. 503]. Іншими словами, якщо внесок людини в групі оцінюється високо чи є значним, то це дає переваги й іншим представникам групи. Якщо ж присутність людини є небажаною, то вихід із групи також є проявом лояльності щодо інших за рахунок збільшення середнього рівня продуктивності групи та/або звільнення місця для когось більш лояльно-продуктивного. Однак, на нашу думку, такий підхід можливий для застосування щодо визначення лояльності в межах малих та середніх за розмірами соціальних груп і абсолютно не прийнятний щодо великих соціальних когорт, таких як нації, етнічні, релігійні, мовні спільноти тощо. Крім того, через зосередження на критеріях рівня внесків особистості на користь певної соціальної одиниці та входу/виходу на благо її розвитку авторам не вдалося запропонувати індикаторів для визначення ступеню групової лояльності.

Американські психологи Е. Бір та Д. Уотсон акцентують на недослідженості міжособистісної лояльності, зокрема на відсутності науково розпрацьованих індикаторів чи критеріїв її перевірки. Міжособистісну лояльність у ширшому сенсі автори трактують як добровільне усвідомлення індивідом тривалого зобов'язання підтримувати, захищати і вірити в цінність відносин з іншими індивідами [6, с. 277]. Хоча такому визначенню, можливо, все ще бракує певної конкретизації, воно, на думку вчених, відрізняє міжособистісну лояльність від інших типів лояльності, зокрема лояльності споживача, не використовуючи конкретних поведінкових зразків у визначенні. Незважаючи на малодослідженість зазначеного вище феномену, Е. Бір та Д. Уотсон пропонують альтернативні концептуалізації міжособистісної лояльності [6, с. 277]. Першу модель лояльності автори називають діалектичною перспективою, зміст якої полягає в припущенні, що кожного разу, коли індивід проявляє лояльність до певної особи чи групи, він чи вона бере участь в акті нелояльності до особи чи групи, з якими він/вона не має нічого спільного в плані емоцій, цінностей, вірувань, переконань. Таким чином, обидві сторони відносин стикаються із ситуацією, коли їм необхідно протиставити альтернативні й опозиційні параметри лояльності.

Інший підхід цих авторів передбачає модель реагувань на незадовільні події – «вихід-думка-лояльність-нехтування». У цій моделі кожен тип поведінки характеризується як за рівнем активності (активний проти пасивного), так і за рівнем конструктивності чи деструктивності стосовно внутрішньогрупових відносин. Думка, наприклад, є активною конструктивною реакцією. Лояльність є пасивною конструктивною реакцією. Вихід є деструктивним активним, а нехтування – деструктивним пасивним відповідно. Е. Бір та Д. Уотсон припускають, що лояльність повинна бути ефективнішою у зв'язку з тим, що вона належить до конструктивного класу поведінки.

Серед філософів питання групової лояльності порушує американська дослідниця Л. Калхаун [7, с. 5], застосовуючи критичний підхід до цього феномену. Авторка стверджує, що, незважаючи на позитивну конотацію поняття «лояльності», сама по собі концепція є морально нейтральною, тобто залишається вірними групі, цінності якої Ви не поділяєте, є просто ірраціональним [7, с. 5]. У своєму есе Л. Калхаун здійснює спробу відповісти на важливе питання щодо беззаперечного підкорення людини диктатурі своєї групи. Дослідниця аналізує один із найкривавіших прикладів у новітній історії: за часів Гітлера багато німців були змушені підкорятися наказам своїх начальників на тій підставі, що вони належали до групи

«хороших німців». Через необдуманий послух німців мільйони євреїв та багато інших невинних людей були вбиті. Для авторки є очевидним, що лояльність до тієї групи, у наведеному прикладі, була невдахою, оскільки це призвело до катастрофічних наслідків. Намагаючись зрозуміти, що сталося під час цього епізоду, можна висувати, що такі звірства чиняться абсолютно звичайними людьми. Більшість людей «просто виконували свою роботу», і вони були мотивовані, щоб продовжувати «виконувати свою роботу» керуючись такими чинниками, як прихильність до того, що сприймалося як «благородна» мета Гітлера, в поєднанні зі загальним страхом не зуміти виконати те, що від них вимагалось за дорученням групи. Отже, лояльність, як бачимо, включає в себе зобов'язання працювати разом зі своєю групою, навіть якщо дії групи дещо не співпадають із нашими власними уявленнями. Іншими словами, лояльність може забезпечити додатковий привід робити те, чого б людина самотужки не могла зробити.

Що ж стосується соціологічного трактування лояльності та її різновидів, то найбільш активно цим поняттям оперував американський соціолог Еморі С. Богардус, представник психологічного напрямку в соціології, розробник шкали соціальної дистанції, яка входить до переліку перших методик вимірювання атитюдів людей щодо расових та етнічних груп. У цьому контексті групові лояльності, на думку вченого, можуть виступати у різних іпостасях: у формі інтернаціональної лояльності (два типи – промисловий та демократичний), у формі патріотизму (виділяв одинадцять типів: гнучкий патріотизм, професійний патріотизм, спекулятивний патріотизм, пародійний патріотизм, привабливий патріотизм, показний пацифістський патріотизм, провінційний патріотизм, шовіністичний патріотизм, істинний національний патріотизм, суперпатріотизм), у формі націоналізму, у формі лояльності до громади, у формі лояльності до сім'ї [8, с. 303].

Перелічені форми групових лояльностей, за Е. Богардусом, дозволяють нам виокремити рівні групових лояльностей, а саме: мікрорівень (лояльність до малих соціальних груп – сім'ї, друзів тощо), мезорівень (лояльність до громади населеного пункту, регіону, релігійної громади), макрорівень (лояльність до певної національної групи чи національної держави), мегарівень (інтернаціональні лояльності, які формуються на основі планетарних / загальнолюдських цінностей).

Е. Богардус вводить також у науковий обіг поняття гайфенізму [8, с. 309] (англ. *hyphenism*) – подвійної лояльності або лояльності до двох груп з однієї площини: наприклад, емігрант, який зберігає лояльність до своєї національної когорти та до приймаючої національної групи водночас. Ефект гайфенізму є надзвичайно важливим для нашого дослідження, оскільки він дозволяє виявляти групові лояльності з однієї системи координат, які є співмірними / рівноцінними. Наприклад, проявом гайфенізму, крім наведеного вище, може бути лояльність до віруючих та до атеїстів (релігійна площина); лояльність до націоналістів та комуністів (ідеологічна площина); лояльність до лібералів та консерваторів (політична площина); лояльність до бізнесменів та робітників (економічна площина).

Ефект гайфенізму розширює межі для інтерпретацій, оскільки дозволяє дослідникові виявити і пояснити так звані амбівалентні групові лояльності, які, припускаємо, характерні для сьогочасного українського суспільства на етапі інституціональних перетворень. Варто зазначити, що про амбівалентність, зокрема про амбівалентну свідомість та подвійну інституціоналізацію, писали Н. Паніна та Є. Головаха [9, с. 5], розглядаючи ці феномени як наслідок посткомуністичних трансформацій. Особливістю українського суспільства, на їхню думку, є подвійна інституціоналізація, для якої характерним є симбіоз старих та нових інститутів, які забезпечують громадянам України подвійне інституційне навантаження в будь-якій сфері, володіючи при цьому всіма атрибутами легальності та легітимності для збереження соціальної цілісності та консенсусу. Такий стан інституційної канви дозволить нам надалі пояснити феномени групових лояльностей / антилояльностей і, що найважливіше, феномен гайфенізму в сучасній Україні.

Якщо говорити про ступінь вивчення питання лояльності у вітчизняній науковій літературі, то цей феномен досліджено недостатньо та фрагментовано. Ми проаналізували декілька статей, що висвітлювали вказану проблематику, однак і тут здебільшого автори акцентували свою увагу на таких різновидах лояльності, як організаційна та споживча. Здійснений нами компаративний аналіз поодиноких досліджень в Україні із царини організаційної психології та маркетингових обстежень дозволяє нам екстраполювати деякі теоретичні підходи до визначення поняття «лояльність» у наших наукових теоретизуваннях. Зазначимо, що детальний аналіз вітчизняних та зарубіжних праць організаційних психологів здійснила Л. Никоненко, яка пропонує розглядати лояльність з позиції двох основних підходів: лояльність як соціально-психологічна установка та як поведінковий патерн [10, с. 62]. Харківські соціологи Т. Байдак та В. Болотова аналізують споживчу лояльність у контексті соціологічного дискурсу. Дослідниці розглядають таку типологізацію лояльності: справжня лояльність, латентна лояльність, псевдолояльність, відсутність лояльності та анти лояльність [11, с. 48]. Цікавим є трактування авторами антилояльності, яку, на їхню думку, легше досліджувати емпірично. Адже ми можемо говорити про антилояльність у тому випадку, коли негативні значення простежуються хоча б на одному з рівнів лояльності, про які йшлося вище.

Отже, на основі аналізу та синтезу опрацьованих джерел та літератури пропонуємо виокремити структурні компоненти групової лояльності, відображені у Таблиці 1.

Структурні компоненти групової лояльності

Когнітивний компонент:	Афективний компонент	Конативний компонент	Діяльнісний компонент
пізнання	оцінка	готовність до дії	дія
знання, уявлення, переконання	оціночні судження, емоції, почуття	планування дії	дія, практика
Мисленнєвий простір групової лояльності			Діяльнісний простір групової лояльності

Як бачимо з таблиці, групові лояльності мають чотирикомпонентну структуру, яка містить когнітивний, афективний, конативний та діяльнісний елементи. Це означає, що повна групова лояльність міститиме певні знання щодо тієї чи іншої соціальної когорти, емоції та оціночні судження щодо неї, очікування та планування дії, а також самі практики. Виокремлені компоненти ми умовно зачислили до двох процесуальних сфер людської життєдіяльності – мисленнєвої та діяльнісної.

Застосовуючи чотирикомпонентну структуру групових лояльностей, пропонуємо виокремити два головні підходи до їхнього визначення: зміст першого підходу полягає в дослідженні лояльності як атитуду, в основі якого вміщено три структурні компоненти – когнітивний, афективний та конативний. Якщо ж досліджуються також і практики, то в такому випадку групова лояльність виступатиме як поведінковий патерн, що має описану нами вище чотирикомпонентну структуру, і це є другий підхід щодо вивчення групових лояльностей.

Говорячи про фактори формування групових лояльностей, то їх можна об'єднати у дві групи – інтенціональну та конвенціональну. Ці поняття було запозичено нами з наукового доробку П. Штомпки, який уживав їх у контексті соціальних взаємодій [12, с. 46]. Ми ж пропонуємо доповнити таку класифікацію факторів виокремленням підтипів, що дозволить більш детально описати умови формування лояльностей:

Інтенціональні (психологічні) фактори пов'язані з особистими намірами та мотивами. До них належать такі підтипи:

- 1) *інтенціональний афективний тип* (лояльність конструюється заради задоволення морально-психологічних потреб індивіда),
- 2) *інтенціональний інструментальний* (лояльність конструюється заради особистої вигоди).

Конвенціональні (соціальні) фактори – це ті, що надані особі певною соціальною групою, тобто встановлені колективно. До них належать такі підтипи:

- 1) *конвенціональний традиційний тип* (лояльність до соціальної групи формується швидше як данність традиції, а не як усвідомлена необхідність);
- 2) *конвенціональний інструментальний тип* (групова лояльність формується через інтуїтивне вибудовування шкали приналежності до тієї чи іншої соціальної групи, спираючись на власні почуття, усвідомлення та сприйняття статусу, преференцій, норм, цінностей та сили групи).

Що ж стосується сфер чи полів формування групових лояльностей під впливом вищевказаних факторів, то ми пропонуємо розрізняти соціальну, економічну, політичну та культурну сфери.

Враховуючи все вищеописане, ми сконструювали концептуальну шкалу змістового наповнення феномену «групова лояльність». При цьому головним нашим припущенням є те, що групова лояльність водночас може мати наповненість як від повної лояльності до певної мі-групи, так і до повної антилояльності стосовно відповідної до неї вони-групи. За таких обставин середнім значенням цієї шкали є відсутність лояльності (індиферентний стан). Більш деталізовано структура цієї шкали виглядає наступним чином (див. рисунок 1).

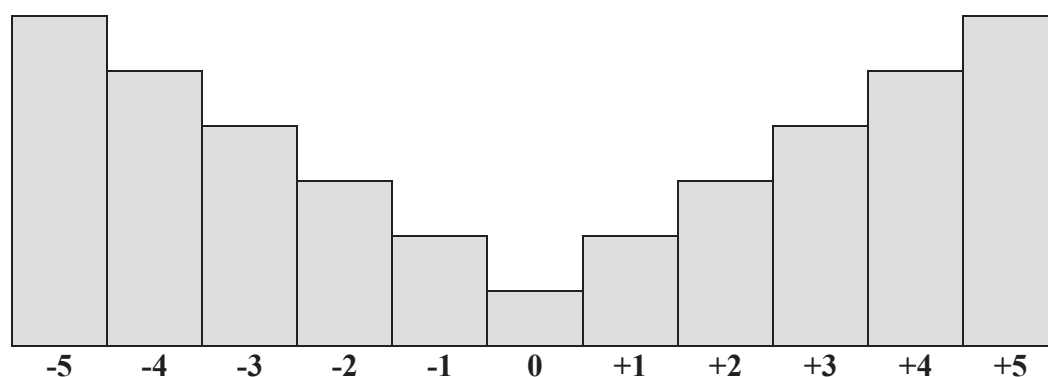

Рис. 1. Концептуальна шкала змістового наповнення феномену «групова лояльність»

Експлікація:

- 5. Повна антилояльність (дія на основі когнітивного, афективного та конативного компонентів).
- 4. Часткова антилояльність: готовність діяти на основі когніції та афекції.
- 3. Часткова антилояльність на основі когніції та афекції.
- 2. Часткова антилояльність на основі афекції.
- 1. Часткова антилояльність на основі когніції.
- 0. Відсутність лояльності (індиферентний стан).
- +1. Часткова лояльність на основі когніції.
- +2. Часткова лояльність на основі афекції.
- +3. Часткова лояльність на основі когніції та афекції.
- +4. Часткова лояльність: готовність діяти на основі когніції та афекції.
- +5. Повна лояльність (дія на основі когнітивного, афективного та конативного компонентів).

Отже, змістова наповненість дихотомії «лояльність vs антилояльність» може бути представленою в різних комбінаціях. Наприклад, перший варіант комбінації полягає в тому, що повна лояльність до певної ми-групи автоматично формує повну антилояльність до відповідної вони-групи. Скажімо, лояльність до консервативних політичних сил формує одночасну антилояльність до ліберальних політичних партій. Зміст другого варіанту співвідношення лояльності vs антилояльність полягає в тому, що повна лояльність до тієї чи іншої ми-групи не обов'язково передбачає формування антилояльності до відповідної вони-групи. Наприклад, лояльність до українських націоналістів не обов'язково призводить до формування антилояльності щодо тих, хто ідентифікує себе з радянськими людьми. Зауважимо, що різновидом такої комбінації може бути лояльність до певної ми-групи та індиферентний стан до відповідної вони-групи, наприклад: лояльність до гетеросексуалів може співіснувати з індиферентним (байдужим) ставленням до гомосексуалістів. Суть третього варіанту співвідношення лояльності vs антилояльність передбачає декілька варіацій, це зумовлено тим, що повна лояльність щодо конкретної ми-групи може співіснувати із частковими антилояльностями щодо різних вони-груп залежно від рівня сприйняття цих груп (когнітивного, афективного, конативного). Наприклад, український військовий, який приймає / приймав участь у воєнних діях на сході України і який спостерігає / спостерігав активну участь росіян у війні, може демонструвати повну лояльність до українських військових і часткову антилояльність щодо росіян. Наприклад, знати, що на боці «ЛНР» чи «ДНР» воюють кадрові військові РФ, проте, не формулювати проти цього жодних оціночних суджень (це часткова антилояльність на основі когніції). Якщо говорити про часткову антилояльність на основі афекції, то, продовжуючи попередній приклад, можемо окреслити ситуацію, коли український військовий відчуватиме ненависть чи роздратування стосовно тих росіян, які воюють проти України. І, нарешті, прикладом співвіднесення лояльності до певної ми-групи та часткової антилояльності (на основі трьох структурних компонентів – когнітивного, афективного та конативного) стосовно відповідної до неї вони-групи може бути ситуація, коли український військовослужбовець готовий до фізичного знищення російських військових – колаборантів «ЛНР», «ДНР» – на основі власних знань про них та відповідних негативних емоцій. Четвертий варіант співвідношення лояльності vs антилояльність передбачає комбінацію часткових лояльностей та часткових антилояльностей. Наприклад, часткова прихильність щодо конкретної ми-групи може співіснувати із частковими антилояльностями щодо відповідних вони-груп залежно від рівня сприйняття / несприйняття цих груп (когнітивного, афективного, конативного). Зауважимо, що може бути унікальний вид лояльності, який ґрунтується виключно на афекції. Наприклад, симпатії до певної політичної сили без володіння інформацією про їхні програмні засади та діяльність.

Висновки. Отже, на основі вищенаведеного пропонуємо визначати **групову лояльність** як прихильність до соціальної групи, яка характеризується визнанням подібності з членами тієї чи іншої соціальної групи, відчуттям позитивних емоцій щодо неї, соціальними зв'язками між її представниками та їхньою прогруповою поведінкою. Таким чином, поняття групової лояльності є важливим розширенням до поняття соціальної ідентичності, оскільки дозволяє розкрити її змістову наповненість, а також пояснити процес її формування. Така ґносеологічна властивість групової лояльності робить її важливим пізнавальним інструментом для моделювання соціальних фактів та процесів.

Література:

1. Druckman D. Nationalism, Patriotism, and Group Loyalty: A Social Psychological Perspective. *Mershon International Studies Review*, Vol. 38. No 1, 1994. P. 43.
2. Van Vugt M., Hart C. M. Social Identity as Social Glue: the Origins of Group Loyalty. *Journal of Personality and Social Psychology*. No 86, 2004. P. 585.

3. James K., Cropanzano R. Dispositional Group Loyalty and Individual Action for the Benefit of an Ingroup: Experimental and Correlational Evidence. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, No 60. 1994. P. 179–205.
4. Alvesson M. Social identity and the problem of loyalty in knowledge-intensive companies. *Journal of Management Studies*, No 37(8). 2000. P. 1101–1123.
5. Zdaniuk B., Levine J. Group Loyalty: Impact of Members' Identification and Contributions. *Journal of Experimental Social Psychology*, No 37. 2001. P. 502.
6. Beer A., Watson D. The Individual and Group Loyalty Scales (IGLS): Construction and Preliminary Validation // *Journal of Personality Assessment*. No 91(3), 2009. P. 277-287.
7. Calhoun L. A Critique of Group Loyalty // *The Independent Review*. No 1(3), 1998. P. 5-19.
8. Bogardus E. Group loyalty // *Fundamentals of Social Psychology*, 1924. P. 303-312.
9. Головаха Е., Панина Н. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе // *Социология: теория, методы, маркетинг*. Выпуск 4. Київ, 2001. С. 5–22.
10. Никоненко Л.В. Теоретичні підходи до визначення лояльності в організаційній психології. Тези доповідей всеукраїнської наукової конференції «Актуальні проблеми психології малих груп», 14-15 лютого 2011 р., (м. Київ) / Національна Академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ, 2011. С. 61-64.
11. Байдак Т.М., Болотова В.О. Споживча лояльність у полі соціологічного дискурсу / Т.М. Байдак, В.О. Болотова // *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. Випуск 36. Харків, 2016. С. 47-51.
12. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества: Пер. с польск. С.М. Червонной. М.: Логос, 2005. 664 с.

СОЦІАЛЬНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ: СОЦІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ УСПІШНОЇ КОЛЕКТИВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Глебова Н. І.,

*кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології*

*Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького*

У статті розглядаються основні соціологічні концепти дослідження соціальних компетентностей як соціологічного об'єкту в контекстах сучасних міждисциплінарних напрацювань. Обґрунтовуються засади соціологічного супроводу процесу розвитку соціальної компетентності індивіда як чинника формування суб'єктної складової частини системи соціальних норм у професійному середовищі.

В статье рассматриваются основные социологические концепты исследования социальных компетентностей как социологического объекта в контекстах современных междисциплинарных наработок. Обосновываются принципы социологического сопровождения процесса развития социальной компетентности индивида как фактора формирования субъектной составляющей системы социальных норм в профессиональной среде.

The article deals with the principal sociological concepts of investigating social competences as a sociological object in the context of modern interdisciplinary makings. The sociological accompaniment principles of the process of the individual's social competence development as a factor of forming subject component of the system of social norms in the professional environment are being proved.

Ключові слова: соціальна компетентність, соціальні норми, професійне середовище, професійна комунікація, соціологія компетентності.

Постановка проблеми. Суспільний розвиток у другій половині ХХ століття актуалізував проблематику компетентності і, зокрема, її соціальних аспектів для багатьох наукових напрямів. В. Хутмакер наводить прийнятий Радою Європи зміст п'яти ключових компетенцій, де, поряд із міжкультурною, мультимедійною, комунікативною та компетенцією саморозвитку, одну з перших позицій займає соціальна компетенція [12]. Ключові компетенції в даному документі визначаються як комбінація знань, навиків та відносин у відповідних контекстах, що потрібні всім індивідуумам для особистої реалізації та розвитку, активного громадянства, соціальної включеності та зайнятості. Соціальна компетентність членів суспільства стає значним ресурсом підвищення рівня суспільної взаємодії, не менш часто ця категорія вживається в контекстах попередження багатьох ризиків у саморозвитку і професійній самореалізації.

Зазначаючи, що компетенції/компетентності визначають або є причиною якості соціальної поведінки особистості або якості виконання професійних обов'язків, сьогодні більшість дослідників схиляється до думки, що проблематика компетентнісного підходу якнайтісніше пов'язана з проблематикою соціології [3, с. 199]. У контексті завдань соціологічної науки на часі присутнє розширення як об'єкта, так і предмету соціологічного дослідження професійно-галузевої проблематики в бік специфікації «соціального» елементу та доцільність більш детального розгляду категорії «соціальної компетентності».

Метою статті є висвітлення теоретичних концептів і практик соціологічного дослідження соціальної компетентності як чинника реалізації соціального потенціалу особистості та успішної соціальної взаємодії суб'єктів колективної трудової діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасний дослідник соціальної компетентності Т. Куртц зазначає, що саме М. Вебер своїм визнанням соціальної компетентності основою прогресивних суспільних взаємодій і своїм узаконенням компетенцій, що поступово замінили чинник походження в соціальній стратифікації, на відміну від попередніх соціальних форм, дає одне з найрадикальніших соціологічних визначень особливостей сучасного йому суспільства [19]. Розрізненням понять соціальної дії та соціальної поведінки М. Вебер обґрунтував потребу дослідження

соціальної дії крізь призму суб'єктивних взаємовідносин між індивідами [10] та аналізу соціальної дії за допомогою інтерпретативних методів, наполягаючи на розумінні суб'єктивних смислів і цілей, які індивіди надають своїм діям. Зазначене дозволяє дослідникам стверджувати, що саме М. Вебером започатковані розробки ключових аксіологічних аспектів сучасного концепту «соціальної компетентності» в соціологічних підходах до вивчення цінностей, переконань і думок, що лежать в основі людської поведінки, насамперед – цілепокладання, як ознаки осмисленості індивідом сенсів власної діяльності [14]. Розглядаючи соціальну компетентність як поєднання психологічних сильних особистісних якостей і прагнення до раціоналізації діяльності з опорою на взаєморозуміння і взаємодію із соціальним середовищем, можна стверджувати, що вже Вебер опосередковано наголосив на соціальній функціональності компетентності: соціальна компетентність суб'єкта соціальної дії може сприяти його дифузії в середовищі колективу, соціальній групі, соціумі в цілому [6]. Т. Парсонс зазначав, що найслабшим аспектом соціологічної теорії є відсутність систематичного аналізу чинників структурної диференціації соціальних суб'єктів, між якими слід не лише визначити статусні відмінності, але й встановити взаємозв'язок між технічним, управлінським, інституційним і «соцієтальним» їх рівнями для успішного структурного аналізу [4, с. 25]. Важливим компонентом концепту соціальної компетентності є теоретичне дослідження соціального порядку взаємодій та ризиків соціальної взаємодії в рамках теорії символічної взаємодії Е. Гофмана, яким передбачена і небезпека, що йде від усталених структур соціальних взаємодій для індивіда і потребує цілком певних компетенцій для нівелювання таких ризиків в повсяденних стосунках індивіда з життєвим світом. Важливе місце відводиться чинникам об'єктивного обмеження і санкціонування простору взаємодії та компетенціям інформаційного контролю, оскільки «компетентність, необхідна для «правдивого» представництва» особистості. Окремого розгляду, на думку Е. Гофмана потребує соціологічна «розшифровка» форм стратегічної взаємодії і необхідних фундаментальних базових компетенцій стратегічно активних її учасників. Зокрема, теорія Гофмана дає змогу охарактеризувати професіонала як суб'єкта компетенцій соціальної взаємодії на «суб'єкт-суб'єктному» рівні в причинно-наслідковому розрізі становлення, зауважуючи, зокрема, такі важливі в контексті діяльності членів багатьох професійних груп характеристики, як «вміння думати під тиском і діяти, виходячи з довгострокових інтересів» [2]. У рамках концептуалізації соціологічних підходів до соціальної компетентності важливою є заувага Е. Гофманом потреби розгляду поведінки членів певних класових груп в професійних співтовариствах, а відтак – соціологічного розгляду ролі добробуту членів професійного співтовариства, ваги статусних символів, пов'язаних із професійним спрямуванням у контексті соціалізації.

Важливі положення соціологічних аспектів дослідження розвитку компетентнісного знання можна висувати з теорії соціальної стратифікації і соціальної мобільності П. Сорокіна [9], який вважав соціальну поведінку і соціальну взаємодію головними чинниками формування як соціальної групи, так і суспільства в цілому. Ним зауважена також потреба аналізу ієрархічної структури організованої соціальної групи, її стратифікаційних маркерів за економічними, політичними і професійними та іншими ознаками динаміки соціальної мобільності соціальних груп двох типів – вертикальної і горизонтальної.

Упродовж останніх років у соціології спостерігається постійний інтерес до теоретичних концепцій, зосереджених на розв'язанні проблеми поєднання агента (тобто індивіда як суб'єкта дії) та соціальної структури. Розвиток зазначених підходів здійснений у рамках теорії соціальних систем – як репродукованих соціальних практик у працях Е. Гіденса, М. Арчера, П. Бурдьє, Д. Локвуда, Н. Музеліса, П. Штомпки та багатьох інших. У теорії комунікативної дії Ю. Хабермаса проблема соціальної компетентності знаходить потрактування в контекстах проблематики суб'єктно орієнтованої соціальної комунікації та стандартизації вимог сучасних транснаціональних корпоративних структур. Соціальна компетентність як чинник продуктивної взаємодії висновується дослідженням існуючих соціальних стереотипів в теоретичних основах інтерпретативної соціології Х. Абельса [1], позначаючи абрис інтегративного підходу до соціальної компетентності через поєднання розгляду соціальної взаємодії в інтеракції, ідентичності та презентації. Чинник соціальної компетентності актуалізується в концептах соціальної довіри П. Бурдьє та Ф. Фукуями як особливого соціального світу й поля взаємодії соціальних агентів та в соціологічних інтерпретаціях соціальних аспектів теорії людського капіталу Т. Шульца та Г. Беккера. Для нашої роботи важливим є положення П. Бурдьє щодо соціальних функцій соціальної компетентності особистості як чинника варіації раціональної поведінки індивіда та реалізації власних життєвих стратегій, щодо «компенсаційних» форм визнання з боку офіційних інститутів та її ролі символічного ресурсу, з яким пов'язується можливість інновацій, конструювання нових соціальних позицій.

Аналіз соціологічного теоретизування дає підстави стверджувати що:

1) соціальна компетентність особистості є продуктом її соціалізації і засвоєння притаманних спільноті соціокультурних традицій, норм, цінностей, символів та взірців індивідуальної і групової поведінки;

2) рівень соціальної компетентності індивідів у суспільстві залежить від індивідуального сприйняття норм, стандартів, вимог, сформованих під впливом їхнього персонального соціального оточення та становища в суспільстві (особливостей соціалізації в ранньому віці, освіти, професії, статків, цінностей, вподобань, життєвого досвіду, соціального статусу та адаптованості тощо);

3) різноманітні за економічними, професійними, статусними та іншими ознаками верстви суспільства мають відмінні умови розвитку і реалізації набутих у професійній і соціальній практиці соціальних компетентностей;

4) соціальна компетентність є чинником реалізації соціального потенціалу особистості в інтелектуальній, правовій, інформаційній, соціокультурній, галузево-професійній та побутовій сферах.

Ряд дослідників поняття «соціальна компетентність» тісно пов'язують із поняттям «професійна компетентність», під якими розуміють ключові і спеціальні знання та вміння, необхідні для здійснення певної професійної діяльності [7, с.18]. М. Пфаденгауер у роботі «Компетентність як якість соціальних дій» [17] розширює і поточнює основні соціологічні спрямування вивчення функціональних параметрів компетентності, зазначаючи недостатність розгляду параметрів відповідності/невідповідності зовнішнім соціально-професійним критеріям і обмеженням. На думку автора, соціальна компетентність у рамках соціології праці і професійних груп має орієнтуватися на оцінки успішності і ефективності суб'єкта та контексти чинників конкуренції, що дозволяє включаючи до її маркерів такі компоненти, як «здатність», «готовність», «відповідальність», і віднести до предмету соціології компетентності власне якість соціальних взаємодій.

У контекстах зв'язку компетенції і життєвого досвіду Р. Шютцайхель розглядає аспекти присвоєння компетенції і «довіри» (в установах і в професії): «Ми привласнюємо чийсь певну компетенцію, якщо в нас є впевненість у компетенціях цієї людини» [19]. Узагальнюючи різні форми компетентності та досвіду і зокрема самого досвіду як особливої форми компетентності фахівців і експертів, автор висновок, що компетентність і досвід у цілому – це звернення до певної форми здібностей; обидва вони споживають неявні знання і націлені на «контекстно-залежну дію і здатність вирішувати проблеми», визначаючи режими атрибуції знань і компетенції.

Компетентності як засіб репрезентації процесів «поєднання компетенції та ефективності» розглядає Х. Кноблаух у праці «Від компетенції до продуктивності. Соціологічні аспекти компетентності», де висновок потребує в соціологічних підходах до них, оскільки останні «в сучасних освітніх контекстах і інститутах, ... зазвичай не відображені інакше» [11]. Кноблаух також приділяє особливу увагу тому факту, що принаймні в інституційних контекстах продуктивність завжди виступає як певна сторона компетенції, в якій вона менше відноситься до суб'єктивних компетенцій, ніж до стандартизованих форм реалізації відповідної компетенції. Одним із головних завдань Х. Кноблаух вбачає привнесення соціальних нюансів у соціологічні інтерпретації економічної компетентності, а також її інструменталізації в різних соціальних і теоретичних контекстах з урахуванням точок зору й інтересів суб'єктів соціальної взаємодії.

Оскільки соціальна компетентність функціонально набуває ознак чиннику формування певного рівня і спрямування взаємин – переважання солідарності чи відчуження в певних суспільних групах, результатуючими універсальними та інваріантними формами вияву соціальних компетентностей можна розглядати:

1) координацію (узгодженість, злагодженість та передбачуваність поведінки індивідів);

2) кооперацію (плідну співпрацю індивідів задля досягнення спільної мети, творення корисних для групи та кожного її представника цінностей);

3) субординацію (відносини підлеглості та підпорядкування, що мають місце внаслідок нерівномірного доступу людей до знань, влади, інформації та інших життєвих засобів).

Реалізація соціальної компетентності через соціальну координацію, кооперацію та субординацію уможливорює сумісність та взаємне доповнення як дій індивідів, так і їхніх думок та відчужень (тобто появу соціальної солідарності). Відтак дослідження чинників виникнення, розвитку та реалізації соціальної компетентності особистості є компонентом з'ясування перспектив соціальної солідаризації та інтеграції значних суспільних верств.

У випадку розгляду процесу набуття соціальної компетентності як структурного елементу процесу соціалізації індивідів, мається на увазі процесуальність насамперед соціально-психологічного трибу, що зумовлює трансформацію особистісних компетенцій і компетентностей у часі, пов'язуючи вихідні, проміжні і кінцеві стани. У випадку підпорядкування видозмін соціальної структури свідомості індивіда інститутивним вимогам соціальні компетенції і компетентність як елементи процесу підпорядковуються каузальному типу (причинно-наслідкового) взаємозв'язку. Тобто практику реалізації компетенцій можна вважати чинником генези соціальної компетентності індивіда на основі соціального консенсусу, партнерства, солідарності або ідентичності. Соціологічна традиція, таким чином, орієнтує на інтерпретацію соціальної компетентності як прояву чинників сталого порядку, успішної включеності індивідів у соціум у вигляді раціоналізованих дій і

взаємодій, налагодженої міжособистісної комунікації в рамках великих або менших за розмірами груп і спільнот [1].

Оскільки ознакою сучасності проголошується підвищення стандартів взаємовідносин і розвитку соціальних середовищ, необхідна не тільки оцінка рівня «соціальності» цих відносин, а й перехід їх досліджень від режиму констатації і зіставлення галузевих і корпоративних стандартів до теоретично обґрунтованих і емпіричним шляхом виявлених у ході багатофакторного аналізу оцінки і обліку суб'єктної складової соціальних норм у професійному середовищі різних конкретних галузей. Соціологічні підходи до дослідження фахових груп рамках «морської соціології» засвідчують різноманітність підходів і різноманіття сфер активності людей на морі та пов'язаних із морем, певні проблеми з визначенням предмету морської соціології [10] та різні ракурси висвітлення проблем безпосередньо «людини моря» (seafarers), морської спільноти (seafaring communities), особливостей життя та роботи на морі, соціальних проблем зайнятості людей моря, специфіки їх виробничих відносин. Л. Янушевський зазначає актуальність методологічної систематизації всіх аспектів, виокремлення структури і рівнів дослідження соціально-професійних категорій морського господарства (економіки) як об'єктивними критеріями професійної діяльності, так і суб'єктивними (ментальними) характеристиками [13]. А. Матейко підставою для виокремлення соціологічних досліджень соціальних спільнот, члени яких працюють і живуть на морі [15], вважає те, що глибинна специфіка базових характеристик найбезпосереднішим чином стосується усталення в соціальних характеристиках професійних прошарків і спільнот, орієнтованих на професійну діяльність у морі не тільки ментального чинника їх соціальної свідомості, а утворення цілісного стержня цього особливого типу соціальності і психологічної культури поведінки особистості, що продукується історично специфікою виховання і професіоналізації вказаної професійної групи [16]. Суттєві обумови відбиті в науковій рефлексії щодо методологічного обґрунтування дослідження соціальних аспектів поведінки морських екіпажів, що впливають на їх розвиток як соціальних груп і задаються декількома специфічними чинниками: «особливим» характером умов праці; перебуванням морських фахівців в умовах відносної соціальної ізоляції (й у відриві від звичного берегового середовища); обмеженням перебування морських фахівців у рейсі визначеними термінами; особливостями управління колективом (субординація, статутна система відносин); нерозділеністю побутової та виробничої сфер життєдіяльності тощо [5].

У наборі соціологічних парадигм, що репрезентують різні сторони властивостей і особливостей соціальної взаємодії, в якій виявляється соціальна компетентність особистості, присутня і конфліктна парадигма, в якій примітною характеристикою є індивідуальні та колективні взаємодії що інтерпретуються в термінах впливу, втручання, підпорядкування, залежності тощо. Даний процес розкривається через інтерналізацію цінностей людиною у процесі соціалізації, а також через зовнішньо-примусовий вплив інституціональних цінностей. Тому сприйняття інституціонально-групових цінностей є умовою «абсолютної» інтеграції через формування статусу членства, який відображує рівень лояльності до інституційних механізмів контролю, а також демонструє нерівні діяльнісні можливості статусно-рольових позицій соціальних суб'єктів залежно від рівня сприйняття (відчуження) індивідами змісту контролюючих норм [8, с. 108].

Таким чином, соціальна компетентність фахівця в екстремальних умовах набуває ознак чинника якості і рівня соціального взаємообміну, сутність якого полягає в можливості вимагати від інших необхідних рішень, при цьому не нав'язувати їм цінності та не загрожувати згубними наслідками. Необхідність переконування суб'єкта спільної діяльності в доцільності нав'язаного рішення потребує обґрунтування дії в інтересах безпеки колективної соціальної системи, з якою обидва суб'єкти є солідарними.

Згідно зі стандартами системи підготовки, прийнятої в більшості країн світу, рівень підготовки спеціалістів для морської галузі має відповідати не тільки вимогам освітніх професійних програм, а й вимогам соціальних стандартів, відображеним низкою резолюцій міжнародних морських організацій. Із цією метою створений у 1995 році Міжнародний центр дослідження моряків (SIRC) спрямовує діяльність наукової спільноти на пошук чинників поліпшення життєдіяльності моряків, акцентуючи увагу на питаннях охорони здоров'я і безпеки праці, стимулювання більшого інтересу до розуміння моряків і їх життя, внесення позитивних змін у добробут моряків. Значущим напрямком, що дозволяє вносити необхідні корективи в соціальні аспекти функціонування морської галузі, є:

- 1) проведення незалежних, високоякісних досліджень у галузі життя моряків;
- 2) розробка тем, що стосуються актуальних аспектів галузевої соціальної сфери;
- 3) поширення інформації про результати досліджень у морський галузі та в академічному співтоваристві.

Подібного роду завдання ставиться і в програмних положеннях Морської доктрини України. Однак відсутність означеного узагальнення результатів міждисциплінарних напрацювань сьогодні стає завадою для достатньо коректного прогнозування подальших впливів соціальної складової

такого соціо-ментального чинника, яким є соціальна компетентність на формування фахівця в сучасних українських галузевих професійних закладах.

Висновки. Розглянуті в роботі теоретичні підходи до вивчення соціальної компетентності індивіда дозволяє висувати, що в сучасних умовах означена характеристика функціонально набуває ознак чиннику формування певного рівня і спрямування взаємин. Соціальна компетентність індивіда в значній мірі визначає легітимність соціального порядку всередині і поза полем діяльності професійних спільнот як суб'єктивно усвідомлена його законність, правочинність, обґрунтованість, прийнятність або виправданість у контекстах тих чи інших дій індивіда. Компетентність обумовлює ступінь вибірковості поведінки індивіда, слугує засобом подолання упереджень, розширення потенціалу його самореалізації та можливостей і ступеня надійності у взаємодії з іншими суб'єктами. Соціологічна наука в достатньо широкому спектрі підходів визначила напрямки типологізації соціальної компетентності як ресурсу суспільної взаємодії, дослідження зв'язків її функцій у структурі діяльності типологізованого об'єкту на рівні закономірностей, отримання конкретного наукового знання про механізми її функціонування і форми прояву для досягнення відповідних соціальних цілей у специфічних середовищних і соціальних умовах.

Разом із тим проблематика соціальної компетентності як ресурсу системи фахової підготовки вимагає вивчення особливостей функціонування суб'єктів трудової діяльності, зокрема пов'язаних із морською специфікою, виявлення функціональних зв'язків між різними рівнями функціонування системи підготовки та окреслення перспектив подальшого соціологічного супроводу. Ґрунтуючись на аналізі розглянутих вище соціологічних, міждисциплінарних і галузевих досліджень, вважаємо, що комплексне соціологічне дослідження соціальної компетентності в даних умовах дозволяє здійснити розробку її предметного поля в рамках спеціальної соціологічної субдисципліни та вдосконалити методiku соціологічної діагностики рівня соціальної компетентності для застосування в професійно-освітній практиці.

Література:

1. Абельс Х. Интеракция, идентификация, презентация: введение в интерпретативную социологию. СПб.: Алетей, 1999. 272 с.
2. Ковалев А.Д. Предисловие к: Гофман И. Укоренение деятельности в окружающем мире. Социологическое обозрение. 2002. Т. 2, № 2. С. 10–13.
3. Ксенофонтова Е., Пехова Н. Социология компетентности и модель компетенций как области научного и практического интереса. Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. 2014. № 1. С. 194.
4. Общество без доверия / Под редакцией Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. Киев: Институт социологии НАН Украины, 2014. 338 с.
5. Парохин, В.Н. Взаимоотношения командира с подчиненными на борту судна Текст. Морской транспорт, 1983. С. 2–18. (Сер. «Безопасность мореплавания: Экспресс-информ». Вып. 5 (155).
6. Парсонс Т. Общетеоретические проблемы социологии. Москва: Прогресс, 1965. С. 25–67.
7. Равен Д. Компетентность в современном обществе : выявление, развитие и реализация. Москва: Когито-Центр, 2002. 396 с.
8. Резнік В.С. Соціальний порядок, солідарність та відчуження. Проблеми розвитку соціологічної теорії: матеріали X Всеукр. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Теорії солідарності та конфлікту в поясненні сучасних соціальних процесів», 21-22 травня 2015 року (м. Київ) / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка [під заг. ред. Куценко О.Д., Судакова В.І]. К.: Логос, 2015. 156 с.
9. Сорокин П.А. Система социологии. М.: Астрель, 2008. 1003 с.
10. Fields of Studies. Index Specifications. University of Wales Institute of Science and Technology. University of Rhode Island Joint Index of Current Maritime Research. Cardiff, 1973.
11. Hubert Knoblauch. Von der Kompetenz zur Performanz. Wissenssoziologische Aspekte der Kompetenz. Soziologie der Kompetenz. VS Verlag für Sozialwissenschaften (Wiesbaden) 2010. 294 Seiten. P. 237.
12. Hutmacher W. Key competencies for Europe : [report of the symposium] / W. Hutmacher. Secondary education for Europe (Berne, 27-30 March 1996). Strasburg, 1997. P. 124.
13. Janiszewski L. Socjologiczne badania nad ludźmi morza. Studia Socjologiczne. 1971. № 4. S. 123–147.
14. Kim, Sung Ho. Max Weber. Stanford Encyclopaedia of Philosophy Craig J. Calhoun. Classical sociological theory. Wiley-Blackwell, 2002. P. 166.
15. Matejko Aleksander. Przydatność prakseologicznej aparatury pojęciowej dla poszczególnych dyscyplin naukowych: [praca zbiorowa]/ [aut.:] Tadeusz Kotarbiński [et al.] ; [Polska Akademia Nauk. Biuro Kształcenia i Doskonalenia Kadr Naukowych]. Wrocław [etc.]: Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1964. S. 61–124.

16. Matejko A. Socjologia ludzi morska. Tygodnik Morski. 1964. № 34. S. 36.
17. Michaela Pfadenhauer. Kompetenz als Qualität sozialen Handelns. Soziologie der Kompetenz. VS Verlag für Sozialwissenschaften (Wiesbaden) 2010. 294 Seiten. P. 154.
18. Rainer Schützeichel. Wissen, Handeln, Können. Über Kompetenzen, Expertise und epistemische Regime. Soziologie der Kompetenz. VS Verlag für Sozialwissenschaften (Wiesbaden) 2010. 294 Seiten. P. 182.
19. Thomas Kurtz. Der Kompetenzbegriff in der Soziologie. Soziologie der Kompetenz. VS Verlag für Sozialwissenschaften (Wiesbaden) 2010. P. 7–25.

НЕЗАВИСИМАЯ УКРАИНА В ГЕОПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ: ВЕХИ И АКЦЕНТЫ

Дембицкий С. С.,

кандидат социологических наук,

старший научный сотрудник отдела методологии и методов социологии

Института социологии Национальной академии наук Украины

В статье анализируются работы, сфокусированные на геополитической проблематике современной Украины. Благодаря этому автор выделяет ключевые темы, важные с точки зрения исследования геополитических ориентаций украинского населения. Содержательно статья разделена в соответствии с тремя большими периодами в истории современной Украины: с 1991 по 2004 (эра первых президентов), с 2004 по 2013 (между Оранжевой революцией и Революцией достоинства), с 2013 по сегодняшний день (европейский выбор и военный конфликт).

У статті аналізуються роботи, що сфокусовані на геополітичній проблематиці сучасної України. Завдяки цьому автор виділяє ключові теми, які є важливими з точки зору дослідження геополітичних орієнтацій українського населення. Змістовно стаття поділена відповідно до трьох великих періодів в історії сучасної України: з 1991 по 2004 (ера перших президентів), з 2004 по 2013 (між Помаранчевою революцією та Революцією гідності), з 2013 по сьогоднішній день (європейський вибір та військовий конфлікт).

The article analyzes research focused on the geopolitical problems of modern Ukraine. On this basis, the author highlights key topics that are important for studying of the geopolitical orientations of the Ukrainian's population. The content of article is divided according to three big periods in the history of modern Ukraine: from 1991 to 2004 (the era of the first presidents), from 2004 to 2013 (between the Orange Revolution and the Revolution of Dignity), from 2013 to the present day (European choice and military conflict).

Ключевые слова: геополитика, геополитические ориентации, Украина.

Постановка проблемы. Актуальность проблемы внешнеполитических ориентаций населения очень сложно переоценить, тем более, когда речь идет о такой стране, как Украина. И особенно когда речь о ней идет в нынешних условиях. Однако прежде чем говорить о внешнеполитических ориентациях (нас в первую очередь интересует специфика их фиксации или измерения социологическими средствами), необходимо обратиться к тому базису, на котором они выстраиваются, – к геополитической активности политических элит. Такая постановка вопроса неслучайна: как будет показано далее, обсуждение Украины в геополитическом контексте ведется преимущественно с фокусировкой на решениях и действиях политических элит Украины, США, Евросоюза и Российской Федерации.

Цель – анализ работ, сфокусированных на геополитической проблематике современной Украины.

Изложение основного материала. В нашем анализе мы также следуем этой логике: политические решения и действия всех релевантных участников геополитических процессов, в которые включено рассматриваемое государство, являются тем ключевым фактором, который оформляет внешнеполитические ориентации его населения. Следовательно, для определения ключевых тем, благодаря которым раскрываются внешнеполитические ориентации населения Украины, мы считаем необходимым обратиться к теме независимой Украины в геополитическом дискурсе. Последний условно можно разделить на англоязычный и украино-/русскоязычный. В данной работе мы остановимся на концептуальных положениях, представленных в англоязычных публикациях.

Публикации рассматриваются в хронологической последовательности для того, чтобы понять динамику представлений о геополитическом статусе и особенностях независимой Украины на протяжении ее новейшей истории. В некоторых случаях делается отступление от этого правила (например, когда публикации затрагивают одну и ту же тематику).

1991–2004: эра первых президентов

Для человека, открывшего тему геополитической роли независимой Украины на постсоветском пространстве, события, начавшиеся в Украине в 2014 году, вероятно, не были неожиданностью.

Речь, конечно же, идет о Збигневе Бжезинском, начавшем академическое рассмотрение этой темы в далеком 1996 году [5]. Не будет преувеличением то, что он точно определил основные точки напряжения между Российской Федерацией и Украиной, которые были и остаются сейчас ключевыми в развитии отношений между двумя странами.

В упомянутой работе Бжезинский говорит о критической роли Украины в геополитическом пространстве бывшего СССР. Прежде всего, автор упоминает о роли Л. Кравчука, принимавшего участие в Беловежском соглашении и настоявшем на «цивилизованном разводе» стран, входивших в состав Советского Союза, что в целом привело к тому формату СНГ, который существовал далее. Это, в свою очередь, повлекло за собой ряд глобальных изменений. Во-первых, существенно трансформировалось европейское геополитическое «уравнение», связанное с уменьшением мощи России. По мнению Бжезинского, независимый статус Украины обеспечил безопасность Польши, Румынии и Турции. Во-вторых, концепция СНГ была основана на кооперации ради защиты безопасности независимых государств, а не построении интегрированной общности, что, опять-таки, могло «подстегнуть» имперские амбиции России. Наконец, независимость Украины была важна для нашего «большого брата» самого по себе, так как ставила его перед фундаментальным вопросом самоопределения: «Что такое Россия?». Фактически реакция элит Российской Федерации на геополитическое самоопределение Украины и является показателем того, можно ли считать Россию европейским государством.

Далее Бжезинский указывает на тревожный момент, заключающийся в позиции России по поводу Чечни, ставшей ареной кровопролитной войны. Для Украины этот момент был символичен, поскольку сигнализировал принципиальную позицию части российского политикума относительно ряда территорий, важных для него. В число последних входил и Крым (в особенности Севастополь). Он открыто рассматривался рядом влиятельных российских политиков как точка столкновения интересов России и НАТО. А поскольку Бжезинский видел Украину неотъемлемой частью Центральной Европы, что предполагало дальнейшее движение первой в сторону Северо-атлантического альянса, ситуация виделась ему потенциально взрывоопасной.

Что говорил Бжезинский о геополитическом будущем Украины? Прежде всего, он видел Украину частью западного мира. Поэтому считал правильным укрепление связей между Украиной и Польшей, а через Польшу – с Германией. Также необходимым он считал налаживание сотрудничества с Румынией и Турцией, оптимизацию экономического взаимодействия с Россией, а также начало конструктивного диалога с Азербайджаном и Узбекистаном для обеспечения геополитического плюрализма.

Ситуация в Крыму как важная геополитическая для Украины проблема была детально проанализирована в статье Джейн Доусон [7]. Поскольку первая половина 90-х годов прошла на полуострове под знаком напряженных политических конфликтов ненасильственного характера, автор заинтересовалась особенностью трех политических расколов в Крыму: этнического, идеологического и геополитического – с тем, чтобы понять, как удалось сохранить мирный характер политической борьбы в автономии.

Несмотря на активные действия пророссийских сил, направленные на усиление указанных расколов, их политическая активность, первоначально получившая широкую поддержку среди избирателей, в итоге завершилась коллапсом, который расчистил путь к успеху центристским проукраинским силам.

Доусон указывает, что первоначальный успех связан, по сути, с тремя факторами: экономическими успехами Российской Федерации на фоне экономического кризиса в Украине, успехом идеологической и геополитической пропаганды пророссийских сил на полуострове, а также успехом их обращения к языковому вопросу. Фактически первоочередная проблема заключалась в тяжелом экономическом положении населения полуострова, а идеологическое и геополитическое обоснование необходимости воссоединения с Россией было лишь красивым поводом для присоединения к более успешному соседу. Кроме того, учитывая подавляющую распространенность на полуострове русского языка, языковой вопрос всегда был здесь чувствительной темой, особенно в контексте широко распространенных на материковой части Украины националистических лозунгов в тот период.

Коллапс же произошел как вследствие ошибочной стратегии, так и в результате внутренних и внешних противоречий в пророссийском движении. Ошибочность стратегии заключалась в акценте на этническом расколе между русскими и украинцами в Крыму. Вместе с тем ассимиляция этих двух групп на полуострове была настолько сильной, что разделения между русскими и украинцами на самом деле не существовало. Люди ждали экономических улучшений, а не актуализации этнического вопроса. Усугубил ситуацию конфликт внутри пророссийских сил – между президентом АРК и ее парламентом. Довершила фиаско позиция политических элит Российской Федерации, которая была занята Чеченской войной, что делало практически невозможным ввязывание в еще один серьезный конфликт.

В результате политическим элитам полуострова (в том числе и «с благословения» международной общественности) пришлось решать этот конфликт один на один с политическими элитами материковой Украины, что в результате ряда компромиссов привело к принятию новой конституции АРК в 1996 году, а также отмене президентской должности в автономии.

Не обходит стороной Доусон и крымско-татарский вопрос, несмотря на его вторичность в рамках политической борьбы на полуострове в первой половине 90-х годов. Так, автор говорит о напряженности между двумя политическими силами среди крымских татар – Организацией крымско-татарского национального движения (ОКТНД) / Меджлисом и Национальным движением крымских татар, среди которых для первых приоритетным был этнический вопрос (в частности восстановление на этой основе крымско-татарской государственности), для вторых – интеграция в рамках существующей политической системы (это направление часто обвинялось в пророссийских симпатиях). Кроме того, указывается на высокий мобилизационный потенциал протестного движения в этой этнической группе, что логически вело к предположению о возможном этническом противостоянии в дальнейшем. Однако напряжение на этом направлении снималось благодаря ориентации ОКТНД / Меджлиса на сотрудничество с центральными органами власти Украины.

Первые итоги политического и геополитического курса Украины в 90-х годах подвел Доминик Арэл [3]. Понимая сложность геополитического положения Украины между востоком и западом, он акцентирует внимание на тех аспектах государственного управления, которые усложняют геополитическое положение нашей страны (центральной фигурой анализ при этом выступил второй президент Украины – Леонид Кучма). К таким он относит следующие:

1) отсутствие экономических реформ, которые бы отвечали минимальным критериям эффективности, что проявилось в провальной монетарной политике, неэффективной приватизации, невыполнении кредитных обязательств перед западными партнерами;

2) очевидная (при том с одобрения президента) слабость и неэффективность правительства, открывающая возможность «паразитического» использования ценных ресурсов властными группами, а также другим проявлениям коррупции;

3) «заигрывание» с языковыми и геополитическими предпочтениями электората исключительно в целях получения власти; дальнейшая замена предвыборных лозунгов диаметрально противоположными политическими решениями;

4) отсутствие решения проблемы энергетической зависимости от Российской Федерации, отягощенной коррупционным использованием газотранспортной системы Украины благодаря ее безальтернативности для России на тот момент;

5) нежелание участвовать в строительстве взаимовыгодных экономических отношений в рамках СНГ;

6) противоречие между декларируемыми европейскими устремлениями элит Украины и их нежеланием/неспособностью обеспечить достижение минимально необходимых для этого экономических показателей;

7) отсутствие эффективной языковой политики;

8) клановость политических элит, которые ведут борьбу, в которой главный принцип гласит, что «победитель получает все».

В итоге автор делает вывод о том, что в геополитическом смысле Украине придется балансировать между востоком и западом, русским и украинским. А для успешного решения этой задачи необходима стабильная экономическая среда. В заключение Д. Арэл отмечает, что несмотря на широко распространенное мнение про обусловленность нестабильности Украины действиями России, ее (нестабильности) главная причина, скорее всего, заключается во внутривнутриполитических решениях украинских элит.

Михаил Молчанов [20] обращается к проблеме национализма в посткоммунистических странах как властному ресурсу (с фокусировкой на России и Украине). По его мнению, посткоммунистический национализм отличается от его более ранних типов. Это связано с тем, что он используется не для консолидации общества или создания новой идентичности, а для борьбы за ресурсы, превратившие аморфные демократические движения в борьбу за независимость.

Несмотря на то, что посткоммунистический национализм принято связывать с этнической или этно-политической привязанностью, автор считает, что его корни следует искать в более сложных наложениях политики, экономики и международных отношений (а значит, и геополитическом статусе и амбициях). В этом смысле национализм превращается в инструмент политических элит тех или иных стран. Конфигурация внутренних и международных факторов может вести, по мнению Молчанова, к одной из трех стратегий мобилизации национализма: оборонительной, селективной и эмулятивной.

Оборонительный национализм возникает на фоне воспринимаемых угроз существованию нации или воспринимаемых возможностей для национального возвышения. Очевидно, что такого рода национализм на постсоветском пространстве воспроизводится в Российской Федерации.

В свою очередь, селективный национализм характерен для группы государств, составляющих так называемый «защитный пояс» (например, страны Балтии) между Западом и его геополитическими «другими». Селективный национализм может реализовываться с помощью самых разноо-

бразных стратегий, однако его основополагающим принципом является прозападная ориентация, которая, в свою очередь, базируется на всесторонней поддержке со стороны западных государств.

Наконец, эмулятивный национализм используется в государствах, которые возникли, прежде всего, благодаря распаду СССР. Их естественный или исторический национализм слаб или мало-развит, что выдвигает на первый план необходимость конструирования релевантных кодов и практик, призванных обозначить геополитическую позицию молодого независимого государства (к таким автор относит страны Центральной Азии).

Что касается Украины, то Молчанов говорит, что в данном случае наблюдается селективный национализм, позволяющий извлекать выгоду из важного геополитического положения страны между Россией и Западом. Также украинские элиты сталкиваются и с необходимостью использования эмулятивного национализма, поскольку границы современной Украины были оформлены в советский период, что сказалось на усилении культурной и политической гетерогенности нашего общества.

То, как различные страны СНГ выстраивают свои внешнеполитические стратегии в ответ на геополитические амбиции Российской Федерации, детально проанализировано в работах Тараса Кузьо [13; 16]. В них он опирается на типологию внешней политики в различных странах СНГ. Используя дихотомии «прагматизм-радикализм» и «западничество-славянофильство», Т. Кузьо выделил четыре внешнеполитические ориентации: радикальное западничество (членство в НАТО и ЕС), прозападная нейтральность (двухсторонние отношения в рамках СНГ с акцентом на экономической кооперации), провосточная нейтральность (экономико-политическая интеграция в рамках СНГ), Российско-Белорусский союз (экономический, политический, военный союз). К первой группе относятся страны Балтии, ко второй – ГУАМ (Грузия, Украина, Узбекистан, Азербайджан, Молдова), к третьей – Россия, Казахстан, Киргизия, Таджикистан, Армения, к четвертой – Белоруссия.

Главная же цель указанных работ – показать роль ГУАМ-а в создании того, что З. Бжезинский назвал геополитическим плюрализмом. Так, благодаря созданию ГУАМА входящие в него страны должны были получить больше возможностей для того, чтобы говорить с Россией на равных. Это, в свою очередь, должно было способствовать дальнейшей демократизации в регионе.

В дальнейшем Т. Кузьо обратился к теме идентичности как фактору построения национального государства в Украине [14]. При этом он акцентирует внимание на активности политических элит в Украине и том, как они определяют «других» во внешнеполитическом пространстве. Автор подчеркивает тот факт, что историческая и культурная близость России значительно актуализирует необходимость осмысления нашей несхожести (то есть правильного понимания «других»). В противном случае Украина рискует своей национальной идентичностью.

В середине украинского политикума Т. Кузьо выделяет четыре влиятельные группы: правые националисты, правоцентристы, центристы и левые. Правые националисты видят всех русских (и внутри, и за пределами страны) в качестве «других», в то время как левые видят «другими» страны Запада. Правые центристы поддерживают гражданскую модель национального государства и, соответственно, включают в него тех русских, которые являются гражданами Украины. При этом правоцентристы солидарны с правыми националистами относительно негативной оценки имперского и советского наследия, а также отнесения к «другим» русских за пределами Украины. Центристы, напротив, находят в советской истории как положительные, так и отрицательные моменты, но разделяют общее с правоцентристами мнение о русских в качестве «своих» или «чужих» в зависимости от их гражданского статуса.

Также Кузьо указывает, что культурная и языковая близость славянских этносов (украинцев, белоруссов и русских) делает вопрос национальных идентичностей более, а не менее конфликтным, поскольку более влиятельные государства могут делать попытки навязать менее влиятельным свое понимание этой проблемы.

Тему национальной идентичности автор дополняет в своей более поздней работе, посвященной школам истории Украины. К таким автор относит советскую, русофильскую, украинофильскую и восточно-славянскую [15]. Важность данной темы связана с тем, что способ конструирования национальной истории оказывает существенное влияние на специфику оформления образа «других», а значит, делает ее не только важным инструментом оформления идентичности, но и государственной политики (внутренней и внешней). Кузьо делает вывод о доминировании украинофильской школы, что обеспечивает хорошую историческую базу для понимания себя в качестве европейской нацией в противоположность России, находящейся за пределами Европы.

Языковой аспект формирования национальной идентичности в Украине проанализирован Татьяной Журженко [30]. Оценивая позицию влиятельных геополитических соседей (Европейский союз и Российская Федерация) по языковым вопросам, она приходит к выводу о перспективности ориентации на построение гражданского национального государства и, соответственно, решении языковых проблем в контексте мультикультурализма. Автор считает, что несмотря на фактический билингвизм в Украине (за исключением западного региона), для большинства русскоговорящих граждан (как русских, так и украинцев) вопрос языка не является приоритетной политической

проблемой. Это, в свою очередь, существенно ослабляет возможности России по внедрению языкового «раскола» в политическую жизнь украинского государства.

Похожие мысли высказывает и Виктор Степаненко [25]. В частности, он говорит о том, что высокая схожесть двух основных языков в Украине потенциально ведет к возможности общенационального диалога и взаимной толерантности, позволяющих избежать межэтнических конфликтов. При этом Степаненко говорит, что выбор между моделью этнического и гражданского национального государства является открытой задачей, которая ждет своего решения со стороны политических элит в Украине.

В преддверии президентских выборов 2004 года и последующей «Оранжевой революции» Т. Кузьо обратился к теме периодизации отношений Украины с Западом [17]. Так, он выделил три этапа: отсутствие интереса со стороны Запада (1991–1994), сотрудничество (1995–1999) и разочарование (с 2000). При этом ключевая часть статьи посвящена обеспокоенности Запада по поводу президентства Л. Кучмы, а также результатов предстоящих выборов, в которых, как полагает автор, честную победу мог одержать только В. Ющенко (при этом автор ссылается на стабильно высокий рейтинг указанного кандидата). Следует также указать на важное замечание автора статьи, согласно которому характер отношений Запада с Украиной выстраивается в контексте характера его отношений с Российской Федерацией.

Тема внутренних усилий украинского политикума на региональном уровне, направленных на сближение с Европейским союзом, поднимается в статьях Т. Журженко [28; 29]. Она указывает на особый геополитический статус регионов, граничащих с Россией (в качестве примера используется Слобожанщина). Главная причина обращения именно к ним – наличие трансграничной кооперации, имеющей исторические корни. Фактически, если статус самих границ Украины рассматривается элитами Российской Федерации нейтрально, то приграничные территории оцениваются ими как находящиеся в сфере их интереса. Таким образом, общее геополитическое сознание в таких регионах имеет двойную важность: для оформления европейского будущего Украины необходим сдвиг акцентов от трансграничной кооперации с Россией к осознанию факта принадлежности к европейскому пространству в качестве ее пограничной зоны.

2004–2013: между Оранжевой революцией и Революцией достоинства

Оранжевая революция стала новой точкой отсчета для Украины относительно ее геополитических перспектив. Детальные результаты анализа соответствующих исходных условий представлены в отчете Исследовательской службы конгресса США под авторством Стивена Вохрела [27]. На пятнадцати страницах компактно изложены основные геополитические аспекты внутренней и внешней жизни Украины. Так, рассматриваются перспективы трехсторонних отношений Евросоюза, Украины и Российской Федерации с учетом политических целей нового Президента – В. Ющенко. При этом внимание уделено как новым взаимовыгодным возможностям, так и точкам напряжения в отношениях между указанными сторонами. Отдельно сказано о внутренней сложности Украины: языковой дилемме, различных внешнеполитических устремлениях граждан страны, все еще низком уровне поддержке идеи вступления в НАТО. Планы о сотрудничестве с Североатлантическим Альянсом проанализированы и на уровне деятельности государственных институтов. Рассматриваются новые экономические возможности Украины благодаря вступлению в ВТО, а также инструменты расширения энергетической независимости в рамках деятельности ГУАМ. Указаны возможные действия поддержки со стороны США. Уже в следующем году С. Вохрел в соавторстве с Джимом Николом [22] представили отчет, посвященный газовому конфликту между Украиной и Россией, начавшегося после повышения цен на энергоносители со стороны Газпрома.

Геополитические ориентации украинского политикума были проанализированы Вячеславом Никулиным и Наталией Селютиной [23]. В фокусе их интереса оказалась активность политических элит в рамках первых парламентских выборов после Оранжевой революции (предвыборные утверждения, выступления и публикации). Результаты анализа показали, что несмотря на общую прагматическую ориентацию, заключающуюся в понимании важности многовекторности внешнеполитического сотрудничества, общая картина достаточно неоднородна. Так, представители Коммунистической партии Украины демонстрировали наиболее провосточную позицию, Партии регионов и Социалистической партии Украины – умеренно провосточную, Блока Юлии Тимошенко – прозападную, Народного союза «Наша Украина» – наиболее прозападную.

Переход от позиции, в которой Украина балансирует между востоком и западом, к провозглашению нового цивилизационного выбора Украины в пользу Европы при президенте А. Ющенко фиксируется в работе Рилки Драгневой и Антонеты Димитровой [9]. По мнению авторов это было удачным решением, необходимым для начала модернизации внутри страны, направленной на дальнейшую европейскую интеграцию. Кроме того, Р. Драгнева и А. Димитрова фиксируют конфликтные и неконфликтные аспекты внешнеэкономической деятельности Украины, когда речь заходит об одновременном сотрудничестве в рамках Европейской экономической зоны, с одной стороны, и СНГ – с другой.

Однако, в более поздних работах [19; 11] тема цивилизационного выбора сменяется анализом внутривластного фиаско в Украине (речь идет о противостоянии В. Ющенко и Ю. Тимошенко), перечеркнувшего надежды как на реальное сближение с Европейским союзом, так и на вступление в НАТО. Это, в свою очередь, оставило Украину «подвешенной» между Западом и Востоком, а также предоставило хорошие возможности для России по влиянию на ситуацию в Украине.

Уже после президентских выборов в 2010 году возвращение геополитики в Центральной Европе в привязке к России и Украине провозгласил эксперт корпорации RAND Стефен Лераби [18]. Следуя логике, заданной З. Бжезинским, С. Лераби называет Украину ключевой с точки зрения геополитики страной, которая открывает России путь к статусу Евразийской империи.

В этом контексте рассматривается Оранжевая революция как важный поворотный момент, негативно сказывающийся на вероятности реализации имперских амбиций Российской Федерации. Вместе с тем автор хорошо осведомлен о внутренних политических противоречиях между премьером Ю. Тимошенко и третьим президентом Украины – В. Ющенко, повлекших за собой победу на президентских выборах 2010 года В. Януковича. Последний оценивается С. Лераби как умеренно пророссийский политик, сдерживаемый внутренней политической неоднородностью Партии регионов (речь идет прежде всего об олигархах). Далее внимание уделяется четырем ключевым аспектам геополитических взаимоотношений между Украиной и Россией: энергетическим потокам, Черноморскому флоту, статусу Севастополя, крымскому вопросу, НАТО и Европейскому союзу.

Энергетический вопрос, впервые громко заявивший о себе в 2006 году, повторился в 2009. Факторами его возникновения можно назвать экономическое давление России на Украину, безальтернативность маршрута поставки газа в Европу на тот период, а также репутационные потери Газпрома.

Дислокация Черноморского флота РФ оценивается автором в качестве важного геополитического инструмента России. В частности, он обращается к Российско-грузинскому конфликту, в процессе которого Черноморский флот отбыл к берегам Грузии для ведения военных действий. Дальнейшие протесты руководства Украины относительно его возвращения в Севастополь не дали никаких результатов.

Подчеркивается историко-символический статус Севастополя как российского города, к которому обращаются отдельные российские политики. В целом С. Лераби оценивает Севастополь в качестве фактора возможных острых конфликтов между Украиной и Россией.

Схожим потенциалом наделена и вся Автономная республика Крым, уже становившаяся плацдармом развития сепаратистских настроений в Украине. В целом такого рода настроения, инспирированные в том числе и извне, являются дополнительным инструментом давления России на Украину.

Наконец, сближение Украины с Европейским союзом и НАТО в последние годы также создает потенциал напряженности между двумя странами. При этом автор указывает, что Украина находится в ситуации отсутствия четких перспектив как по одному, так и по другому направлению сотрудничества. Также высказывается мысль, что военная интервенция со стороны России в сложившемся контексте маловероятна, а вот попытки показать экономическую и политическую несостоятельность Украины перед западными партнерами – более вероятный вариант развития событий. Важно отметить, что в завершении геополитического анализа положения Украины С. Лераби говорит о главной внутренней слабости Украины, которая может быть использована Россией, – внутренней разделенности украинского общества.

Детальный анализ трехсторонних отношений в сфере энергетики между Россией, Украиной и Европейским союзом в этот период, представлен в статье Елены Кропатчевой [12]. В своем анализе она называет их геополитическими энергетическими играми, в которые включено множество участников как на уровне государственных институтов, так и на уровне бизнес-структур. Е. Кропатчева говорит о том, что в зависимости от обстоятельств можно наблюдать временный союз любых двух сторон этого политико-экономического треугольника в ущерб интересам третьей. И несмотря на высокие издержки такой игры для всех участников, она имеет перманентный характер. Для России и Европейского союза приоритетным направлением является диверсификация соответственно экспорта и импорта энергоресурсов, а для Украины – сохранение статуса транзитного государства. При этом, в условиях известной интенсивности партнерских отношений между Россией и Европейским союзом в энергетической сфере, политико-экономическая интеграция с Украиной (открывающая косвенный или прямой контроль над ее газотранспортной системой) является как для Российской Федерации, так и для Евросоюза, важным результатом в игре с нулевой суммой.

Интересен взгляд автора на внутренние особенности сторон этой геоэнергетической игры. Так, в России государственные институты и бизнес-структуры в высшей степени взаимосвязаны, Украина предстает в виде «черного ящика» ввиду высокой конфликтности ее внутривластной жизни (речь идет о ключевых силах, ведущих борьбу за власть), Европейский союз (и на уровне институтов, и на уровне стран-участниц) также можно назвать неоднородным внутри, но уже в контексте определения приоритетности тех или иных диверсификационных проектов.

В рамки такой картины хорошо укладывается оценка автором президентских выборов 2010 года. Она говорит о том, что, в отличие от 2004, года ни Россия, ни Европейский союз не имели «своего» кандидата, поскольку каждый из претендентов на президентское кресло занимали приблизительно одинаковую позицию относительно решения проблем в сфере внешней политики. В результате это привело к ослаблению внимания Европы к Украине, что, среди прочего, вылилось в принятие противоречивых Харьковских соглашений, согласно которым Украина получила 30% скидку на российский газ, а взамен обязалась пролонгировать возможность пребывания Черноморского флота в Крыму на период от 25 до 30 лет (ни Европейский союз, ни США не сделали критических замечаний на этот счет). С другой стороны, правительство нового президента взяло курс на евроинтеграцию, в том числе и относительно планов по модернизации газотранспортной системы. Следовательно, главным принципом внешней политики Украины при новом президенте стала знакомая всем многовекторность.

В преддверии самого большого кризиса в истории независимой Украины Аттила Вираг обращается к культурному и геополитическому измерению строительства нации в Украине [26]. Автор указывает на то, что Украина принадлежит к тем молодым странам, в которых демократизация и построение нации начались приблизительно одновременно. Как и многие другие аналитики, он указывает, что этот процесс отягощается наличием противоречащих друг другу идентичностей внутри страны. Более того, такой идейной противоречивости содействуют политические элиты, рассматривающие конкретные идентичности в качестве инструмента достижения своих целей.

Несмотря на возможность цивилизованного решения проблемы идейного деления внутри страны по линии «восток-запад» в принципе, А. Вираг считает что в ближайшей перспективе внутриполитическая поляризация будет лишь нарастать. Это, в свою очередь, негативно скажется на формулировке национальных целей и интересов, поскольку для этого необходимо наличие непротиворечивой национальной идентичности. Вместо этого в Украине отчетливо видны интересы различных клановых групп.

В итоге отличительными особенностями национального строительства в Украине А. Вираг видит следующие: 1) существование двух разновидностей исторической памяти (восточная и западная), оказывающее на него отрицательный эффект; 2) заинтересованность властных элит в закреплении такой разделенности; 3) отсутствие в Украине национальной концепции, направленной на достижение национального примирения; 4) слабая оформленность мифов, лежащих в основании различных идентичностей (что в целом смягчает конфликты на почве исторических предрассудков).

Весьма интересны и прогнозы автора. Так, трудности экономического характера, на его взгляд, будут вытеснять конфликты на культурной почве. При этом, несмотря на нерешенность проблем, связанных с национальной идентичностью, для перехода соответствующих конфликтов в горячую фазу (например, по типу гражданской войны) лишь угроз внутри страны недостаточно.

Дальнейший всплеск интереса к украинскому вопросу в контексте геополитики связан с конфликтом между Россией и Украиной, последовавшим после победы Революции достоинства в 2014 году.

2013 – сегодняшние дни: европейский выбор и военный конфликт

Девид Кадьер обращается к украинскому кризису в контексте противоборства Европейского союза и России за геополитическое и экономическое влияние в странах, которые входят в зону так называемого общего соседства [6]. В числе этих стран Украина имеет ключевое значение.

Со стороны Европейского союза внедряется инициатива под названием «Политика европейского соседства» (European Neighbourhood Policy), главным мотивом запуска которой были геополитические соображения: стабилизация Европейской периферии, а также установление внешней политики ЕС после расширения. В центре такой политики – стремление к стабильности, которая, тем не менее, достигается без членства в самом ЕС. Отдельная позиция характерна для стран Центральной Европы, которые рассматривают политику европейского соседства, в первую очередь, в качестве инструмента ослабления влияния России в регионе.

Поскольку Россия видела в такой внешнеполитической активности ЕС угрозу своим интересам (в первую очередь, политико-военным, что стало очевидным после внезапной аннексии Крыма), ею была предложена альтернативная геополитическая инициатива – «Евразийский таможенный союз», запущенная в 2010 году, а также анонсирован «Евразийский экономический союз» (старт намечался на 2015 год). При этом первоначально акцент делался не на политической или исторической целесообразности, а на перспективах модернизации и экономических выгодах для региона в целом.

Д. Кадьер указывает, что традиционное рассмотрение этих альтернативных схем регионализации в качестве ключевых факторов геополитической ориентации Украины является слишком сильным упрощением. Понять их противоборство можно, лишь учитывая такой опосредующий комплекс переменных, как экономические и политические интересы элит внутри самой Украины. В этом смысле решение В. Януковича о выходе из процесса заключения ассоциации с ЕС было

продиктовано, прежде всего, его оценкой экономической ситуации и перспектив переизбрания, а не степенью лояльности к России или ЕС.

Подводя итоги, автор приходит к выводу о том, что меры жесткой политики со стороны России указывают на ее проигрыш в геополитическом противостоянии альтернативных схем регионализации.

Более радикально о ситуации в Украине высказывается Реин Мюллерсон, называя нашу страну жертвой геополитики [21]. Он считает, что операция НАТО в Косово, вторжение в Ирак, военный конфликт между Россией и Грузией, а теперь и между Россией и Украиной, демонстрируют международное право и мораль в качестве геополитических инструментов. Автор считает, что если во время холодной войны речь шла о противостоянии капитализма и коммунизма, то теперь – о противостоянии однополярного и многополярного видения мира. Причем это соперничество не идеологическое, а геополитическое, в котором идеология, мораль и закон используются в качестве средств в борьбе за конструирование грядущей действительности. Автор приходит к выводу, что вследствие высокой сложности сегодняшнего мира ни одна из моделей (иудео-христианская, англосаксонская, конфуцианская, мусульманская или даже светская либерально-демократическая) не может стать доминирующей. Более того, их борьба ведет лишь к бесконечным конфликтам.

К оценке конкурирующего объяснения в виде концепции столкновения цивилизаций С. Хантингтона обращается Борис Барканов [4]. Несмотря на ее первоначальную привлекательность, автор приходит к выводу, что религиозная картина в Украине не подтверждает данную концепцию, поскольку раскол между униатами и православными значительно менее важен (особенно в контексте событий Евромайдана), чем кластеры таких объяснительных факторов, как языковые практики, национальность и геополитические предпочтения. Это, в свою очередь, ведет к необходимости признания столкновения не цивилизаций, а геополитических игроков (в данном случае России и Запада), обращающихся в Украине к различным геополитическим идентичностям.

При этом, в отличие от предыдущих прецедентов противостояния, данный случай характеризуется большей остротой и опасностью (аннексия Крыма, провал деэскалации развивающегося конфликта между Россией и Украиной на международных встречах весной 2014 года, дальнейший вооруженный конфликт на востоке Украины, в том числе повлекший трагедию с малазийским Боингом, беспрецедентные экономические санкции в отношении России). Таким образом, то, что было конкуренцией геополитических проектов регионализации, переросло в очень напряженную дилемму региональной безопасности.

Оценка роли действий Российской Федерации для демократизации в Украине и Грузии представлена в работе Лауры Делкур и Катарини Волчук [8]. Статья разворачивается вокруг вопроса о том, следует ли оценивать эту роль в качестве барьера или, наоборот, усилителя демократизации (проявлениями которой выступают три демократических революции в Грузии и Украине).

Авторы приходят к выводу, что несмотря на преобладания внутренних причин демократизации (давление масс и соперничество между национальными элитами) над внешними (усилия Европейского союза и США), Россия проинтерпретировала соответствующие процессы как результат вмешательства Запада, на который она должна дать симметричный ответ.

По мнению Л. Делкур и К. Волчук, аннексия Крыма и последовавшая за ней военная агрессия на востоке Украины, а также те последствия, которые они повлекли как на международном, так и на уровне отдельных государств позволяют сделать четыре вывода.

Во-первых, геополитические интересы авторитарных сил, а не страх перед распространением демократизации, являются главной причиной их борьбы за влияние в странах, которые включаются ими в сферу своих интересов. Так, именно усиление связей между Украиной и Грузией, с одной стороны, а также их общее сближение с западными структурами привели к ответным действиям России.

Во-вторых, даже когда продвижение и поддержка демократии со стороны западных партнеров является слабой и иллюзорной в странах, находящихся в поле интересов Российской Федерации, последняя оценивает такие действия в качестве неприемлемых. Поэтому события, свидетельствующие о демократическом прогрессе (какими бы незначительными они не были на самом деле), могут быть проинтерпретированы в качестве вмешательства Запада и вести к ответной активности.

Третий вывод касается механизмов, используемых авторитарными игроками для противодействия продвижению демократии. Авторитарные силы противодействуют демократизации посредством усиления авторитарных групп в соседних странах. Поддержка соответствующих элит с помощью политических, экономических, а также средств безопасности, является наиболее простым и эффективным способом продвижения своих интересов. В то же время, при замене авторитарных элит в этих странах прозападными, а значит, дальнейшей невозможности использования соответствующей стратегии, в ход идет широкий спектр инструментов: от экономического и политического давления до принуждения и военной силы, которые используются по собственному усмотрению. Готовность действовать таким образом стала неожиданностью для групп, продвигающих демократию.

Наконец, эффекты от действия авторитарных сил в отношении успехов демократизации в других странах заслуживают пристального внимания. Так, подрывая чужую государственность и нарушая территориальную целостность, авторитарные силы в действительности добиваются обратного – толкают соответствующие страны в сторону Запада, а значит, способствуют дальнейшей демократизации.

Майкл Джентайл является одним из немногих авторов, которые обращаются не к макроуровню геополитических процессов, а к геополитическим ориентациям населения, в данном случае – на востоке Украины [10]. В качестве эмпирической базы использовались результаты опроса в Луганске (N = 4000), которые были получены в конце 2013 года. Данные собирались уже в процессе нараставшего политического кризиса, связанного с отказом В. Януковича подписать ассоциацию с Европейским союзом.

Для фиксации геополитических ориентаций использовался следующий вопрос: «На Ваш взгляд, было бы хорошо для Украины стать членом НАТО и ЕС?» (1 – «Да, и НАТО и ЕС»; 2 – «Только НАТО»; 3 – «Только ЕС»; 4 – «Нет»; 5 – «Не знаю»). Далее результаты перекодировались. Первые три альтернативы рассматривались в качестве западных геополитических ориентаций, четвертая – восточной (прорусской/советской), пятая – промежуточной категории. Так, автор считает, что в основном варианта ответа «Не знаю» может лежать целый набор детерминант: плохая проинформированность, сложность в выражении своей позиции при хорошей проинформированности, желание уйти от ответа на сенситивный вопрос.

В качестве независимых переменных использовался набор демографических (возраст и пол), социоэкономических (уровень образования респондента, наличие высшего образования у родителей респондента, статус занятости), социокультурных (самооценка этнической принадлежности, навыки владения английским языком, установки в отношении гомосексуализма, общая удовлетворенность жизнью) и ситуационных индикаторов (ориентировочное место жительства в городе). Поскольку зависимая переменная является номинальной, для анализа использовалась множественная логистическая регрессия.

Результаты анализа показали, что прозападные геополитические ориентации характерны в большей мере для более молодых, нерусских (но включающих другие этнические меньшинства), хорошо образованных, более толерантных в отношении секс-меньшинств, более удовлетворенных жизнью и в лучшей мере владеющих английским языком респондентов. Соответственно, респонденты с провосточными установками характеризуются противоположными показателями по указанным характеристикам. При этом М. Джентайл указывает на то, что Луганск – это еще не восток Украины, а восток Украины – не Украина в целом. Соответственно, к полученным результатам надо подходить с известной степенью осторожности.

Еще одно исследование на основании кросс-секционного дизайна представлено Джоном Олоклином, Джерардом Тоалом и Владимиром Колосовым, обращающимся к такому информационно-идеологическому феномену, как «Новороссия» [24], в контексте его активного использования российскими СМИ в 2014 году. Главная цель их исследования – определить, является ли он тем основанием, на котором можно выстроить геополитический сепаратизм в Украине. Для ее достижения ими был организован репрезентативный опрос (N = 2033) в шести областях Украины: Харьковской, Днепропетровской, Одесской, Николаевской, Херсонской и Запорожской (опрос проводился в декабре 2014 года). Анкета включала около 140 вопросов, которые можно разделить на три широкие группы: демографические вопросы, вопросы на геополитическую тематику, а также вопросы об установках относительно специфических тем локального характера.

Что касается такого информационно-идеологического явления, как «Новороссия», было задано три вопроса: 1) «Является ли Новороссия мифом или историческим фактом?»; 2) «Может ли этот исторический факт быть использован в качестве основания для отделения Новороссии от Украины?» (задавался только тем респондентам, которые не выбрали вариант ответа «миф» на предыдущий вопрос); 3) Является ли использование термина «Новороссия» (а) российской политической технологией по уничтожению Украины или (б) выражением борьбы жителей юго-восточной Украины за независимость, или (в) Вы не знаете, или г) Вы отказываетесь говорить.

На основании проанализированных данных авторы приходят к выводу, что в рассматриваемых областях политический проект «Новороссия» имеет минимальную поддержку. Почти половина опрошенных посчитала, что этот термин является «историческим мифом». Соответственно, его актуализация – результат российской политехнологии. В качестве основания для отделения это явление рассматривают более пожилые и менее обеспеченные респонденты. Также существенным фактором поддержки соответствующих идей является чувство ностальгии по Советскому союзу. При этом авторы считают, что недооценивать общую распространенность поддержки этого информационно-идеологического явления на юго-востоке Украины все же не стоит. В качестве альтернативного объяснения его низкой поддержки в результатах опроса они называют сенситивность соответствующих вопросов, а также высокий уровень ответов с использованием варианта «Не знаю».

Независимая Украина в геополитическом дискурсе: ключевые темы

Представленный выше материал дает общее представление о том, какая роль отводится Украине в геополитических представлениях западных экспертов. Прежде всего, она является важным элементом, определяющим соотношение сил в Восточно-европейском регионе, что связано с транзитом энергетических ресурсов, а также ее ролью в сфере экономических и военно-стратегических преимуществ. Все это неоднократно становилось предметом геополитических конфликтов в регионе.

Во-вторых, Украина раз за разом помещается перед дихотомическим выбором между западным и восточным путем развития. Даже в случаях, когда озвучиваются альтернативные варианты, которые могут обладать лучшим потенциалом с точки зрения интересов Украины (например, ГУАМ), они оцениваются в контексте движения по указанному вектору. Такая аналитическая фокусировка говорит, прежде всего, о первоочередном внимании к интересам политических игроков на западе и востоке, а уже потом – самой Украины.

В-третьих, общая внутренняя ситуация в Украине, релевантная с точки зрения геополитических возможностей, может быть разделена на два уровня. В качестве базиса здесь выступает так называемый «черный ящик» украинской политики, в котором политические элиты Украины решают свои перманентные конфликты. Надстройкой же является весь спектр экономических и институциональных проблем, порождаемых результатами конфликтного взаимодействия как политических элит Украины, так и нестабильностью внешнеполитической среды (в отношении последней справедливо использование еще одной метафоры – «туман войны»).

Наконец, очень мало внимания уделяется геополитическим предпочтениям населения Украины. А в тех работах, где это делается, внимание, опять же, сосредоточено на дихотомии «восток-запад». Последнее является распространением логики вынужденного (реактивного) геополитического перехода с уровня международных отношений на уровень повседневной жизни украинских граждан. Большое внимание в этом контексте уделяется проблеме их идентичности как фундаменту построения тех или иных геополитических проектов.

Но несмотря на эпизодическое внимание к самим геополитическим ориентациям, в статьях указываются важные, с точки зрения геополитических установок, личностные переменные. Кроме уже упомянутых особенностей национальной идентичности, к ним также относятся оценка национальной истории и особенностей исторической памяти, доверие к тем или иным международным СМИ, оценка языкового вопроса в Украине, терпимость/нетерпимость к идейным оппонентам внутри страны, оценка путей развития национального государства, оценка русско-украинских энергетических конфликтов, ценностные мотивы, отношение к проявлениям сепаратизма, предпочтения моделей регионального сотрудничества, особенности соотношения деятельности крупных геополитических игроков с интересами Украины, а также поощрение/порицание их вмешательства в ее внутренние дела, понимание различных последствий того или иного геополитического выбора (в том числе и в военной сфере). Анализ релевантности перечисленных аспектов является важным этапом с точки зрения подготовки исследовательской стратегии изучения геополитических ориентаций в Украине среди общего населения.

Отдельного внимания с точки зрения изучения геополитических ориентаций заслуживает работа Т. Кузьо [13]. Несмотря на то, что автор останавливается на дихотомии «восток-запад», он вводит вторую, принципиально важную, на наш взгляд, дихотомию: «радикализм – прагматизм». Именно геополитический прагматизм движет теми игроками международного взаимодействия, которые занимают активную роль в достижении своих национальных интересов. В свою очередь, восточный и западный векторы развития могут (и должны) быть расширены за счет альтернативных путей геополитического сотрудничества. Кратко рассмотрим лишь некоторые из них (ГУАМ, Польша, Турция, многовекторность).

В действительности ГУАМ является частью западной геополитической стратегии развития для Грузии, Украины, Азербайджана и Молдовы. Кроме того, большинство стран, входящих в него, были объединены общей проблемой – территориальными конфликтами в рамках своих границ (Приднестровская Молдавская Республика, Республика Абхазия, Республика Южная Осетия, Нагорно-Карабахская Республика). Как ни парадоксально, но с 2014 года этот «клуб» пополнила и Украина (Крым, Донбасс). По мнению Т. Кузьо, ГУАМ – проявление прагматического интереса образующих его стран-участниц. Потенциальные выгоды такого сотрудничества, конечно же, не ограничиваются политическими и территориальными вопросами, но охватывают также и экономическое измерение.

Роль польско-украинских отношений сложно переоценить в свете усилившейся трудовой эмиграции из Украины в Польшу. Для нашей стороны – это важный источник доходов, для польской – существенный стимул экономического роста. Логичным продолжением этого процесса, сложившегося стихийно, является экономическое сотрудничество на уровне стран, направленное на защиту прав и интересов наших соотечественников в Польше. С учетом специфики описанной ситуации

речь здесь идет также о прагматической направленности геополитической активности. Это как раз тот тип западной интеграции, который является естественным и наиболее продуктивным. Напротив, отсутствие конструктивного реагирования на сложившуюся ситуацию чревато усугублением экономических проблем в самой Украине.

Вести речь о турецком направлении позволяет хотя бы то, что соответствующие геополитические ориентации распространены среди крымско-татарского национального меньшинства, проживающего в Украине (как известно, количество крымских татар превосходит их число в Крыму и на материковой Украине). Но даже независимо от этого турецкий вектор в контексте геополитического сотрудничества можно рассматривать в качестве перспективного. Во-первых, это продиктовано возможностями уравнивания сил в геополитическом треугольнике Украина-Турция-Россия. Во-вторых, ценным для Украины может быть сотрудничество в экономической сфере, в частности – знакомство с турецким опытом развития национальной экономики, характеризующейся большим количеством отраслей, выгодным географическим положением и дешевой рабочей силой (что на наш взгляд характерно и для Украины).

Пресловутая многовекторность, сослужившая Украине в итоге не самую лучшую службу, не может быть отброшена лишь потому, что высшие руководители нашего государства не смогли умело ей распорядиться. Учитывая то, что в обозримом будущем Украина не станет членом Европейского союза, а также по-настоящему усугубившиеся отношения с Российской Федерацией, движение по вектору «восток-запад» существенно ограничено. При этом отношения с обоими из указанных партнеров не прекращаются и требуют тех или иных решений в контексте внешнеполитической действительности. Не стоит скидывать со счетов и всю совокупность возможностей, связанных с альтернативными направлениями (ГУАМ, Польша, Турция и др.). В этом смысле стратегия многовекторности может рассматриваться в качестве эффективного инструмента решения геополитических задач, возникающих перед Украиной (вопрос лишь в качестве государственного управления).

Итак, в стратегической плоскости Украина может быть ориентирована на геополитический радикализм (постоянное движение в одном направлении независимо от возникающих сложностей) или прагматизм (продвижение своих национальных интересов по тем направлениям, которые актуальны с точки зрения текущей геополитической ситуации). Что касается **наиболее важных** направлений внешнеполитической деятельности, то нет никакой причины ограничивать их дихотомией «восток-запад».

Принимая во внимание многоаспектность геополитических установок, возможность их эмоционального или рационального проявления, а также высокую сложность (векторность) внешнеполитической среды Украины, попробуем сформулировать некоторые выводы о том, какой в действительности должна быть фиксация геополитических предпочтений участников массовых опросов, проводящихся в Украине.

Фиксация геополитических ориентаций социологическими средствами (вместо заключения)

Прежде всего, надо сказать о том, что общение исследователя с респондентами (пускай и в формате анкетного опроса) на такую тему как геополитические предпочтения предполагает выбор некоторой фокусировки обсуждения, которая определяет результаты этой коммуникации. Здесь в полной мере проявляется то, что С. Садмен и Н. Брэдберн называли контекстуальной обусловленностью ответов [2, с. 209]. И этот контекст не только создается последовательность предыдущих вопросов (говоря в общем, этот фактор может себя даже не проявить), но и конструируется форматом и содержанием самого вопроса. Геополитическая проблематика является весьма сложной темой, имеющей отношение, среди прочего, к памяти и широте кругозора респондентов. Поэтому формат и содержание соответствующих вопросов задают жесткие рамки когнитивной активности респондента. И совсем необязательно, чтобы они являлись для него естественными и знакомыми. Фактически исследователь заставляет респондента мыслить о геополитике так, как он сам это делает. А как показал наш анализ, геополитическая проблематика является той сферой смыслов, которая характеризуется весьма высокой гетерогенностью.

Таким образом, социологический инструментарий, нацеленный на геополитические ориентации респондентов, должен, по возможности, касаться всех релевантных аспектов геополитической действительности Украины. Это позволит наилучшим образом активизировать память участников опроса, а также предоставит им достаточное количество когнитивных инструментов для взвешенной интерпретации такой комплексной проблемы. Не сделав этого, исследователь слишком многое «выносит за скобки», делая тем самым свою собственную интерпретацию полученных результатов по сути волюнтаристской.

Выводы. Опираясь на рассмотренные в статье научные работы, к таким релевантным аспектам мы относим следующие:

1. **Идентичность:** различные аспекты национально-гражданской идентичности могут оказывать прямое влияние на геополитические предпочтения респондентов (это, в частности, было продемонстрировано в одном из наших исследований [1]).

2. *Особенности исторической памяти*: интерпретация исторических событий и персоналий может быть связана с геополитическими установками, особенно в том случае, когда эти события/персоналии созвучны с актуальными геополитическими процессами.

3. *Оценка языкового вопроса в Украине*: отношение к языковым проблемам показательно не только с точки зрения направленности геополитических ориентаций, но и с точки зрения их общей тональности – радикальной или прагматической.

4. *Доверие к международным СМИ*: восприятие информации из различных зарубежных информационных источников как заслуживающей доверия или, наоборот, недостоверной во многом связано с геополитическими предпочтениями.

5. *Отношение к территориальному устройству Украины*: за представлениями относительно желательного территориального устройства страны могут скрываться те или иные геополитические предпочтения.

6. *Оценка русско-украинских энергетических конфликтов*: в контексте отказа от дихотомии «восток-запад» этот фактор имеет ограниченное значение; вместе с тем его значение сложно переоценить при анализе отношения респондентов к Российской Федерации; при этом вопрос энергетической безопасности Украины может (и должен) быть вынесен за рамки треугольника «Украина – Европейский союз – Российская Федерация».

7. *Ценностная структура*: признание приверженности к тем или иным наборам ценностей (например, европейским, общеславянским, аутентично-этническим или прагматическим) само по себе мало (или практически ничего) не говорит о реальной ценностной структуре индивида; вместе с тем, такая артикуляция может быть важным измерением при анализе специфики внешнеполитических ориентаций респондента.

8. *Оценка приоритетных направлений сотрудничества в регионе*: в данном случае важна оценка перспективности экономического сотрудничества с предполагаемыми геополитическими союзниками, а также мнение о том, насколько тесным оно должно быть.

9. *Особенности понимания интересов Украины в контексте деятельности ведущих геополитических сил, а также оценка поведения последних*: оценка поведения различных стран в качестве враждебной, дружественной или нейтральной по отношению к Украине является прямым показателем геополитических ориентаций респондентов (в том числе оценка приемлемости вмешательства в политическую жизнь Украины); дополняющим его параметром следует признать то, какими респонденты видят внешнеполитические решения украинских элит, направленные на достижение интересов Украины.

10. *Готовность/неготовность принять различные последствия геополитического выбора политических элит Украины*: различные варианты геополитического развития предполагают не только некоторые выгоды, но и издержки, связанные с ними; в этом контексте важно понимать, какие из возможных негативных последствий респонденты готовы принять в рамках того или иного выбора.

Перечисленные аспекты могут быть использованы в качестве исходной точки для разработки социологического теста, направленного на комплексное измерение геополитических ориентаций среди общего населения в Украине. При этом их структурирование и содержательное оформление должно быть осуществлено с опорой на два принципа: 1) учет радикализма/прагматизма в суждениях; 2) отказ от геополитической дихотомии «восток-запад».

Литература:

1. Дембіцький С., Любима Т. Зв'язок територіально-громадянської ідентичності, геополітичних орієнтацій та міграційних настроїв в Україні. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / за ред. В. Ворони та М. Шульги. 2017.
2. Садмен С., Брэдберн Н. Как правильно задавать вопросы: введение в проектирование опросного инструмента / Пер. с англ. А.А. Виночкиной; Науч. ред. перевода Д.М. Рогозин. М.: Ин-т Фонда «Общественное мнение», 2002. 382 с.
3. Arel D. Ukraine: the muddle way. Current History. 1998. Vol. 97. P. 342.
4. Barkanov B. Crisis in Ukraine: Clash of Civilizations or Geopolitics? Power, Politics and Confrontation in Eurasia. London: Palgrave Macmillan UK, 2015. P. 210.
5. Brzezinski Z. Ukraine's Critical Role in the Post-Soviet Space. Harvard Ukrainian Studies. 1996. Vol. 20. P. 3.
6. Cadier D. Eastern partnership vs Eurasian Union? The EU–Russia competition in the shared neighbourhood and the Ukraine crisis. Global Policy. 2014. Vol. 5. №. 1. P. 76.
7. Dawson J. I. Ethnicity, ideology and geopolitics in Crimea. Communist and Post-Communist Studies. 1997. Vol. 30. №. 4. P. 427.

8. Delcour L., Wolczuk K. Spoiler or facilitator of democratization? Russia's role in Georgia and Ukraine. *Democratization*. 2015. Vol. 22. №. 3. P. 459.
9. Dragneva R., Dimitrova A. Patterns of Integration and Regime Compatibility: Ukraine between the CIS and the EU. *The CIS, the EU and Russia*. London: Palgrave Macmillan, 2007. P. 171–201.
10. Gentile M. West oriented in the East-oriented Donbas: a political stratigraphy of geopolitical identity in Luhansk, Ukraine. *Post-Soviet Affairs*. 2015. Vol. 31. №. 3. P. 201–223.
11. Hatton D. Did the Orange Revolution Change Ukraine" s Geopolitical Position Regarding Russia and the West? *Polis Journal*. 2010. Vol. 3. P. 1.
12. Kropatcheva E. Playing both ends against the middle: Russia's geopolitical energy games with the EU and Ukraine. *Geopolitics*. 2011. Vol. 16. №. 3. P. 553.
13. Kuzio T. Geopolitical pluralism in the CIS: The emergence of GUUAM. *European Security*. 2000. Vol. 9. №. 2. P. 81–114.
14. Kuzio T. Identity and nation-building in Ukraine: Defining the «Other» Ethnicities. 2001. Vol. 1. №. 3. P. 343.
15. Kuzio T. National identity and history writing in Ukraine. *Nationalities Papers*. 2006. Vol. 34. №. 4. P. 407–427.
16. Kuzio T. Promoting geopolitical pluralism in the CIS: GUUAM and Western foreign policy. *Problems of Post-Communism*. 2000. Vol. 47. №. 3. P. 25.
17. Kuzio T. Ukraine's relations with the west: disinterest, partnership, disillusionment. *European Security*. 2003. Vol. 12. №. 2. P. 21.
18. Larrabee F. S. Russia, Ukraine, and Central Europe: the return of geopolitics. *Journal of international affairs*. 2010. Vol. 63. №. 2. P. 33.
19. Malek M. The "Western Vector" of the Foreign and Security Policy of Ukraine: Continuities and Ruptures under President Viktor Yushchenko (2005–2009). *The Journal of Slavic Military Studies*. 2009. Vol. 22. №. 4. P. 515.
20. Molchanov M. A. Post-communist nationalism as a power resource: A Russia-Ukraine comparison. *Nationalities Papers*. 2000. Vol. 28. №. 2. P. 263.
21. Müllerson R. Ukraine: Victim of geopolitics. *Chinese Journal of International Law*. 2014. Vol. 13. №. 1. P. 133.
22. Nichol J. P., Woehrel S. J., Gelb B. A. Russia's cutoff of natural gas to Ukraine: context and implications. Congressional Research Service, Library of Congress, 2006. 6 p.
23. Nikulin V., Selyutina N. Geopolitical orientations of Ukrainian political elites and the electoral campaign of 2006. *Perspectives on European Politics and Society*. 2007. Vol. 8. №. 4. P. 544.
24. O'Loughlin J., Toal G., Kolosov V. The rise and fall of "Novorossiya": examining support for a separatist geopolitical imaginary in southeast Ukraine. *Post-Soviet Affairs*. 2017. Vol. 33. №. 2. P. 124.
25. Stepanenko V. Identities and language politics in Ukraine: the challenges of nation-state building. *Nation-building, ethnicity and language politics in transition countries*. Budapest: Open Society Institute, 2003. P. 107.
26. Virág A. The cultural and geopolitical dimensions of nation-building in the Ukraine. *Society and Economy*. – 2012. – Vol. 34. – №. 4. – P. 619-641.
27. Woehrel S. Ukraine's Orange Revolution and US Policy. Congressional Research Service, Library of Congress, 2005. 15 p.
28. Zhurzhenko T. Cross-border cooperation and transformation of regional identities in the Ukrainian–Russian borderlands: towards a Euroregion "Slobozhanshchyna"? Part 1 *Nationalities Papers*. 2004. Vol. 32. №. 1. P. 207.
29. Zhurzhenko T. Cross-border cooperation and transformation of regional identities in the Ukrainian–Russian borderlands: towards a Euroregion "Slobozhanshchyna"? part 2. *Nationalities Papers*. 2004. Vol. 32. №. 2. P. 497.
30. Zhurzhenko T. Language Politics in Contemporary Ukraine: Nationalism and Identity Formation. *Questionable Returns*. 2002. Vol. 12. P. 12.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЕЛЕКТРОННОЇ ОСВІТИ

Жовнір А. О.,

*аспірант кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*

У статті розглядаються ключові передумови та фактори актуалізації ідеї забезпечення інформаційної безпеки в контексті інституту освіти. Представлені теоретико-методологічні підходи до визначення та інтерпретації поняття інформаційної безпеки. Стаття присвячена визначенню ролі медіаосвіти та цифрової компетентності як ключових механізмів забезпечення інформаційної безпеки в умовах електронного навчання.

В статье рассматриваются ключевые предпосылки и факторы актуализации идеи обеспечения информационной безопасности в контексте института образования. Представлены теоретико-методологические подходы к определению и интерпретации понятия информационной безопасности. Статья посвящена определению роли медиаобразования и цифровой компетентности как ключевых механизмов обеспечения информационной безопасности в условиях электронного обучения.

The article considers the key prerequisites and factors of the actualization of the idea of information security ensuring in the context of the educational institute. Theoretical and methodological approaches to the definition and interpretation of the concept of information security are presented. The article is devoted to the definition of the role of media education and digital competence as key mechanisms for information security ensuring in the conditions of e-learning.

Ключові слова: інформаційна безпека, інформаційні загрози, електронне навчання, медіаосвіта, цифрова компетентність.

Постановка проблеми. Інтенсивний розвиток інформаційно-комунікативних технологій та їх проникнення в усі сфери суспільного життя призвели до таких наслідків: з одного боку, сьогодні все більш розширюються можливості, простори та умови для безперервного розвитку та навчання сучасної людини, з іншого ж – ці можливості створюють раніше невідомі ризики та загрози. Слід зазначити, що сьогодні неконтрольовані інформаційні потоки стають не тільки джерелом знань, але й стратегічним ресурсом та інструментом реалізації маніпулятивних дій та маневрів. У зв'язку із цим сьогодні актуалізуються питання забезпечення та підтримки інформаційної безпеки як невід'ємного компонента національної безпеки, що набуває статусу одного зі значущих та пріоритетних принципів та обов'язків держави.

Мета статті полягає у визначенні ролі та значущості інформаційної безпеки, а також ключових інструментів її забезпечення в умовах електронної освіти.

Ступінь наукової розробленості. Питання інформаційної безпеки висвітлені в роботах як зарубіжних, так і вітчизняних вчених. Серед зарубіжних вчених вагомий внесок у розгляд цієї проблематики внесли У. Боудіш, Г. Кіссінджер, Н. Вінер, З. Бжезинський, Т. Томас, Л. Браун, Дж. Стейн, Ч. Флавін, Х. Френч. Серед вітчизняних дослідників хотілося б відзначити праці О. Голубченко, О. Сосніна, В. Грубова, Т. Ткачук, В. Домарьова, В. Ліпкана, В. Косевцова, І. Бінько, В. Мунтіяна, В. Богуш, Г. Почепцова, О. Литвиненко та ін.

Виклад основного матеріалу. Стрімке формування інформаційної інфраструктури здійснює вплив майже на всі соціальні інститути, включаючи інститут політики, економіки, освіти, культури тощо. Розвиток засобів масової комунікації та, як наслідок, збільшення кількості спрямованих медіавпливів (кібертероризм, маніпуляції, війни) призвели до формування уявлення про ЗМК в якості «четвертої влади». Це зумовило той факт, що всі суспільні інститути були вимушені якимось реагувати та пристосовуватись до мінливих викликів сучасності та організувати своє функціонування з урахуванням необхідності підтримки інформаційної безпеки. У цьому сенсі інститут освіти почав замислюватись щодо формування значущих компетенцій та навичок, головними з яких є: критичне та аналітичне мислення, скептицизм, медіаімунітет тощо. На порядку денному різних навчальних закладів та освітніх установ постали питання впровадження цілих дисциплін та курсів, орієнтованих на засвоєння

учнями технологій та інструментів протидії різним маніпулятивним прийомам із боку інформаційних джерел. У той час актуалізувалась проблематика взаємодії інститутів освіти та учасників навчального процесу із ЗМК, яку бачили не тільки в значущості розвитку в учнів навичок існування в умовах інформатизації та комп'ютеризації, але й у глобальному питанні інформаційної безпеки усієї держави. Це спричинило появу ідеї щодо впровадження медіаосвіти в навчальні програми різних освітніх установ. Якщо спиратись на визначення, яке пропонує ЮНЕСКО, під медіаосвітою розуміють систему навчання теоретичним знанням та практичним навичкам з метою оволодіння ЗМК, їх комплексного вивчення та глибинного розуміння їх функціонування [1].

Але майже всі експерти та вчені того часу розглядали інформаційно-комп'ютерні технології як дещо експліцитне та автономне по відношенню до самої освіти та навчального процесу. Але на сьогодні ми бачимо дещо іншу картину, яка відображає сучасні тенденції. У першу чергу, мова йде про інформатизацію та дигіталізацію самої освіти, які полягають не тільки в збільшенні цифрової інформації та в широкому використанні інформаційних технологій у процесі навчання, але й у частковому або повному перенесенні освітньої діяльності у віртуальне середовище. Ці тенденції значно трансформували ідеї щодо інформаційної безпеки, що знайшло вираження в розумінні медіаосвіти як комплексної інтегрованої дисципліни з іншими нормативними курсами та предметами, яка має на меті формування цифрової компетентності (digital competence) в широкому сенсі цього слова. Різні теоретико-методологічні підходи до розуміння та тлумачення поняття «медіаосвіта» ми розглядали в нашій статті, присвяченій вивченню медіаосвіти як ключового фактору забезпечення національної безпеки [2]. Ми наголошували на тому, що С. фон Файлітзен говорив про те, що медіаосвіта – це не тільки дослідження існуючих медіатекстів та розуміння технологій їх створення, але й виробництво власного медіапродукту, його інтерпретації та розповсюдження [1]. К. Тайнер, у свою чергу, розумів медіаосвіту в якості багаторівневого проекту трансформації функціонування інституту освіти, який має в основі ідеї студентоцентрованої освіти. Ця концепція полягає в значній трансформації ролей та функцій суб'єктів освітньої діяльності, що передбачає перетворення учня з пасивного слухача на активного та творчого виробника й добувача власних знань, а викладача – з відтворювача та транслятора знань та умінь в «тьютора» або «коуча», який лише орієнтує та коригує навчальну діяльність учнів. Орієнтуючись на ці зміни в системі освіти, поняття та сутність інформаційної безпеки також набуває нових значень. Поняття «інформаційна безпека» з'являється у 80-х рр. у роботі західного вченого Г. Одермана, який наголосив на значущості інформаційної складової частини в рамках забезпечення міжнародної безпеки. На вітчизняному просторі цей термін популяризується на початку 1990-х рр. та означав процес регулювання, моніторингу та протидії різного роду загрозам в інформаційно-комунікативному середовищі [3]. У цьому сенсі інформаційна безпека є обов'язковим компонентом національної безпеки, яка націлена на захист індивідів, що взаємодіють із інформаційними джерелами. Термін «інформаційна безпека» в українському законодавстві нормативно зафіксований у Концепції національної програми інформатизації, де під ним розуміють важливу складову частину економічної, військової, політичної та інших сфер, які в цілому складають національну безпеку держави [4]. У першу чергу, забезпечення безпеки потребують такі об'єкти, як інформаційно-комунікативні джерела, канали, мережі тощо.

У науковій літературі існує безліч поглядів на феномен «інформаційної безпеки», що відображується в його тлумаченні в якості процесу, становища, характеристики, мети. Наприклад, вчений І. Панарін говорить про те, що інформаційна безпека є станом інформаційного простору, який забезпечується та підтримується політичною елітою окремого суспільства в інтересах громадянського суспільства та керівників держави. Ю. Фісун постулює, що інформаційна безпека є станом захищеності інформаційного поля, що є необхідною умовою стабільного розвитку незалежно від появи та інтенсифікації інформаційних інтервенцій як ззовні, так і зсередини держави [5]. Хотілось би звернути увагу на те, що майже всі ці визначення підкреслюють той факт, що забезпечення інформаційної безпеки, в першу чергу, є обов'язком правлячої чи політичної еліти, міжнародної спільноти чи певних фахівців у цій галузі та вже потім безпосередньо окремого суб'єкта та громадянського суспільства в цілому. Але проникнення інформаційних технологій у повсякденну реальність та побут змінює ці уявлення.

У результаті появи та розвитку електронної освіти феномен інформаційної безпеки стає тісно пов'язаним із поняттям цифрової компетентності, про яку ми вже згадували вище. Саме володіння цифровою компетентністю стає ключовим фактором ефективного функціонування в умовах формування нової системи відносин. Поняття «цифрова компетентність» було популяризовано П. Гілстером, під яким він розумів можливість критичного аналізу та використання медіатекстів із різних медіаджерел. Але більш конкретизоване визначення пропонує А. Мартін. Він пропонує розуміти цифрову грамотність як певний склад мислення, свідомості та навички індивідів володіти цифровими інструментами та засобами з метою доступу, координації, аналізу, інтерпретації та оцінки різних інформаційних джерел із метою формування нової системи знань, конструювання комунікативного середовища та простору для реалізації соціальних дій [6].

Ми можемо констатувати, що в умовах електронної освіти володіння цифрової компетентністю стає необхідним не тільки для тих, хто отримує освіту, але й для викладацько-професорського складу, адміністрації, розробників електронних курсів та платформ електронної освіти, фахівців та експертів у цієї галузі тощо. Спираючись на емпіричне дослідження, яке було проведено у 2017 році, присвяченому вивченню ступеня включеності вишів України в систему електронної освіти, ми дізнались, що майже 42% вишів України мають та практикують експериментальний або самодостатній формати електронної освіти [7]. Ці результати зумовлюють значущість та необхідність цифрової грамотності задля існування та функціонування в інформаційну епоху. Слід розуміти, що цифрова компетентність є комплексним феноменом, який не обмежується знанням та володінням різними комп'ютерно-технологічними засобами та інструментами. Але варто наголосити на проблемі відсутності та чіткого виокремлення головних структурних компонент цифрової компетентності. Деякі вітчизняні вчені вказують, що фундамент цифрової компетентності складають наступні чотири важливі елементи: знання, навички, мотивація та відповідальність [8]. Функціональне призначення елементу «знання» полягає у формуванні певних когнітивних та епістемологічних схем, які дозволяють нам здійснювати процеси диференціації, операціоналізації, інтерпретації та діагностування. «Навички» нам необхідні задля перетворення та використання наших знань на практиці, на прикладному рівні. Наприклад, навички користування платформами електронної освіти або навички розпізнавання та декодування різних повідомлень. «Відповідальність» як складова частина цифрової компетентності включає права та обов'язки індивіда, який у певній мірі взаємодіє з інформаційними ресурсами, які повинні сприяти та мають бути орієнтовані на забезпечення та досягнення інформаційної безпеки. «Відповідальність» також передбачає не тільки індивідуальне дотримання певних норм та правил, але й контролювання того, щоб цих норм та інструкцій дотримувались інші учасники та агенти інформаційного простору, а в разі фіксування деяких відхилень – сприяти мінімізації загроз та ризиків різними можливими засобами. Мотиваційна складова частина являє собою рефлексивним усвідомленням потреби в засвоєнні та придбанні цифрової компетентності як основи безпечної та продуктивної діяльності в цифровому полі.

Цифрова компетентність, яка є невід'ємним компонентом умовно безпечної організації навчальної діяльності в умовах електронної освіти, складається з інформаційно-когнітивної, комунікативно-інтерактивної, технологічної та споживацької компетентностей [8]. Інформаційно-когнітивна компетентність включає комплекс знань, навичок, відповідальності та мотивації, які необхідні для пошуку, відбору, оцінки, інтерпретації, критичного аналізу, типізації та безпосередньо створення інформаційних текстів, продуктів та ресурсів. Наприклад, ця компетентність є значущою під час складання електронних курсів чи певних електронних серверів зберігання інформації. Комунікативно-інтерактивна компетентність – це система всіх вищезазначених складових частин, які є значущими під час організації різних комунікативних процесів. Прикладами можуть слугувати спілкування суб'єктів освітньої діяльності за допомогою електронних пошт, соціальних мереж, чатів, мобільних додатків, внутрішніх систем зв'язку тощо. Технічна компетентність – це комплекс знань, навичок, які сприяють безпечному та продуктивному володінню різними технічними та комп'ютерними засобами задля вільного використання інформаційних технологій, серверів, мереж тощо. Нарешті, споживча компетентність – це система навичок та умінь, які допомагають безпечно споживати різні інформаційні продукти, тим самим задовольняючи освітні потреби.

Слід сказати, що Європейський парламент у 2006 р. проголосив, що однією з провідних компетенцій, яка буде відігравати значущу роль у процесі безперервної освіти, є саме цифрова компетентність, яка передбачає формування деякою підозри та скептицизму до тих інформаційних потоків та джерел, механізмів їх створення та засобів репрезентації. Цифрова компетентність тим самим стає імунітетом та «протекціоністською системою» під час зіткнення з будь-якими цифровими текстами в процесі реалізації освітніх практик. Це зумовлює розуміння того, що забезпечення інформаційної безпеки стає завданням та обов'язком кожного суб'єкта освітньої діяльності, який не бажає опинитись під впливом маніпуляцій, міфічних повідомлень, інформаційних атак, ідеологічних конструкцій тощо.

Цікаві ідеї пропонуються дослідники Б. Цванефелд та Т. Бастієнс, які виділяють у структурі цифрової компетентності такі елементи:

- 1) технічна компетентність, яка виражається в здібності вмілої експлуатації різних комп'ютерних технологій та їх використання в реалізації освітньої діяльності;
- 2) критично-аналітична компетенція, проявом якої є існування критичного погляду не тільки на зміст цифрових текстів, але й на засоби пошуку та відбору інформаційних джерел;
- 3) прагнення до постійного особистісного розвитку та оновлення знань, що, в першу чергу, полягає в безперервному навчанні інноваційним технологіям та опануванні навичок їх впровадження в навчальну діяльність;
- 4) регулювання та координація освітнього процесу, що знаходить відображення в організації ефективної співпраці та взаємодії учасників навчального процесу задля досягнення певних навчальних

цілей та результатів. У цьому контексті важливу роль відіграє управління та моніторинг процесу навчання, формування комфортних умов для плідної комунікації, взаємооцінювання, взаємоконтролю [9].

Так, Т. Сабаліускас та Д. Букантате виокремлюють такі сфери медіаграмотності: технологічна грамотність, навички формування оптимальних стратегій розвитку інформаційних технологій, розуміння етичних, юридичних і соціальних норм та правил функціонування медіаджерел, вміння інтегрувати інформаційно-комп'ютерні технології у розробку та викладання різних дисциплін та курсів; компетенції у сфері врегулювання та регламентації навчального процесу з використанням інформаційно-комунікативних технологій [10].

Спираючись на результати дослідження щодо включеності вищої школи України в систему електронної освіти, ми зрозуміли, що «Україна активно долучається до системи електронного навчання, переймає закордонний досвід щодо впровадження різних форм електронного навчання і формує конкурентне освітнє середовище» [11], що лише нашою справою нас на роздуми щодо формування потужних систем інформаційного захисту та безпеки для різних сфер суспільного життя, зокрема для системи освіти, які б були в змозі не тільки протистояти інформаційним викликам, але й займатись просвітою різних верств та категорій населення.

Необхідність підтримки інформаційної безпеки в умовах електронної освіти все більше актуалізується у зв'язку з тенденціями комерціалізації та вестернізації системи освіти. Незважаючи на масовізацію та демократизацію системи освіти, інклюзію різних верств населення, в освіті, зокрема в електронній, ми можемо спостерігати активні процеси обмеження доступу до різних освітніх ресурсів та перетворення їх на певні послуги, які мають певну вартість. Це, насамперед, проявляється у створенні так званих «закритих» онлайн-курсів, електронних репозитаріїв, онлайн-бібліотек або платформ електронної освіти, перетворенні різних електронних освітніх установ чи підрозділів у бізнес-корпорації. У зв'язку із цим ми повинні не виключати того, що зміст репрезентованого цими джерелами контенту може бути відібраний та сконструйований у відповідності до інтересів певних акторів, соціальних груп, організацій, що може виступати зумовлюючим фактором непрозорості функціонування подібних ресурсів та бар'єром надання об'єктивних та достовірних даних. Це ж стосується й тенденції вестернізації, коли мова йде про координацію функціонування майже всіх сфер життєдіяльності відповідно до усталених норм, цінностей, патернів та моделей, які транслиуються та є притаманними розвиненим країнам або «країнам першого світу» (в першу чергу, країнам Західної Європи та США). У сфері освіти це відображається великою кількістю освітніх цифрових продуктів іноземного виробництва (програмні продукти, інноваційні проекти, науково-дослідницькі розробки тощо), які також можуть у латентній або явній формах спотворювати, обмежувати або, навпаки, нав'язувати певні змісти, уявлення, значення, норми.

Слід розуміти, що електронний освітній простір формується з урахуванням тенденцій міжнародного інформаційного середовища, які можуть знаходити відображення в його функціонуванні та розвитку. Деякі дослідники відзначають, що сьогодні вже відбулась медіатизація політичних цінностей, норм, орієнтацій економічно-розвинених країн, що призводить до поширення їх глобального впливу за допомогою використання різних інформаційно-комунікативних технологій. Тож варто пам'ятати, що інформаційними загрозами в умовах електронної освіти можуть виступати:

- 1) формування монополії на розробку та поширення електронних освітніх ресурсів, серверів, платформ та інших джерел, які надають доступ до навчального контенту;
- 2) існування кіберзлочинності та кібершахрайства, прикладом чого є розповсюдження «фейкових» освітніх веб-ресурсів та сервісів;
- 3) цілеспрямоване обмеження доступу до електронних освітніх ресурсів різними верствами та категоріями населення;
- 4) конкретні маніпулятивні практики з метою впливу на свідомість та поведінку суб'єктів освітньої діяльності (надання недостовірної інформації, її приховування тощо);
- 5) розробка програмних продуктів, які можуть призвести до порушення функціонування електронних систем та ресурсів;
- 6) використання неліцензійного програмного забезпечення та цифрових технологій;
- 7) посилення господарювання закордонних електронних освітніх ресурсів за рахунок ексклюзії вітчизняних електронних серверів з інформаційного середовища.

На жаль, сьогодні в Україні питання інформаційної безпеки, особливо в контексті електронної освіти, є досить невирішеними та дискусійними. Українське законодавство з питань інформаційної безпеки знаходиться в процесі свого становлення та узгодження. Спираючись на вищезазначене, спробуємо запропонувати декілька практичних рекомендацій щодо вдосконалення державної політики з питань забезпечення інформаційної безпеки:

- 1) займатись створенням та впровадженням конкурентоспроможних вітчизняних цифрових продуктів;
- 2) розробити стратегічний план розвитку національної цифрової інфраструктури у сфері освіти;

3) створити систему мотивації та координації відповідального споживання електронних освітніх ресурсів;

4) займатись вдосконаленням нормативно-правового регулювання електронного освітнього середовища;

5) займатись масовізацією цифрової просвіти, підвищенням рівня цифрової компетентності та розвитком кадрового потенціалу.

Висновки. Таким чином, інформаційна безпека в галузі електронної освіти є значущим компонентом безпеки всієї держави саме тому, що глобалізаційні процеси проникають майже в усі сфери суспільної діяльності та можуть спричиняти різного роду інформаційні загрози та чинити деструктивний вплив на функціонування системи електронної освіти в цілому. Підводячи підсумки, ми знаходимо, що на сьогодні в Україні виникає потреба у формуванні універсального бачення щодо розробки ефективних моделей та інструментів забезпечення інформаційної безпеки електронного освітнього простору та його агентів.

Література:

1. Медіаосвіта та медіаграмотність: підручник / ред.-упор. В.Ф. Іванов, О.В. Волошенюк; за наук. ред. В.В. Різуна. К.: Центр вільної преси, 2012. 352 с.
2. Жовнір А.О. Упровадження медіаосвіти та формування медіакомпетентності як ключові фактори забезпечення інформаційної безпеки громадянина та держави. Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: збірник наук. праць. Класичний приватний університет, 2017. Т. 1 (№ 73). С. 178–194.
3. Голубев В.О. Інформаційна безпека: проблеми боротьби зі злочинами у сфері використання комп'ютерних технологій. Запоріжжя: Просвіта, 2001. 252 с.
4. Закон України «Про Національну програму з інформатизації». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/74/98-%D0%B2%D1%80>.
5. Цифровая компетентность подростков и родителей. Результаты всероссийского исследования / Г.У. Солдатова, Т.А. Нестик, Е.И. Рассказова, Е.Ю. Зотова. М.: Фонд Развития Интернет, 2013. 144 с.
6. Martin A. Digital Literacies for Learning. London: Facet Publishing, 2006. 242 p.
7. Жовнір А.О., Яцура К.Г., Фоломєєв М.А., Крижанівська В.І., Тремполець Д.М. Оцінка рівня впровадження електронного навчання в українських ВНЗ шляхом аналізу їх веб-ресурсів: теоретичні аспекти соціологічного аналізу. Київ: Український соціум, 2017. № 2(61). С. 45.
8. Чичерина Н.В. Медиаграмотность как ключевая компетенция современного специалиста: структура и содержание. Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. 2012. № 1. С. 152–158.
9. Zwaneveld, B. & Bastiaens, T. ICT competences of the teacher: About supporting learning and teaching processes with the use of ICT, 2008. URL: https://www.researchgate.net/publication/45344472_ICT_competences_of_the_teacher_About_supporting_learning_and_teaching_processes_with_the_use_of_ICT.
10. Sabaliauskas, T., Bukantaitė, D., Pukelis, K. Designing teacher information and communication technology competencies' areas. Vocational Education: Research & Reality, 2006. (12). P. 152.
11. Жовнір А.О., Яцура К.Г., Фоломєєв М.А., Крижанівська В.І., Тремполець Д.М. Особливості включеності вищої школи України до системи електронного навчання. Грані. 2017. № 7(147). С. 80.

АНАЛІЗ МЕТОДОЛОГІЧНИХ АСПЕКТІВ ІНДЕКСУ «FREEDOM IN THE WORLD»

Конончук О. Г.,

аспірант кафедри політичних наук

Рівненського державного гуманітарного університету

У статті розглянуто методологічні аспекти одного з найбільш популярних та використовуваних у світі індексів – «Freedom in the World». Проведено компаративний аналіз на глобальному, регіональному та крос-темпоральному рівнях дослідження. Проаналізовано слабкі і сильні сторони методологічної бази індексу та їх вплив на якість вимірювання рівня свободи (демократизації) в окремих країнах, регіонах й у світі в цілому.

В статье рассмотрены методологические аспекты одного из самых популярных и используемых в мире индексов – «Freedom in the World». Проведен компаративный анализ на глобальном, региональном и кросс-темпоральном уровнях исследования. Проанализированы слабые и сильные стороны методологической базы индекса и их влияние на качество измерения уровня свободы (демократизации) в отдельных странах, регионах и в мире в целом.

The article deals with the methodological aspects of one of the most popular and used in the world indexes «Freedom in the World». A comparative analysis at the global, regional and cross-temporal levels of the study was conducted. Weak and strong points of methodological base of the index and their influence on the quality of measurement of level of freedom (democratization) in individual countries, regions and the world as a whole are analysed.

Ключові слова: демократизація, індекс демократизації, демократичний аудит, компаративний аналіз.

Постановка проблеми. Дослідження, пов'язані з вивченням та аналізом методології індексу «Freedom in the World», є дуже поширеними серед іноземних вчених-компаративістів, дослідників демократії та демократичного аудиту. У вітчизняній науці сфера демократичного аудиту тільки починає набирати популярності. Однак науково-практичне значення мають публікації таких закордонних та вітчизняних авторів, як Р. Гастіл, Г. Мунк, Дж. Варкулен, Г. Роуен, К. Боллен, Л. Кекіч, Д. Джаннон, К. Волок, В. Меркель, А. Гаденіус, Г. Каспер, К. Тафіс, Д. Армстронг, Дж. Мелтон, Д. Кауфман, Д. Крамер, Л. Сморгунув, А. Зельницький, Д. Ілленко та ін.

Мета – розглянути методологічні аспекти одного з найбільш популярних та використовуваних у світі індексів – «Freedom in the World».

Виклад основного матеріалу дослідження.

Методологія. «Freedom in the World» – це щорічний глобальний звіт про політичні права і громадянські свободи, що складається із чисельних рейтингів та описових текстів для кожної країни й окремої групи пов'язаних та оскаржуваних територій.

Методологія дослідження базується на принципах Загальної декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 р. Свобода у світі ґрунтується на припущенні, що ці стандарти застосовуються до всіх країн і територій незалежно від географічного розташування, етнічного або релігійного складу чи рівня економічного розвитку. Свобода у світі реалізовується на припущенні, що свобода для всіх народів найкраще досягається в ліберальних демократичних суспільствах.

Перші щорічні огляди «Freedom House», присвячені свободі, започатковані в 1950-х рр. як «Баланс свободи». Цей скромний звіт містив оцінку політичних тенденцій та їхніх наслідків для свободи особистості. У 1972 р. «Freedom House» розпочав нове всебічне щорічне дослідження «Порівняльне вивчення свободи». Реймонд Гастіл розробив методологію оцінки політичних прав та громадянських свобод для дослідження стану свободи у 151 країні. Дослідження «Freedom in the World» вперше з'явилося в книжковій формі у 1978 р. і включало короткі наративи для кожної країни й території, що оцінювались у дослідженні, а також серію есе провідних вчених із суміжних питань. У 1989 р. була створена велика команда внутрішніх аналітиків «Дому свободи». У середині 1990-х рр. розширення наративів країн та територій вимагало наймати аналітиків ззовні – групи регіональних експертів з академічних, медіа- та правозахисних громад.

Методологія періодично переглядається, і за ці роки було внесено низку скромних змін, щоб адаптуватися до еволюціонізованих уявлень про політичні права та громадянські свободи. Проте дані тимчасової серії не переглядаються зворотньо, і будь-які зміни до методології вводяться поступово, щоб забезпечити порівняльність рейтингів з року в рік [12].

У звіті «Freedom in the World» використовується трирівнева рейтингова система, яка складається з балів, рейтингів та статусу. На рівні балів країні/території присвоюється від 0 до 4 балів за кожним з 25 показників, причому максимальна кількість балів становить 100. Ці показники, які мають форму запитань, згруповані у 7 тематичних підкатегорій, максимальна кількість балів у кожній з яких становить або 12 або 16. Перші 3 підкатегорії належать до категорії «Політичні права», а 4 останні підкатегорії – до категорії «Громадянські свободи». Країні/території присвоюється рейтинг (від 7 до 1, де 7 – найгірший бал) у кожній із цих двох категорій, виходячи з кількості набраних у ній балів. Середній рейтинг, присвоєний країні/території в категорії «Політичні права та громадянські свободи», називається «Рейтингом свободи», і саме цей показник визначає статус країни/території, а саме чи є вона вільною (1,0 – 2,5 бали), частково вільною (3,0 – 5,0 балів) або невільною (5,5 – 7,0 балів).

Найкращим результатом на рівні балів – найнижчому рівні рейтингової системи – є 100 балів. Це означає, що країна/територія отримала по 4 бали за кожним з 25 показників і має загалом 40 балів у категорії «Політичні права» та 60 балів у категорії «Громадянські свободи». У разі набрання такої кількості балів країні/території присвоюється «Рейтинг свободи» на рівні 1,0 та статус вільної країни/території.

Найгірший можливий результат на рівні балів – це -4 (мінус чотири). Щоб отримати такий бал, країні/території потрібно набрати 0 балів за всіма 25 стандартними показниками, а також -4 бали за додатковим показником, що призначений для врахування здійснюваних «етнічних чисток» і отримується шляхом віднімання отриманого балу від загальної кількості балів, набраних у категорії «Політичні права». У разі отримання такої мінімальної кількості балів країні/території присвоюється «Рейтинг свободи» на рівні 7,0 та статус невільної країни/території [5].

Порівняльний аналіз рейтингів «Freedom in the World». Статус країни в індексі «Freedom in the World» є кінцевим результатом дослідження, яке проводили аналітики «Freedom House» протягом цілого року. Левова частина роботи, пов'язана зі збором інформації та здійсненням аналітики, відбувається на першому та другому рівнях трирівневої системи: рівні балів та рівні рейтингів.

Рівень балів хоча і використовувався аналітиками «Дому свободи» протягом довготривалого періоду, проте в аналітичних звітах «Freedom in the World» цей показник почали відкрито аналізувати тільки під час двох останніх звітів організації, розроблених у 2016 та 2017 рр. До цього в річних доповідях організації балова система не вказувалась, що спричиняло певну закритість дослідження та критику зі сторони наукової спільноти.

Трирівнева рейтингова система дає можливість здійснити низку порівняльних досліджень, передусім просторово-часових (крос-темпоральних), глобальних та регіональних (у тому числі субрегіональних), а 100-бальна шкала, система рейтингів і статусів дозволяє також проводити бінарні порівняння та порівняння «case-study».

Глобальне порівняння. Станом на 2017 р. у світі нараховується 87 вільних країн (45%), 59 – частково вільних (30%) та 49 – невільних (25%). Щодо розподілу всього населення світу (~7,4 млрд. осіб) за рівнем свободи, то ситуація виглядає таким чином: 39% усіх жителів землі проживає у вільних країнах, 25% – в частково вільних, 36% – у невільних. Автор проводить крос-темпоральне порівняння стану свободи у світі на глобальному рівні, використовуючи аналітичні дані звітів «Freedom in the World» у період з 2013 по 2017 рр. (див. рис. 1, 2) [13].

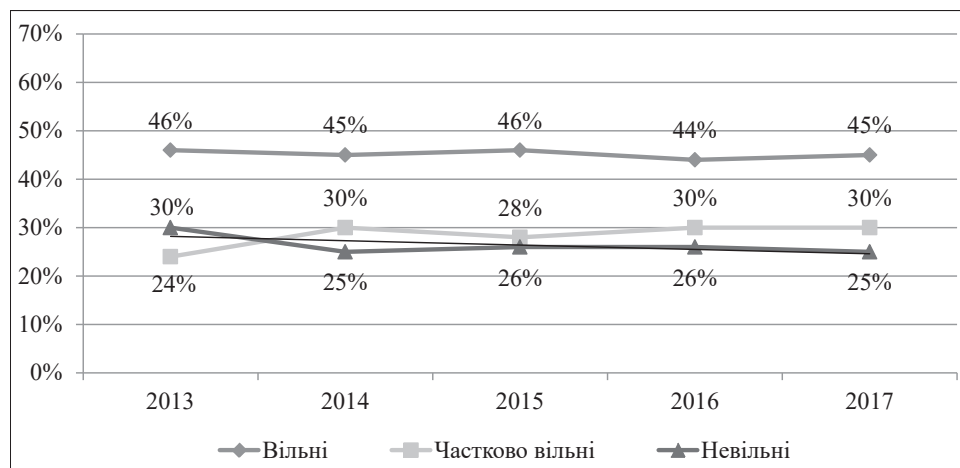

Рис. 1. Статус країн. Глобальне порівняння за даними «Freedom in the World» у 2013–2017 рр. [8; 9; 10; 11; 13].

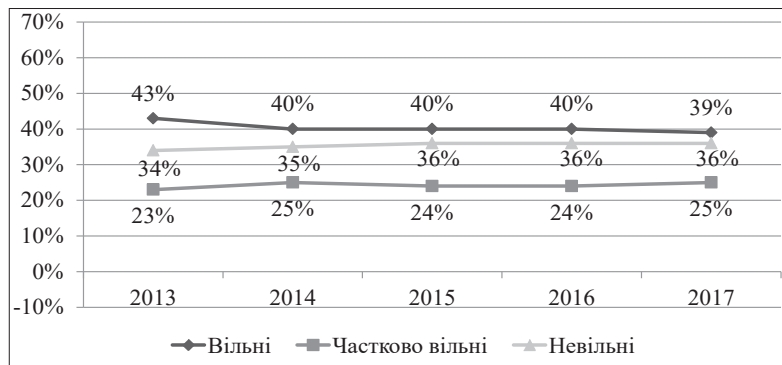

Рис. 2. Статус населення. Глобальне порівняння за даними «Freedom in the World» у 2013–2017 рр. [8; 9; 10; 11; 13].

Як можна побачити з рис. 1, відсоток країн, які мають статус вільних, частково вільних та невольних, протягом останніх п'яти років майже не змінився, проте з рис. 2 можна дійти до висновку, що кількість людей, які проживають в умовах демократії, з кожним роком знижується. За результатами звіту «Freedom in the World – 2017», 2016 рік ознаменувався спадаючими темпами світової свободи (одинадцятий рік поспіль).

Регіональне порівняння. В індексі «Freedom in the World» «Дім свободи» досліджує стан свободи в шести регіонах: 1) Африка на південь від Сахари (АПС); 2) Азіатсько-Тихоокеанський регіон (АТР); 3) Америка; 4) Близький Схід та Північна Африка; 5) Євразія; 6) Європа. По кожному з регіонів готується аналітичний звіт, який публікується в річному звіті «Freedom in the World». Автор використовує данні звіту «Freedom in the World – 2017» та демонструє регіональне порівняння (див. рис. 3, 4) [13].

З наведених даних ми бачимо, що регіони Європи та Америки домінують у групі вільних країн, а також за численністю населення, яке проживає у вільних країнах. Для АТР є характерною домінантна група країн зі статусом «вільні», проте найбільше населення проживає саме в категорії невольних. У регіоні АПС простежується баланс країн зі статусом вільних та частково вільних, проте більшість населення проживає саме в категорії частково вільних. Переважна більшість країн і населення зі статусом «невільні» припадає на Близький Схід та Північну Африку й регіон Євразії.

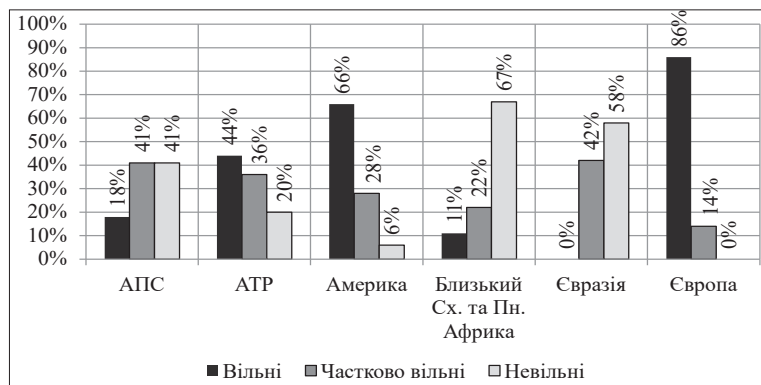

Рис. 3. Статус країн за регіонами за даними «Freedom in the World» у 2017 р. [13]

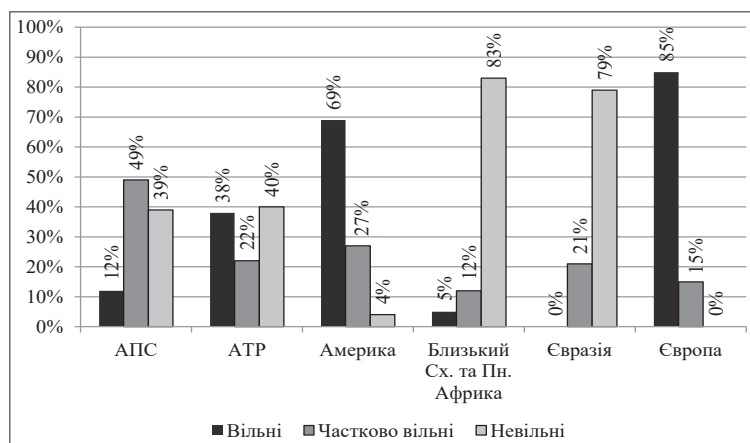

Рис. 4. Статус населення за регіонами за даними «Freedom in the World» у 2017 р. [13]

Крос-темпоральне порівняння. Дослідження «Дому свободи», пов'язані з вивченням стану свободи в світі, починаються в 1972 р. і тривають до сьогодні. Довготривалий період досліджень дає змогу проводити доцільні крос-темпоральні (просторово-часові) порівняння. Автор використовує дані індексу «Freedom in the World» для крос-темпорального порівняння України в період з 1992 по 2017 рр.

Як можна побачити з рис. 5, стан свободи в Україні протягом усієї її незалежності коливався в інтервалі між 2,5 та 4 балами. Найкращі результати для України були в період з 2006 по 2010 рр. – 2,5 бали та статус вільної країни відповідно. У період із 1992 по 2005 рр. та з 2011 по 2017 рр. Україна перебувала в групі країн зі статусом «частково вільні». За 100-бальною шкалою вона отримала 61 бал як у 2016, так і в 2017 р. [7].

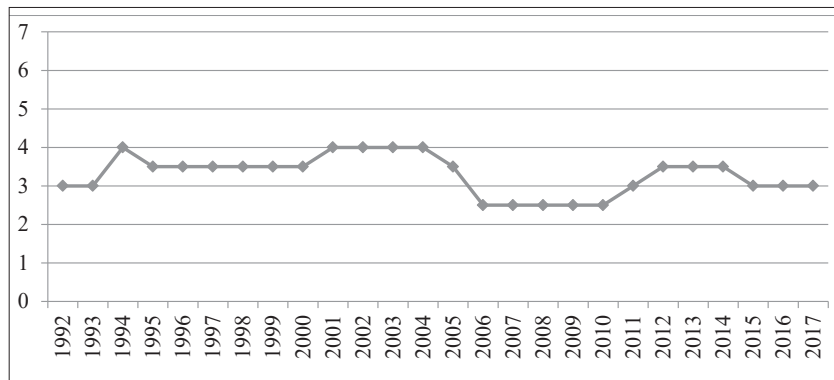

Рис. 5. Крос-темпоральне порівняння стану свободи в Україні за даними «Freedom in the World» у 1992–2017 рр. [7, 14]

Аналіз індексу «Freedom in the World» науковою спільнотою. Індекс «Freedom in the World» на сьогодні є одним із найбільш використовуваних індексів для вимірювання демократизації суспільства, і саме цей фактор спричинює значну кількість критичних зауважень зі сторони дослідників-компаративістів.

Герардо Мунк і Джей Варкулен у статті «Концептуалізація і вимірювання демократії: оцінка альтернативних показників» висловлюють критичне зауваження щодо оцінки показників у індексі «Freedom in the World»: «Проблема починається з вибору показників і завершується процесом оцінювання. Оскільки жодний набір правил кодування не передбачено, незалежні вчені залишаються у темряві при виставленні балів від 0 до 4 за кожним пунктом. Крім того, джерела інформації не виявляються з достатньою точністю, щоб незалежні вчені могли їх повторно аналізувати. Нездатність оприлюднити дезагреговані дані гарантує, що наукове публічне обговорення питань вимірювання практично неможливе. Врешті-решт, сукупні дані, що пропонуються «Freedom House», значною мірою повинні прийматися на віру. Індекс, розроблений «Домом свободи», є прикладом глибоко неякісних підходів до питань вимірювання» [16, с. 21].

Генрі Роуен дає таку оцінку діяльності «Freedom House», зокрема індексу «Freedom in the World»: «Зрозуміло, що система оцінок далеко не ідеальна. Істотною є проблема множинності: при такій великій кількості окремих векторів, що лежать і під політичними, і під громадянськими категоріями, від того, як оцінюється їх вага, як вони комбінуються між собою, залежить кінцевий результат, і тотальні оцінки можуть виявитися різними. Ще один недолік методу – деяка зневага прав, необхідних для створення добробуту, в тому числі захист власності та розширення особистої свободи, що безпосередньо впливає з добробуту. Третю проблему ставлять прихильники «азійської» моделі демократії, які критикують наслідки крайнього індивідуалізму Заходу і звеличують чесноти більш «комунальних» азійських варіантів». Беручи до уваги усі ці труднощі, Г. Роуен дотримується думки, що рейтингова система «Freedom House» служить хорошим показником того, для виміру чого вона призначена, а саме західної ліберальної демократії [3].

Директор відділу прогнозування та провідний аналітик «Economist Intelligence Unit» Лаза Кекіч у звіті «Index of Democracy» за 2007 р. порівнює поняття свободи та демократії: хоча терміни «свобода» та «демократія» часто використовуються взаємозамінно, вони не є синонімами. Демократію можна розглядати як сукупність практик та принципів, які інституціалізують і таким чином захищають свободу.

Л. Кекіч зазначає, що в індексі «Freedom in the World» більшою мірою досліджується демократія, а не стан свободи, особлива увага приділяється вивченню електоральної демократії: «Ключова різниця в різних заходах демократії – між «тонкими», або «мінімалістськими», та «товстими», або більш широкими, поняттями. «Тонкі» поняття тісно пов'язані з надзвичайно впливовим академічним визначенням демократії, як з поняттям Р. Даля про поліархію. Вимірювання електоральної демократії «Freedom House» –

це тонка концепція. Її мірило демократії, заснованої на політичних правах та громадянських свободах, товстіше, ніж мірило виборчої демократії. Інші визначення демократії розширилися, щоб охопити аспекти суспільства та політичної культури в демократичних суспільствах» [17, р. 1].

Російський вчений-компаративіст Леонід Сморгунов, аналізуючи дослідження «Freedom House», зазначає, що емпіричне вивчення свободи знайшло своїх прихильників серед політологів-компаративістів, але найбільш відомою та використовуваною дотепер «Домом свободи» залишається методологія та методика вивчення свободи Р. Гастіла. За цей період вона була вдосконалена, змінювалися індикатори та шкали, але загальна спрямованість залишилася тією ж.

Л. Сморгунов підкреслює, що Р. Гастіл першопочатково проводив різницю між вивченням свободи та дослідженням демократії [4, с. 254]. Посилаючись на Р. Гастіла, Л. Сморгунов додає: «Хоча свобода завжди розумілася переважно через її порівняння із сучасною політичною демократією, пройшли роки, перш ніж автор зрозумів, що вивчення свободи було, по суті, оглядом демократії. Ось чому дослідження має менше відношення до інституціональних устроїв і законів і більше до реальної поведінки на противагу більшості дискусій про демократичні свободи. Ця причина також може пояснити, чому автор все ще займається вивченням демократичних систем з обмеженими свободами або широкими свободами без демократичної системи» [4, с. 254; 15, с. 22].

Багато суперечок в аналітичній роботі «Дому свободи» пов'язано з питаннями підбору національних експертів і того, наскільки вони є незалежними від груп опозиції та влади, від яких джерел і понять відштовхуються в своїх висновках. Кеннет Боллен, коментуючи оцінювання «суддів», зазначає: «Велика кількість факторів може несвідомо впливати на оцінки суддів. Це також включає позицію країни, що оцінюється, до батьківщини судді, інтерес організації, що фінансує дослідження, або ж інші політичні, соціальні, економічні погляди та особисті вподобання, які можуть відбитися на суддівській оцінці. Навіть якщо судді були б абсолютно об'єктивними, певний фактор, наприклад відсутність вичерпної інформації, може вплинути на їхню оцінку [6, р. 1212].

Директор Інституту управління ефективності процесів «Гарант Квалі» Андрій Зельницький дає свій коментар щодо діяльності аналітиків «Дому свободи»: «Використання «Freedom House» семибальної ординальної шкали для визначення рейтингу демократії, очевидно, повністю обґрунтоване, про що свідчить багаторічний досвід цієї серйозної організації на початку 70-х років минулого століття. У той же час, як показують результати опитування, проведеного Інститутом управління ефективністю процесів, більш зручним і прийнятним для широкого кола фахівців було б застосування шкали з адекватним градуванням у відсотках. Тобто еталон індексу демократизації «1» прирівнювався б до 100%, а найгірший її показник «7» – до 0%. У показниках такої таблиці легше зорієнтуватися» [1, с. 160].

Українська дослідниця у сфері демократичного аудиту Дарина Ілленко щодо індексу «Freedom in the World» зазначає: «Сучасні дослідники досить чітко фіксують основні хиби в доповідях організацій на зразок «Freedom House». Вони також справедливо вказують на основні причини цих хиб: політичну заангажованість, фінансову залежність цієї та подібних організацій від уряду США тощо. Але перш за все це принципова обмеженість методології демократичного аудиту, пов'язана з неадаптованістю концептуальної бази, на якій вона здійснюється, до культурних, історичних, національних та інших особливостей не англосаксонських країн» [2, с. 100–101].

Висновки. «Freedom in the World» – це найбільш використовуваний індекс демократизації у світі. Аналітичні дані «Freedom House» у своїх дослідженнях використовують численні міжнародні організації. Провідні теоретики та аналітики у сфері порівняльних досліджень використовують дані «Дому свободи» для порівняння з власними дослідженнями, а індикатори «Freedom in the World» беруть за основу для побудови нових індексів демократизації.

Завдяки відкритості і доступності аналітичних звітів та рейтингів «Freedom in the World», окрім використання інформації «Дому свободи», індекс також піддається суттєвій критиці зі сторони наукової спільноти. Критикуються джерела фінансування, підбір національних експертів, достовірність інформації, взятої для побудови рейтингів, суб'єктивний фактор у виставленні балів, підбір індикаторів для основи дослідження та багато інших компонентів.

Проте, всупереч суттєвим недолікам індексу «Freedom in the World», він протягом більш ніж 40 років залишається одним з основних індексів вимірювання стану свободи (демократизації) суспільства. За допомогою індексу можна визначити не тільки рейтинг свободи окремих країн, але і цілих регіонів світу, виявити приблизну кількість людей, які проживають у вільних, частково вільних та невільних за станом свободи групах. Довготривалий період здійснюваних досліджень дає змогу проводити крос-темпоральні порівняння як окремо взятих країн, так і декількох країн між собою.

Проаналізувавши методологію індексу «Freedom in the World», на основі якої побудована трирівнева рейтингова система, автор погоджується із зауваженнями вчених-компаративістів щодо значної кількості недоліків, проте залишається на думці, що досліджуваний індекс є одним із найкращих на сьогодні для вимірювання рівня демократії в суспільстві та проведення різнобічних порівняльних аналізів, які в тому числі представлені в даній роботі.

Література:

1. Зельницкий А. Измерение индекса демократии как предпосылка управления процессом демократизации (Украина и посткоммунистические страны Центральной и Восточной Европы, 1994–2004). Сравнительные социологические исследования. 2004. № 2. С. 156–168.
2. Ілленко Д.В. Методологічні аспекти демократичного аудиту на прикладі «Freedom House». Вісник ХНУ імені Н.В. Каразіна. Серія: «Питання політології». 2011. № 984. С. 95–102.
3. Роуэн Г. С. Подводные течения «Третьей волны». Русский журнал 24.11.1997. URL: <http://old.russ.ru/journal/predely/97-11-24/rowen.htm>.
4. Сморгунів Л.В. Сравнительная политология: Учебник для вузов. Стандарт третьего поколения. СПб.: Питер, 2012. 448 с.
5. 2017 FAQ (Ukrainian). URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/FH_Freedom_in_the_World_FAQs_2017_Abbreviated_UKR.pdf.
6. Bollen K. A. Liberal Democracy: Validity and Method Factors in Cross-National Measures. American Journal of Political Science. 1993. Vol. 37. No. 4. P. 1207–1230.
7. Country and Territory Ratings and Statuses, 1972–2016 (Excel). URL: <https://freedomhouse.org/report-types/freedom-world>.
8. Freedom in the World 2013: Democratic Breakthroughs in the Balance. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/FIW%202013%20Booklet_0.pdf.
9. Freedom in the World 2014. The Democratic Leadership Gap. URL: <https://freedomhouse.org/sites/default/files/Freedom%20in%20the%20World%202014%20Booklet.pdf>.
10. Freedom in the World 2015. Discarding Democracy: Return to the Iron Fist. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/01152015_FIW_2015_final.pdf.
11. Freedom in the World 2016. Anxious Dictators, Wavering Democracies: Global Freedom under Pressure. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/FH_FITW_Report_2016.pdf.
12. Freedom in the World 2017. Methodology. URL: <https://freedomhouse.org/report/methodology-freedom-world-2017>.
13. Freedom in the World 2017. Populists and Autocrats: The Dual Threat to Global Democracy. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/FH_FIW_2017_Report_Final.pdf.
14. Freedom in the World 2017. Ukraine Profile. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2017/ukraine>.
15. Gastil R. The Comparative Survey of Freedom: Experience and Suggesttions. On Measuring Democracy: Its Consequences and Concomitants. Piscataway, N. J.: Transaction Publisher, 1991.
16. Munck G. L. Conceptualizing and Measuring Democracy: Evaluating Alternative Indices. Comparative Political Studies. 2002. Vol. 35. No. 5. P. 5–34.
17. The Economist Intelligence Unit's Index of Democracy. The world in 2007. URL: https://www.economist.com/media/pdf/DEMOCRACY_INDEX_2007_v3.pdf.

ГЕНДЕРНА НЕЙТРАЛЬНІСТЬ У ШВЕДСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Кравченко В. О.,

*магістрант кафедри міжнародної інформації та країнознавства
Хмельницького національного університету*

Королевська А. В.,

*кандидат політичних наук,
доцент кафедри міжнародної інформації та країнознавства
Хмельницького національного університету*

У статті розглядається актуальне останнім часом поняття ґендерної нейтральності. Аналізується визначення ґендеру. Розглянуто вплив визначення ґендеру на прикладі кількох країн, проте основна увага приділяється питанню ґендерної нейтральності у Швеції – поширенню використання ґендерно-нейтрального займенника «hen» і вихованню дітей у ґендерно-нейтральних дошкільних закладах. Висвітлюються можливі ефекти такого виховання.

В статье рассматривается актуальное в последнее время понятие гендерной нейтральности. Анализируется определение гендера. Рассмотрено влияние определения гендера на примере нескольких стран, однако основное внимание уделяется вопросу гендерной нейтральности в Швеции – распространению использования гендерно-нейтрального местоимения «hen» и воспитанию детей в гендерно-нейтральных дошкольных учреждениях. Освещаются возможные эффекты такого воспитания.

The article deals with the emerging concept of gender neutrality. The definition of gender is analyzed. The impact of gender determination is considered on the example of several countries, but the main focus is on gender neutrality in Sweden – the propagation of use of the gender-neutral pronoun «hen» and the education of children in gender-neutral pre-schools. The possible effects of such education are highlighted.

Ключові слова: ґендер, ґендерна нейтральність, ґендерне виховання, займенник “hen”.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

За останнє десятиліття очевидною стала важливість ґендерної складової в суспільстві та вплив самого суспільства на визначення особистості. До впровадження терміну в 60-х роках 20 століття під поняттям «ґендер» розуміли лише біологічні відмінності між чоловіками та жінками. Справжнє визнання ґендеру як соціального конструкту та винесення ґендерних проблем на широкий загальнебулося нещодавно. Одним із наразі актуальних для багатьох людей аспектів є питання ґендерної нейтральності та можливості самовизначення ґендеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми.

Через відносно недавнє поширення актуальності тема висвітлена в невеликій кількості наукових робіт. Вітчизняними науковцями вона досі ґрунтовно не розглядалась. Серед шведських науковців слід відзначити Марі Густафссон Сенді та Гелен Фергюсен із Стокгольмського університету, Емму А. Бек із Гетеборзького університету та Анну Лінквіст із Лундського університету, які у своїх статтях досліджують вплив введення в мову ґендерно-нейтрального займенника “hen” та зосереджують свою увагу на ґендерно-нейтральній мові в цілому [1–4].

Слід також звернути увагу на дослідження, проведене Уппсальським університетом у Швеції, над яким працювали науковці: Хелена Фальк, Анна Івґран, Крістін Фоусетт (Швеція) спільно з Крістін Шутц (США) та Беном Кенвардом (Великобританія). Дане дослідження висвітлює ефекти ґендерної педагогіки у Швеції [5].

Мета статті. У нашому дослідженні можливих проблем і перспектив ґендерної свободи як приклад ми детальніше розглянемо країну, що перебуває в авангарді, – Швецію.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасному розумінні поняття ґендеру можна визначити так: ґендер – це змодельована суспільством та підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик чоловічої й жіночої поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей та відносин жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями в процесі соціалізації, що насамперед визначається соціальним, політичним, економічним і культурним контекстами буття

й фіксує уявлення про жінку та чоловіка залежно від їх статі. У перекладі з англійської мови ґендер буквально означає граматичний рід – чоловічий, жіночий, середній. Ґендер стосується не тільки чоловіків та жінок як окремих індивідів, а й характеризує відносини поміж ними як соціально-демографічними групами та ґендерні відносини в цілому – те, як реалізуються соціальні ролі жінок і чоловіків, дівчаток та хлопчиків, як вони соціально вибудовуються [6, с.11].

Якщо стать задається природно, то ґендер конструюється соціально та зумовлений культурою суспільства в конкретний історичний період.

Поштовх до впровадження повноцінного рівноправ'я між статями ліберальною спільнотою повільно досягає своєї мети, і тепер увага поступово приділяється новій проблемі – ґендерній свободі. Сталі ґендерні ролі засуджуються і починають вважатися реліктом менш розвинутих епох. Наразі пропагується новий уклад життя – право людей самим обирати собі стать.

Проблема визначення ґендеру на сьогодні проявляється в багатьох напрямках та країнах.

Найбільш серйозний вплив проявляється на законодавчому рівні, як, наприклад, прийняття в штаті Каліфорнія законодавчого акту, за яким закріплюється існування третьої, нейтральної статі [7].

Коли закон остаточно вступить в силу у 2018 році, каліфорнійці, які не ідентифікують себе як чоловіки чи жінки, здобудуть право отримувати ґендерно-нейтральні свідоцтва про народження та водійські права. Нове законодавство також полегшить особам процес зміни статі на свідоцтвах про народження – раніше він включав в себе отримання судового наказу або подання доказів клінічного лікування для зміни статі. Схожі зміни на урядовому рівні відбуваються і в інших штатах США.

У Німеччині Федеральний Конституційний суд виніс ухвалу щодо необхідності створення третьої ґендерної категорії для людей, що не вважають себе ані чоловіками, ані жінками, посилаючись на те, що бінарне ґендерне позначення порушує їх право на приватність [8]. Нове рішення, прийняте Федеральним Конституційним судом, дає законодавцям час до кінця 2018 для введення третьої ґендерної категорії або для цілковитої відмови від використання поняття статі в державній документації.

Уряд Канади також дозволив своїм громадянам використовувати у паспортах категорію «Х», тобто визначати себе ґендерно-нейтральними. Міністр імміграції Канади Ахмед Хуссен заявив, що всі канадійці повинні почувати себе в безпеці бути самими собою, жити відповідно до своєї ґендерної ідентичності та виражати свій ґендер, як вони цього забажають [9].

Швеція досягла більш ніж значних успіхів у побудові суспільства, вільного від статевої нерівності. Наприклад, у парламенті Швеції жінки займають 43,6% місць, що є найвищим показником у світі [10]. Вона має найбільшу частку працюючих жінок у світі. У 2010 році Всесвітній економічний форум у своїй глобальній доповіді про ґендерну рівновагу визнав Швецію однією з найбільш рівноправних країн у світі. Згідно з нею Швеція посіла четверте місце у світі [11]. Але для багатьох шведів ґендерної рівності недостатньо. Багато хто прагне, щоб народ Швеції став не просто ґендерно-рівним, а ґендерно-нейтральним. Їх ідея полягає в тому, що уряд і суспільство повинні визнати, що не існує будь-якої різниці між статями. Багато ґендерно-нейтральних активістів Швеції переслідують одну мету – створення суспільства, яке цілковито стирає традиційні ґендерні ролі та стереотипи навіть на повсякденному рівні.

В якості перших кроків для впровадження нового бачення на загально-суспільному рівні шведські політики запропонували встановити ґендерно-нейтральні туалети, щоб члени громадськості не були змушені класифікувати себе лише як жінки чи чоловіки.

Ряд шведських дошкільних навчальних закладів привернув міжнародну увагу через свою педагогічну практику, спрямовану на зменшення розбіжностей у можливостях, доступних дітям різних ґендерних категорій. Ці практики включають применшення значення ґендерних відмінностей. Однією з таких практик є використання введеного у Швеції ґендерно-нейтрального займенника та уникання поведінки стосовно дітей, яка традиційно вважається ґендерно орієнтованою. Такі школи повністю вилучають з обігу терміни «дівчинка» та «хлопчик». Замість цього вони намагаються називати кожну дитину її ім'ям або ґендерно-нейтральним займенником, що на шведській звучить як «hen» [12].

Ґендерно-нейтральний займенник «hen» було введено в словник шведської мови у квітні 2015 року. Даний займенник використовується для позначення людини, не повідомляючи про її стать, – або тому, що вона невідома, оскільки ця особа є транссексуалом, або тому, що мовець чи письменник вважає, що стать є зайвою інформацією.

Слово «hen» було створено в 1960-х роках, коли повсюдне використання «han» (він) стало політично некоректним, і було спрямоване на спрощення мови та уникнення незграбної конструкції «han / hon» (він / вона).

Але слово тоді не прижилось, проте це відбулося приблизно в 2000 році, коли невелика транс-ґендерна спільнота стала використовувати ґендерно-нейтральний займенник, і його вживання поширилось за останні кілька років. Тепер «hen» можна знайти в офіційних текстах, ухвалах суду, медіа-текстах і книгах.

Словник шведської академії оновлюється кожні 10 років. Нові записи визначаються їх частотою та релевантністю [13].

В «Егалії», одному з таких дошкільних закладів, все, починаючи з прикрас, до книг та іграшок, ретельно відбирається, щоб забезпечити гендерно-рівноправ'я та уникати традиційних уявлень про ролі, та зокрема батьківську роль. Вчителі намагаються озвучувати дітям якнайменше «гендерних виразів». На Різдво персонал «Егалії» переписав традиційну пісню, використавши в ній займенник «hen». Коли учні грають з іграшковим будиночком, їм пропонується використовувати «маму, тата, дитину» в їх уявній родині, а також «тата, тата, дитину»; «маму, маму, дитину»; «тата, тата, сестру, тітку, дитину»; або будь-яку іншу сучасну комбінацію.

У дослідженні, проведеному Уппсальським університетом, найстарішим університетом у Швеції, було виявлено, що діти, які відвідують гендерно-нейтральні дошкільні навчальні заклади, менш схильні створювати стереотипи щодо статі, ніж діти, які навчаються в традиційних дошкільних навчальних закладах. Вони також менш схильні відмовлятися від участі в іграх з дітьми, тільки тому, що ті протилежної статі.

Доктор Бен Кенвард, дослідник Уппсальського університету та університету Оксфорд Брукс, підсумовує, що загалом результати демонструють, що хоча гендерно-нейтральна педагогіка сама по собі не може знизити схильність дітей до використання гендеру для категоризації людей, це знижує їхню схильність до гендерного стереотипування та гендерної сегрегації, що може розширити доступні їм можливості [14].

Оскільки гендерно-нейтральні школи нечисельні навіть у Швеції, вибірка була невеликою, тому хоча й існує статистична впевненість у існуванні результатів гендерно-нейтрального виховання в школах, наскільки сильними вони є, з усією впевненістю оцінити неможливо. Дошкільні заклади для дітей обиралися батьками; виникає питання, чи не сім'єю створений цей ефект.

Слід також врахувати, що в школах такого типу гендерні нововведення складають новий звід правил та поведінки, мова регулюється, а дії дітей знаходяться під пильним наглядом вчителів. Кожна деталь поведінки уважно розглядається і коригується занепокоєними вихователями, які в кінцевому підсумку ускладнюють повсякденні аспекти життя дітей: від того, як вони формують дружбу і в які ігри грають, до того, які пісні вони співають. Тому доцільно виникає питання, чи у своїй гонитві за максимальною свободою частина шведського суспільства, навпаки, не позбавляє своє майбутнє покоління свободи чи права вибору.

Висновки. Отже, було розглянуто, що являє собою поняття гендеру та явище гендерної невідзначеності. Це явище поступово набирає значення в багатьох країнах Заходу. Зокрема, Швеція активно просувається в цьому напрямі, де в офіційний словник шведської мови було введено гендерно-нейтральний займенник «hen», який тепер можна знайти в офіційних текстах, ухвалях суду, медіа-текстах і книгах. Також даний займенник використовується в ряді шведських дошкільних навчальних закладів, які застосовують педагогічну практику, спрямовану на зменшення розбіжностей у можливостях, доступних дітям різних гендерних категорій, тобто включають применшення значення гендерних відмінностей. Ефект такого виховання поки що не можна оцінити з усією впевненістю. Загалом, результати демонструють, що гендерно-нейтральна педагогіка знижує схильність дітей до гендерного стереотипування та гендерної сегрегації. Але виникає занепокоєння, чи не вплине таке виховання на нормальний розвиток дітей, усвідомлення ними самих себе та сприйняття інших людей; наскільки здоровим буде шведське суспільство, якщо такі практики стануть застосовуватись повсюдно. Підсумовуючи, варто сказати, що дане питання потребує подальших досліджень та спостережень.

Література:

1. Introducing a gender-neutral pronoun in a natural gender language: the influence of time on attitudes and behavior / Marie Gustafsson Sendén, Emma A. Bäck, Anna Lindqvist. *Frontiers in Psychology*. 2015. № 6. URL : <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4486751/#>.
2. Hen can do it: Effects of using a gender-neutral pronoun in recruitment. URL: https://www.researchgate.net/profile/Marie_Gustafsson_Senden/publication/256078640_Hen_can_do_it_Effects_of_using_a_gender_neutral_pronoun_in_a_recruitment_situation/links/5657670808aefe619b1f0463.pdf.
3. PREDICTING USE OF AND ATTITUDES TO A NEW GENDER NEUTRAL PRONOUN IN SWEDISH. URL: <http://www.genderfair.se/wp-content/uploads/2016/05/APS-2016-Predicting-use-of-and-attitudes-to-a-new-gender-neutral-pronoun-B%C3%A4ck-et-al.-.pdf>.
4. Contemporary Arguments Against Gender-Neutral Language. URL: https://www.researchgate.net/profile/Hellen_Vergoossen/publication/308969656_Contemporary_Arguments_Against_Gender-Neutral_Language/links/57fb984c08ae91deaa685502/Contemporary-Arguments-Against-Gender-Neutral-Language.pdf.
5. Early preschool environments and gender: Effects of gender pedagogy in Sweden / Kristin Shutts, Ben Kenward, Helena Falk, Anna Ivegran, Christine Fawcett. *Journal of Experimental Child Psychology*.

2017. № 162. С. 1–17 URL: <http://www.sodermalmsforskolor.se/egalia/dokument/Early-preschool-environments-and-gender-effects-of-gender-pedagogy-in-Sweden.pdf>.
6. Основи теорії ґендеру: Навчальний посібник. К.: «К.І.С.», 2004. 536 с.
 7. Senate Bill No. 179. URL: https://leginfo.legislature.ca.gov/faces/billTextClient.xhtml?bill_id=201720180SB179.
 8. Civil Status Law Must Allow a Third Gender Option. URL: http://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Pressemitteilungen/EN/2017/bvg17-095.html;jsessionid=727874E6E92BF0B7BD2EA1AA7DB07F0D.1_cid361.
 9. Minister Hussen announces major step forward in gender equality by making changes to passports and immigration documents. URL: https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/news/2017/08/minister_hussen_announcesmajorstepforwardingenderequalitybymakin.html.
 10. Minimum set of gender indicators. URL: <https://genderstats.un.org/#/countries>.
 11. Global Gender Gap Report 2010 URL: <https://www.weforum.org/reports/global-gender-gap-report-2010>.
 12. Children at Swedish 'gender-neutral' preschools are less likely to gender-stereotype. URL: <https://phys.org/news/2017-05-children-swedish-gender-neutral-preschools-gender-stereotype.html>.
 13. Sweden adds gender-neutral pronoun to dictionary. URL: <https://www.theguardian.com/world/2015/mar/24/sweden-adds-gender-neutral-pronoun-to-dictionary>.
 14. Children at Swedish "gender-neutral" preschools are less likely to gender-stereotype. URL: <https://www.uu.se/en/research/news/article/?id=8848>.

НЕТРАДИЦІЙНІ МЕТОДИ ВИКЛАДАННЯ СОЦІОЛОГІЇ НА НЕСОЦІОЛОГІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЯХ (ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ)

Любчук В. В.,

кандидат соціологічних наук,

старший викладач кафедри загальної і соціальної психології та соціології

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

У статті аналізуються нетрадиційні методи викладання соціології, які можуть застосовуватися на несоціологічних спеціальностях. Зокрема, звертається увага на такі методи викладання, як есе та малюнок. В основі статті представлений досвід застосування методу есе на спеціальності «Соціальна робота» та методу малюнка на спеціальності «Образотворче мистецтво». Метод есе активізував наявні в студентів соціологічні знання, допомігши їм не лише висловитися із заданої теми, але спрогнозувати розвиток подій. Метод малюнку допоміг налагодити міждисциплінарні зв'язки між соціологією та малюванням, передати власне бачення за допомогою візуальних засобів. Застосування нетрадиційних методів викладання соціології на несоціологічних спеціальностях має свою специфіку, зокрема, варто враховувати особистісні та професійні якості викладача, напрям підготовки студентів та характеристики окремої студентської групи.

В статье анализируются нетрадиционные методы преподавания социологии, которые могут применяться на несоциологических специальностях. Обращается внимание на такие методы преподавания, как эссе и метод рисунка. В статье представлен опыт использования метода эссе на специальности «Социальная работа» и метода рисунка на специальности «Изобразительное искусство». Метод эссе активизировал у студентов социологические знания, помог показать свою точку зрения, а также сделать прогноз на будущее. Метод рисунка также продемонстрировал действие междисциплинарных связей социологии и рисования и возможности передачи точки зрения через визуальные средства. Применение нетрадиционных, инновационных методов преподавания социологии на несоциологических специальностях имеет свою специфику, которая относится к личности преподавателя, его личностным и профессиональным качествам, направлению подготовки студентов и некоторым характеристикам студенческой группы.

The article analyzes non-traditional methods of teaching sociology, which can be applied to non-sociological specialties. The article is based on the experience of using the essay method on the specialty «Social work» and the method of drawing on the specialty «Fine Arts». The method essay intensified the sociological knowledge available to students, helping them not only to speak on a given topic, but also to predict the development of events. The drawing method helped to establish interdisciplinary connections between sociology and drawing, to convey their own vision through visual means. The using non-traditional methods of teaching sociology in non-sociological specialties has its own specifics, in particular, it is necessary to take into account the personal and professional qualities of the teacher, the direction of preparation of students and the characteristics of a separate student group.

Ключові слова: методика викладання, традиційні методи викладання, нетрадиційні, інноваційні методи викладання.

Постановка проблеми. Розвиток суспільства, поява нових технологій, технічних засобів, інформатизація суспільства ставить освіту перед вибором: застосовувати традиційні методи викладання або переходити на нетрадиційні інноваційні методи. У викладанні кожної навчальної дисципліни застосовуються як традиційні методи, так і нетрадиційні. Соціологія не є виключенням. Безумовно, застосування традиційних методів у викладанні соціології забезпечує передачу необхідних знань студентам. Але зазвичай, оскільки соціологія не є обов'язковою дисципліною, то надзвичайно складно утримати увагу та інтерес студентів несоціологічних спеціальностей до предмету обговорення та й у цілому до дисципліни.

Чи варто в такому разі відмовлятися від традиційних методів на користь нетрадиційних? Чи варто їх поєднувати і яким чином? Можливо, варто застосовувати значною мірою інноваційні методи та відмовитися від традиційного викладання?

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Звернення до наукового доробку вчених показує, що пошук нових підходів у викладанні соціології є на часі, до уваги береться як застосування між-дисциплінарних методів – експерименту та тестів, так і залучення до соціологічного аналізу різноманітних текстів, візуальних матеріалів тощо. Зокрема, цьому присвячені праці харківських соціологів Горбач А.Н., Ковальової І.Д., Сороки Ю.Г. та інших [1; 2].

Цікавим був досвід застосування інноваційних методик у викладанні соціології у роботі Зимової школи СЕР [3]. Малахова Ж.Д. та Огаренко В.М. теж звернули увагу на досягнення ефективності застосування нетрадиційних методів викладання соціології [4]. Та все ж у даних розробках більше уваги приділено викладанню соціології соціологам, які вже є вмотивованими, в якійсь мірі підготовленими до сприйняття інформації в нетрадиційній формі.

Тому **метою** нашої публікації є з'ясування перспектив застосування нетрадиційних методів викладання соціології на несоціологічних спеціальностях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Яким же має бути викладання соціології на інших спеціальностях? Як зауважили Тарасенко В. та Чепак В., варто розрізняти соціологічну освіту та просвіту. Якщо соціологічна освіта здійснюється на соціологічних факультетах вищих навчальних закладів, де і готують соціологів, то соціологічна просвіта – «продукт експансії соціологічної освіти, виходу останньої за власну професійну сферу» [5, с. 177]. Соціологічна просвіта, на думку даних авторів, має місце на несоціологічних факультетах та спеціальностях. Тому цілі освіти і просвіти будуть різні. Соціологічна освіта спрямована на формування фахівця соціолога, а соціологічна просвіта має на меті допомогти у формуванні світоглядного бачення, «наукової корекції їхнього соціального мислення...» [5, с. 177]. Звернемося до деяких методів викладання соціології для не соціологів. Спершу розглянемо особливості есе як нетрадиційного методу соціальної дійсності. Жанр есе може бути застосований для проведення як лекції, для того, щоб «популяризувати соціологічні знання, активізувати соціологічну свідомість...шукати нові форми розуміння соціологічної дійсності» [4, с. 42], так і семінарського заняття. В останньому випадку есе виступатиме виразником думок студентів щодо запропонованої теми; завдяки есе є можливість з'ясувати рівень знань студента та головне його сприйняття та розуміння запропонованої теми. Зрештою, метод есе є досить популярним серед студентів, оскільки дозволяє їм викласти на папері речі, які часто неможливо висловити вголос.

Наведемо деякі фрагменти застосування есе на семінарському занятті зі студентами спеціальності «Соціальна робота». Студентській групі було запропоновано написати есе на тему «Я в 60 років». Актуальність теми зумовлена зростанням частки людей похилого віку як в Україні, так і у світовому масштабі, що привертає увагу до їхнього способу життя, повсякденних проблем, зрештою соціалізації та адаптації до сучасних умов існування.

Не було обмежень у викладі бачення, було цікаво на які аспекти людей такої вікової категорії звернуть увагу студенти: спробують описати себе, виходячи із реалій сьогодення чи запропонують абсолютно відмінний образ?

Отже, дамо слово студентам. *«Я бачу себе як реалізовану, на 100% задоволену життям особистістю, досягненням якої пишається не лише вона, але й її діти та внуки....у 60 років я планую зібрати дітей та внуків і вирушити у 2-х тижневий круїз до Панамі....оскільки ще з 19 років я захоплююсь мистецтвом фотографії, то мій будинок буде виглядати надзвичайно затишно: у вітальні будуть розвішані професійні сімейні фото, окремі портрети членів моєї великої родини...я люблю бабусю, яка щонеділі частує своїх внуків найсмачнішою випічкою у світі...із задоволенням буду продовжувати наслідувати стиль Коко Шанель...»,* Юлія.

Ось ще деякі фрагменти. *«Перш за все, я б хотіла бути сучасною. Сучасна бабуся – це і няня, домробітниця...а головне – бабуся є символом мудрості, любові і поблажливості...»,* Ірина. А ось інший приклад: *«У 60 років моя кар'єра є вдалою і цілком мене задовольняє. Я все ж таки була у Швеції на стажуванні в якості спеціаліста із соціальної роботи...за моїми плечима достатня кількість успішно втілених у життя проектів, наприклад, по роботі з жертвами домашнього насильства...що стосується особистого життя, то в мене є кохана людина...гадаю, буду мало чим відрізнятися від себе в 21: волосся яскравого кольору, зручний одяг, улюблені кеди – куди ж без цього?»,* Анастасія.

«Я хочу думати, мріяти про краще, що в мої 60 років економити не прийдеться, і я зможу допомогти своїм дітям, щоб їхнє життя було легшим і кращим...я буду займатися улюбленою справою – рибуловлею, матиму власну пасіку...хочеться, щоб до моїх 60 років країна стала мужньою, мирною, процвітаючою державою, і мої діти, внуки, правнуки жили в процвітаючій, мирній, успішній державі», Сергій.

Такий жанр є достатньо простим та не претендує на об'єктивність. Але саме в цьому і полягає його привабливість як для студентів, так і викладачів.

Аналізуючи застосування методу есе в методиці викладання соціології, харківські соціологи звернули увагу на такі пункти: «Есе може виступати як метод популяризації соціологічного знання;

як можливість виявлення позиції автора і спосіб її індивідуального втілення; як метод активізації соціологічного знання..» [1, с. 17]. Немоżliво не погодитися із такою думкою, але, на наш погляд, есе дозволило не тільки висловити власну точку і зробити це по-своєму, скільки спробувати спрогнозувати події, які можуть статися через сорок років. Як помітно з уривків есе, студенти сфокусовані лише на оптимістичному сценарії, хоча і з позицій сьогодишнього дня він виглядає дещо утопічним.

Поділимося ще одним нетрадиційним методом, застосованим для студентів спеціальності «Образотворче мистецтво». Враховуючи специфіку спеціальності, її креативність, студентам-художникам було запропоновано виконати завдання іншого характеру, аніж на спеціальності «Соціальна робота». Зокрема, для того щоб популяризувати соціологічне знання, довести його практичність та водночас гнучкість і потрібність навіть для творчих спеціальностей, перед студентами було поставлене завдання зобразити науку соціологію. При цьому не було обмежень щодо жанру, техніки виконання, кольорової палітри. Після виконання роботи студенти ділилися враженнями та обговорювали труднощі у виконанні такого незвичного для них завдання, оскільки перш ніж зобразити на полотні, варто було розібратися з об'єктом та предметом соціології.

Результати робіт вийшли навдивовижу цікавими, більшість робіт були виконані в жанрах символізму та абстракціонізму, але головну сутність вдалося передати зображеннями та кольорами.

Опишемо деякі приклади малюнків. На одній із мініатюр зображено безліч людей без облич, але які різняться за кольором. Головна ідея полягала в тому, що соціологія вивчає людей, які є відмінними за своїми зовнішніми та внутрішніми характеристиками, різняться ролями та статусами в суспільстві.

Інший малюнок теж містив зображення людей без облич, але окресленими гендерними характеристиками, картина була зроблена у вигляді пазлів. Студентка таким чином намагалася показати, з одного боку, важливість кожного індивіда, а з іншого – що кожна людина живе в суспільстві, яке залежатиме від самих його членів: чи будуть вони згуртованими або нададуть перевагу автономності.

Ще на одному малюнку зображено равлик із ймовірно куполами та іншими дахами міста. Зміст такого зображення полягав у символічному баченні: равлик – суспільство, яке повільно рухається до своєї мети.

Дана методика, на наш погляд, дозволила як активізувати соціологічні знання та показати свою точку зору, так і поєднати знання з основного предмету – малювання та знання із соціології, забезпечивши при цьому міждисциплінарні зв'язки.

Висновки та перспективи подальших пошуків. Отже, на наш погляд, вибір того чи іншого нетрадиційного методу викладання соціології залежить від ряду чинників, які можна сформулювати в три групи:

- 1) особистості викладача, його професійного та життєвого досвіду;
- 2) специфіка факультету та спеціальності, де викладається соціологія, наприклад, для творчих спеціальностей, про що зазначалося вище, варто застосовувати методи, які наближені до них;
- 3) кількісних та якісних характеристик окремої студентської групи, їхньої загальної освітньої, наукової підготовки, а також курсу навчання.

Сподіваємося, що врахування цих чинників сприятиме популяризації соціологічного знання на несоціологічних спеціальностях та факультетах. Звичайно, застосуванням описаних вище методів не вичерпуються нетрадиційні методи, тому наступні публікації будуть присвячені іншим інноваційним методикам.

Література:

1. Нетрадиционные методы преподавания социологии / А.Н. Горбач, И.Д. Ковалева, О.А. Редько, Ю.Г. Сорока: Учеб. пособие; под. ред. И.Д. Ковалевой. Х., 2001. 328 с.
2. Социология в аудитории: искусство преподавания. Х.: Издательский центр Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина. 2003. 303 с.
3. Преподавание социологии как социально-гуманитарная интеракция: II Зимняя сессия Международной Летней школы молодых социологов: тезисы докл. Харьков, 2001
4. Викладання соціології: досвід інноваційних прийомів: Навч. пос. К.: Центр учбової літератури, 2008. 280 с.
5. Тарасенко В. До питання розроблення методик викладання соціології. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2010. № 2. С. 170.

ДЕТЕРМІНАЦІЯ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ СЕРЕД ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

Орос О. Б.,
*кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри психології
Мукачівського державного університету*

У статті розкрито особливості детермінації насильницької поведінки серед підлітків. Здійснено аналіз теоретико-методологічних основ детермінації насильницької поведінки. Виділено основні групи детермінуючих факторів насильства на мікрорівні, мезорівні та макрорівні; уточнено соціальні чинники насильницької поведінки серед підлітків. Здійснено аналіз специфіки насильницької поведінки дітей підліткового віку, що перебувають під вартою.

В статье раскрыты особенности детерминации насильственного поведения среди подростков. Осуществлен анализ теоретико-методологических основ детерминации насильственного поведения. Выделены основные группы детерминирующих факторов насилия на микроуровне, мезоуровне и макроуровне; уточняются социальные факторы насильственного поведения среди подростков. Осуществлен анализ специфики насильственного поведения детей подросткового возраста, находящихся под стражей.

The features of the determination of violent behavior among adolescents have been revealed in the article. An analysis of the theoretical and methodological foundations for the determination of violent behavior has been carried out. The main groups of determinants of violence at macro level, meso-level, and micro levels have been distinguished; the social factors of violent behavior among adolescents have been specified. The analysis of the specifics of violent behavior of juvenile children in custody has been analyzed.

Ключові слова: насильство, насильницька поведінка, детермінація насильницької поведінки, діти підліткового віку.

Постановка проблеми. Молодіжне насильство є глобальною проблемою не тільки правозахисту, але й громадської охорони здоров'я. За даними ВООЗ, щорічно приблизно 250 000 випадків убивств у всьому світі відбувається серед молодих людей у віці 10 – 29 років, що становить 41% від загального числа випадків вбивств на рік у світі. На кожного молодого чоловіка, вбитого в результаті насильства, доводиться 20-40 випадків отримання серйозних травм, які потребують стаціонарного лікування. Від 3 до 24% молодих жінок повідомляють про те, що їх перший сексуальний досвід носив насильницький характер. Результати дослідження, проведеного в 40 країнах, що розвиваються, показують, що цькуванню і знущанням піддаються 8,6 – 45,2% хлопчиків і 4,8 – 35,8% дівчаток [1]. Детермінація насильства в середовищі дітей є надзвичайно актуальною темою соціологічного дослідження в силу того, що воно є досить поширеним явищем. Уточнення детермінант насильницької поведінки підлітків дозволяє встановити ті фактори та чинники насильства, які продукують постійне відтворення насильства. Проте відстежити динаміку змін цієї проблеми серед підлітків дуже важко через вікові обмеження правової відповідальності та відсутність фіксації насильницьких дій у випадку, якщо вони не мають ознак протиправного діяння. У зв'язку із цим прояви фізичного насильства дітьми не можуть бути предметом дослідження виключно в рамках кримінології, соціології злочинності чи девіантного поведінки. Недостатньо обґрунтованими для дослідження проявів фізичного насильства залишаються статуси педагогіки, психології та медицини. Пропозиція для комплексного вивчення особливостей детермінації насильницьких дій серед дітей залишається відкритою.

Насильство серед дітей підліткового віку набуває загрозливих масштабів і вражає своїми формами та частотою відтворення, що все частіше носить системний характер. Чому саме така ситуація склалася сьогодні? Які особливості детермінації насильства серед підлітків? Над цими питаннями працює багато зарубіжних та вітчизняних науковців, а саме: Л. Розе-Краснор, Г. Гіні, М. Кірка, Н.Р. Крік, К.А. Додже, В. Бернер, К. Шмек, К. Галвер, Н. Гойер, С. Науман, А. Шік, І. Отт, Г. Шмід, Е. Кунче, С. Анлікер, Г. Боденманн, Б. Фей, І. Кон, В. Лунєєв, Є. Ільїн, О. Леонтьєв, В. Ковальов. Наукова проблема полягає в потребі визначення діапазону детермінації насильницької поведінки серед дітей підліткового віку.

Мета статті – дослідити специфічні детермінанти насильницької поведінки серед дітей підліткового віку.

Виклад основного матеріалу. Спроби пояснити причини насильницької поведінки зосереджено в біологічних, психологічних та соціальних теоріях девіантної поведінки. В основі біологічних теорій лежить уявлення про вроджену агресивність. Ч. Ломброзо ввів у науковий обіг поняття «кримінального типу», стверджуючи, що ці люди вчиняють насильницькі дії через генетичну схильність до такої поведінки. У. Шелдон описує фізичний тип людини, що найбільш схильна до насильницької поведінки – мезоморфи. Психологічні теорії вбачають детермінуючі компоненти в самій системі структури особистості.

Соціологічні теорії орієнтовані на пояснення детермінант насильницької поведінки через дефекти соціальних інститутів. Е. Дюркгейм та Р. Мертон послуговувались поняттям «аномія», щоб розкрити фактори насильницької поведінки. Ситуація значних соціальних трансформацій, в якій ми наразі знаходимося, коли ціннісні та нормативні орієнтири застаріли чи зруйновані, а нові ще не викристалізовано, сприяє зростанню рівня насильства. Спираючись на теорію Е. Сазерленда, можемо пояснити причини насильницької поведінки підлітків через диференційовані зв'язки. Саме насильницький спосіб вирішення питань здається підлітку найефективнішим, якщо переважна більшість його оточення вирішує проблеми саме в такий спосіб. Тобто мова йде про те, що типової поведінки навчаються в найближчого оточення. Культурологічні теорії пояснюють причини насильницької поведінки конфліктом між загальноприйнятою культурою суспільства та нормами, які пропагують субкультури, в даному випадку – нормальне, допустиме застосування насильства. Д. Матза стверджує, що у випадку тривалої трансляції нетипової, девіантної поведінки вона починає виходити за рамки поводження індивіда, поширюється, стає звичною, прийнятною для певного кола осіб. Наочний швидкий ефект застосування насильства може підсилювати таку закономірність. Концепція дослідницької групи Стенфордського університету під керівництвом Дугласа С. Норта пояснює особливості функціонування насильства в суспільстві через особливості функціонування різних соціальних порядків. На думку американських дослідників, «історія людства знала лише три типи соціальних порядків. Першим був примітивний порядок, характерний для малих соціальних груп, товариств мисливців і збирачів» [2]. Перший тип соціального порядку – це порядок обмеженого доступу, який з'явився під час першої соціальної революції. Для порядку обмеженого доступу характерне домінування особистих стосунків, особливо особистих відносин між індивідами, які володіють обмеженими ресурсами цього порядку. Порядки першого типу значно обмежують здатність індивідів формувати соціальні організації та поширює можливість використання насильства.

Насильницька поведінка підлітків є наслідком взаємодії складових частин особистісних особливостей, соціальної спрямованості оточення підлітка і стану системи суспільства. Детермінуючі фактори, що підсилюють ймовірність молодіжного насильства, носять комплексний характер і поділяються на три групи: фактори ризику, що стосуються окремої особистості; мікросоціальні фактори ризику, що стосуються близьких людей (членів сім'ї, друзів, сексуальних партнерів і ровесників); макросоціальні фактори ризику, що стосуються місцевої громади та суспільства в цілому.

Для дослідників ЮНІСЕФ соціальні чинники поділяються на дві категорії: 1. Політичні, культурні та законодавчі. 2. Соціально-економічні та середовищні. «До першої групи віднесено: політика та законодавство; культурні та релігійні норми, ставлення та очікування; рівні політичної та економічної стабільності зростання; система соціального забезпечення; глибина розриву між бідними та багатими; рівень солідарності між поколіннями в межах суспільства. У другу групу включено: рівні бідності, безробіття, злочинності та насильства в громаді; якість послуг, інформації, програм, способів проведення вільного часу в громаді; життя в місті – життя в селі; існуючі норми, стереотипи, соціальні мережі, значущий тиск; рівні стигматизації, дискримінації та порушення прав людини, наркотична ситуація, рівні мобільності та міграції» [3, с. 25]. До категорії запобіжних факторів дослідниками віднесено: довірливі стосунки з батьками або дорослими в громаді, що можуть позитивно впливати на дітей, благополучне середовище в школі, добре розвинуті життєві навички та впевненість у собі, духовні вірування, активне залучення до суспільного життя.

Авторами дослідження Генерального Секретаря Організації Об'єднаних Націй з питань насильства щодо дітей встановлено «раптове, гостре збільшення показників насильницького переслідування та відповідних правопорушень у віці приблизно 15 років. Це означає, що в підлітковому віці починає діяти ціла низка факторів, що сприяють поширенню фізичного насильства – насамперед, у стосунках між підлітками. Таке насильство можна відстежувати за чіткими моделями місць, часу, потенційних жертв та факторів (наприклад, вживання алкоголю чи економічна нерівність) його вчинення». У принципі, таке насильство можна легко передбачити і попереджувати через втручання на рівні населення» [4, с. 287].

Насильство з боку інших дітей дуже часто відбувається в ситуації, коли діти перебувають під інституційним доглядом. Саме ці діти є найбільше вразливими до насильства з боку своїх ровесників.

Насильству з боку інших дітей сприяє відсутність приватного життя та поваги до культурної ідентичності, розчарування, переповнені приміщення, а також неможливість відокремити особливо уразливих дітей від старших, агресивніших дітей. «Працівники закладів утримання дітей можуть схвалювати і навіть заохочувати дітей до насильства з метою додаткової підтримки контролю або просто заради власних розваг» [4, с. 189]. Але найбільш небезпечна форма насильства з боку дітей існує в суперечках між молодіжними бандами, які існують як за місцем проживання, так і в закладах для утримання під вартою неповнолітніх правопорушників.

Дуже небезпечною формою насильства є заподіяння шкоди собі, яке розглядається як одна з форм агресії. За визначенням Д.В. Жмурова, «агресія – це усвідомлена поведінка індивіда (групи індивідів), що заподіює психологічну, фізичну або матеріальну шкоду іншій людині, групі людей та/або самому собі» [5]. Діти, які перебувають під вартою, доволі часто можуть схилитися до того, щоб покалічити себе чи скоїти самогубство через насильство, недбайливе ставлення і жахливі життєві умови. Тривале чи невизначене утримання та ізоляція також здатне погіршити стан психічного здоров'я і підвищує ризик самодеструктивної поведінки. Що стосується дітей, які перебувають у закладах для дорослих, то ризик самодеструктивної поведінки тут є особливо високим. «Деякі дослідження, проведені в Сполучених Штатах, вказують, що діти, які утримуються у в'язницях чи колоніях для дорослих, у вісім разів більш схильні до самогубства, ніж ті, хто перебуває в центрах для утримання неповнолітніх правопорушників» [4, с. 200].

Поряд із індивідуальними чинниками насильства (біологічні особливості та особиста історія як дитини, так і членів її родини) П.С. Пінейру досліджує фактори стосунків (спосіб, в який дитина спілкується та взаємодіє з батьками, братами і сестрами), що можуть вплинути на вірогідність перетворення дитини на жертву або чинник насильства. Так, гіперактивність дитини (індивідуальний чинник), за умови послабленої уваги батьків або, навпаки, в умовах суворої дисципліни (фактори стосунків), утворюють фактори ризику участі дітей у насильницьких діях в якості жертви чи зловмисника.

До ситуативного чинника проявів насильства дітьми можуть бути зараховані: доступність вогнепальної зброї, алкоголю, фізичне середовище (структура устрою громади, щільність заселення та планування, наявність послуг та зручностей, які сприяють добробуту родини), примусове виселення, молодіжні банди, заворушення та локальні конфлікти. Суспільними факторами насильства виступає урбанізація та швидкі демографічні зміни, бідність, нерівність та соціальне виключення. Вищезазначені соціальні фактори важко диференціювати із ситуативними чинниками та факторами стосунків в силу того, що всі вони належать до категорії *ad hoc* і здатні виступати пусковими чинниками проявів насильства.

Особливо важливим соціальним фактором у діапазоні соціальної обумовленості поведінки дітей, які демонструють прояви фізичного насильства, є реагування на факти насильства дітей у громаді та суспільстві після їх виявлення, «постфактум» (*post hoc*). Особливістю цього фактору є те, що він не може бути безпосереднім чинником насильства і пасивною умовою. Реагування на прояви фізичного насильства дітьми може відбуватися в таких формах: оцінка громадською думкою, втручання, спрямовані на покращення стосунків всередині родини або зміну форм батьківства, підтримка освіти та соціалізації на рівні громади, зниження рівню прогулів школи та повернення до школи тих, хто її покинув, створення неформальних можливостей для навчання, залучення до програми наставництва, спорту та молодіжної діяльності, утримання неповнолітніх правопорушників під вартою.

З метою визначення особливостей детермінації насильницької поведінки серед дітей підліткового віку нами було проведено індивідуальні опитування (N=21) дітей, які перебувають під вартою в ізоляторах тимчасового тримання (ІТТ) міськрайвідділів міліції Закарпатської області, затриманих за скоєння насильницьких злочинів. Серед дітей, які перебувають під вартою: 90,5% – хлопці, 9,5% – дівчата. Вік опитуваних – від 11 до 17 років, середній зріст – 158,9 см.

Дітям було запропоновано добровільно розповісти про себе, свою родину, де і як вони проводили вільний час, про подію, яка визначила їх місце перебування під вартою та обрати один із запропонованих варіантів відповіді щодо причин застосування фізичного насильства проти інших. Під час опитування дітей у приміщенні знаходився охоронець, тому воно проходило методом вибору одного із заздалегідь підготовлених варіантів відповіді. Респонденту дозволялось задавати лише додаткові питання щодо уточнення процедури вибору відповіді.

За допомогою інтерв'ю було також встановлено: місце проживання респондента, кількість членів сім'ї, наявність у неповнолітніх батька і мами та їх професії. Було встановлено, що більша частина опитаних вільний час перебувала на вулиці та розважалась із друзями (76,2%), вдома допомагали батькам 9,5%, займалися спортом на спортивному майданчику 9,5%, навчалось тільки 4,8%.

За результатами опитування з приводу особливостей мотивації насильницького вчинку дітей, всі відповіді були згруповані в три групи: немотивований вчинок, потреба самоствердження та поганий вплив оточення. Переважна більшість опитаних дітей визнала, що застосування фізичного насильства було немотивованим вчинком (61,9%), другу позицію зайняла потреба самоствердження (28,6%), на останньому місці – поганий вплив оточення (9,5%).

Отримані результати опитування було згруповано в кростаблицю та розраховані коефіцієнти корелятивного зв'язку між змінними. Аналіз результатів дослідження виявив певні психосоціальні особливості групи дітей, які перебувають під вартою. Найзначущішим виявився зв'язок гостро імпульсивного необдуманого застосування фізичного насильства дітьми із відсутністю сім'ї (коеф. кореляції за Пірсоном $-0,264$). Встановлено, що та частина дітей, які зростають без батька, частіше вказують, що застосування ними фізичної сили – це наслідок негативного впливу оточення, тобто частіше перекладають провину на друзів та батьків ($0,339$). Присутність у сім'ї батька має зворотний вплив на проведення дітьми вільного часу на вулиці ($-0,406$), часу розваг із друзями ($-0,174$) та застосування підлітками фізичного насильства через потребу самоствердження ($-0,290$).

Значний обернений зв'язок встановлений між професійною зайнятістю матері та поясненням насильницької поведінки як немотивованого вчинку ($-0,429$). Головним мотивом насильницької поведінки підлітків, мати яких не працює, визначена потреба самоствердитися. Прямий корелятивний зв'язок встановлено між зайнятістю батька підлітка та немотивованістю застосування фізичного насильства ($0,530$).

У результаті дослідження встановлено, що для дітей із багатодітних сімей (або варіант полі-нуклеарної сім'ї) фізичне насильство є засобом для самоствердження $0,577$, але діти із багатодітних сімей не пояснюють застосування фізичного насильства немотивованими вчинками – $0,401$. Підлітки з багатодітних сімей частіше виступають ініціаторами створення ситуацій трансляції насильницької поведінки. Отже, виявлено значний вплив саме постаті батька на особливості формування насильницької поведінки підлітків. Відсутність батька провокує стратегію уникнення особистої відповідальності за скоєні протиправні дії. Водночас діти, які походять із повних сімей, ефективніше планують свій вільний час, менше безцільно вештаються на вулиці. Більшість підлітків, що вчинили протиправне насильницьке діяння, походять із неблагополучних сімей. Підлітки, батьки яких через професійну зайнятість не приділяють їм достатньо уваги, пояснюють свої насильницькі дії як немотивований вчинок. У схожій ситуації опинилися також підлітки із багатодітних сімей, так само як і діти, в яких немає сім'ї. Не викликає сумніву, що сімейні фактори ризику є ключовими у формуванні насильницького поводження дитини. На думку А. Бандури, саме сім'я повинна забезпечити хоча б мінімальну основу для ефективної соціалізації. Як зазначає О. Змановська, агресивна поведінка формується трьома механізмами: уподібнення і наслідування агресора; як захисна реакція на агресію та протестна реакція на фрустрацію базових потреб [6].

Висновки. Причини та умови злочинності дітей, як і злочинності в цілому, носять соціально обумовлений характер. Вони, перш за все, залежать від конкретних історичних умов життя суспільства, від змісту і спрямованості його інститутів, від сутності та способів вирішення основних протиріч. В останні роки склалася стійка думка про те, що головною причиною злочинності дітей та її стрімкого зростання є різке погіршення економічної ситуації і зростання напруженості в суспільстві. Звичайно, все це впливає і на дорослу злочинність, проте стрімке зниження рівня життя позначається найсильніше на категорії дітей, адже у всі часи діти були і залишаються найбільш «вразливою» частиною суспільства. «Вразливість» полягає в тому, що відмінність дітей (слабкою психікою, несформована до кінця система цінностей) робить їх більш схильними до впливу чинників, яким дорослі люди протистоять набагато успішніше.

Не маючи можливості законним шляхом задовольняти свої потреби, багато дітей починають «робити гроші» і добувати необхідні речі і продукти в міру своїх сил і можливостей, часто шляхом вчинення злочину. Діти активно беруть участь у рекеті, незаконному бізнесі та інших видах злочинної діяльності.

Суб'єктивні моделі дітей із делінквентною поведінкою відрізняються максимальною невизначеністю. Уявне майбутнє дітей із делінквентною поведінкою, перебуваючих у невизначеності, лякає їх, породжує песимізм та відчайдушність. Ці фактори здатні зумовлювати прояви агресії та прояви фізичного насильства дітьми по відношенню до інших.

Об'єктивним чинником насильства виявляється не природна схильність людини, а соціальні норми, штучно створені бар'єри та обмеження ступеня свободи людей. Найбільш велика кількість бар'єрів та обмежень випадає на долю дітей старшого підліткового віку, кримінальна активність яких останніми роками зростає. Причому характер цієї активності має загрозливі риси зухвалості, жорстокості, цинізму, насильства. Основними причинами цього є, по-перше, фізіологічні та психічні риси, які взагалі характерні для дітей: соціальна незрілість, що контрастує з бурхливим фізіологічним дозріванням, прагненням випробувати нові відчуття; по-друге, нездатність прогнозувати наслідки різноманітних дій, сильне прагнення до незалежності.

Отже, детермінація насильницької поведінки дітей підліткового віку відбувається на трьох рівнях: мікрорівень (фактори ризику, що стосуються окремої особистості, особливості структури особистості); мезорівень включає найближче оточення дитини (членів сім'ї, друзів, сексуальних партнерів і ровесників); макрорівень охоплює фактори ризику, що стосуються місцевої громади та суспільства в цілому.

Перспективи досліджень соціальної детермінації фізичного насильства серед дітей підліткового віку мають враховувати механізм формування проявів прямого насильства, що визначається видами потреб, які тотожні механізму формування структурного насильства: виживання, благополуччя, ідентифікації та свободи.

Література:

1. Молодежное насилие. Информационный бюллетень № 356
2. Август 2011 г. URL: <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs356/ru/index.html>.
3. Норт Д. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества. М.: Изд. Ин-та Гайдара, 2011. 480 с.
4. Підлітки груп ризику: доказова база для посилення відповіді на епідемію ВІЛ в Україні: аналіт. звіт / ЮНІСЕФ, Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка. К.: К.І.С., 2008. 196 с.
5. Пінейру П.С. Доповідь про насильство щодо дітей у світі / Редкол.: Шірін Аумірудді-Чіффра, Ненсі Берон, Джо Бекер та ін. К.: Перфект Стайл, 2006. 364 с.
6. Жмуров Д.В. Словарь терминов агрессии. Иркутск, 2008. 290 с. URL: <http://www.vocabulum.ru/>.
7. Змановская Е.В. М.: Академия, 2007. 288 с.

ДЕМАРКАЦІЯ ПОНЯТЬ «ВОЄННИЙ КОНФЛІКТ», «ЗБРОЙНИЙ КОНФЛІКТ» ТА «ВІЙНА»

Пилипенко Я. С.,
аспірант кафедри соціології
Запорізького національного університету

У статті досліджений етимологічний зміст понять «воєнний» та «військовий». Проаналізований зміст таких понять як «воєнний конфлікт», «збройний конфлікт» та «війна». Також автором визначені відмінні та спільні ознаки цих понять. Встановлений зв'язок між поняттями «воєнний конфлікт», «збройний конфлікт» та «війна» за допомогою категорій загального, особливого та одиничного.

В статье исследован этимологический смысл понятий «военный» и «войсковой». Проанализировано содержание таких понятий как «военный конфликт», «вооруженный конфликт» и «война». Также автором определены отличные и общие признаки этих понятий. Установлена связь между понятиями «военный конфликт», «вооруженный конфликт» и «война» с помощью категорий общего, особенного и единичного.

The article examines the etymological content of the concepts of «military» (voyenny) and «military» (viys'kovyy). The content of such concepts as «military conflict», «armed conflict» and «war» are analyzed. The author also described the excellent and common features of these concepts. The connection between the concepts of «military conflict», «armed conflict» and «war» is established with the help of categories of general, special and individual.

Ключові слова: військовий, воєнний, воєнний конфлікт, збройний конфлікт, війна.

Постановка проблеми. Конфлікт на Сході України у працях сучасних науковців визначається по-різному: війна, гібридна війна, глобальний конфлікт, локальний конфлікт та інше. Тож перш ніж перейти до емпіричного дослідження цього конфлікту, необхідно розмежувати такі поняття як «військовий конфлікт» та «війна», зробити їх категоризацію. У науковій літературі одночасно вживаються такі визначення як «військовий конфлікт», «воєнний конфлікт» та «збройний конфлікт». До того ж цими визначеннями називають один і той самий конфлікт. Тож з'ясуємо зміст цих понять для того, щоб встановити чи дійсно вони є тотожними один одному.

Дослідженням змісту понять «воєнний конфлікт» та «збройний конфлікт» займалися С. Денисов, В. Дяченко, К. Кардаш, М. Цюрупа, П. Шумський. Дослідженням змісту поняття «війна» займалися К. Клаузевіц, М. Мишкурко, С. Сірий та інші.

Метою статті є демаркація понять «воєнний конфлікт», «збройний конфлікт» та «війна», а також встановлення взаємозв'язку між цими поняттями.

Виклад основного матеріалу. При перекладі понять «воєнний конфлікт» та «військовий конфлікт» на англійську мову отримуємо однаковий результат – «military conflict». Отже, проблема розмежування цих понять існує саме в українській мові. Для того, щоб зрозуміти чи є ці поняття тотожними і чи коректним є використання їх щодо одного і того ж конфлікту, звернемося до тлумачного словника української мови. У словнику під поняттям «військовий» розуміється – «1. Стосується до війська... (Пройшов військовий поїзд...); Прийнятий, установлений у війську, в армії. (Військове правило...). 2. Стосується до військовослужбовця. (Військовий обов'язок) [1, с. 670].

Під поняттям «воєнний» розуміється – «стосується до війни, пов'язаний з нею (Організатори агресивної війни змушені були припинити воєнні операції проти Єгипту...)» [1, с. 724]. З цього виходить, що у нашому дослідженні доречніше використовувати поняття «воєнний конфлікт».

Визначивши етимологічний зміст понять «воєнний» та «військовий» звернемося до законодавства України. У Кримінальному кодексі України не має конкретного визначення воєнного чи військового конфлікту. Проте у розділі XX «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» вживається саме поняття «воєнний конфлікт», а не військовий: «Планування, підготовка або розв'язування агресивної війни чи воєнного конфлікту...»¹. Таким чином поняття «воєнний» та «військовий» не є тотожними, а вживаються у залежності від того, до чого

¹ Кримінальний кодекс України (ст. 437). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

відносяться: до війни чи до війська. Отже, у нашому дослідженні ми будемо вживати поняття «воєнний конфлікт».

Розглянемо як визначається поняття «воєнний конфлікт» у законодавстві України. У Воєнній доктрині України під воєнним конфліктом розуміється «форма розв'язання міждержавних або внутрішньодержавних суперечностей із двостороннім застосуванням воєнної сили; основними видами воєнних конфліктів є війна та збройний конфлікт» [2]. У даному визначенні воєнний конфлікт розуміється як форма розв'язання суперечностей, головною його ознакою є двостороннє застосування воєнної сили. Якщо це форма розв'язання суперечностей, то з цього визначення випливає, що предметним змістом є суперечність, а процесуальним її розв'язання зі застосуванням воєнної сили. Також вказується, що поняття «воєнний конфлікт» є родовим відносно понять «збройний конфлікт» та «війна».

У науковій літературі також вважається, що поняття «воєнний конфлікт» є ширше ніж поняття «війна», але на наш погляд це є площинним визначенням, за обсягом предметного поля та є недостатнім задля демаркації цих понять. Так, В. Дяченко, М. Цюрупа та П. Шумський вважають, що поняття «воєнний конфлікт» охоплює «всі види організованих форм збройних сутичок соціальних сил як усередині держави, так і на міждержавному рівні, або між коаліціями держав, які характеризуються достатнім рівнем керованого насильства, переходом від мирних до мілітарних способів життєдіяльності з неминуче широким порушенням прав та свобод населення» [3, с. 30]. Отже, автори відносять поняття «воєнний конфлікт» як до локального, так і до глобального рівнів, і вважають, що воно включає у себе поняття «збройного конфлікту» та «війни». А поняття «війна», на їх думку, є різновидом воєнного конфлікту та видом «збройного конфлікту». Також у цьому визначенні виникає поняття «соціальна сила».

Отже, основними ознаками воєнного конфлікту є: наявність міждержавних або внутрішньодержавних суперечок; двостороннє застосування воєнної сили; достатній рівень керованості; перехід від мирних до мілітарних способів життєдіяльності.

Розглянемо зміст поняття «збройний конфлікт» для того, щоб виявити відмінності «збройного конфлікту» від «воєнного конфлікту». Як зазначалося вище, збройний конфлікт є різновидом воєнного. У Воєнній доктрині України під збройним конфліктом розуміється «збройне зіткнення між державами (міжнародний збройний конфлікт, збройний конфлікт на державному кордоні) або між ворогуючими сторонами у межах території однієї держави, як правило, за підтримки ззовні (внутрішній збройний конфлікт)» [2]. Отже, збройний конфлікт, це конфлікт будь-якого рівня, головною ознакою якого є застосування зброї.

Як зазначають С. Денисов та К. Кардаш воєнні експерти під збройним конфліктом розуміють будь-який конфлікт зі застосуванням зброї. На відміну від нього, при воєнному конфлікті обов'язкова присутність політичних мотивів при використанні зброї. Інакше кажучи, суть воєнного конфлікту – продовження політики з використанням воєнного насильства [4, с. 109]. Таким чином, до ознак воєнного конфлікту необхідно віднести ще наявність політичних мотивів.

Стосовно збройного конфлікту, то його ознаками є такі: наявність міждержавних або внутрішньодержавних суперечок; двостороннє застосування зброї; певний ступінь організованості дій. Отже, головною відмінністю воєнного конфлікту від збройного є те, що для виникнення воєнного конфлікту необхідні політичні мотиви, а для збройного лише застосування зброї.

Розглянувши зміст таких понять як «воєнний конфлікт» та «збройний конфлікт», перейдемо до розгляду змісту поняття «війна» для того, щоб встановити його зв'язок з поняттями збройного та воєнного конфлікту. У науковій літературі є багато визначень поняття «війна», проаналізуємо деякі з них. У тлумачному словнику за редакцією С. Ожегова війна визначається як: 1. Збройна боротьба між державами або народами, між класами всередині держави; 2. Боротьба, ворожі відносини з ким-, чим-небудь [5, с. 80]. У даному визначенні основними смисловими характеристиками поняття «війна» є те, що це боротьба, суб'єктами якої є держави, народи або класи, засобами цієї боротьби є зброя. Отже, обмеженість цього визначення є у тому, що не вказуються причини цієї боротьби, також у переліку суб'єктів не враховані об'єднання держав, різноманітні союзи. Таке визначення повністю збігається з визначенням «збройного конфлікту», що говорить про їх тотожність, що не відповідає дійсності.

У політологічному енциклопедичному словнику війна розуміється як збройна боротьба між державами (їх коаліціями) або соціальними, етнічними та іншими спільнотами; засіб боротьби за світову гегемонію та захист національних інтересів [6, с. 79]. У даному визначенні розширеним є перелік суб'єктів війни, також вказується об'єкт боротьби. Але причинами війни визначаються лише національні інтереси та світове панування, упускаючи з уваги економічні, політичні, культурні, соціальні та інші причини.

Отже, визначення «війни» у словниках та енциклопедіях є обмеженим та не дає змогу виділити усі її ознаки, тож розглянемо як «війна» визначається у працях науковців. Так, К. Клаузевіц уважав, що головною метою війни є політична мета, тобто війна – це продовження політики, але не просто

продовження політики держави, а продовженням політики засобами збройного насильства [7, с. 55]. З цього визначення виходить, що головними ознаками війни є політичні суперечності та застосування зброї. Тобто політичні мотиви вказують на те, що «війна» є воєнним конфліктом, а факт застосування зброї, вказує на те, що у той же час вона є збройним конфліктом. Отже, війна, на думку автора, має у собі ознаки воєнного та збройного конфліктів.

Найбільш повне визначення поняття «війни» надає такий дослідник як С. Сірій. Він визначає війну як соціально-політичне явище, пов'язане з докорінною зміною характеру відносин між державами, народами, націями, класами і соціальними групами та переходом протиборчих сторін від застосування ненасильницьких форм і способів боротьби до прямого застосування зброї та інших насильницьких засобів для вирішення певних суспільно-політичних, економічних, ідеологічних, а також національних, релігійних, територіальних та інших суперечностей [8, с. 126]. Отже, у даному визначенні війна визначається як соціально-політичне явище, як і К. Клаузевиц, автор визначає зв'язок війни і політики, проте також зосереджує увагу, що причинами війни можуть бути не тільки політичні, але і економічні, ідеологічні та інші суперечності.

М. Мишкуро визначає, що для війни є характерною ще така ознака як формальний акт її оголошення, після якого настає, як правило, розрив дипломатичних відносин між воюючими державами і припиняють діяти більшість міжнародних договорів [9, с. 763]. Отже, головною ознакою війни є те, що якась зі сторін має формально її оголосити іншій стороні.

Таким чином, ознаками війни є: наявність міждержавних або внутрішньодержавних суперечок; двостороннє застосування зброї; політичні, економічні, ідеологічні, соціальні та інші мотиви виникнення; формальний акт оголошення; розрив дипломатичних відносин між воюючими державами. Отже, основною відмінністю між війною та воєнним конфліктом є те, що для війни необхідним є формальний акт її оголошення.

С. Сірій називає такі відмінності війни та воєнного конфлікту:

1. Воєнні конфлікти характеризуються порівняно невеликими просторовими межами (окремий географічний район).

2. Воєнний конфлікт не призводить до якісної зміни стану суспільства. Чим війна напруженіша, інтенсивніша, тим більші перетворення відбуваються у всіх елементах надбудови держави і у сферах суспільного життя.

3. Для воєнного конфлікту характерне виникнення особливого стану тільки збройних сил (чи певної їх частини) і, можливо, «незначної частини економіки держави» [8, с. 132].

Висновки. Таким чином, визначивши етимологічний зміст понять «воєнний» та «військовий», ми прийшли до висновку, що у нашому дослідженні доречним буде вживати поняття «воєнний конфлікт». Основними атрибутами воєнного конфлікту є: відбувається між коаліціями держав, державами або між конфліктуючими сторонами у середині однієї держави; наявність двостороннього застосування воєнної сили; відносна керованість; наявність політичних мотивів.

Збройний конфлікт характеризується тим, що відбувається між коаліціями держав, державами або між конфліктуючими сторонами у середині однієї держави; наявністю застосування зброї; відносною керованості.

Основними атрибутами війни є: відбувається між коаліціями держав, державами або між конфліктуючими сторонами у середині однієї держави; наявність двостороннього застосування воєнної сили та зброї; політичні, економічні, ідеологічні, соціальні та інші мотиви виникнення; формальний акт її оголошення; розрив дипломатичних відносин та анулювання двосторонніх договорів між ворогуючими сторонами; введення спеціального правового режиму; якісна зміна стану суспільства.

Отже, спільним у цих поняттях є суб'єкти взаємодії, а саме – держави або конфліктуючі сторони у середині однієї держави та наявність застосування зброї. Демаркацію цих понять можливо провести за критерієм мотивів виникнення. Тобто, для виникнення збройного конфлікту необов'язковими є політичні мотиви, які є необхідними для виникнення воєнного конфлікту та війни. Такий критерій є головним у демаркації «воєнного конфлікту» і «війни» від «збройного конфлікту».

Відмінними ознаками «війни» від «збройного конфлікту» та «воєнного конфлікту» є формальний акт її оголошення; розрив дипломатичних відносин та анулювання двосторонніх договорів між ворогуючими сторонами; введення спеціального правового режиму; якісна зміна стану суспільства.

Таким чином, якщо зображувати взаємозв'язок між поняттями «війна», «воєнний конфлікт» та «збройний конфлікт» за допомогою категорій загального, особливого та одиничного, то загальним є поняття «воєнний конфлікт», яке виступає родовим щодо «війни» та «збройного конфлікту». У свою чергу «збройний конфлікт» є особливим, він виступає загальним щодо війни та одиничним щодо воєнного конфлікту. «Війна» виражається як одиничне, адже має відмінні, притаманні лише їй ознаки щодо воєнного та збройного конфліктів. Тобто, за своїм соціально-політичним і стратегічним змістом будь-яка війна є воєнним конфліктом, але не кожен конфлікт є війною. Також будь-яка війна є збройним конфліктом, але не будь-який збройний конфлікт може перерости у війну.

Література:

1. Словник української мови: у 11 т. / ред. колег. І. К. Білодід та ін. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 1: А – В / ред. П. Й. Горещкий, А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, Н. І. Швидка. 1970. 799 с.
2. Воєнна Доктрина України: Указ Президента України від 24.09. 2015 р. № 555/2015. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555/2015> (дата звернення 23.12.2017).
3. Дяченко В. І., Цюрупа М. В., Шумський П. В. Міжнародне гуманітарне право: філософсько-правова доктрина регулювання збройних конфліктів. Ч. І. Історія становлення. Київ: Сфера, 1999. 128 с.
4. Денисов С. Ф., Кардаш К. С. Воєнний конфлікт: зміст та співвідношення з близькими поняттями. Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Юридичні науки». Дніпропетровськ, 2012. № 1(2). С. 107-113.
5. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. Москва: Азъ, 1992. 960 с.
6. Політологічний енциклопедичний словник / упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. Київ: Генеза, 2004. 736 с.
7. Клаузевиц К. О войне. / пер. с нем. А. Рачинского. Москва: Логос, Наука. 448 с.
8. Сірий С. Сутність понять «локальна війна» і «воєнний конфлікт» та їх типологія. Політичний менеджмент. Київ, 2006. № 4. С. 124-134.
9. Мишкуро М. А. Соотношение понятий «война» и «вооруженный конфликт» в международном гуманитарном праве. Молодой ученый. Казань, 2016. №8. С. 763-764.

ПОЗИЦІЮВАННЯ ІМІДЖІВ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ПІД ЧАС ВИБОРЧИХ КАМПАНІЙ В УКРАЇНІ

Прасюк О. В.,
*кандидат соціологічних наук,
старший викладач кафедри документознавства
та інформаційної діяльності
Національного університету «Острозька академія»*

У статті розглянуто позиціювання іміджів політичних партій як процес створення їх впізнаваного образу на основі одного чи декількох параметрів. Виокремлено ключові атрибути публічного образу українських політичних партій, які використовуються у процесі позиціювання.

В статье рассмотрено позиционирование имиджей политических партий как процесс создания их узнаваемого образа на основе одного или нескольких параметров. Выделены ключевые атрибуты публичного образа украинских политических партий, которые используются в процессе позиционирования.

The article reviews the positioning of political parties as a process of creating their recognizable image on the basis of one or several parameters. The key attributes of the public image of Ukrainian political parties that are used in the process of positioning are singled out.

Ключові слова: позиціювання, політична комунікація, політичний імідж, політична діяльність, публічність, медійність, політичні партії, політичні вибори.

Постановка проблеми. Політичні партії залишаються основними гравцями на політичному полі сучасних демократій, репрезентуючи значні кількісні групи громадян, здійснюючи медіацію суспільних інтересів та активізуючи прямі та опосередковані форми політичної участі. При цьому ключовим елементом становлення будь-якої політичної партії, свідченням її зрілості та впливовості є успішна участь у парламентських виборах, яка засвідчує реальну підтримку даної політичної сили виборцями. Запорукою такого електорального успіху є створення запам'ятовуваного образу політичної партії, що виділяє її серед інших політичних сил, об'єднує та мобілізує електорат, впливає на політичних конкурентів.

Передумови наукового осмислення іміджмейкінгу та політичного позиціювання були закладені у класичних теоріях політичної комунікації Р. Бреддока, Н. Віннера, Дж. Гербнера, К. Дойча, Ж. М. Коттре, Г. Лассвела. У науковій думці питаннями позиціювання спочатку займались переважно маркетологи та фахівці у сфері маркетингових комунікацій (Дж. Грюніг, Ф. Котлер, Дж. Маузер, Д. Огілві, Е. Райс, Дж. Стіглер, Дж. Траут, Т. Хант), які сформулювали основні категорії та принципи позиціювання, алгоритми і стратегії його реалізації в умовах ринкових відносин. Пізніше дані ідеї були спроектовані на поле політики та розвинуті у концепціях політичного менеджменту, маркетингу та консалтингу (Б. Брюс, Ф. Ільясов, Н. Панарін, Д. Ольшанський, Г. Почепцов), зокрема щодо планування та організації виборчих кампаній. Політичне позиціювання українських політиків та політичних сил досліджують зокрема: Д. Богуш, який аналізує прикладні аспекти позиціювання політичних суб'єктів під час виборчих кампаній, Н. Лютко, що займається концептуалізацією та теоретичним осмисленням даного питання, О. Колесников, який вивчає стратегії позиціювання політичних сил під час виборів.

Метою даною наукової розвідки є окреслення ключових атрибутів позиціювання політичних партій, що використовуються у сучасній практиці парламентських виборів в Україні.

Виклад основного матеріалу. Позиціювання є класичною категорією маркетингу, означаючи створення впізнаваного образу певного об'єкта на основі притаманних йому рис та ознак, завдяки чому цей об'єкт займає у свідомості споживачів позицію, відмінну від конкурентів. Принаймні таке трактування цього терміну було озвучене авторами самої концепції позиціювання Е. Райсом та Д. Траутом, маркетологами, що займалися проблемами позиціювання компаній на ринку [1, р. 18].

Конкурентне позиціювання передбачає вибір з кількох альтернатив: вибір незайнятої конкурентами позиції (створення унікального товару, нової категорії тощо) або поступове витіснення конкурентів з уже існуючої позиції, займаючи при цьому власну частку ринку. Попри обрану альтернативу, так чи інакше позиціювання передбачає існування унікальних (реально притаманних об'єктові) або квізінікальних (вигаданих, приписаних) характеристик, які мають забезпечувати диференціацію на політичному полі.

О. Колесников, аналізуючи позиціонування політичних партій під час виборів 2012 року, зазначає, що позиціонування українських політичних сил відбувається за такими параметрами: 1) позиціонування з урахуванням стереотипів масової свідомості; 2) особистісне позиціонування шляхом створення позитивного іміджу лідера чи лідерів політичної сили; 3) паралельне позиціонування у системи координат «ліві праві» та по лінії «влада-опозиція»; 4) проблемне позиціонування; 5) позиціонування щодо конкурентів [2, с. 45]. Загалом погоджуючись із логічністю запропонованих ключових засад позиціонування, викликає подив останній, п'ятий пункт у даному переліку. Політичне позиціонування у принципі передбачає символічну «відбудову» від конкурентів, які у даному випадку повинні відігравати функцію своєрідного тла для основної фігури – політичної сили.

Ф. Ільясов указує на те, що політичне позиціонування нерозривно пов'язане із сегментуванням цільової аудиторії і відбувається відповідно до потреб та цінностей відповідного сегменту. При цьому системою координат політичного позиціонування є ключові параметри ситуації, серед яких можуть бути як конкретні проблеми та питання (злочинність, низький рівень життя, відсутність соціальної справедливості), так і ідеологічні протистояння («капіталізм – соціалізм», «ліберальна економіка – жорстке державне регулювання») [3, с. 91].

Підсумовуючи теоретичні підходи та практику українських виборчих кампаній, спробуємо виокремити ключові атрибути конкурентного позиціонування, на основі яких партії намагаються здобути електоральні преференції виборців.

Найбільш очевидним атрибутом позиціонування політичних партій є, звичайно, ідеологія як система базових ідей та позицій щодо майбутнього держави та засад ефективного управління нею. Попри очевидність вказаного атрибуту позиціонування іміджу політичних партій, дослідники все частіше вказують на тенденцію деідеологізації політичних партій, що супроводжується персоналізацією та театралізацією політичного процесу [4, с. 7].

Така ситуація пов'язана не лише з недосконалістю концептуального ідеологічного наповнення діяльності політичних партій, але і з особливостями політичної культури та свідомості самих громадян. Дані моніторингу «Українське суспільство», що регулярно проводиться Інститутом соціології НАН України засвідчують відсутності у значної частини громадян стійкої ідеологічної ідентифікації. Так, відповідаючи на питання щодо того, яка з течій політичного спектра близька респондентам, значна частина опитаних вказує на те, що не визначилась або не розуміється на таких течіях (наприклад, у 2016 році 14,3% та 23,2%, при цьому 14,4% опитаних зазначаються, що для них жодна з вказаних течій не є близькою, що чітко відображено у таблиці 1.

Таблиця 1

Ідеологічна ідентифікація українців (Інститут соціології НАН України [5, с. 431])

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Комуністична	2.9	10.3	9.7	21.9	15.5	15.1	14.4	8.3	8.0	7.1	8.1	11.3	4.1	4.4	4.1
Соціалістична	5.2	10.7	7.7	5.6	5.4	9.7	11.1	16.0	11.5	10.6	11.9	6.3	9.1	8.8	9.0
Соціал-демократична	8.0	5.0	4.7	7.1	7.8	17.2	10.2	15.1	12.7	11.4	10.8	9.9	9.8	15.1	9.4
Зелені	-	-	-	-	-	5.2	3.3	2.1	2.9	2.8	2.2	1.6	1.9	1.7	2.2
Ліберальна	3.9	1.9	2.7	1.3	1.0	0.8	1.2	2.2	1.9	1.9	1.2	1.7	2.5	3.6	2.8
Християнсько-демократична	8.0	3.3	2.4	2.2	2.9	2.5	2.5	2.3	3.3	3.3	2.6	2.8	3.6	4.8	5.8
Національно-демократична	8.4	6.4	6.1	6.2	7.5	6.8	8.4	9.3	10.7	9.3	7.4	9.7	14.1	18.9	11.1
Націоналістична	—	2.0	1.3	2.9	2.3	2.0	2.1	2.8	2.4	2.3	2.3	3.6	4.7	3.8	3.3
Інше	3.9	2.9	1.5	3.8	1.6	1.3	0.7	1.8	1.2	0.6	0.3	0.8	0.8	0.4	0.3
Жодна взагалі	25.6	12.3	13.1	11.7	13.2	7.6	11.8	9.6	13.9	11.3	12.6	13.8	11.3	6.9	14.4
Ще остаточно не визначив своєї позиції	33.4	17.9	18.8	16.6	17.8	15.2	16.3	14.1	13.8	14.6	14.7	14.8	14.4	12.0	14.3
Я не розуміюся на цих течіях	—	27.6	32.1	20.7	24.9	16.3	17.9	16.4	17.5	24.8	25.7	23.6	23.6	19.0	23.2

Питання в анкеті було сформульоване так: «У політичному спектрі зазвичай вирізняються окремі, більш або менш самостійні течії. Нижче наведено декілька таких течій. Виберіть, будь ласка, одну з них, яка найближча Вам».

Позиціонування на основі лідера передбачає акцентування на особистості першої особи у політичній партії, фактично персоніфікацію політичної сили у цій людині та ототожнення образу партії з образом лідера. Цей атрибут є надзвичайно популярним в українському політикумі, зважаючи на наявність великої кількості іменних політичних проєктів.

Звернемося до результатів позачергових парламентських виборів в Україні, що відбувалися 26 жовтня 2014 року, що відбувались за змішаною виборчою системою. У загальнодержавному виборчому окрузі найбільші преференції виборців отримали партії «Народний фронт» (22,14%), «Блок Петра Порошенка» (21,82%), «Об'єднання «Самопоміч» (10,97%) [6], які позиціюються передусім через особистості власних лідерів. При цьому деякі політичні сили не лише використовували зображення та висловлювання власного лідера у медійній кампанії, але й напряду маніпулювали іменем впливового політика. У даному контексті цікавим політтехнологічним ходом є використання у назві політичної партії «Блок Петра Порошенка» слова «блок», тоді як самі участь блоків у виборах та і взагалі процедура блокування у виборчому законі не передбачена [7].

Подальший аналіз даної технології позиціонування настановує на необхідність виділення двох складових: «лідер-особистість» та «лідер-посада». У першому випадку акцент робиться на харизматичності політика, його професійних та ділових якостях, політичній біографії та особистій репутації, незалежно від того, яку посаду обіймає людина на даний час.

Водночас іноді позиціонування передбачає трактування образу політика через стійку асоціацію з обійманою політичною посадою. Безперечно, успішно спрацювала дана комбінація для політичної партії «Народний фронт» на позачергових виборах 2014 року виборах, яка всю свою медійну кампанію побудувала на ідеї успішності Арсенія Яценюка на посаді прем'єр-міністра та необхідності його підтримки. Частково цю ідею експлуатувало об'єднання «Самопоміч», проте Андрій Садовий формально дистанціювався від виборів, зайнявши завчасно непрохідний 50-тий номер у списку.

Ще одним помітним новим трендом у позиціонуванні іміджів політичних партій стало використання мілітаристських мотивів, що реалізовувалось через використання військової атрибутики та символіки (політична партія «Народний фронт», Радикальна партія Олега Ляшка), залучення учасників антитерористичної операції на Сході України та волонтерів до списків партій (політична партія «Народний фронт», «Громадянська позиція» та інші).

Поряд з цим, політичні сили активно використовували ідею «нових облич» – людей, що обирались до парламенту вперше, а відтак були «не з системи», а значить здатні її (систему) змінити. Цю ідею так чи інакше використовували різні політичні сили («Блок Петра Порошенка»: С. Заліщук, С. Лещенко, М. Найєм; «Народний фронт»: В. Сюмар та Т. Чорновіл, «Самопоміч»: Г. Гопко та Є. Соколов).

З двома останніми розглянутими атрибутами позиціонування складається парадоксальна ситуація – вони повинні відрізнити політичні сили, але по суті повною мірою цього не реалізують, але використовуються багатьма.

Висновки. Політичне позиціонування є важливим елементом створення іміджу політичної сили, що забезпечує її впізнаваний публічний образ. Зважаючи на роль медійних комунікацій у сучасному політичному процесі, саме політичне позиціонування часто є основою розуміння виборцями політичного процесу, ідентифікації політичних партій та формування власного електорального вибору. Теоретичне осмислення даного процесу є важливим у контексті розуміння громадської думки та функціонування суспільних інститутів. Водночас практичний аналіз успіхів та прорахунків попередніх політичних кампаній значно збагатить емпіричним матеріалом сучасну науку, а також значною мірою вплине на практику проведення виборчих кампаній. На нашу думку, успішне позиціонування перемістить акцент політичної боротьби на конкуренцію ідей, комунікативних стратегій та практик, підвищуючи загальний рівень політичної культури політичних суб'єктів.

Література:

1. Ries A. Positioning: The Battle for Your Mind: How to Be Seen and Heard in the Overcrowded Marketplace. New-York: McGraw Hill Professional, 2001. 213 p.
2. Колесников О. Стратегії позиціонування політичних партій на парламентських виборах 2012 року в Україні. Вісник Центральної виборчої комісії. 2013. № 3 (27). С. 44-50.
3. Ильясов Ф. Н. Политический маркетинг. Искусство и наука побеждать на выборах. М.: ИМА-пресс, 2000. 200 с.
4. Ідеологічне позиціонування політичних партій в Україні / Укр. незалеж. центр політ. дослідж.: С. Г. Конончук, О. А. Ярош. К.: Україна, 2013. 52 с.
5. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 3 (17) / Головні редактори д. екон. н. В. М. Ворона, д. соціол. н. М. О. Шульга. Київ: Інститут соціології НАН України, 2016. 550 с.
6. Відомості про підрахунок голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу: Позачергові вибори народних депутатів України 2014р. Центральна виборча комісія: офіційний сайт. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp300?PT001F01=910>.
7. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 17 листопада 2011 року № 4061-VI (зі змінами). Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>.

ЦИРКУЛЯЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ НА ПРИМЕРЕ 4-8 СОСТАВОВ ВЕРХОВНОЙ РАДЫ УКРАИНЫ

Усенков М. А.,

аспирант социологического факультета

Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

В статье предлагается анализ проблематики циркуляции политической элиты Украины на примерах депутатов Верховной Рады Украины 4, 5, 6, 7, 8 созывов. Для обозначения членов политической элиты используется позиционный подход. В работе исследуются особенности процесса циркуляции элит, описываются основные каналы инкорпорации, находятся особенности ротации в политической элите и анализируется процесс экскорпорации из элиты. Основным методом анализа является биографический метод.

У статті пропонується аналіз проблематики циркуляції політичної еліти України на прикладах депутатів Верховної Ради України 4, 5, 6, 7, 8 скликань. Для позначення членів політичної еліти використовується позиційний підхід. У роботі досліджуються особливості процесу циркуляції еліт, описуються основні канали інкорпорації, знаходяться особливості ротації у політичній еліті і аналізується процес екскорпорації з еліти. Основним методом аналізу є біографічний метод.

The article suggests an analysis of the problems of the circulation of the political elite of Ukraine on the examples of the deputies of the Verkhovna Rada of Ukraine 4, 5, 6, 7, 8 convocations. To indicate the members of the political elite, the positional approach is used. The paper studies the features of the process of circulation of elites, describes the main channels of incorporation, features the rotation in the political elite, and analyzes the process of ex-corporation from the elite. The main method of analysis is the biographical method.

Ключові слова: элита, политическая элита, циркуляция элиты, инкорпорация, ротация, экскорпорация.

Постановка проблемы. В последнее время Украина переживает множественные кризисы: политический, экономический, социальный. Социальные потрясения приводят к множеству последствий, одним из которых является изменение и переформатирование элиты. Касается это не только элиты политической, но именно изменения в ней могут обуславливать будущее социальных процессов. Роль политической элиты велика и во время стабильного периода развития страны, но в периоды социальных потрясений ее влияние и ответственность возрастают в разы.

Актуальность избранной темы обусловлена следующими фактами. Политическая элита контролирует ключевые механизмы управления государством, тем самым получая право на принятие тех или иных решений, которые будут иметь социальные последствия. Принятые политической элитой решения могут касаться большого количества населения, и исходя из этого, мы считаем изучение этой группы важной научной проблемой.

Само понимание того, что элиту необходимо изучать, возникло давно, а первые социологические теории элит возникли в XIX веке. Под классическими теориями элит принято понимать концепции Гаэтано Моски, Вильфредо Парето, Роберта Михельса. Политическую элиту Украины изучали такие исследователи, как Андрей Зоткин, Оксана Мазур, Вячеслав Никулин, Светлана Чемякова, Сергей Щербина, Николай Шульга [1] и многие другие. Однако зачастую такие исследования носят единичный и теоретический характер или же, как в работах Андрея Зоткина, это исследования законодательной власти [2] или региональной элиты [3]. Исследования политической элиты редки, и мы считаем уместным уменьшить этот пробел.

Целью нашей статьи является выявление особенностей процесса циркуляции политической элиты в Украине. В нашем исследовании объектом выступают личности, ставшие депутатами 4-8 созыва Верховной Рады Украины, которые на момент выборов входили в первую десятку

списка кандидатов от политических партий, прошедших в Верховную Раду. Для составления списка использовались данные Центральной Избирательной Комиссии Украины [4; 5; 6; 7; 8]. В качестве метода исследования применялся биографический метод (массив 197 биографий). Основное внимание уделено тому, как индивид включается в политическую элиту и что с ним происходит после того, как он из неё выйдет.

Изложение основного материала. Для определения элиты, её внутренней структуры и динамики мы использовали позиционный подход. Данный подход подразумевает, что «государственные институты в целом дают адекватную картину отношений в иерархии власти». Безусловно, позиционный подход имеет свои недостатки. Так, здесь не учитывается тот факт, что далеко не всегда ведущие роли в политическом процессе играют индивиды, чья власть выражена институционально. Однако заметим, что такие люди составляют меньшинство, основная масса политической элиты в современных обществах оформляет свой статус через институциональные позиции.

В данном вопросе мы согласны с позицией исследователя Ольги Крыштановской, согласно которой индикатором инкорпорации человека в политическую элиту является получение должности [4]. Если человек занимает «высокую» должность, – значит, определённый объем власти у этого субъекта наличествует, тогда как отсутствие такой должности проблематизирует принадлежность индивида к политической элите. Исходя из таких размышлений, под политической элитой в целом мы предлагаем подразумевать индивидов, занимающих высокие государственные посты. Конкретно в данном исследовании внимание концентрируется на отдельном сегменте политической элиты, а именно на тех лицах, которые стали народными депутатами по партийным спискам и входили в первую десятку кандидатов от своих партий.

Один из основателей теории элит Вильфредо Парето под циркуляцией политической элиты понимал процесс ее постепенного обновления [5, с. 313]. Циркуляция политической элиты состоит из ряда процессов, из которых основными являются инкорпорация, ротация, экскорпорация.

Инкорпорация – это процесс вхождения в политическую элиту. Если использовать позиционный подход, то индикатором инкорпорации служит получение должности. Нас также интересует и то, благодаря чему индивид получил своё место в политической элите. Мы считаем важным то, какую позицию индивид занимал перед своей инкорпорацией в политическую элиту, и определяем этот индикатор как последнюю позицию перед вхождением в состав политической элиты. Трудовая деятельность по своей специальности перед получением должности является индикатором того, что человек инкорпорировался в элиту благодаря своим профессиональным навыкам. Если человек до получения элитной позиции работал руководителем или заместителем руководителя государственного, коммунального или частного предприятия, не будучи его владельцем, то можно предположить, что индивид попал в политическую элиту благодаря административной работе. Если индивид занимался предпринимательской деятельностью, а потом занял «высокую» должность, то это индикатор такого канала, как бизнес. Если основной деятельностью человека была активная работа в политической партии, а затем через ее квоту этот индивид получает должность, то именно партия рассматривается в качестве канала инкорпорации.

Перемещение индивида во властной структуре может быть не только восходящее или нисходящее. Оно также может иметь и горизонтальный характер, например, когда индивид переходит с одной должности на должность, равнозначную ей. Такое перемещение мы будем называть ротацией и рассматривать как перемещение индивида во властной иерархии; её индикатором для нас будет служить изменение позиции индивида во властной иерархии на равнозначную.

Эсдорпорация из элиты – это процесс исключения индивида из политической элиты. Индикаторами этого служат следующие события: лишение должности, переход на более низкую должность, возвращение к основной профессиональной деятельности, возбуждение уголовного дела против экс-члена элиты. Однако в рамках данного исследования индикатором эсдорпорации будет исключение индивида из политической элиты полностью.

Анализируя биографии, мы планировали найти ответы на следующие вопросы: какие каналы используются для инкорпорации в политическую элиту, каков процент тех, кто после пребывания в должности сохраняет свой элитный статус, что происходит после эсдорпорации из политической элиты? Соответственно основной гипотезой было утверждение, что циркуляция политической элиты в Украине происходит циклично, одна группа политической элиты сменяет другую. Вспомогательной гипотезой служит утверждение, что циркуляция политической элиты ускорилась. Теперь более подробно о результатах исследования.

Хронологически первым является 4 созыв Верховной Рады Украины 2002-2006 г. (см. таблицу 1). Далее для сохранения места мы будем использовать сокращение ВР4, где цифра означает номер созыва. Члены данного созыва инкорпорированы в политическую элиту в большинстве случаев благодаря своей профессиональной деятельности 46 (76,67%). Вторым каналом инкорпорирования в элиту является административная работа: 21 (35%). Из бизнеса инкорпорировались в политическую

элиту 7 человек (11,67%). Благодаря партийной работе в элиту попали 19 (31,67%). И два человека являются диссидентами 2 (3,3%). Когда мы говорим об инкорпорации в политическую элиту, то суммарный процентный показатель превышает отметку 100%, это связано с тем, что некоторые члены элиты использовали для инкорпорации одновременно несколько каналов. После работы в ВР4 25 человек (41,67%) сохранили свой элитный статус, 15 человек (25%) перешли из ВР4 на другие элитные позиции, также один человек покончил с собой и один умер своей смертью.

Таблица 1

Верховная Рада Украины 4 созыва 2002-2006 (общее количество анализируемых депутатов 60)					
Каналы инкорпорации			После Рады		
	N	%	N	%	
Проф	46	76.67	25	41.67	Сохранил
Админ.раб	21	35	15	25	Перешёл
Бизнес	7	11.67	18	30	Вышел
Парт работа	19	31.67	1	1.67	Самоубийство
Диссидент	2	3.3	1	1.67	Умер

Следующим анализируем 5 созыв, ВР5 2006-2007 г. (см. таблицу 2). Основным каналом для инкорпорации является профессиональная деятельность – 44 человека (88%). В процентном соотношении показатель вырос. А вот тех, кто попал в элиту благодаря административной работе, стало меньше – 12 человек (24%). Показатель предпринимателей среди политической элиты практически не изменился – 6 человек (12%). Уменьшилось количество тех, кто попал в Верховную Раду благодаря партийной работе, – 14 человек (28%). Также в топ политической элите ВР5 созыва есть один диссидент, и особенно следует отметить Тараса Вячеславовича Черновола, про которого будет уместно сказать, что он попал в политическую элиту благодаря имени своего отца. А вот эскорпация из политической элиты замедлилась в сравнении с предыдущим созывом, 35 человек (70%) сохранили свои позиции, 5 человек (10%) перешло в другие ветви власти и 10 человек (20%) вышли из топ политической элиты.

Таблица 2

Верховная Рада Украины 5 созыва 2006-2007 (общее количество анализируемых депутатов 50)					
Каналы инкорпорации			После Рады		
	N	%	N	%	
Проф	44	88	35	70	Сохранил
Админ.раб	12	24	5	10	Перешёл
Бизнес	6	12	10	20	Вышел
Парт работа	14	28	-	-	
Диссидент	1	2	-	-	
Родственные связи	1	2	-	-	

Далее идёт анализ 6 созыва, ВР6 (см. таблицу 3). Данный созыв работал с 23 ноября 2007 до 12 декабря 2012 года. Основным каналом инкорпорации осталась профессиональная деятельность, хотя показатель немного уменьшился – 43 человека (86%). Выросло количество тех, кто попал в элиту благодаря административной работе и занятию предпринимательской деятельностью – соответственно 20 человек (40%) и 10 человек (20%). Уменьшилось количество тех, кто попал в политическую элиту благодаря партийной работе – 9 человек (18%). Мы склонны объяснять это тем, что в ВР6 не попала «идеологическая» Социалистическая партия Украины. А вот интенсивность циркуляции политической элиты усилилась. Сохранили свои позиции 22 человека (44%) против 70% в ВР5. Мобильность внутри элиты увеличилась – 7 человек (14%). Без последствий из элиты вышли 17 человек (34%). Новым в эскорпации политической элиты Украины на данном этапе является то, что после ВР6 некоторые члены элиты не просто исключаются из неё, но против них также заводятся уголовные дела, которые закончились лишением свободы. Это, в частности, дело Тимошенко Юлии Владимировны и дело Луценко Юрия Витальевича. Также 2 члена элиты (8%) умерли своей смертью. То есть суммарный показатель тех, кто из элиты вышел после ВР6, составляет 21 человек (42%). Это практически столько же, сколько и тех, кто свои позиции сохранил.

Таблица 3

Верховная Рада Украины 6 созыва 2007-2012 (общее количество анализируемых депутатов 50)					
Каналы инкорпорации			После Рады		
	N	%	N	%	
Проф	43	86	22	44	Сохранил
Админ. раб	20	40	7	14	Перешёл
Бизнес	10	20	17	34	Вышел
Парт работа	9	18	2	4	Уголовное дело
Родственные связи	1	2	2	4	Умер

Следующим хронологически идёт анализ 7 созыва, ВР7 (см. таблицу 4). Избрание депутатов седьмого созыва состоялось 28 октября 2012 по смешанной системе, 225 депутатов избирались по партийным спискам, а еще 225 по мажоритарным округам. Еще новым явлением в ВР7 является появление депутатских групп, и лидеры этих групп имеют своё весомое слово в парламенте, поэтому мы тоже включаем их в список анализируемых. Основным каналом инкорпорации осталась профессиональная деятельность – 43 человека (81,13%). Этот показатель практически не изменился. Сильно уменьшилось количество тех, кто через административную работу попал в политическую элиту – 12 человек (22,64 %) против 40% в ВР6. Через бизнес в ВР7 попали 7 человек (13,21%). Увеличилось количество тех, кто через партийную работу попали в ВР7 – 20 человек (37,74%) против (18%) в ВР6. Мы склонны объяснять это тем, что в ВР7 созыва были две идеологические партии «КПУ» и ВО «Свобода». Циркуляция политической элиты ускорилась, свои позиции сохранили лишь 17 человек (32,08%). Перешли на другие позиции лишь 4 человека (7,55%). Вышли без последствий 28 человек (52,83%). И против 4 человек возбуждены уголовные дела (7,55%). Суммарный процент тех, кто покинул политическую элиту, составил 60,38%. Это на треть больше тех, кто сохранил свои позиции в политической элите, с учётом и тех, кто перешёл из Верховной Рады 39,63%.

Таблица 4

Верховная Рада Украины 7 созыва 2012-2014 (общее количество анализируемых депутатов 53)					
Каналы инкорпорации			После Рады		
	N	%	N	%	
Проф	43	81,13	17	32,08	Сохранил
Админ. раб	12	22,64	4	7,55	Перешёл
Бизнес	7	13,21	28	52,83	Вышел
Парт работа	20	37,74	4	7,55	Уголовное дело

Анализ топ политической элиты был бы неполным без учёта Верховной Рады 8 созыва, ВР8 (см. таблицу 5). Состав Верховной Рады Украины текущего созыва сформирован в ходе парламентских выборов 26 октября 2014 года. ВР8 обладает рядом особенностей по сравнению с предыдущими созывами. Первое – это то, что сейчас в ней остались вакантные места. На сегодня в Верховной Раде Украины заседают 423 народных депутата из 450 необходимых. Это связано с тем, что выборы не проводились в округах № 1-10 Автономной Республики Крым и в округах № 224 и 225 города Севастополя в связи с фактическим присоединением Крыма к России. Кроме того, из-за вооруженного конфликта на востоке Украины невозможно провести выборы в округах № 41, 42, 43, 44, 51, 54, 55, 56, 61 Донецкой и округах № 104, 105, 108, 109, 110, 111 Луганской областей. Проведение довыборов народных депутатов в этих округах будет возможно после восстановления украинской власти.

Еще одной особенностью стало то, что в ВР8 практически отсутствуют уже известные политические бренды, из которых осталась только ВО «Батьківщина». ВР8 интересна еще и каналами инкорпорации в политическую элиту. А если быть точным, то увеличилось их количество, новыми каналами являются: участие в евромайдане и участие в АТО. Основным каналом инкорпорации осталась профессиональная деятельность – 42 человека (67,74%). Этот показатель уменьшился. Выросло число тех, кто прошёл в ВР8 через административную работу – 16 человек (25,81%). В ВР8 наибольшее число тех, кто использовал предпринимательскую деятельность для попадания в политическую элиту – 18 человек (29,03%), т.е. почти треть. Сильно упал показатель тех, кто через партийную работу инкорпорировался в политическую элиту – 9 человек (14,52%). Также следует отметить и новые каналы попадания в политическую элиту. Евромайдан и АТО использовали в качестве канала инкорпорации по 4 человека (6,45%). Также в ВР8 в топ политической элите снова появился диссидент – 1 человек. Поскольку ВР8 это действующая Рада, то данных о последующей

судьбе членов топ политической элиты нет, однако некоторой информацией мы располагаем. Оставили свои мандаты ради других позиций 9 человек (14,52%), 1 человек вышел и против 3 (4,84%) открыты уголовные дела. И что-то подсказывает нам, что этот показатель еще увеличится.

Таблица 5

Верховная Рада Украины 8 созыва 2014-2017? (общее количество анализируемых депутатов 62)					
Каналы инкорпорации			После Рады		
	N	%	N	%	
Проф	42	67,74	-	-	Сохранил
Админ.раб	16	25,81	9	14,52	Перешёл
Бизнес	18	29,03	1	1,61	Вышел
Парт работа	9	14,52	3	4,84	Уголовное дело
Евромайдан	4	6,45			
АТО	4	6,45			
Диссидент	1	1,61			

Анализ депутатов пяти созывов Верховной Рады Украины, которые входили в первую десятку своих партий помог выявить следующие тенденции.

Рис. 1.

Циркуляция политической элиты в Украине ускорилась; и это видно не только по рисунку 1, но и по тому, сколько новых политических партий в Верховной Раде, и по тому, что на еще действующих народных депутатов уже заведены уголовные дела [11]. Также увеличилось количество каналов для инкорпорации в политическую элиту. Анализ биографий также показал, что большинство членов политической элиты использовали два канала для попадания в неё.

Выводы. На основе проведенного нами анализа мы выяснили, что циркуляция политической элиты в Украине на современном этапе развития происходит циклически, одна группа элиты сменяет другую, авторитаризм при такой смене политической элиты затруднителен. Циркуляция политической элиты ускорилась и приобрела более жесткий характер. Наблюдается увеличение количества уголовных дел не только против бывших членов политической элиты, но и нынешних. И, как следствие, ужесточается политическая борьба, ведь проигрыш в ней будет означать не просто отстранение от финансовых потоков, но вполне возможное тюремное заключение или более жесткие варианты.

Литература:

1. Шульга Н. Этапы становления политической элиты в Украине в годы независимости. Социология: теория, методы, маркетинг. 2006. № 4. С. 24-37.
2. Зоткин А. Принятие решений в парламенте Украины, или Доктор Джекилл и мистер Хайд украинского парламентаризма. Социология: теория, методы, маркетинг. 2007. № 4. С. 65-82.
3. Зоткин А. А. Львы и лисы украинской политики. Київ: Наукова думка, 2010. 325 с.

4. Данные о результатах выборов в парламент 2002 года // Сайт Центральной избирательной комиссии Украины. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/WEBPROC0V>
5. Данные о результатах выборов в парламент 2006 года // Сайт Центральной избирательной комиссии Украины. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001>
6. Данные о результатах достроечных выборов в парламент 2007 года // Сайт Центральной избирательной комиссии Украины URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>
7. Данные о результатах выборов в парламент 2012 года // Сайт Центральной избирательной комиссии Украины. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp001>
8. Данные о результатах выборов в парламент 2014 года // Сайт Центральной избирательной комиссии Украины. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp001>
9. Крыштановская О. В. Анатомия российской. М.: Захаров, 2005. С. 102.
10. Парето В. Компендиум по общей социологии. М.: ГУ ВШЭ, 2008. 508 с. (Второе издание).
11. Генеральный прокурор Юрій Луценко звернувся до Верховної Ради України з поданнями про надання згоди на притягнення до кримінальної відповідальності народних депутатів // Сайт Генеральной Прокуратуры Украины.

РЕТРОСПЕКТИВА ДУХОВНО-СОЦІАЛЬНИХ АСПЕКТІВ ДУШПАСТИРСТВА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХІВНИЦТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Цихуляк І. М.,

*аспірант кафедри культурології, релігієзнавства та теології
Чернівецького національного університету*

У статті розглянуто соціокультурну та політико-адміністративну ситуацію у Галичині після приєднання до Австро-Угорської монархії. Проаналізовано аспекти соціальної діяльності духовництва греко-католицької церкви на просвітницькій, культурній, політичній ниві. Висвітлено специфіку умов та складність обставини, за яких ієрархія церкви знаходила можливість успішно реалізовувати душпастирську місію. Рамки дослідження охоплюють період другої половини ХІХ століття, за час якого відбулись значні соціополітичні зсуви не тільки у Східній Галичині, але й загальноєвропейській архітектоніці тогочасного Європейського континенту.

В статье рассмотрены социокультурная и политико-административная ситуация в Галиции после присоединения к Австро-Венгерской монархии. Проанализированы аспекты социальной деятельности духовенства греко-католической церкви на просветительской, культурной и политической ниве. Освещена специфика условий и сложность обстоятельств, при которых иерархия церкви нашла возможность успешно реализовать пастырскую миссию. Рамки исследования охватывают период второй половины ХІХ века, во времена которого произошли значительные социополитические сдвиги не только в Восточной Галиции, но и всей общественной архитектонике тогдашнего европейского континента.

The article deals with the socio-cultural and political-administrative situation in Galicia after joining the Austro-Hungarian monarchy. The aspects of the social activity of the clergy of the Greek Catholic Church in the educational, cultural, and political fields are analyzed. The specific conditions and complexity of the circumstances under which the hierarchy of the church was able to successfully carry out the pastoral mission was highlighted. The research framework covers the second half of the ХІХ century, during which significant sociopolitical shifts occurred not only in Eastern Galicia, but also the general public architectonics of the then European continent.

Ключові слова: суспільство, церква, монархія, соціальна доктрина, Галичина, релігія.

Постановка проблеми. Поміж різними, часом неоднозначними в українському прочитанні подіями та датами, визначеними державою для святкування та згадок, мало чи не зумисно непоміченою залишилась цього року згадка 245-ої річниці австрійського панування у Галичині. Періоду, який не тільки змінив соціокультурне становище Львова і Галичини, але деформував політичну та суспільну архітектоніку тогочасної європейської цивілізації.

З часу проголошення незалежності Української держави, у сучасній вітчизняній історіографії назріла гостра потреба переосмислення багатьох подій і явищ історичного минулого, а у цьому контексті – оцінки діяльності греко-католицької церкви у другій половині ХІХ століття.

Протягом 25 років вітчизняні дослідники методично збільшили фокус та спектр на українську проблематику, заповнивши певний вакуум у науковій думці. Зокрема наростили динаміку наукових досліджень і повернули в українську народну канву десятки видатних постатей – науковців, політиків, громадських та релігійних діячів. Науковий доробок став важливим підґрунтям для історичних ревізій, однак далеко ще не є ферментуючим компонентом систематичних досліджень, присвячених спекторальності вітчизняної історіософії.

У цьому сенсі «дослідницькою лабораторією» може слугувати Галичина Австро-Угорського періоду, в аналітичній ретроспективі якої віддзеркалюється складна симфонія та переплетіння соціальних, політико-адміністративних, релігійно-обрядових, класово-економічних, світоглядних та між-національних трансферів.

Велика увага дослідженню історії УГКЦ була приділена діаспорними українськими дослідниками. Переважно отцями василіани: о. д-р А. Великий, о. д-р М. Кравченко, о. д-р Г. Лужницький. Поміж працями світських науковців, слід виділити праці М. Славінського, Н. Полонської-Василенко,

Д. Дорошенка, О. Субтельного. Однак розробляючи загальний курс історії України, зарубіжні історики майже не приділяли увагу історії греко-католицької церкви періоду ХІХ століття.

Щодо сучасної історіографії, то слід зазначити, що тема греко-католицької церкви періоду австрійського панування теж мало опрацьована. Так, наприклад, з історії греко-католицької церкви кінця ХІХ століття захищено тільки дві кандидатські дисертації, з яких дисертація О. Турія присвячена проблемі ролі УГКЦ у суспільно-політичному житті Галичини у 1848–1867 рр.

Сучасні історики, розробляючи курс загальної історії України, ще не приділяють належної уваги історії УГКЦ ХІХ століття, за винятком В. Вериги, який дає загальну характеристику розвитку греко-католицької церкви в ХІХ столітті. Слід зазначити дослідження Я. Заборовського, єпископа, д-ра Софрона Мудрого, В. Полека, В. Грабовецького, А. Качор. Історична ревізія соціальних аспектів підавстрійської Галичини була зроблена групою львівських істориків Ф. Стеблієм, Н. Колбою, І. Орлевич.

Метою статті є об'єктивізація «австрійського» періоду життя Галичини та греко-католицького духовництва краю. Не вдаючись до глибоких геополітичних ревізій, у статті розглянуто соціальну панораму душпастирства греко-католицького духовництва, яка реалізується у нових для неї умовах у другій половині ХІХ століття.

Виклад основного матеріалу. Сукупність політичних, соціально-економічних, національних, релігійних факторів Галичини та геополітичні інтереси великих держав – створили передумови і значною мірою спричинили новий період у житті західноукраїнських земель, що розпочався з чисельних розділень Східної Європи та панування на західноукраїнських землях династії Габсбургів.

З настанням 1772 року поміж російською імператрицею Катериною ІІ та прусським королем Фрідріхом ІІ тривали перемовини щодо розподілу земель Речі Посполитої. Стороною коаліційної тріади був і Габсбурзький монарх Цісар Йосиф ІІ. Правлячи монархією спільно зі своєю матір'ю Марією Терезією, він домагався трьох основних вимог. Австрія мала отримати: 1) землі між Віслою та Карпатами; 2) соляні копальні біля Кракова; 3) місто Львів, що мало стати столицею краю. У серпні 1772 року у Петербурзі, після нетривалих земельно-адміністративних торгів, представники Пруссії, Росії та Австрії підписали трактат, згідно з яким, територія Галичини, що перебувала під протекторатом польської корони з 1387 року, була приєднана до багатонаціональної Австро-Угорської імперії. Отриманим на підставі міжнародного патенту галицько-волинським землям нові господарі дали офіційно назву «Коронний край Королівство Галичини і Володимирії» [1, с. 118–127]. Інкorporація земель збіглася у часі з першою хвилею модернізаційних реформ, які запроваджувала у життя династія монархів. Таким чином, Галичині судилося пережити усі суспільно-політичні процеси, що відбувалися у лоні великої імперії.

Попри не завжди прихильне ставлення монаршої влади до русинів та обмеженість, спричинену реформами, їх наслідки, у цілому, відіграли позитивну роль у розвитку українського національно-культурного і духовного життя Галичини. Зусилля реформаторів проявили тенденції поступового економічного, соціально-майнового та духовного розвитку Галичини й покращення умов життя селян та духовництва. Важливу роль у процесі збереження національної ідентичності українців західноукраїнських земель, на зламі століть відіграла греко-католицька церква: її ієрархічний свідомо-національний провід, жертвне та ревне духовництво, послухне та вдячне мирянство. Андрій Качор пише: «Українське греко-католицьке духовництво, за браком інших вищих верств суспільності, мусило перебирати на себе провід українським народом в Австрійській монархії, хоча не було до того приготулене» [2, с. 9]. Про це говорить і Кость Левицький, який вважав: брак світської інтелігенції зумовив те, що «національний провід перейшов до рук духовництва, яке і було первісним чинником нашого національного відродження» [3, с. 100].

На превеликий жаль, висвітленню подій тієї давності не знайшлося в українському читиві ні місця, ні часу. За винятком незначного доробку львівських істориків, завдячуючи яким, ще рік тому побачив світ збірник науково-популярних статей під рубрикою «Австрійська Галичина». Не присвятили цим подіям належної уваги ані соціологи, ані релігієзнавці, ані журналісти. Звісно, якоїсь помпезної згадки, тим паче на офіційному рівні, годі було сподіватися. Політико-православна агонія витіснила згадку цих подій з порядку денного, а це, я вважаю, питання, в історичному ракурсі якого зашифрована візія не тільки ідеологічних, кон'юнктурних, але й геополітичних та соціальних аспектів; питання значущості консолідації та синергії держави та церкви у процесі національного становлення.

Глибока ретрогенеза питань політико-адміністративних реформ монархії Габсбургів могла б пролити світло на тогочасний перебіг подій: перекий Європи, мілітаризація ідеологем, інкорпорація культур та деструкція релігійних світоглядів. Аналіз цих подій з релігієзнавчого та клерикального погляду важливий ще й тому, що на фоні проблем, які являла собою монархія, духовництво греко-католицької церкви у Галичині успішно реалізувало соціально-душпастирську, просвітницьку та релігійну діяльність. Активна роль та участь греко-католицької церкви у всіх процесах суспільно-культурного життя краю зумовила те, що на зламі 1870–1880-х років «визначальний вплив на духовне

життя селянства, – пише Олена Аркуша, – зберігала за собою Українська греко-католицька церква. <...> у Галичині, за умов зростання суспільно-політичних рухів, ці процеси мали свої особливості, що впливало зі специфіки національного руху» [4, с. 119, 121–124].

На відміну від західноєвропейських суспільств, де джерелом і носіями духовної та світської влади були різні соціальні прошарки, для галичан генерація духовництва, яке упродовж середини XIX століття охоплювало фактично всю інтелігенцію й уособлювало одночасно як релігійний, так і політичний провід, творила міцну основу соціокультурної парадигми Галичини. Греко-католицьке духовництво сприяло консолідації суспільно-політичних і церковно-релігійних сил для полагодження головних соціально-економічних і національно-політичних проблем, які тоді назріли перед галицьким суспільством. Загалом простежувалося прагнення церкви повернути собі лідерство у національно-політичному русі. Таким чином, вона поступово ставала справжньою українською національно-політичною силою.

Опинившись у нових соціополітичних реаліях, ієрархія греко-католицької церкви намагалася якомога повніше використати ситуацію для щільної опіки своїх вірян, взаємодії та контакту із суспільством. Розбудовуючи структури церковних організацій, вони значною мірою сприяли поширенню освіти серед українського селянства, зміцнюючи тим самим національну свідомість мас та формуючи у них почуття самоповаги. Священики були не лише духовно сакральною елітою, а й значною мірою експертно політичною елітою українців Галичини. Як влучно зазначав М. Драгоманов «... у нашій Україні в Австрії повітство виробилося в своє панство» [5, с. 134].

Схожість подій тієї давності з сьогоденням повинна змусити наукову та політичну еліту більш уважно приглядатись до історичного минулого як свого, так і чужих народів.

Населення приєднаних західноукраїнських земель складалось в основному із трьох верств: шляхти, духовництва і селян. Польська аристократія і латинізовані українські магнати були пануючою верствою, тобто шляхтою. Саме духовництво поділялось на дві групи: латинників і нелатинників (до них відносилось руське духовництво). Оскільки шляхта була латинського обряду, то цілком зрозуміло, що латинське духовництво знаходилося у кращому матеріальному становищі. Руське духовництво було у більш скрутній ситуації. Його паства складалась із селян, які були основною масою населення на час приєднання Галичини до Австрії. Селяни були залежні від панів і лише реформи, які провела у державі цісарська династія, покращили їхні економічні та соціальні умови життя. Деяка увага з боку уряду до проблем селян, які кілька століть жили лише серед гоніння і приниження, пробудила у них почуття вдячності і великої вірності владі, за що їх часто називали «тирольцями Сходу».

Єдиною провідною верствою руського населення було духовництво. Інтелігенції як такої фактично не було (українські провідні родини були здебільшого повністю латинізовані). Священики були змушені замінити її і стати на довгий час єдиною просвітницькою ланкою для народу. Знаходячись у важкому матеріальному стані і залежачи від волі польських магнатів, духовництво ділило з селянами увесь тягар їхнього соціального становища.

У світлі католицької формули «*Ecclesia semper reformanda*» греко-католицька церква краю дуже швидко зорієнтувалась у знаках часу. Щоб виконати місію національного провідника українського національного відродження, духовництву потрібно було здобути вищу освіту для організації широкого загалу до національної розбудови. Історик греко-католицької церкви отець Ізидор Сухоцький теж вважав, що за відсутності своєї шляхти духовництву необхідний такий рівень освіти, щоб вона була спроможною взяти на себе провід народу. Бо тільки освічене галицьке духовництво могло на довгі роки очолити провід народу та розпочати його освіту, щоб піднести релігійність та організувати до національної розбудови [6, с. 8–10].

Внаслідок державних реформ духовництво дістало можливість отримати освіту («Барбареум» у Відні, Львівська духовна семінарія, богословський факультет Львівського університету) і зайнятися більш активно просвітницькою діяльністю серед народу. Так, намагаючись покращити умови життя сільського населення, священики почали поширювати основні сільськогосподарські знання, заохочували селян відкривати школи і посилати туди дітей, писали шкільні підручники і видавали практичні книжечки про господарство, дбали про піднесення культурного рівня життя на селі і ще багато іншого. Завдяки їхнім зусиллям покращився економічний стан життя селян, зменшилася кількість різних негативних явищ серед руського населення (наприклад, таких як пияцтво, лінівство, знеохота до праці і т. п.), піднявся загальний освітній рівень.

Дбаючи про економічний розвиток села, священики також дбали і про виховання нового покоління свідомих українців. Усвідомлюючи, що заняття політичними чи сільськогосподарськими справами не зовсім відповідає місії душпастиря, вони дбали про виховання майбутніх провідників народу, майбутньої інтелігенції, яким би могли передати провід. Готуючись до зміни свого статусу (перехід від стану активної політичної і просвітницької діяльності до властивого виконання своїх духовних обов'язків), духовництво менш болісно сприймало поступову передачу «естафети» новому поколінню руських політиків і інтелігенції. Розуміння того, що рано чи пізно вони мусять покинути громадську

діяльність і відійти «на другий план», не залишало їх, однак осторонь від усіх подій, що відбувались у тогочасному суспільстві. Духівництво і надалі продовжувало активно висловлювати свою думку і давати оцінку подіям, хоча вона не завжди збігалась з думкою загалу.

Будучи духовними провідниками народу, духівництво переживало всі прикросі і незгоди своєї пастви. Так, наприклад, коли частина українського населення, змучена соціальним становищем життя в Австрії, залишала свої домівки і шукала кращої долі деінде, часто за океаном, священники не кидали своїх вірян і йшли за ними у далекі і невідомі краї. Але і віряни не забували науки, що вчив їх духовний отець – перше, що будували переселенці на нових землях, були церкви, а вже потім власні оселі. Мабуть, це була найбільша нагорода для того священника, який все своє життя присвятив народові, який жив ним і для нього – бачити, що насіння його науки не пропало даремно, але виростило, хоча б і на чужині. Цим насінням були церкви на чужині та активне громадське життя людей, відірваних від рідної землі.

Життя населення Галичини другої половини XIX століття в Австро-Угорській імперії, періоду, який досліджується, показує поступове пробудження національної свідомості, а з нею і активізування громадської активності. Поштовхом до національного відродження стали революційні події 1848 року в Австрії та «Весна Народів» в Європі. Скориставшись революційним відголоссям, представники національно-демократичних прошарків українства, зокрема світської інтелігенції та духівництва на чолі з Львівським греко-католицьким архієпископом та громадським діячем Григорієм Яхимовичем, 2 травня 1848 року утворили у Львові Головну Руську Раду, якій судилось стати першою українською політичною організацією. У травневому маніфесті Головна Руська Рада заявила про єдність усього 15-ти мільйонного українського народу і підтримала національні права всіх поневолених народів Австрійської імперії. Навесні цього ж року започатковано видавництво першої україномовної газети «Зоря Галицька». Сама культура читання преси у Львові давня, оскільки саме тут у кінці XVIII століття, при видавництві Антона Піллера, вийшла друком перша газета у Західній Україні «Gazette de Leopold».

Розуміючи значення друкованих видань, греко-католицькій церкві належала важлива роль в організації видавничої справи. Заснована у Жовкві друкарня стала однією з найбільших у Галичині. У ній видавалось безліч книжок освітнього характеру та релігійний місячник «Місіонар». Так, беручи участь у виданні різних часописів та газет, отці займалися розширенням світогляду своїх парафіян, сприяли піднесенню освітнього і культурного рівня, вчили самим оцінювати тогочасні події та залучали до самостійної громадської діяльності. Відзначалася висока активність священників на літературно-публіцистичній ниві.

Прийняття конституції відкрило для духівництва нові можливості праці для свого народу. Тому важливою складовою діяльності Головної Руської Ради та її місцевих філій, керованих греко-католицькими священниками, було добитися у парламенті і у місцевих органах влади прийняття законів та ухвалення рішень, що могли покращити матеріальний добробут простолюду. Немало зусиль доклали священники і до активізації світської інтелігенції. Співпрацюючи з нею у Руській Раді, вони поширювали коло її діяльності і на інші ділянки. Збираючись на різних конференціях, проводячи різні підготовчі курси, засновуючи громадські товариства та культурні об'єднання, духівництво допомагало становленню нового покоління освіченої руської інтелігенції та всіляко підтримувати його розвиток.

Особливу увагу греко-католицька ієрархія та священники звертали на повноцінний духовний та інтелектуальний розвиток молоді, а тому виховання юнацтва вважали своїм духовним обов'язком. Працюючи як вчителі, катехіти чи просто духовні провідники, отці старалися закласти основні засади християнської моралі і національного духу в юні душі своїх підопічних. Сприяючи заснуванню нових шкіл і професійних навчальних закладів, вони у такий спосіб дбали про забезпечення майбутнього не лише їхніх питомців, а й долі української нації. Не оминали священники і питання жіночої освіти, прагнули дати дівчатам можливість отримати повноцінне всебічне формування та закласти через них твердий фундамент морального виховання наступних поколінь. Особливою активністю у роботі з молоддю відзначалось чернецтво, яке традиційно провадило школи при монастирях.

Працюючи на господарській ниві, священники допомагали селянам відроджувати давні традиції українського землеробства та одночасно показували їм нові здобутки сучасної агрономії та рільництва. Вчили вони також і базових знань економічних стосунків та пропонували різні способи подолання матеріальної скрути, голоду і хвороб.

Окремою опікою душпастирів користувались люди соціально незахищені. Священники старалися про створення для таких осіб притулків, благодійних закладів, бурс та пансіонів. Не оминали вони і праці у в'язницях і лікарнях. Особливу допомогу у такій праці надавали монахині, зокрема сестри служебниці.

Особливої значущості набула душпастирська акція протидії пияцтву, яке руйнувало соціально-економічну та духовну основу суспільства. На той час у Галичині налічувалось близько 23 260 корчем і шинків. Пияцтво руйнувало до основи українське село, вело до деградації селян. Саме за

цих трагічних обставин пролунав тривожний голос греко-католицької церкви. 1874 року митрополит Йосиф Сембратович звернувся до народу з посланням «О великім достоїнстві чоловіка». Це послання сучасники назвали «початком справжнього культурного й економічного пробудження села». Другим посланням «Братства тверезості» митрополит заохочував духівництво боротися за «отверезіння народу та створення у кожному селі місії проти пияцтва», а також «Братств тверезості» [7, с. 14–15, 32–33].

Невластива духовному стану діяльність з часом привела до занедбання власне священних обов'язків, надмірного заангажування духівництва у політичній та економічній сферах, нав'язування народу певного патерналістичного мислення та встановлення своєрідної теократії у галицько-руському суспільстві. Такі дії спричинили виникнення внутрішньої кризи всередині греко-католицької Церкви та посилювали напруження між кліром і світськими діячами. Це врешті-решт привело до припинення ними будь-якої громадсько-політичної діяльності і повернення до суто душпастирської праці.

Висновки. Як бачимо, діяльність греко-католицького духівництва Галичини другої половини XIX століття була спрямована на соціальне покращення життя українського населення. Виховуючи, навчаючи та працюючи з людьми, вони допомагали творити нове українське суспільство. Сприяючи формуванню світської інтелігенції, духівництво підготувало собі зміну у провіді громадсько-політичним життям, зменшуючи свою активну діяльність у суто політичній сфері і акцентуючи на духовно-етнічних аспектах свого служіння.

Праця духівництва доби австрійського панування на суспільній ниві і вміння вчасно відійти від світської діяльності може послужити моделлю для УГКЦ у сучасних умовах, коли перед духівництвом знову постає проблема поєднання у своїй діяльності душпастирської опіки і активної громадянської позиції.

Література:

1. Schwiker H. Die letzten Regierungsjahre der Kaiserin Maria Teresia (1763–1780). II Abteilung. Wien.
2. Качор А. Роль духовенства і церкви у відродженні Західної України. Вінніпег: Накладом Української Вільної Академії, 1999. С. 9-30.
3. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848-1914. На підставі споминів. Львів, 1926. С. 100.
4. Аркуша О. Український національно-політичний рух у Галичині наприкінці XIX століття. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. Вип. 3–4. С. 119, 121–124, 134–135.
5. Драгоманов М. П. Переднє слово до «Громади» // Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками. Прага-Нью-Йорк, 1937. С. 93-147.
6. Сухоцький І. Що дала Греко-католицька церква і духовенство українському народові. Філадельфія, 1951. С. 8–10.
7. Творидло М. 50 літ «Просвіти» на полі економічній / Пашук В. Економічна діяльність «Просвіти» крізь призму невідомої праці Миколи Творидла. Львів, 2002. С. 14–15, 32–34.

ІНТЕРНЕТ-ПІРАТСТВО ЯК РАЦІОНАЛЬНИЙ ВИБІР (З ПОГЛЯДУ МОДЕЛІ Ґ. БЕККЕРА ТА КОНЦЕПЦІЇ МІКРО-МАКРО ПЕРЕХОДІВ ДЖ. КОЛМЕНА)¹

Шелухін В. А.,

аспірант факультету соціології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття розглядає інтернет-піратство в Україні. Пропонований аналіз ґрунтується на теорії раціонального вибору, насамперед моделі Ґ. Беккера та концепції мікро-макро переходів Дж. Колмена. Увага в статті фокусується на випадку піратського каналу «Склад книжок українською мовою» в месенджері Telegram. Автор розглядає соціоструктурні передумови інтернет-піратства, негативні екстерналії та пропонує оптимальну умову нормативного регулювання й покарання, що з економічної позиції позбавить піратство сенсу.

Статья рассматривает интернет-пиратство в Украине с позиции теории рационального выбора, с особенным вниманием к модели Г. Беккера и концепции микро-макро переходов Дж. Коулмана. Внимание в статье фокусируется на случае пиратского канала «Склад книг по-украински» в мессенджере Telegram. Автор рассматривает социоструктурные предпосылки интернет-пиратства, негативные экстерналии и предлагает оптимальное условие нормативного регулирования и наказания, что с экономической точки зрения сделает пиратство бессмысленным.

The research paper deals with internet piracy in Ukraine. Following analysis is based on theory of rational choice with particular attention to the G. Becker model and J. Coleman's conception of micro-to-macro transitions. The paper focuses on the case of pirate Telegram channel "The Book Depository in Ukrainian". The author explores socio-structural preconditions of internet piracy, negative externalities and provides optimal condition for normative regulation and penalty. From the economic point of view, the optimal regulatory strategy will stultify internet piracy.

Ключові слова: інтернет-піратство, теорія раціонального вибору, концепція мікро-макро переходів Дж. Колмена, модель Ґ. Беккера, максимізація корисності.

Постановка проблеми. Інтернет-піратство наразі викликає помірний інтерес серед українських соціологів, що може бути пов'язано з браком надійної концептуальної бази для його вивчення. Так, теорія раціонального вибору (далі – ТРВ) не знайшла широкого застосування в Україні: побутова установка на «ірраціональність» соціальних змін почасти перекочувала також у наукову картину світу, а дослідникам старшого покоління, вихованим радянською соціологією, що в концептуальному плані (омінаючи ідеологічну «надбудову» у вигляді марксизму-ленінізму) була зредукованою версією парсонівського структурного функціоналізму, вдалося простіше адаптуватись лише до холістських теорій порядку з поясненням, ґрунтованим на нормі й аномії, за межами яких зазвичай опинялися дії індивідів.

Хоча Дж. Колмен говорив про вплив ідей Ґері Беккера – класика ТРВ – на соціологію, варто визнати, що в багатьох аспектах цей вплив досі залишається потенційним [1]. І в сучасній західній соціології принцип максимізації корисності, що лежить в основі ТРВ, переглядається [2]. Хоча, можливо, останні роки є відносно несприятливими для ТРВ в Україні, де її застосування практично не здійснювалось, є щонайменше суто методологічний інтерес до спроб її верифікації. У статті з опорою на модель Ґ. Беккера для пояснення злочинності та концепцію мікро-макро переходів Дж. Колмена буде здійснено таку спробу щодо інтернет-піратства.

З 2011 по 2016 роки Україна постійно входила в перелік «пріоритетних країн» для уваги з боку Міжнародного альянсу інтелектуальної власності та Офісу торгового представництва США (USTR) як грубий порушник прав інтелектуальної власності у світі, насамперед у мережі Інтернет [3; 4; 5; 6; 7; 8]. Це стосувалося масового поширення в комерційних цілях неліцензійного програмного забезпечення, поширення піратських «файлообмінників» із вільним завантаженням творів, захищених авторським правом (текстових, музичних файлів тощо). У рекомендаціях за 2016 рік зазначалася слабкість законодавчого регулю-

¹ Катерина Аврамчук – креативний директор «Нашого Формату» та Сергій Чаплян – керуючий партнер «SEART Lawyers» надали фактичні дані та правові консультації, необхідні для дослідження, за що автор висловлює щирі вдячність.

вання сфери авторського права та інтелектуальної власності в Україні, що створює нормативно сприятливий контекст для піратства [9]. У грудні 2017 року американський уряд позбавив українські товари митних преференцій у США, мотивуючи це саме ігноруванням Україною проблеми захисту прав інтелектуальної власності [10]. Прикметно, що зовнішні експерти наголошують на слабкості такого регулювання, тоді як вітчизняні в результаті описового аналізу законодавства зазначають, що його норми узгоджені з вимогами міжнародного права. Проблема полягає, однак, у практичному застосуванні цих норм. Хоча формально українське законодавство включило чимало засад міжнародного права до регулювання сфери інтелектуальної власності, на рівні Цивільного процесуального кодексу України залишається чимало неузгодженостей, які ускладнюють практичне застосування імплементованих норм [11; 12].

У 2012 році Україна була п'ятою у світі країною за кількістю з'єднань комп'ютерів, що беруть участь у несанкціонованому обміні файлами через Інтернет, а підробки та піратство загалом складають, за приблизними оцінками, близько 33%² тіньової економіки країни [13, с. 13, 4]. Виникають підходи, здебільшого базовані на неомарксистській логіці, які пояснюють піратство як «знищення надлишкової продукції» (у цьому разі цифрової), яку неможливо реалізувати на ринку [14, с. 30]. Якби не були особливості інформації, аналіз її соціальної природи, способів функціонування та споживання має виходити із засади, що «в межах капіталістичного способу виробництва інформація, як і будь-який інший продукт, є товаром – продуктом праці, призначеним для продажу» [14, с. 29].

Лише нещодавно внаслідок комплексної поліцейської реформи в Україні з'явилася кіберполіція³, яка централізовано здійснює моніторинг порушень цифрового законодавства. Це збільшує ймовірність викриття правопорушника. Однак якщо неможливо довести корисливо мотивований характер його діяльності, настання відповідальності ускладнене.

Як інструменти для побудови моделі з пояснення злочинності Г. Беккер запозичує з мікроекономіки функції зовнішньої дисекономії та суспільного добробуту. Вихідна засада моделі полягає в тому, що особа вчиняє злочин не через відмінну порівняно із законослухняними громадянами мотивацію, а через іншу оцінку вигод і витрат. Її модель ціннісно нейтральна. Умовно кажучи, злочинець – це той же законослухняний громадянин, який опиняється за умов, коли можливо з мінімальними ризиками максимізувати корисність нелегальним шляхом [15, с. 46]. Цей підхід полемізує з усталеним у межах соціології девіантної поведінки поясненням злочинності з акцентом на мотиваційних факторах, де інституційні та культурні чинники детермінують різноманітні ціннісні установки, що по-різному мотивують акторів до дій⁴. Причому класичні соціологічні теорії розглядають злочинну діяльність здебільшого як пасивну реакцію на констеляцію інституційних і соціокультурних чинників. Це властиво більшості підходів, які сьогодні стали хрестоматійними в соціологічній версії кримінології та соціології девіантної поведінки [19, с. 68–136]. Говард Беккер – тезка Г. Беккера – зазначав, що девіація «створюється» (“create”) соціальними групами через формування правил, порушення яких конститує саму девіацію. Ці правила застосовуються до конкретних індивідів, які маркуються як «аутсайтери». У такому контексті девіація – це не якість індивідуальної дії, а явище, що визначене як таке групою [20, с. 9]. Г. Беккер натомість підкреслював, що «корисна теорія кримінальної поведінки може звільнитись від спеціальних теорій аномії, психологічної неадекватності, спадкових нахилів і просто розширити типовий для економістів аналіз вибору» [15, с. 40].

Метою пірата, отже, є максимізація корисності з мінімальними витратами. Підемо на аналітичне спрощення, що узгоджується з вихідними положеннями концепції Г. Беккера, проте відхиляється від окремих її пунктів: вважатимемо, що збиток, який отримує потерпілий (видавництво) від кожного окремого злочину (одиночного піратського привласнення книги), є тотожним вигоді, яку отримує злочинець. Хоча Г. Беккер розрізняє собівартість (net cost) злочину (D), збиток (H) і вигоду (G), ми виходитимемо з припущення, що в монетизованій формі $D=H$, $H=G$. Під D розумітимемо збиток від злочину.

Чим більш розгалужений і стійкий карний апарат, забезпечений ресурсами оперативно-розшукової діяльності, тим більше інституційних можливостей для притягнення до відповідальності злочинця. Зазвичай «вимірювання» діяльності правоохоронців здійснюється через співвідношення частки розкритих злочинів до загальної кількості злочинів, що є повною ймовірністю (over-all probability – p) того, що злочинець буде притягнений до відповідальності за вчинення злочину O. Ця діяльність A «приблизно дорівнює» цій ймовірності:

$$A \approx pO. \quad (1)$$

Однак Г. Беккер, стверджуючи, що це надто спрощений варіант оцінки діяльності правоохоронних структур, пропонує більш «ускладнений», проте водночас більш «реалістичний» підхід, який передбачає нелінійну прив'язку до затримань. В економічних термінах це означає, що p та O мають різну еластичність h – цим терміном позначають відносну зміну одного показника внаслідок зміни іншого:

² У цей показник також включені матеріальні підробки.

³ Інформація про її роботу на офіційному веб-сайті: <https://www.cyberpolice.gov.ua/>.

⁴ Інституційна теорія аномії базована на мертоновській концепції аномії, коли домінування цінностей економічного збагачення в суспільстві для груп, у яких немає можливості досягати їх легальними засобами, створює передумови до залучення в протиправну діяльність [16, с. 243–281; 17]. Фактично йдеться про дисбаланс цілей і засобів, де перші та другі детерміновані інституційно. В українській соціології криміналізація нерідко розглядається як форма соціальної адаптації, що виникає насамперед під впливом соціокультурних та інституційних чинників [18]. Знову ж таки, адаптація також є реакцією на зміну соціального контексту.

$$A=h(p, O, a), \quad (2)$$

де a – кількість арештів і затримань, що свідчать про діяльність правоохоронців, тоді витрати будуть описуватись через функцію витрат:

$$C=C(p, O, a). \quad (3)$$

Інтуїтивно зрозуміло, що як зростання кількості злочинів, так і зростання частки розкритих злочинів призводять до зростання витрат для суспільства. Витрати зростають і з вчиненням злочинів, і з вчиненням арештів під час їх розкриття та за загального зростання ймовірності притягнення злочинця до відповідальності, позаяк це тягне здійснення діяльності A ; отже, для всіх складників витрат буде очікуване значення більше 0:

$$C_p > 0, C_o > 0, C_a > 0. \quad (4)$$

Г. Беккер говорить про «пропозицію злочину» (supply of offense): за аналогією з пропозицією в економіці вона формалізується через функцію, що включає кількість злочинів, вчинених конкретним індивідом, імовірність того, що він буде виявлений і покараний, та низку інших змінних, таких як дохід, доступний йому законним і незаконним шляхом, частку затримань, що не привели до притягнення до відповідальності, і його готовність (willingness) діяти протиправно [15, с. 47]:

$$O_j = O_j(p_j, f_j, u_j), \quad (5)$$

де O_j – кількість злочинів, які індивід (j -ий злочинець) може вчинити за певний період, p_j – імовірність покарання за конкретний злочин, f_j – покарання за конкретний злочин, u_j – змінна, що відображає всі інші впливи.

Якщо злочинець буде виявлений, він має сплатити f_j за вчинену дію, однак якщо він не буде виявлений, то не сплатить нічого. Зростання як p_j , так і f_j знижує очікувану корисність (expected utility – EU) від вчинення злочину j , і в концепції Г. Беккера має стимулювати до зниження кількості вчинених злочинів. Сама очікувана корисність описується так:

$$EU_j = p_j U_j(Y_j - f_j) + (1 - p_j) U_j(Y_j), \quad (6)$$

де Y_j – отриманий дохід внаслідок злочину.

Позаяк із позиції ординалістської теорії корисності кількісно виміряти корисність об'єктивно не можна, а вона визначається лише в порівнянні товарів між собою суб'єктивно, можемо опустити невідоме U_j , робочий варіант рівняння для оцінки очікуваної корисності від злочину можна подати так:

$$EU = p^*(Y - f) + (1 - p^*)Y. \quad (7)$$

Функція суспільного добробуту (social welfare function), запозичена з економіки добробуту, формалізує втрати L суспільства сумою збитків від конкретної кількості злочинів, імовірності покарання та сукупних витрат на здійснення покарання ($bp f O$, де bf – збитки через кожний покараний злочин) та виглядає так:

$$L = D(O) + C(p, O) + bp f O. \quad (8)$$

$bp f O$ – вимірює очікувані збитки j -го індивіда від покарання злочинця [15, с. 70]. Функція соціальних витрат для покарання f' еквівалентна покаранню за конкретний злочин, оскільки для його реалізації необхідно здійснити витрати ресурсів [15, с. 50]. Наприклад, необхідно утримувати в'язницю, у якій буде здійснюватись ізоляція злочинців і контроль за ними:

$$f' \equiv bf, \quad (9)$$

де b – коефіцієнт, який «трансформує f у f' », відображає різницю між витратами злочинця та суспільства у зв'язку з призначенням покарання першому; значення b , за Г. Беккером, варіюється залежно від типу покарання: $b \approx 0$ для штрафів та $b > 1$ для інших затратних видів покарань (насамперед ув'язнення).

За умови використання штрафів (братимемо значення $b=0$) та узагальнення всіх компонентів для функції C отримуємо робочий варіант:

$$L = D(O) + C. \quad (10)$$

Суспільному контролю підлягають C – витрати на боротьбу зі злочинністю, форми покарання – b , покарання для засуджених f [15, с. 51].

У нашому варіанті модель

$$D = Y_n * N, \quad (11)$$

де N – загальна кількість піратів у мережі, Y_n – сукупний отриманий дохід усіма піратами в мережі.

Значущим у моделі Г. Беккера є $p=0$, що надається p за високої ймовірності викриття злочинця, натомість $f=0$ у разі, якщо покарання не передбачене за вчинення злочину та може набувати іншого додатного значення у випадку, якщо передбачені покарання різного ступеня суворості.

За цією логікою зменшення рівня злочинності потребує присвоєння p та f таких значень, щоб витрати від злочину переважали вигоди від нього, і тоді, очікувано, має відбутися суттєве зниження O . Однак це означатиме також зростання витрат для суспільства. Тому виникає проблема оптимальності.

Емпіричне її вирішення пропонується Г. Беккером шляхом якнайширшого впровадження штрафів, по-перше, оскільки штраф є «найдешевшим» для суспільства типом покарання ($b=0$), по-друге, тому що він дає змогу відшкодувати збитки, завдані злочином, на відміну, наприклад, від ув'язнення. Яким має бути штраф? І чи існуючі в українському законодавстві методи покарання є оптимальними? Спробуємо дати відповідь на ці питання.

Мотиви пірата в Інтернеті, який, припустимо, не використовує отриману інформацію в комерційних цілях, а споживає програмне забезпечення, музику, книги та інші продукти, захищені авторським правом, для власних цілей, не відрізняються від споживача (з позиції мотивів), який здобуває ці продукти легальним чином (купуючи книгу чи диск із музикою). Так зберігається умова нейтральності щодо мотивів, яка характеризує підхід Г. Беккера, натомість відмінність справді полягає в калькуляції ризиків і витрат. Якщо ліцензійний продукт потребує грошових витрат, а піратський – ні, до того ж, незважаючи на ймовірність викриття, виразне покарання не передбачене, очікувано, що піратство буде мати масовий характер. У термінах моделі Г. Беккера це означає, що $p \approx 0$, $f = 0$.

Найбільше, що можуть правовласники, апелюючи до моральної сторони питання, – домогтися зняття конкретного твору з відкритого доступу (як це практикується на сайті «Чтиво»), а щонайкраще – домогтися блокування піратського каналу загалом, якщо йдеться про соціальну мережу із централізованим адмініструванням у західній країні, де більш суворий підхід до царини інтелектуальної власності (як було у випадку з каналом «Склад книжок українською мовою» в месенджері Telegram). Однак закриття піратських каналів чи перемоги в захисті стосовно окремого продукту не мають наслідком настання відповідальності для порушників, навіть попри їх ідентифікацію, як це було у випадку з каналом у Telegram. За моделлю Г. Беккера, апеляція до моралі є інструментом із досить сумнівною ефективністю, адже злочинець (у цьому разі пірат) відрізняється від законослужняного громадянина не мотивом (який є наслідком моральних і ціннісних чинників), а відмінною калькуляцією ризиків, вигод і витрат. За низької ймовірності покарання та реальної можливості заощадження ресурсів під час використання піратського контенту корисливі індивіди обиратимуть піратство. Перемога щодо зняття твору з такого чи аналогічного йому каналу не означатиме систематичне викорінення цього явища.

Очікуване посилення тиску на Україну в питанні захисту інтелектуальної власності ставить проблему оптимального регулювання.

Мета статті подвійна: з одного боку, продемонструвати пояснювальну силу теорії раціонального вибору та окреслити низку проблем, пов'язаних із її застосуванням до зазначеної теми, а з іншого – з опорою на цю теорію запропонувати на конкретному прикладі умову оптимального регулювання.

Виклад основного матеріалу. Канал «Склад книжок українською мовою» в месенджері Telegram об'єднував користувачів, які могли добровільно жертвувати невеликі, довільно визначені суми для легальної купівлі одного примірника книжки, після чого сканували його та викладали файл для вільного завантаження в групі, яка на момент блокування налічувала 2 035 читачів. Після скарг правовласників канал був заблокований. Ключову роль у блокуванні відіграло видавництво «Наш Формат», яке спеціалізується на виданні мотиваційної, наукової та здебільшого науково-популярної літератури. Видавців обурило, що пірати таким чином поширили 12 найменувань їхнього товару, насамперед перекладні бестселери «The New York Times» та «Wall Street Journal». Нам вдалося встановити два найменування викрадених книг («Стрімголов: історія одного життя» та «Сила інтровертів»), тому для верифікації моделі було випадковим чином обрано 10 додаткових найменувань виданої «Нашим Форматом» літератури, яка потрапляє під зазначені вище критерії. Список поданий у таблиці 1.

Таблиця 1

Книги в піратському каналі Telegram «Склад книжок українською мовою»

№	Найменування товару	Ринкова вартість (грн)
1	Олівер Сакс «Стрімголов: історія одного життя»	155
2	С'юзен Кейн «Сила інтровертів»	165
3	Генрі Кіссінджер «Світовий порядок»	165
4	Марк Рейтер, Маршалл Голдсміт «Перемикайся»	140
5	Майкл Гаят, Деніел Гаркаві «Дивись уперед»	140
6	Майкл і Сара Беннети «До біса почуття»	140
7	Джек і С'юзі Велч «Переможець»	185
8	Говард Шульц «Історія Starbucks»	150
9	Абхїджіт Банерджі, Естер Дуффо «Економіка бідності»	140
10	Ніл Ферґюсон «Цивілізація»	160
11	Бред Стоун «Продається все»	165
12	Дарон Аджемоґлу, Джеймс Робінсон «Чому нації занепадають?»	155

За даними офіційного веб-сайту видавництва «Наш Формат» <https://nashformat.ua/>

Відповідно до рівняння 7 за $p=0$ (тобто ймовірність викриття правопорушника є високою) значення EU суттєво залежатиме від f . За $f=0$ очікувана корисність від викрадення книги для читача каналу, який не жертвував на її купівлю, однак скористався можливістю вільного завантаження, дорівнюватиме сумі її вартості. Водночас очікувана корисність від злочину буде нижчою для тих читачів, які пожертвували будь-яку суму на її купівлю, хай навіть ці суми незначні й коливаються на рівні від 1 грн до 16 грн 97 коп. У таблиці 2 представлені систематизовані дані про пожертви 31 читача⁵ каналу на загальну суму 215 грн 31 коп., якої достатньо для купівлі першої книги з переліку (залишок складає 60 грн 31 коп.), а також очікувану індивідуальну корисність від отримання доступу до цієї книги (U) та відхилення від граничного значення очікуваної корисності EU^6 від її викрадення без пожертви (округлене відсоткове значення).

Таблиця 2

Пожертви та очікувана індивідуальна корисність піратів-жертводавців

Читачі-жертводавці	Сума пожертви (грн)	U (грн)	Відхилення від EU (%)
Читач 1	16,97	138,03	10,95
Читач 2	4,99	150,01	3,2
Читач 3	8,00	142	8,4
Читач 4	9,99	145,01	6,4
Читач 5	9,99	145,01	6,4
Читач 6	4,99	150,01	3,2
Читач 7	4,99	150,01	3,2
Читач 8	10,99	144,01	7,1
Читач 9	4,99	150,01	3,2
Читач 10	4,00	151	2,6
Читач 11	4,00	151	2,6
Читач 12	4,00	151	2,6
Читач 13	4,00	151	2,6
Читач 14	1,00	154	0,6
Читач 15	8,99	146,01	5,8
Читач 16	10,00	145	6,0
Читач 17	10,42	144,58	6,7
Читач 18	10,00	145	6,0
Читач 19	10,00	145	6,0
Читач 20	2,00	153	1,3
Читач 21	2,00	153	1,3
Читач 22	5,00	150	3,0
Читач 23	10,00	145	6,0
Читач 24	2,00	153	1,3
Читач 25	10,00	145	6,0
Читач 26	5,00	150	3,0
Читач 27	10,00	145	6,0
Читач 28	10,00	145	6,0
Читач 29	10,00	145	6,0
Читач 30	5,00	150	3,0
Читач 31	2,00	148	4,5

Обраховано за даними про суми «пожертв» піратів, надані видавництвом «Наш Формат»

Читач 1, який є адміністратором каналу та водночас найбільшим жертводавцем, отримує у власність єдиний друкований примірник книги за ціною на 89,05% нижче ринкової вартості. Тому його «пожертва» окупається цілком. Якщо виключити його з усередненого аналізу, позаяк він отримує додаткову перевагу, якої не мають інші «жертводавці», тоді середнє відхилення їхньої корисності від граничного значення складає 3,95%. Можна припускати, що подібна динаміка пожертв була в усіх інших випадках. Хоча наші дані обмежені одним із них, очевидно, що суто з економічної позиції для читачів-жертводавців подібна стратегія все одно більш вигідна, ніж купівля книги за ринковою ціною, навіть попри те, що очікувана індивідуальна корисність від піратства для них дещо нижча порівняно з

⁵ Замість імен та нік-неймів, подано нумерацію читачів.

⁶ Граничним значенням очікуваної корисності від піратства є максимально можлива корисність у монетизованій формі, отримана читачем каналу без пожертви.

тими читачами каналу, які не здійснювали «пожертв». У будь-якому разі піратство як для тих читачів, які «жертвували» кошти на купівлю книги, так і для тих, які не «жертвували», окупається. В усіх випадках актори, залучені до піратства, максимізують корисність, до того ж без ризику бути покараними. У межах «економічного підходу» Г. Беккера середнє відхилення досягнутої індивідуальної корисності від граничного значення, менше 4%, можна було б цілком зігнорувати як незначуще. Однак із соціологічної позиції діяльність читачів-жертводавців можна тлумачити як зелотство [21, с. 273–278]. Водночас, як постає з викладеного, ця діяльність зовсім не є «іраціональною». Зелоти так само максимізують корисність, яка лише незначно відхиляється від граничного значення, а актор, який найбільше жертвував, отримує додаткову перевагу, що, вочевидь, і є ключовою причиною того, чому він схильний жертвувати найбільше.

Для аналізованого нами випадку принципу максимізації корисності цілком достатньо для пояснення мотивів дії акторів, що відповідає вихідним засновкам самої моделі: злочинець відрізняється від законослухняного громадянина не цінностями або мораллю, а відмінним способом калькуляції ризиків, вигод і витрат. Навіть якщо припустити, що зелоти певним чином «особливо» морально мотивовані, то навіть ця мотивація цілком узгоджується з принципом максимізації корисності.

Якщо припустити, що кожен читач скористався можливістю вільно завантажити всі доступні книги на цьому каналі, тоді сукупний збиток, який є добуток суми читачів і сукупної вартості всіх доступних для завантаження книжок, складатиме 3 785 100 грн, причому збиток видавництва може бути оцінений у сумі 3 103 782 грн, а державний збиток від браку податкових надходжень – 681 318 грн, позаяк видавництво сплачує 18% податку на прибуток⁷. Приблизно такі прибутки видавництво й держава могли б отримати, якби всі читачі придбали зазначені паперові книжки легально замість користування піратським каналом. Для видавництва з річним оборотом у 10 млн грн⁸ упущена вигода досить значна та складає 31% річного обороту.

Однак сукупні втрати суспільства від піратства більші, позаяк ідеться не тільки про потенційну втрату доходу видавництвом чи податкових надходжень державою (це те, що в термінах моделі Г. Беккера позначається як D). Однак сукупна втрата L включає також показник C – сукупні громадські витрати на протидію злочинності та притягнення винних до відповідальності. Щоб виявити порушника, ідентифікувати його особу та мати змогу притягнути його до відповідальності, необхідно утримувати кіберполіцію, забезпечену необхідними технічними засобами, а також суд, який буде здійснювати реалізацію законодавства у сфері захисту права інтелектуальної власності.

Величина L, таким чином, суттєво залежатиме від способів і ретельності обрахунку C. В аналізованому випадку можемо здійснити обрахунок C лише дуже приблизно, оскільки в Україні, як уже зазначалося, існує розрив між формальною імплементацією міжнародних стандартів у галузі захисту прав інтелектуальної власності та процедурними механізмами притягнення до відповідальності порушника. Так, українське законодавство царину захисту прав інтелектуальної власності розділяє одночасно між адміністративним, кримінальним та цивільно-процесуальним правом [22, с. 40]. Розгляд піратства в контексті кримінального права майже завжди означатиме залучення до процесу прокурора, а отже, додаткові витрати⁹. Притягнені до відповідальності особи можуть скористатись правом оскарження рішення суду та звернутись до апеляційної інстанції, як і потерпілі. Таким чином, мають бути враховані транзакційні витрати, пов'язані з апеляцією.

Навіть якщо один інспектор кіберполіції суто технічно може ідентифікувати всіх користувачів піратського каналу, проведення слідчих дій неможливе наодинці: вилучення технічних засобів, обшук, допит за такої кількості підозрюваних не можуть бути здійснені однією особою. За даними «Юридичної газети», у середньому слідчий Національної поліції України веде 130–140 справ [23]. Хоча кожний окремий епізод користування піратським контентом може бути об'єднаний в одну справу для суду, кожний такий факт піратського користування може тлумачитись як окреме правопорушення та бути об'єктом окремого провадження, а отже, вважатись «окремою справою»; тому, взявши показник у 140 справ на слідчого, можемо сказати, що з огляду на поточну практику Національної поліції України 15 інспекторів можуть покрити своєю діяльністю таку кількість піратів.

Якщо рахувати за мінімальними ставками, утримання одного інспектора кіберполіції¹⁰ обходиться державі в 6 000 грн/міс. (а їх 15), судді місцевого суду – 24 000 грн/міс., судді апеляційного суду – 40 000 грн/міс., прокурора – 7 140 грн/міс., то C може бути визначене в 161 140 грн. І цей показник не враховує витрати на технічне забезпечення роботи кіберполіції та судів (у тому числі секретаріату), витрати на документообіг тощо. За таких умов сукупне значення L складатиме 3 946 240 грн.

Отже, якими мають бути в аналізованому випадку штрафи, щоб виконувалась умова оптимальності – відшкодування збитків, завданих піратством, – і відбувалось відновлення status quo?

⁷ Податкова ставка станом на 2017 рік.

⁸ Такі відомості надав співвласник видавництва А. Мартинов в інтерв'ю [24].

⁹ Прокурор може бути залучений також у разі адміністративного правопорушення.

¹⁰ Дані стосовно заробітної плати посадовців суду, прокуратури та кіберполіції взяті з відкритих джерел, зроблених із посиланням на Міністерство внутрішніх справ, Кабінет Міністрів України та інші органи виконавчої влади [25; 26; 27].

За сучасних умов $f=0$, що за будь-якого значення Y гарантує залежність $EU>0$, а отже, робить піратство економічно вигідним і водночас таким, що створює суспільні збитки на загальну суму майже 4 млн грн. Якщо $EU<0$, то піратство втрачає економічний сенс. Так само воно втрачає сенс за значення $EU=0$.

Припустимо, що $f=2*Y$. Тобто сума індивідуального штрафу дорівнюватиме подвоєній сумі викраденого. За використання цього значення під час обрахунку очікуваної корисності від злочину стає очевидним, що за викрадення всіх 12 книг із переліку $EU=0$. За такого значення очікуваної корисності піратство втрачає економічний сенс. Гранична сума штрафів¹¹ за такого значення f складатиме 7 570 200 грн, що гіпотетично покриватиме значення L .

Реалізація покарання за такого значення f чутлива до формального регулювання. Наприклад, на якій підставі штрафувати пірата? За фактом виявлення на носіях піратського контенту? Чи лише за фактом підписки на піратський канал? Вибір першого призводитиме до збільшення транзакційних витрат, пов'язаних із реалізацією покарання. Кожного з 2 035 читачів необхідно обшукати, вилучити на певний час електронні носії, і це при тому, що немає гарантій виявлення всього обсягу піратського контенту, який може бути прихований або видалений. Таким чином, може бути оштрафована лише незначна частина піратів, при цьому для слідчих дій доведеться здійснювати додаткові витрати. За таких умов оптимальний стан може бути не досягнутий. У другому випадку можна наштотуватись на правовий спротив – притягнення до відповідальності без аналізу дії підозрюваного, виходом із якого може бути лише передбачення покарання на підставі підписки на піратські канали. Буде достатньо факту підписки на канал, діяльність якого порушує права інтелектуальної власності, безвідносно активності, навіть якщо порушник апелюватиме до незнання того, що діяльність каналу порушувала законодавство, що узгоджуватиметься з презумпцією знання законів (ст. 68 Конституції України). Це зробить законодавство більш жорстким, однак буде, по-перше, ефективним механізмом заощадження на транзакційних витратах, пов'язаних із виявленням та притягненням порушника до відповідальності, а по-друге, знизить ризик надмірних витрат на примус за низької ймовірності відшкодування збитків.

Найбільш оптимальним є узгодження цієї норми з одночасним встановленням відношення $EU<0$, що повністю позбавляє піратство економічного сенсу. Встановлення цього відношення емпірично не потребує додаткових витрат, позаяк розмір штрафу регулюється формально.

Припустимо, що $f=3*Y$, за набуття Y значення відповідно до другого стовпчика таблиці 1; за таких умов завжди виконуватиметься відношення $EU<0$, очікувана корисність від піратства буде завжди від'ємною (якщо точніше – $EU=-Y$). Гранична сума сукупних штрафів може сягнути 11 355 300 грн – сума досить значна. Цілком малоімовірно те, що вона може бути сплачена адміністратором каналу. За сучасних умов, коли якщо й карають винних у піратстві, то лише ініціаторів, а не користувачів-«попутників», єдиною гіпотетичною альтернативою штрафу, який порушник не може сплатити, є ув'язнення. Однак відповідно до підходу Г. Беккера, ув'язнення призводить до збільшення витрат на реалізацію покарання та водночас не приводить до майнового відшкодування. Відповідно, його необхідно практикувати лише щодо особливо небезпечних суспільних діянь, а також тоді, коли досить складно обрахувати суспільні втрати від них. Якщо ж законодавче регулювання передбачатиме покарання за логікою «штраф – потрібна сума від потенційно викраденого», тоді найбільш імовірно наближення до умови оптимальності: по-перше, транзакційні витрати, пов'язані з реалізацією покарання, будуть відносно низькими (адже штраф обходиться суспільству «дешевше», ніж ув'язнення злочинця), а по-друге, буде реалістичним відшкодування завданих збитків.

Інтернет завдяки надшвидкому поширенню інформації здатний створювати негативні екстерналії навіть у разі викрадення порівняно невеликої кількості товарів. Використовуючи «човен Колмена» як зручний інструмент систематизації залежностей, у рисунку 1 візуалізуємо мікро-макро переходи для цього прикладу [21, с. 8].

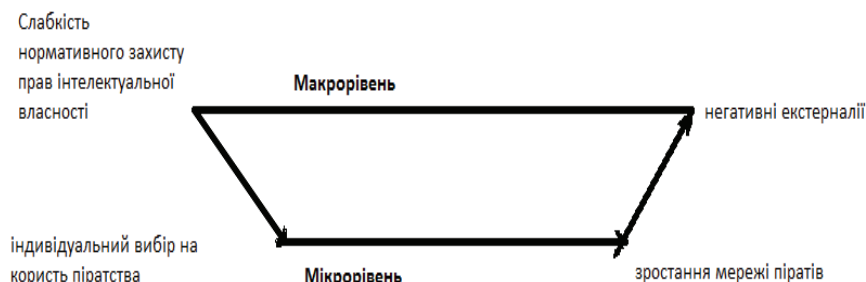

Рис. 1. Мікро-макро переходи в поширенні інтернет-піратства та його екстерналії

¹¹ Під граничною сумою штрафів розумітимемо максимально можливу сукупну суму штрафів, які можуть бути стягнені в цьому випадку з усіх піратів.

Слабкість нормативного захисту інтелектуальної власності – змінна, що описує явища макрорівневого характеру: державне регулювання царини інтелектуальної власності, культуру ставлення до чужої праці, передбачені (у цьому разі радше непередбачені) надійні процедури притягнення винних до відповідальності. Це цілком узгоджується зі змінними, що «перебувають під контролем суспільства» в термінах Г. Беккера. Відповідно, такий стан створює ситуацію низьких ризиків для індивідів, які максимізували корисність в отриманні доступу до книг за мінімізації витрат на забезпечення цього доступу, що робить імовірним вибір на користь піратства.

Швидкість поширення інформації в Інтернеті також має своїм наслідком швидке зростання мережі піратів. Якщо ініціатива заснування каналу належала одній чи декільком особам, бачимо, який відгук у середовищі корисливо мотивованих індивідів це знайшло. Причому кількість «читачів-жертводавців» була порівняно невисокою в зіставленні із загальною кількістю читачів. Припустимо, що якби вказані 12 книг були викрадені як матеріальні об'єкти з книгарні чи складу, це створило б збиток на суму 1 860 грн, що складає лише близько 0,05% сукупних втрат від інтернет-піратства, аналізованого у випадку із цим каналом. Потрапляння зазначених книг в Інтернет призводить до збільшення суми збитків у майже 2121,6 раза. Відповідно, Інтернет не лише уможливорює зростання мережі піратів, які прагнуть максимізувати корисність із мінімальними витратами, а й створює масштабні негативні екстерналії на макрорівні (ключові з яких – недоотримання прибутків видавництвом, недоотримання податків державою).

У таблиці 3 систематизовані дані стосовно граничного значення очікуваної корисності від піратства (EU), що подається в монетизованій формі (грн) за $p=0$ та різних значеннях f .

Таблиця 3

**Гранична очікувана корисність від піратського використання продуктів
за різних форм покарання**

№	Найменування товару	EU за $f=0$	EU за $f=2*Y$	EU за $f=3*Y$
1	Олівер Сакс «Стрімголов: історія одного життя»	155	0	-155
2	С'юзен Кейн «Сила інтровертів»	165	0	-165
3	Генрі Кіссінджер «Світовий порядок»	165	0	-165
4	Марк Рейтер, Маршалл Голдсміт «Перемикайся»	140	0	-140
5	Майкл Гаят, Деніел Гаркаві «Дивись уперед»	140	0	-140
6	Майкл і Сара Беннети «До біса почуття»	140	0	-140
7	Джек і С'юзі Велч «Переможець»	185	0	-185
8	Говард Шульц «Історія Starbucks»	150	0	-185
9	Абхіджіт Банерджі, Естер Дуфло «Економіка бідності»	140	0	-140
10	Ніл Фергюсон «Цивілізація»	160	0	-160
11	Бред Стоун «Продається все»	165	0	-165
12	Дарон Аджемоглу, Джеймс Робінсон «Чому нації занепадають?»	155	0	-155

За існуючої системи покарань за піратство в Україні до відповідальності може бути притягнений хіба що адміністратор каналу, який може бути оштрафований на суму від 10 до 200 неоподаткованих мінімумів доходів громадян (відповідно до ст. 164-7 Кодексу про адміністративні правопорушення України), а щонайбільше – на суму до 2 000 неоподаткованих мінімумів доходів громадян (відповідно до ст. 176 Кримінального кодексу України) [22, с. 40–41]. За існуючої правової практики, якщо адміністратор такого каналу не потрапляв у поле зору правоохоронних органів раніше, а також до подібної відповідальності притягується вперше, імовірність призначення максимально можливого покарання є дуже низькою. Проте навіть якщо припустити, що він буде оштрафований на максимально можливу суму, передбачену саме карним законодавством, то сума штрафу складе в такому випадку 34 000 грн, що жодним чином не відповідає вимозі оптимальності, оскільки не лише не компенсує L , а й не компенсує окремі складники цього показника – D та C , складаючи лише 0,86% сукупних суспільних втрат від цього випадку піратства. У такому разі штраф абсолютно позбавлений сенсу, позаяк він не виконує ключову функцію – відшкодування збитків, завданих діянням, та покриття транзакційних витрат, пов'язаних із реалізацією покарання за це діяння.

З наведеного послідовно постають такі рекомендації щодо можливої зміни законодавства в напрямі збільшення його ефективності: 1) доцільним є покарання за користування піратським контентом, а не лише за створення каналів, де такий контент поширюється; 2) штрафи мають бути прив'язані не до неоподаткованих мінімумів доходів громадян, як це практикує актуальний стан вітчизняного законодавства, а до суми викраденого. Сума штрафу має бути щонайменше потроєною сумою

викраденого, проте для всіх учасників мережі. Система, коли до покарання притягується винятково ініціатор піратського каналу, унеможливорює відшкодування. За таких умов залишаються дві опції: або ув'язнення, або відмова від покарання. Криміналізація піратства є недоцільною щонайменше з двох причин. По-перше, тому що ув'язнення доцільно практикувати щодо особливо суспільно небезпечних діянь, коли неможливо здійснити обрахунок монетизованих втрат від них (наприклад, у випадку згвалтування чи вбивства). По-друге, ув'язнення збільшує транзакційні витрати для держави та не створює можливість покриття їх коштом винуватця. Друга опція недоцільна так само з економічної позиції, адже піратство створює негативні екстерналії (з огляду на пропонувані нами розрахунки – досить значні), і їх необхідно відшкодовувати. Якщо відповідальність буде рівномірно розподілена між усіма учасниками піратського каналу, то сума штрафу на одного учасника буде дорівнювати 5 580 грн, що робить його цілком можливим для сплати середньостатистичним громадянином, а сумарно створює умови відшкодування збитків без створення додаткових затрат, які б виникли в разі ув'язнення.

Отже, оптимальним вважатимемо значення $f=3*Y$, за якого завжди забезпечується відношення $EU<0$, тоді формально оптимальне покарання f'' визначається як $f''=(3*Y)*N$ (12), де N – кількість піратів у мережі (у цьому разі кількість читачів у каналі Telegram). Змістовно це може бути сформульовано таким чином: регульовані адміністративним правом штрафні санкції, орієнтовані на всіх учасників піратської мережі (визначені на підставі підписки на піратський канал), де штраф є потрійною сумою викраденого, є оптимальним покаранням, яке забезпечує відшкодування суспільних витрат від правопорушення без збільшення транзакційних витрат на реалізацію самого покарання. Таке покарання робитиме очікувану корисність від злочину від'ємною, таким чином позбавляючи сенсу корисливо мотивованих індивідів долучатись до піратської мережі. Стратегія дій «принципових» піратів може бути змінена, наприклад, таким чином: вони купуватимуть одну книжку на декількох осіб, проте без викладення її в Інтернет, що не створюватиме описані вище негативні екстерналії на макрорівні.

Висновки. Отже, пропонована стратегія аналізу інтернет-піратства не лише дає змогу здійснювати аналіз протиправної діяльності з урахуванням ресурсного виміру в нетиповий для соціології спосіб, а й послідовно забезпечує його прагматичним складником, виводячи на рівень технологічних рекомендацій, насамперед у царині попередження та покарання за цю діяльність із мінімальними витратами й максимальною вигодою для суспільства. Очікувано, що така стратегія викликати має нарікання серед соціологів, адже залучені для аналізу дані зовсім не передбачали типовий для цієї науки вияв «мотивів» дій. Водночас окреслюється новий напрям для подальшого дослідницького пошуку й дискусій, адже з позиції ТРВ проблема «корисності»/«шкідливості» інтернет-піратства є проблемою співвідношення негативних і позитивних екстерналій, зумовлених ним, і ті дослідники, які наполягатимуть на його перевагах для суспільства, муситимуть довести, що такі переваги існують на макрорівні. А це потребуватиме оновлення концепції, позаяк модель Г. Беккера не передбачає інструментів для вимірювання позитивних екстерналій.

Література:

1. Coleman J.S. The impact of Gary Becker's work on sociology. *Acta Sociologica*. 1993. Vol. 36. № 3. P. 169–178.
2. Шелухін В. Принцип максимізації корисності поза класичною концепцією раціональності: «соціальний механізм» як альтернатива. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2015. № 4(29). Т. 1. С. 13–20.
3. Special 301 Report on Copyright Protection and Enforcement (2011). URL: http://www.iipawebsite.com/2011_SPEC301_TOC.htm.
4. Special 301 Report on Copyright Protection and Enforcement (2012). URL: http://www.iipawebsite.com/2012_SPEC301_TOC.htm.
5. Special 301 Report on Copyright Protection and Enforcement (2013). URL: http://www.iipawebsite.com/2013_SPEC301_TOC.htm.
6. Special 301 Report on Copyright Protection and Enforcement (2014). URL: http://www.iipawebsite.com/2014_SPEC301_TOC.htm.
7. Special 301 Report on Copyright Protection and Enforcement (2015). URL: http://www.iipawebsite.com/2015_SPEC301_TOC.htm.
8. Special 301 Report on Copyright Protection and Enforcement (2016). URL: http://www.iipawebsite.com/2016_SPEC301_TOC.htm.
9. Ukraine 2016 Special 301 Report on Copyright Protection and Enforcement (2016). URL: <http://www.iipawebsite.com/rbc/2016/2016SPEC301UKRAINE.PDF>.
10. Trump D. Text of a letter from the President to the Speaker of the House of Representatives and the President of the Senate. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/text-letter-president-speaker-house-representatives-president-senate-13/>.

11. Денисюк О. Проблеми та перспективи розвитку охорони інтелектуальної власності в Україні. Адвокат. 2009. № 7(106). С. 38–41.
12. Гумега О. Захист прав інтелектуальної власності в Україні: пошук шляхів удосконалення. Теорія і практика інтелектуальної власності. 2014. № 6. С. 118–125.
13. Розвиток і захист інтелектуальної власності в Україні: звіт. – Париж; Київ: Бізнес-ініціатива Міжнародної торгової палати щодо зупинення підробок і піратства, УНК МТП, 2014. – 42 с. URL: <http://iccua.org/wp-content/uploads/2014/07/--Rozvitok-i-zahist-intelektualnoyi-vlasnosti-v-Ukrayini---zvit-za-2014-rik.pdf>.
14. Столяренко Д. Нужна ли «политэкономия пиратства»? Часопис СВОЄ. 2013. № 2. С. 28–30.
15. Becker G. The economic approach to human behavior. Chicago; London: University of Chicago Press, 1976. 294 p.
16. Мертон Р. Социальная структура и аномия. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон; пер. с англ. Е. Егоровой. М.: Хранитель, 2006. С. 243–281.
17. Messner S., Rosenfeld R. Crime and the American dream. Boston: Wadsworth, 1994. 130 p.
18. Рущенко И. «Криминальная революция» как социетальный фактор. Социология: теория, методы, маркетинг. 2008. № 3. С. 194–210.
19. Carrabine E., Cox P., Lee M., Plummer K., Sought N. Criminology: a sociological introduction. 2nd edition. London; New York: Routledge, 2009. 530 p.
20. Becker H. Outsiders: studies in the sociology of deviance. New York: Free Press, 1963. 179 p.
21. Coleman J. Foundations of Social Theory. Cambridge, Massachusetts; London: Harvard University Press; Belknap Press, 1994. 994 p.
22. Тімашов В. Юридична відповідальність за порушення прав інтелектуальної власності. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 2. С. 38–42.
23. Алексеев С. Чи має ДБР розслідувати злочини ОЗУ? URL: <http://yur-gazeta.com/publications/actual/chi-mae-dbr-rozsliduvati-zlochiny-ozu.html>.
24. Віннічук Ю., Казанцев Д. Антон Мартинов: українці не просто стали менше фінансувати агресора, вони дали поштовх для розвитку української книги: інтерв'ю. URL: https://biz.censor.net.ua/resonance/3011585/gero_bznesu_anton_martinov_ukrants_ne_prosto_stali_menshe_fnansuvati_agresora_voni_dali_poshtovh_dlya.
25. МВС назвало зарплати кіберполіції. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/3576699-mvs-nazvalo-zarplaty-kiberpolitsii>.
26. Калюжний К. Мінімальна зарплата судді у 2017 році – 24 000 грн. URL: <https://tribuna.pl.ua/news/minimalna-zarplata-suddi-u-2017-rotsi-24-tisyachi-griven/>.
27. Луценку й решті прокурорів підняли зарплати. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2017/08/30/7153560/>.

УДК 342.95 (477)

ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ ОБМЕЖЕНЬ СПІЛЬНОЇ РОБОТИ БЛИЗЬКИХ ОСІБ ДО ЗАВІДУЮЧИХ СТРУКТУРНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ ЗАКЛАДІВ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Бенедик В. І.,

кандидат юридичних наук,

старший науковий співробітник,

завідувач наукового сектора

Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування

Національної академії правових наук України

У статті шляхом системно-структурного аналізу положень вітчизняного антикорупційного законодавства, а також правового статусу завідуючих підрозділами закладів охорони здоров'я (зокрема, завідуючих відділеннями лікарень), досліджено питання правомірності застосування до останніх обмежень спільної роботи близьких осіб. Звертається увага на уразливість завідуючих відділеннями та їх близьких осіб в аспекті охорони трудових прав у контексті означеної проблеми.

В статье путем системно-структурного анализа положений отечественного антикоррупционного законодательства, а также правового статуса заведующих подразделениями учреждений здравоохранения (в частности, заведующих отделениями больниц), исследован вопрос правомерности применения к последним ограничений совместной работы близких лиц. Обращается внимание на уязвимость заведующих отделениями и их близких лиц в аспекте охраны трудовых прав в контексте обозначенной проблемы.

The article is devoted to the system-structural analysis of the national anticorruption legislation provisions as well as norms relating to the legal status of heads of the health care units (in particular, heads of the hospital departments) concerning legitimacy of legal limitations related to the joint work of relative persons in aforementioned sphere. Attention is drawn to the vulnerability of heads of departments and their close people in the aspect of protection of labor rights in the context of the indicated problem.

Ключові слова: корупція, обмеження спільної роботи близьких осіб, конфлікт інтересів, завідуючі відділеннями закладів охорони здоров'я.

Постановка проблеми. Хоча на перший погляд у постійній боротьбі з корупцією допустимими є будь-які наявні засоби, аби лиш вони залишалися в межах правового поля, останні, однак, часто можуть виявитися двосічним мечем, під удар якого потрапляють також особи, що не заслуговують на покарання. Тому, на нашу думку, незважаючи на наявну неоднорідність правозастосовної практики й численні прогалини та колізії в законодавстві, останнє покликане і повинно стати точним «скальпелем», спрямованим на врегулювання найбільш гострих суспільно-правових проблем, а зокрема й проблеми запобігання та протидії корупції.

Наразі під впливом нового антикорупційного законодавства значних змін зазнає правовий статус багатьох категорій осіб, і посадові особи у сфері охорони здоров'я не є виключенням. Особливо цікавим у контексті запобігання корупційним проявам (ризикам) є положення завідуючих структурними підрозділами закладів охорони здоров'я (завідуючих відділеннями лікарень), у прямому підпорядкуванні яких знаходяться близькі особи (зазвичай – близькі родичі), що донедавна не суперечило нормам закону і зумовлюється високим рівнем професійної «династичності» в медицині.

Аналіз останніх досліджень. Питання правого регулювання проблеми корупційних проявів у публічній службі загалом та у сфері охорони здоров'я зокрема неодноразово ставали предметом наукових інтересів вітчизняних та зарубіжних вчених. Значний внесок у вивчення цієї проблеми зробили В.Б. Авер'янов, О.М. Бандурка, В.М. Гаращук, Т.О. Коломоець, В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, Д.М. Лук'янець, Н.П. Матюхіна, В.Я. Настюк та багато ін. Втім, поряд із жвавими дискусіями щодо

обмеження спільної роботи близьких осіб на підприємствах, в установах та організаціях різних форм власності, як елементу системи заходів запобігання корупції, питанню, піднятому у даній статті, не приділялося належної уваги. Враховуючи активне реформування вітчизняного законодавства у сфері запобігання і протидії корупції та можливі негативні наслідки для означеної категорії осіб у разі неналежного застосування відповідних норм, питання можливості застосування обмежень спільної роботи близьких осіб до завідуючих підрозділами закладів охорони здоров'я значно актуалізується.

Мета статті полягає у встановленні шляхом аналізу правового статусу завідуючих підрозділами закладів охорони здоров'я (зокрема, завідуючих відділеннями лікарень) допустимості застосування до останніх обмежень спільної роботи близьких осіб, встановлених Законом України «Про запобігання корупції».

Виклад основного матеріалу. Стаття 3 Закону України «Про запобігання корупції» [1] (далі – Закон) визначає вичерпний перелік суб'єктів, на яких поширюється його дія. Пунктом 1 ч. 1 ст. 3 встановлено перелік осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, а пунктом 2 ч. 1 ст. 3 – перелік осіб, які для цілей цього Закону прирівнюються до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

Підпунктом «а» п. 2 ч. 1 ст. 3 Закону дію останнього розповсюджено на посадових осіб юридичних осіб публічного права, які не зазначені в п. 1 ч. 1 ст. 3. Оскільки ч. 2 ст. 81 Цивільного кодексу України [2] встановлює, що юридичними особами публічного права є підприємства, установи та організації, що створені розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування, державні та муніципальні (комунальні) заклади охорони здоров'я є юридичними особами публічного права, а їх посадові особи підпадають під дію Закону.

Водночас Закон наразі не визначає поняття «посадових осіб» і не встановлює, хто саме з працівників закладів охорони здоров'я є посадовими особами. Згідно з положеннями п. 3 Роз'яснення щодо застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» стосовно заходів фінансового контролю, затвердженого Рішенням Національного агентства з питань запобігання корупції від 11.08.2016 р. № 3 (у редакції від 16.03.2017 р.) [3], у цілях визначення суб'єктів, на яких поширюється дія Закону, під «посадовими особами юридичних осіб публічного права» (відповідно до п.п. «а» п. 2 ч. 1 ст. 3 Закону) слід розуміти працівників юридичних осіб публічного права, які наділені посадовими повноваженнями здійснювати організаційно-розпорядчі чи адміністративно-господарські функції. Визначальним при цьому є обсяг функцій (обов'язків) відповідного працівника.

Так, адміністративно-господарські функції (обов'язки) – це обов'язки з управління або розпорядження державним, комунальним майном (установлення порядку його зберігання, переробки, реалізації забезпечення контролю за цими операціями тощо). Такі повноваження в тому чи іншому обсязі є в начальників планово-господарських, постачальницьких, фінансових відділів і служб, завідуючих складами, магазинами, майстернями, ательє, їх заступників, керівників відділів підприємств, відомчих ревізорів та контролерів тощо [4].

У свою чергу, організаційно-розпорядчі функції (обов'язки) – це обов'язки щодо здійснення керівництва галуззю промисловості, трудовим колективом, ділянкою роботи, виробничою діяльністю окремих працівників на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форм власності. Такі функції виконують, зокрема, керівники міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, державних, комунальних підприємств, установ або організацій, їхні заступники, керівники структурних підрозділів (начальники цехів, завідувачі відділами, лабораторіями, кафедрами), їхні заступники, особи, які керують ділянками робіт (майстри, виконробы, бригадири тощо) [4].

Таким чином, виходячи зі змісту Роз'яснення, відповідної судової практики [4; 5, с. 62], а також керуючись положеннями «Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників. Випуск 78 «Охорона здоров'я», затвердженого наказом Міністерства охорони здоров'я України 29.03.2002 № 117 [6], можна з впевненістю стверджувати, що посада завідуючого відділенням (керівника структурного підрозділу) закладу охорони здоров'я охоплюється поняттям «посадова особа» в розумінні Закону України «Про запобігання корупції», із чого випливає необхідність застосування низки встановлених Законом обмежень щодо такої категорії осіб.

Разом із тим ч. 1 ст. 27 «Обмеження спільної роботи близьких осіб» Закону встановлює, що не можуть мати у своєму прямому підпорядкуванні близьких їм осіб або бути прямо підпорядкованими у зв'язку з виконанням повноважень близьким їм особам особи, зазначені у п.п. «а», «в»-«з» п. 1 ч. 1 ст. 3 цього Закону. А отже, оскільки посада завідуючого відділенням (керівника структурного підрозділу) закладу охорони здоров'я належить до категорії осіб, передбаченої п.п. «а» п. 2 ч. 1 ст. 3 Закону, дія ст. 27 на таких осіб не розповсюджується. Така позиція, втім, як вказує практика, не гарантує захисту прав завідуючих та їх близьких осіб від порушення, що часто втілюється у звільненні останніх з посад. Видається, що однозначне вирішення цієї проблеми лежить у законотворчій площині і потребує внесення конкретних змін до Закону.

Водночас, однак, необхідно підкреслити, що хоча дія ст. 27 Закону не розповсюджується на означені правовідносини, в разі роботи близької особи в прямому підпорядкуванні в завідуючого відділенням (керівника структурного підрозділу) закладу охорони здоров'я в останнього є можливість виникнення потенційного або реального конфлікту інтересів, який потребуватиме врегулювання відповідно до вимог та в порядку, передбачених Законом.

Вичерпний перелік заходів врегулювання конфлікту інтересів встановлено ст. 29 Закону. Вони поділяються на заходи зовнішнього та самостійного врегулювання конфлікту інтересів.

Самостійне врегулювання конфлікту інтересів – це право особи, в якій наявний реальний чи потенційний конфлікт інтересів, самостійно вжити заходів щодо його врегулювання шляхом позбавлення відповідного приватного інтересу з наданням підтверджуючих це документів безпосередньому керівнику або керівнику органу, до повноважень якого належить звільнення/ініціювання звільнення з посади (ч. 2 ст. 29 Закону). На наше переконання, самостійне врегулювання конфлікту інтересів є саме правом, а не обов'язком, оскільки законом передбачені механізми зовнішнього врегулювання конфлікту.

У свою чергу, зовнішнє врегулювання конфлікту інтересів здійснюється шляхом: 1) усунення особи від виконання завдання, вчинення дій, прийняття рішення чи участі в його прийнятті в умовах реального чи потенційного конфлікту інтересів; 2) застосування зовнішнього контролю за виконанням особою відповідного завдання, вчиненням нею певних дій чи прийняття рішень; 3) обмеження доступу особи до певної інформації; 4) перегляду обсягу службових повноважень особи; 5) переведення особи на іншу посаду; 6) звільнення особи (ч. 1 ст. 29 Закону).

Очевидним є, що законодавець вибудував систему заходів зовнішнього врегулювання конфлікту інтересів, виходячи з важкості наслідків такого врегулювання для посадової особи, а звільнення, як найважчий наслідок, повинен застосовуватися виключно в разі, якщо реальний чи потенційний конфлікт інтересів у діяльності останньої має постійний характер і не може бути врегульований в інший спосіб (ст. 34 Закону).

Виходячи із сутності та об'єму повноважень завідуючого відділенням (керівника структурного підрозділу) закладу охорони здоров'я, характеру його правовідносин із підлеглими особами, а також того, що усунення особи від виконання завдання, вчинення дій, прийняття рішення чи участі в його прийнятті в умовах реального чи потенційного конфлікту інтересів, обмеження її доступу до інформації чи перегляд її повноважень є неможливим та відсутні підстави для її переведення на іншу посаду або звільнення, найбільш ефективним і виправданим в означеному випадку буде застосування зовнішнього контролю за здійсненням повноважень посадової особи.

Порядок та форми реалізації цього заходу вирішення конфлікту інтересів передбачено ст. 33 Закону. Так, зовнішній контроль здійснюється в таких формах: 1) перевірка працівником, визначеним керівником органу, підприємства, установи, організації, стану та результатів виконання особою завдання, вчинення нею дій, змісту рішень чи проектів рішень, що приймаються або розробляються особою або відповідним колегіальним органом із питань, пов'язаних із предметом конфлікту інтересів; 2) виконання особою завдання, вчинення нею дій, розгляд справ, підготовка та прийняття нею рішень у присутності визначеного керівником органу працівника; 3) участь уповноваженої особи Національного агентства в роботі колегіального органу в статусі спостерігача без права голосу (ч. 2 ст. 33 Закону).

Таким чином, у даних обставинах стосовно завідуючого відділенням (керівника структурного підрозділу) закладу охорони здоров'я, в якого є наявним конфлікт інтересів, пов'язаний із близькою особою в прямому підпорядкуванні, має бути прийняте рішення про здійснення зовнішнього контролю через перевірку спеціально визначеним працівником стану та результатів виконання особою завдання, вчинення нею дій, змісту рішень чи проектів рішень, що приймаються або розробляються особою з питань, пов'язаних із предметом конфлікту інтересів, або шляхом виконання особою завдання, вчинення нею дій, розгляд справ, підготовка та прийняття нею рішень у присутності визначеного керівником органу працівника. У рішенні про здійснення зовнішнього контролю визначаються форма контролю, уповноважений на проведення контролю працівник, а також обов'язки особи у зв'язку із застосуванням зовнішнього контролю за виконанням нею відповідного завдання, вчиненням нею дій чи прийняття рішень (ч. 3 ст. 33 Закону).

Виходячи з положень «Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників. Випуск 78 «Охорона здоров'я», функції щодо зовнішнього контролю за здійсненням службової діяльності завідуючого відділенням (керівника структурного підрозділу) закладу охорони здоров'я можуть бути покладені на одного із заступників голови установи (головного лікаря), що, серед іншого, є виправданим з огляду на функціональне призначення останніх.

Втім, як свідчить правозастосовна практика, за наявності вказаних обставин конфлікту інтересів керівники установ охорони здоров'я схильні вирішувати ситуацію шляхом звільнення, оминаючи інші способи врегулювання. Очевидним є протизаконний характер таких рішень, які можуть бути оскаржені до суду в порядку, встановленому законодавством.

Висновки. Отже, виходячи з викладеного вище, можна із впевненістю стверджувати про недопустимість застосування до завідуючих підрозділами закладів охорони здоров'я (завідуючих відділеннями лікарень) положень вітчизняного антикорупційного законодавства щодо обмеження спільної роботи близьких осіб, що, втім, не позбавлятиме їх від потенційних чи реальних конфліктів інтересів, запобігання та вирішення яких повинно здійснюватися відповідно до Закону України «Про запобігання корупції».

У свою чергу, звільнення з роботи на підставі норм про обмеження спільної роботи близьких осіб завідуючих підрозділами закладів охорони здоров'я (завідуючих відділеннями лікарень), а тим паче їхніх родичів, що знаходяться в них у прямому підпорядкуванні, суперечить чинному вітчизняному законодавству.

Література:

1. Про запобігання корупції: Закон України № 1700-VII від 14.10.2014. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.
2. Цивільний кодекс України: Кодекс України, Закон від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
3. Роз'яснення щодо застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» стосовно заходів фінансового контролю: затверджено Рішенням Національного агентства з питань запобігання корупції від 11 серпня 2016 № 3. URL: https://nazk.gov.ua/sites/default/files/roz_yasnennya_15.08.16_15.30_14_0.pdf.
4. Про судову практику у справах про хабарництво: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 26.04.2002. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-02>.
5. Любінець О.В. Особливості визначення посадових осіб у закладах охорони здоров'я з метою застосування вимог антикорупційного законодавства. Економіка і право охорони здоров'я. 2016. № 1(3). С. 61.
6. Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників. Випуск 78. Охорона здоров'я: затверджено Наказом Міністерства охорони здоров'я України № 117 від 29.03.2002 (у редакції від 14.09.2017). URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MOZ5907.html

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ТЕМПОРАЛЬНИХ КООРДИНАТ СПРАВЕДЛИВОГО СУДОЧИНСТВА

Гуйван П. Д.,
кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України,
професор
Полтавського інституту бізнесу

Праця присвячена дослідженню актуальних питань щодо дотримання національною судовою системою розумних строків вирішення справ. З'ясовано зміст відповідної європейської вимоги, яка є елементом справедливого судочинства. Наведені та проаналізовані суб'єктивні чинники даної правової ідеї. Вказані недоліки, пов'язані з порушенням часових координат національним судівництвом, та способи їх усунення.

Работа посвящена исследованию актуальных вопросов соблюдения национальной судебной системой разумных сроков рассмотрения дел. Выяснено содержание соответствующего требования европейского права, которое является элементом справедливого судопроизводства. Приведены и проанализированы субъективные факторы данной правовой идеи. Указаны недостатки, связанные с нарушением временных координат национальным судопроизводством, и способы их устранения.

The work is devoted to the study of topical issues of compliance by the national judicial system with reasonable terms of cases. The content of the relevant requirement of international law, which is an element of fair trial, has been clarified. The subjective factors of this legal idea are presented and analyzed. The shortcomings associated with the violation of the temporary coordinates by national legal proceedings and the ways of their elimination are indicated.

Ключові слова: справедливий суд, розумний строк, своєчасне судочинство.

Постановка проблеми. Правозастосовний орган, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права. Нова редакція Конституції України містить серед принципів правосуддя новий: про «розумні строки розгляду справи судом». Така новела прямо впливає із змісту міжнародного правового документу – Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, ратифікованої Україною. У статті 6 цього акту зазначається, що кожен має право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним та безстороннім судом у вирішенні питання щодо його цивільних прав та обов'язків. Використовуючи термін «розумний строк», Конвенція не дає визначення його змісту. Це відбувається через аналіз конкретної прецедентної практики Європейського суду з прав людини, яка відповідно до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» визнається джерелом національного права. За таких обставин кожна особа вправі звернутися до національного суду за захистом свого порушеного суб'єктивного права, обґрунтовуючи свої вимоги не лише законами України, а й конкретними рішенням ЄСПЛ, які мають прецедентний характер. До речі, повноваження щодо посилання на рішення Європейського суду щодо підтримки своєї правової позиції в процесі належать не лише позивачеві, а й відповідачеві в цивільній справі.

Отже, тривалість провадження має бути розумною. При цьому, даючи тлумачення кожному з елементів права на справедливий судовий розгляд, ЄСПЛ у своїй прецедентній практиці встановлює набір чинників, які можуть надавати їм правової визначеності. Стосовно темпоральних вимірів судового провадження також напрацьовані критерії, що встановлюють правила, недотримання яких дозволяє зробити висновок, що держава порушила право особи на розгляд її справи упродовж розумного строку. Таке порушення буде все одно зафіксоване, та настане відповідальність, навіть попри те, що справа, зрештою, буде розглянута, а інтереси особи будуть захищені. Бо все одно буде недотримане право на своєчасний розгляд, реалізація якого часом є більш важливою, ніж формальний захист матеріального повноваження. Тож завдання Європейського суду полягає не в захисті порушеного матеріального права, виправленням у такий спосіб несправедливого рішення національних судових установ, а в тому, щоб зобов'язати державу-відповідача забезпечити усунення

недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого Судом порушення, а також усунути підстави для надходження до Суду заяв, спричинених проблемою, що була предметом розгляду в Суді. Серед таких заходів – внесення змін до судової практики відповідно з рішеннями ЄСПЛ. Разом із тим рішення ЄСПЛ також має на меті компенсувати заявнику відшкодування тих незручностей, які він отримав внаслідок перевищення строків здійснення процесу і виконання судового рішення.

Мета – доктринальне напрацювання юридичних підходів щодо ефективності правозастосування європейського принципу своєчасного судівництва як однієї з головних засад справедливого процесу.

Виклад основного матеріалу. Питання правової природи рішень Європейського суду з прав людини щодо визначення часових критеріїв справедливого судочинства з'ясовувалися в науковому доробку таких учених-правознавців, як М.В. Буроменський, Н.С. Кузнєцова, В.В. Городовенко, В.Н. Денисов, Е.Л. Трегубов, Л.Г. Заблоцька, В.Є. Мармазов П.М. Рабінович, О.М. Толочко, Р.О. Куйбіда, Д.М. Супрун та інші. Однак вказані дослідження в основному спрямовані на загальну характеристику такого чинника справедливого судочинства, як розумний строк його здійснення. У той же час відсутній серйозний аналіз питань щодо строків розгляду справ і виконання судових рішень, які б відповідали критерію розумності у конкретних випадках. Як теоретична думка, так і законодавство потребують чітких відповідей на ці питання.

Право на судовий розгляд у розумні строки реалізується як у кримінальних, так і в цивільних справах, і основним його призначенням є захист усіх учасників процесу від тривалих та затяжних процедурних затримок чи зволікань. Розумні строки дають змогу встановити межу стану невідзначеності, в якому перебувають учасники процесу. Подібне затягування може бути спричинене низкою факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. До перших із них слід віднести чинники, пов'язані з великим завантаженням судів, недостатнім фінансуванням та кадровими проблемами, але за позицією Європейського суду то ніяк не повинно впливати на якість судочинства. Держава мусить організувати в належний спосіб систему судівництва, чого, насправді, досі не зроблено. Приміром, нераціонально розподілено штатні суддівські посади між судами, що є причиною перевантаження одних судів і недовантаженості інших [1]. До факторів суб'єктивного змісту належать невисока загальна кваліфікація суддів, безпідставне зволікання в процесі та необгрунтований перегляд рішень тощо, направлення їх на новий розгляд, порушенням процесуальних правил розгляду спорів тощо. Детально вказані питання були нами проаналізовані в інших працях із вказаної тематики [2, с. 20; 3, с. 30].

Нерідко безпідставне затягування розгляду справи пов'язане з неправомірною відмовою суду в прийнятті позовної заяви, поверненні апеляційної чи касаційної скарги тощо. Скажімо, суди часто повертають позовну заяву, якщо позивач, на думку судді, припустився порушень процесуального закону, не додавши під час пред'явлення позову тих чи інших документів, необхідних для розгляду справи. Насправді, такий підхід зазвичай суперечить закону. Бо згідно з правилом ст. 177 ЦПК України позивач мусить, подаючи позов, надати виключно установлені даною нормою документи. За змістом ст. 197 ЦПКУ у підготовчому судовому засіданні суд може роз'яснювати учасникам справи, які обставини входять до предмета доказування, які докази мають бути подані тим чи іншим учасником справи, з'ясовує, чи надали сторони докази, на які вони посилаються в позові і відзиві, а також докази, витребувані судом, чи причини їх неподання; вирішує питання про проведення огляду письмових, речових і електронних доказів у місці їх знаходження; вирішує питання про витребування додаткових доказів та визначає строки їх подання, вирішує питання про забезпечення доказів, якщо ці питання не були вирішені раніше. Тож невідповідність зазначених у заяві обставин чи доказів на підтвердження позовних вимог не перешкоджає розгляду справи, оскільки може бути підставою для відмови в задоволенні позову по суті, а не для визнання позовної заяви неподаною [4].

Як правило, подібні ухвали скасовуються в апеляційному чи касаційному порядку з огляду на їхню незаконність. Але такий розгляд порушує права людини, і не лише в плані тривалості процесу, а досить часто по суті прийнятого надалі рішення. Так, у згаданій вже справі № 553/4130/14-ц наприкінці 2014 року особа пред'явила до суду позов про визнання права власності на об'єкт самостійного будівництва – індивідуальний гараж. Одночасно відповідач – Полтавська міська рада – пред'явила до цієї особи позов про знесення об'єкта самостійного будівництва. Як відомо, вказані позивачами вимоги є взаємовиключними, задоволення однієї з них обумовлює відмову в іншій, і навпаки. Тож найбільш доцільним було б розглядати їх в об'єднаному провадженні, тим більше, що обидві справи були передані на розгляд одному судді. Дана суддя вчинила досить оригінально: справу за позовом суб'єкта владних повноважень призначила до розгляду, тоді як позовну заяву фізичної особи повернула позивачці, вказавши, що до неї не доданий доказ – акт оцінки вартості майна. Повернення заяви місцевим судом було оскаржене до Апеляційного суду Полтавської області, але дана інституція відмовила в задоволенні скарги. І лише через півтора року касаційний суд скасував ухвали місцевого та апеляційного судів та зобов'язав розглянути позов по суті, вказавши, що заява вважається поданою в 2014 році. У 2017 році почався розгляд позову фізичної особи по суті.

А що ж відбувалося з позовом владної структури? Виявляється, він ще у 2014 році був розглянутий у заочному порядку і задоволений, навіть без з'ясування питання про землю, як того категорично вимагає закон, без дослідження доказів відповідача (насправді, об'єкт був збудований на підставі дозволу Октябрської районної у м. Полтаві ради, із затвердженням міською радою проекту, з реєстрацією в органі ДАБК декларацій про початок та завершення будівництва). У той же час, внаслідок тривалого розгляду свого позову, фізична особа набула-таки право власності на збудований нею гараж. Тож у результаті подібних судових махінацій, у тому числі і щодо безпідставного затягування розгляду її позову, в неї є серйозна проблема: існує рішення суду, що набрало законної сили про знесення належного позивачці об'єкта нерухомості, яке, на щастя, ще не виконане, але таке виконання може бути здійснене в будь-який момент.

Власне, подібні дії судового органу легко пояснюються. У нашому суспільстві (принаймні, на Полтавщині то точно), коли в судовому процесі приймає участь суб'єкт владних повноважень, про безсторонність суду не може бути мови. Тим більше, у 2014 році, коли влада лякала суддів всілякими люстраційними процесами. Тож почали (точніше, продовжили) домінувати такі підходи в правозастосуванні, коли суди просто лягали під владу – центральну та місцеву, в такий спосіб оформлюючи собі індულгенції на час люстрації. Звісно, в подальшому час показав, що заклики до реформування робилися і робляться лише про людське око, насправді практично нічого не змінилося ні в персональному складі судових установ, ні (що дуже прикро) в правових методах функціонування. Але враховуючи неповороткість, що закладена до ментальності українців, подібні відносини, які ґрунтуються на взаємному інстинкті самозбереження різних гілок влади, зберігаються і понині. При цьому, як правило, «забуваються» свободи та права конкретної особи. Вважається, що захистивши, хай і незаконно, інтерес, приміром, міської влади, суд гарантував інтерес місцевої громади (якби ж то було так), а той факт, що при цьому конкретну особу позбавили майна чи бізнесу, не враховується. Між тим, як українська Конституція, так і, тим більше – міжнародні правові акти, вже давно наголошують на пріоритеті прав особи, а вже потім – прав суспільства і насамкінець – держави. З урахуванням таких пріоритетів має бути переорієнтована вся правова система, зокрема і судівництво. На жаль, цього поки що не зроблено, заважає традиційна інерційність.

Ще однією підставою для повернення позовної заяви, апеляційної чи касаційної скарги, що впливає на тривалість процесу, є необхідність дотримання заявником певних процесуальних вимог, встановлених законом: направити заяву до конкретного суду, подати скаргу впродовж певного строку, сплатити судовий збір, надати копії документів у певній кількості. Якщо ці обов'язки заявника встановлені нормативно, то, зазвичай, їх недотримання тягне унеможливлення розгляду спору. На відміну від права на справедливий суд, право на доступ до суду не є абсолютним. Воно може бути піддане обмеженням, дозволеним за змістом, тому що право на доступ до суду за самою своєю природою потребує регулювання з боку держави. Це включає часові обмеження, фінансовий тягар, вимоги щодо форми звернення тощо. Разом із тим «обмеження не буде сумісним із пунктом 1 статті 6 Конвенції, якщо воно не має правомірної мети і якщо відсутнє пропорційне співвідношення між вжитими засобами та поставленою метою» [5, п. 53].

Отже, оцінюючи можливість обмеження доступу до суду у зв'язку з недотриманням особою законних процесуальних вимог, суд мусить дослідити, наскільки співвідносяться встановлені обмеження із соціально прийнятими вимогами, доцільністю та моральністю таких обмежень у кожній конкретній справі. Так, ЄСПЛ неодноразово визнавав вимогу щодо сплати завеликих, як на майновий стан заявника, сум судового збору, несправедливою вимогою, і визнавав відмову в правосудді з причини несплати їх незаконною. Втім, якщо вказані обставини, що мають значну суспільну цінність, у справі відсутні, Суд зазвичай вважає, що оскільки не виявлено жодних підстав вважати, що застосування згаданих процесуальних обмежень у цій конкретній справі було свавільним чи не виправданим, скарга заявника про відсутність доступу до суду відхиляється як необґрунтована [6].

У той же час в іншій справі «Мельник проти України» Суд визнав, що заявницю було позбавлено доступу до суду шляхом залишення без розгляду її касаційної скарги, і в такий спосіб порушено принцип пропорційності як елемент справедливого судівництва. Відмова в розгляді касаційної скарги національним судом була обґрунтована тим, що заявниця не дотрималася нового процесуального строку на оскарження (один місяць замість трьох). Підтвердивши загальноправовий постулат щодо застосування під час розгляду судового спору тих процесуальних норм, які діють на момент провадження, Європейський суд, тим не менше, зауважив, що таке застосування має відбуватись у відповідності до принципу правової певності, тобто чітко та прогнозовано. Відтак Суд вказав, що за відсутності будь-яких перехідних чи таких, що мають зворотну силу, умов у змінених положеннях законодавства заявниця могла обґрунтовано очікувати, що новий кінцевий строк на звернення з касаційною скаргою буде перенесений на інший термін – через місяць після набуття чинності новою редакцією відповідної статті ЦПКУ [7, п. 18, 22-29].

З іншого боку, безпідставне ігнорування судами України процесуальних обмежень у доступі до суду, якщо відсутні чинники співмірності та пропорційності між ними та суспільно значимою метою, також має визнаватися порушенням пар. 1 статті 6. Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, яка наразі є джерелом українського національного законодавства. Тож, тлумачачи основоположні засади Конвенції, відповідне рішення було винесене Судом у справі «Пономарьов проти України» у зв'язку з тим, що поновлення строку на апеляційне оскарження судового рішення, постановленого на користь заявника, мало місце через два роки після його винесення і ґрунтувалось на тому, що боржник (юридична особа) не мав грошей, щоб подати вчасно апеляційну скаргу, хоча подавав такі скарги ще два роки до того і не просив зменшення чи відстрочки сплати державного мита. Справу переглянув апеляційний суд, який скасував остаточне рішення та відмовив заявнику в задоволенні його позову [8, п. 40-42]. Маємо констатувати, що саме порушення такого стибу – незаконне відновлення строків для оскарження судових рішень, які давно набрали чинності, – є досить поширеними в національному судочинстві.

Принцип своєчасності судочинства для реалізації конституційних прав особи має дуже важливе значення. Річ у тім, що окремі категорії судових справ за чинним українським законодавством мають спеціальне правове забезпечення, в тому числі і в царині їхнього темпорального процесуального опосередкування. Так, інтереси дітей вважаються пріоритетним чинником, тому рішення щодо опіки над ними мають відповідати строгим стандартам. До цієї категорії належать справи, пов'язані з нещасними випадками, і надання у зв'язку із цим відповідних компенсацій. У справах щодо компенсації за шкоду, спричинену здоров'ю, Суд під час розгляду вказаних питань завжди вказує, що здоров'я заявника і залежна від нього тривалість життя є чинниками, які вимагають прискореного розгляду таких справ. Якщо необхідної оперативності в таких особливих обставинах держава не виявляє, то наявне порушення п.1 статті 6 Конвенції 1950 року.

Ще однією категорією подібних справ вважаються трудові спори, затягування вирішення яких є найбільш проблемою для особи. Згідно з приписом ст. 210 ЦПКУ суд має розпочати розгляд справи по суті не пізніше ніж через шістьдесят днів із дня відкриття провадження в справі, а у випадку продовження строку підготовчого провадження – не пізніше наступного дня з дня закінчення такого строку. Суд розглядає справу протягом тридцяти днів з дня початку розгляду справи по суті. Як дослідники питання, так і представники влади сподіваються, що подібна норма запрацює з прийняттям нового процесуального кодексу, адже раніше вона практично не виконувалася в Україні. Наприклад, справа № 553/4211/15-ц про відновлення працівника на роботі розглядалася з листопада 2015 року і до листопада 2017 року. Попри те, що справи, заради вирішення яких зупинялося провадження, остаточно вирішені ще у квітні 2016 року, подальше необґрунтоване затягування процесу можна пояснити лише домовленістю між суддею та роботодавцем, як більш економічно сильною стороною в спорі [9].

Подібних прикладів можна приводити дуже багато. Скажімо, провадження в справі № 553/2444/15-ц за позовом працівника до свого роботодавця про зобов'язання надати відпустку в установленому законом порядку, пред'явленого 18 червня 2015 року, було розглянуте в першому ж засіданні (бо справа була не складною) аж 4 грудня 2015 року. При цьому було встановлено незаконність відмови роботодавця в наданні відпустки, але невинуватене зволікання з винесенням даного рішення призвело до того, що виконати його в натурі стало неможливо: працівник із листопада припинив трудові відносини з роботодавцем. Відтак внаслідок порушення темпоральних вимог щодо справедливості судочинства отримали парадоксальний вердикт – і позов задоволений, і відповідач радіє, бо виконати рішення фізично неможливо. Подібне національне судівництво є досить поширеним, і то призводить до порушення основоположних прав людини та має негативне відображення в рішеннях ЄСПЛ щодо України.

Поширеним є також невинуватене затягування процесу внаслідок несвоєчасного виготовлення судового рішення або затримки в надсиланні такого рішення особі, яка не була присутня в залі засідань під час його проголошення. Дана проблема була виявлена в декількох справах, розглянутих Європейським судом. До прикладу, в справі «Мушта проти України» внаслідок затримки з надісланням копії рішення апеляційної інстанції заявниця пропустила строк на касаційне оскарження, який не був поновлений Верховним Судом України. ЄСПЛ визнав порушення ст. 6 Конвенції. При цьому Суд відмітив, що застосування відповідних процесуальних обмежень не було чітким та передбачуваним у конкретній ситуації, тож вказані обмеження не є пропорційними та суперечать вимогам справедливого судочинства. Оскільки заявниця та її представник не були присутні при винесенні рішення апеляційним судом, цей суд мав надіслати їм копію рішення протягом п'ятиденного строку. Враховуючи, що вони звернулися із заявою про видачу рішення відразу, коли дізнались про нього, термін закінчення строку необхідно було перенести. Також Суд урахував, що в цій ситуації заявниця і її представник діяли швидко та відповідно до ситуації, що строк був пропущений не з їх вини, що вони обґрунтували клопотання про поновлення строку і що касаційну скаргу було подано в межах загального річного обмеження [10, п. 40-43].

У контексті розгляду скарг про відсутність доступу до суду Європейським судом було виявлено деякі недоліки національного процесуального законодавства, які внаслідок застосування Україною припису ст. 13 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» були усунуті шляхом вжиття заходів загального характеру з метою забезпечення додержання державою положень Конвенції, а саме внесенням відповідних змін до внутрішнього законодавства. Скажімо, в справі «Воловік проти України» Суд встановив порушення статті 6 § 1 Конвенції у зв'язку з відсутністю в національній правовій системі належних гарантій проти можливих свавільних відмов передати апеляційну скаргу до апеляційного суду. Суд зауважив, що судам першої інстанції було надано неконтрольоване повноваження вирішувати, чи можна передати апеляційну скаргу на рішення цього ж суду до суду вищої інстанції. По суті, місцевий суд вирішував, чи передавати на апеляційний розгляд скаргу на своє рішення, а апеляційний суд не міг розглянути апеляційну скаргу заявника, доки районний суд не вирішить передати її на розгляд [11, п. 56-58]. Враховуючи позицію Європейського суду про неприпустимість таких широких процесуальних обмежень, вказаний юридичний механізм був вилучений із українського процесуального законодавства.

З метою приведення внутрішнього законодавства у відповідність до темпоральних вимог Конвенції 1950 року щодо гарантування справедливого судочинства низка європейських країн розпочали формування механізмів захисту осіб від порушень їхніх прав внаслідок надмірної тривалості розгляду справ у національних судах. Так, в Італії діє Закон Пінто, ухвалений 24 березня 2001 року, який передбачає можливість застосування національних засобів правового захисту в разі порушення «розумної» тривалості судового розгляду. Цей Закон встановлює право для кожного, кому завдано матеріальної або моральної шкоди внаслідок порушення «розумного строку», відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції, отримати «справедливу сатисфакцію» згідно з рішенням суду. За ст. 2 Закону Пінто суд під час встановлення порушення враховує складність справи, поведінку сторін, судді, який вирішував справу, та державних органів, які брали участь або впливали на вирішення справи [12]. На виконання рішень Європейського суду з прав людини відповідні закони також прийняті або готуються в Польщі, Хорватії, Словаччині, Фінляндії, Росії та Португалії. Вважаємо, що в Україні на часі нормативне вирішення питання стосовно встановлення дієвого контролю за своєчасним здійсненням правосуддя та посилення відповідальності держави та конкретних суддів за необґрунтоване затягування процесу.

Висновки. Враховуючи викладене, можемо зробити висновок про те, що українські правозастосовні органи досить часто не дотримуються вимоги щодо розгляду справ упродовж розумних строків. Суди зволікають із розглядом справ та ухвалюють судові рішення поза межами розумних строків. Це спричинено як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Але, незважаючи на сутність підстав, що впливають на необґрунтовані затримки, право особи, закріплене в ст. 6 Конвенції, все одно вважається порушеним, а Україна несе відповідальність. Втім, поки що значного поступу стосовно усунення вказаних недоліків у національній правовій системі не спостерігається. Не розроблено чіткого механізму відповідальності судів за тягання під час розгляду справ, а також суддів за некваліфіковане здійснення суддівських функцій. Відтак має бути створена державна програма зміни концепції своєчасного судочинства, яка виконуватиметься на ділі, а не на папері, слід також прийняти спеціальний закон, яким буде запроваджена відповідальність за порушення права особи в коментованій царині.

Слід відзначити, що нове національне процесуальне законодавство, яке запрацювало з 15 листопада 2017 року, зводить до мінімуму можливості суддів необґрунтовано затягувати розгляд справи. Але в ньому все ж залишаються певні шпарини для таких порушень. Тож час покаже, чи зміняться практичні підходи, напрацьовані нашим судівництвом за довгі роки, і чи зрушиться українська правозастосовна система в напрямку європейських принципів судочинства.

Література:

1. Указ Президента України від 10.05.2006 № 361/2006 «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/361/2006>.
2. Гуйван П.Д. Окремі практичні питання щодо чинників, які обумовлюють недотримання розумних строків розгляду справи. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 8. С. 20.
3. Гуйван П.Д. Право на справедливий суд: європейські сентенції та українські реалії: темпоральний аспект. Держава і регіони. 2017. № 2. С. 30.
4. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 20 травня 2016 року у справі № 553/4130/14-ц. Архів Ленінського районного суду м. Полтави за 2014 рік.
5. Рішення ЄСПЛ від 19 червня 2001 року у справі «Креуз проти Польщі» (Kreuz v. Poland), заява № 28249/95. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_030.

6. Рішення ЄСПЛ від 14 жовтня 2003 року у справі «Труш проти України», заява №. 50966/99. URL: <http://echr.ketse.com/doc/50966.99-en-20031014/>.
7. Рішення ЄСПЛ від 28 березня 2006 року у справі «Мельник проти України», заява № 23436/03. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_037.
8. Рішення ЄСПЛ від 3 квітня 2008 року у справі «Пономарьов проти України», заява № 3236/03. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_434.
9. Справа № 553/4211/15-ц. Архів Ленінського районного у м. Полтаві суду за 2015 рік.
10. Рішення ЄСПЛ від 18 листопада 2010 року у справі «Мушта проти України», заява № 8863/06. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_660.
11. Рішення ЄСПЛ від 6 грудня 2006 року у справі «Воловік проти України», заява № 15123/03. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_336.
12. Разік В.В. Право на справедливий судовий розгляд. URL: www.fond.lviv.ua/wpcontent/biblioteka/Sprav_syd_dostyp1.pdf.

ПРИВЛЕЧЕНИЕ К УЧАСТИЮ В ДЕЛЕ ТРЕТЬИХ ЛИЦ, НЕ ЗАЯВЛЯЮЩИХ САМОСТОЯТЕЛЬНЫХ ТРЕБОВАНИЙ ОТНОСИТЕЛЬНО ПРЕДМЕТА СПОРА, НА СТАДИИ ПОДГОТОВКИ ГРАЖДАНСКОГО ДЕЛА К СУДЕБНОМУ РАССМОТРЕНИЮ

Джавадов Хикмет Аловсат оглы,
кандидат юридических наук,
научный сотрудник
Института государства и права имени В. М. Корецкого
Национальной академии наук Украины

Статья посвящена исследованию привлечения к участию в деле третьих лиц, не заявляющих самостоятельных требований относительно предмета спора, на стадии подготовки гражданского дела к судебному рассмотрению. Предлагается конкретизировать условия исполнения сторонами обязанности сообщить суду о лицах, на права и обязанности которых может повлиять судебное решение, соответственно, в исковом заявлении и отзыве на исковое заявление. Рассматривается возможность запрета для сторон привлечь по своей инициативе третье лицо, не заявляющее самостоятельных требований относительно предмета спора, после проведения предварительного судебного заседания, а также запрета сторонам после вынесения судебного решения предъявлять регрессный иск к лицу, о котором не было сообщено суду.

Стаття присвячена дослідженню залучення до участі в справі третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, на стадії підготовки цивільної справи до судового розгляду. Пропонується конкретизувати умови виконання сторонами обов'язку повідомити суду про осіб, на права та обов'язки яких може вплинути судові рішення, відповідно, в позовній заяві та відкликання на позовну заяву. Розглядається можливість заборони для сторін залучити за власною ініціативою третю особу, яка не заявляє самостійних вимог на предмет спору, після проведення попереднього судового засідання, а також заборони сторонам після винесення судового рішення подати регресний позов до особи, про яку не було повідомлено суду.

Article is devoted to a research of attraction to participation in business of the third parties who aren't saying independent requirements concerning a dispute subject at a stage of preparation of a civil case for judicial review. It is offered to concretize conditions of execution by the parties of a duty to report to court about persons on whose rights and duties the judgment, respectively in the statement of claim and a response can influence the statement of claim. The possibility of the ban for the parties to involve on the initiative the third party who isn't saying independent requirements concerning a dispute subject after conducting preliminary court session and also the ban to the parties after adjudication is considered to make the regressive claim to the person about which it hasn't been reported to court.

Ключевые слова: эффективность гражданского судопроизводства, подготовка дела к судебному разбирательству, лица, не заявляющие самостоятельных требований относительно предмета спора, стороны.

Постановка проблемы, ее связь с практическими задачами. Создание условий для эффективного судопроизводства по гражданскому делу требует своевременного привлечения к участию в деле всех заинтересованных лиц на стадии подготовки гражданского дела к судебному рассмотрению. Поэтому суд на стадии подготовки гражданского дела к судебному рассмотрению должен выявить лиц, на права и обязанности которых может повлиять будущее судебное решение, и принять меры по привлечению их к участию в деле в качестве третьих лиц, не заявляющих самостоятельных требований относительно предмета спора.

Анализ последних исследований. Проблемы участия третьих лиц в гражданском процессе рассматривали такие ученые, как: В.Н. Аргунов, О.В. Бобровник, С.С. Бычкова, З.В. Ромовская, Н.Л. Луцик-Шумська, Д.В. Маклаев, К.С. Рыжков, А.А. Селиванов, Л.В. Туманова и другие авторы. Однако не все вопросы получили свое разрешение, многие проблемы носят дискуссионный характер.

В частности, целью этой статьи является исследование привлечения к участию в деле третьих лиц, не заявляющих самостоятельных требований относительно предмета спора, на стадии подготовки гражданского дела к судебному рассмотрению.

Изложение основного материала. Привлечение к участию в деле третьих лиц, не заявляющих самостоятельных требований относительно предмета спора, направлено не только на соблюдение прав и интересов этих лиц, но и на обеспечение эффективности судопроизводства. По замечанию И.А. Приходько, институт вступления и привлечения в дело третьих лиц обусловлен исключительно соображениями процессуальной экономии [1, с. 251–253]. В свою очередь, О.В. Бобровник подчеркивает, что участие третьих лиц в делах искового производства содействует оперативному разрешению спорного правоотношения и объективному установлению юридических фактов, включая, права и обязанности субъектов этого правоотношения [2, с. 12]. Поэтому эффективность подготовки дела к рассмотрению непосредственно зависит от полноты и своевременности привлечения к участию в деле третьих лиц, не заявляющих самостоятельных требований относительно предмета спора.

Как правило, в привлечении третьих лиц, не заявляющих самостоятельных требований относительно предмета спора, к участию в деле заинтересована, как минимум, одна из сторон, так как это усиливает ее позицию. Как подчеркивает Н.С. Бочарова, несмотря на то, что в процессуальной традиции не принято говорить об «интересе» суда, так как суд, осуществляя правосудие, никакими процессуальными и материальными интересами обладать не может, следует признать, что при решении вопроса о привлечении третьих лиц в процесс суд также имеет свои собственные мотивы, которые могут совпадать или отличаться от интересов лиц, участвующих в деле [3, с. 49]. Как представляется, суд всегда заинтересован в обоснованном и своевременном привлечении третьих лиц, не заявляющих самостоятельных требований относительно предмета спора, к участию в деле, так как от этого зависит полнота установления фактических обстоятельств дела, а также стабильность решения. При этом мы склонны поддержать высказанное Д.В. Маклаевым утверждение о том, что третье лицо только тогда в полной мере может защитить свои права и законные интересы, когда участвует в деле со стадии подготовки дела к судебному разбирательству [4, с. 6].

Учитывая, что сроки совершения некоторых важных процессуальных действий (в частности, представления доказательств) ограничены проведением предварительного судебного заседания, суду необходимо определиться с составом лиц, участвующих в деле, как можно раньше. В то же время о лицах, на права и обязанности которых может повлиять судебное решение, может стать известно лишь при ознакомлении суда с позицией ответчика, третьих лиц, а возможно, и в ходе проведения предварительного судебного заседания. В таком случае суд должен иметь право перенести либо отложить проведение предварительного судебного заседания и разрешить вопрос о привлечении этих лиц в установленном порядке с соблюдением их прав и интересов.

В соответствии с действующим законодательством вступление в дело третьего лица, не заявляющего самостоятельных требований относительно предмета спора, не влечет за собой рассмотрения дела сначала (ч. 4 ст. 35 ГПК). Полагаем, что подобный подход не способствует полноценной реализации прав и интересов таких лиц, так же, как и не побуждает суд к совершению необходимых действий по выявлению и привлечению третьих лиц на стадии подготовки. Не благоприятствует он и установлению истинных обстоятельств дела. Вступая в дело на стадии судебного рассмотрения, третье лицо, не заявляющее самостоятельных требований относительно предмета спора, практически полностью лишается права представлять доказательства. В этой связи О.В. Бобровник предлагает наделить третьих лиц правом представлять доказательства на любой стадии рассмотрения дела [2, с. 4]. Однако такое предложение не только несправедливо по отношению к другим лицам, участвующим в деле, но и нарушает всю структуру процесса доказывания. Другой выход из ситуации усматривает С.С. Бычкова, которая говорит о необходимости нормативного закрепления гражданского процессуального права третьих лиц, не заявляющих самостоятельных требований относительно предмета спора, в случае их вступления в гражданский процесс ходатайствовать о рассмотрении гражданского дела сначала [5, с. 10]. Предлагаемое решение представляется нам более обоснованным, так как оно соответствует тем целям, для которых существует институт третьих лиц, а также действию принципов равенства, состязательности и диспозитивности.

В то же время обратной стороной расширения прав третьих лиц является актуализация возможностей для злоупотреблений. Детальные примеры подобных злоупотреблений, в частности, приводятся в работе И.А. Приходько и побуждают автора достаточно критично высказаться о влиянии института третьих лиц, не заявляющих самостоятельных требований относительно предмета спора, на доступность правосудия [1, с. 252–253]. В. П. Скобелев приходит к выводу о том, что вступление третьего лица в дело всегда отдалает момент разрешения спора судом [6, с. 232]. Действительно, вступление третьего лица на стадии судебного рассмотрения содержит значительный риск затягивания рассмотрения дела. Если рассмотрение начнется сначала, процессуальные действия, выполненные ранее, окажутся напрасными. Но даже и при продолжении рассмотрения необходимо

предоставить третьему лицу время и возможность ознакомиться с делом, представить суду свои аргументы и доказательства. Поэтому эффективности судебного рассмотрения способствует создание в законодательстве условий, позволяющих выявить всех лиц, на права и обязанности которых может повлиять судебное решение, на стадии подготовки. В частности, важное значение имеет не только установление в законе обязанности лиц, участвующих в деле, сообщить суду обо всех известных им лицах, на права и обязанности которых может повлиять судебное решение, но и реальное обеспечение ее исполнения.

Подобная обязанность предусмотрена в действующем гражданском процессуальном законодательстве. В соответствии с ч. 1 ст. 36 ГПК сторона, у которой по решению суда возникнет право заявить требование к третьему лицу или к которой в таком случае может заявить требование само третье лицо, обязана сообщить суду об этом третьем лице. В литературе говорится о неразумности формулировки «возникнет», поскольку стороны не могут знать, каким будет судебное решение и, соответственно, будет иметь ли какое-либо лицо некоторые права или обязанности относительно истца или ответчика [7, с. 35]. Со своей стороны, также заметим, что ни момент, ни форма такого сообщения не установлены. Вероятно, подразумевается, что одновременно с сообщением сторона подает суду заявление о привлечении третьего лица к участию в деле. Ответственность за неисполнение указанной выше обязанности также не предусмотрена. Тем более нельзя говорить о несвоевременном ее исполнении, поскольку сроки в законе не установлены. А возможность задать соответствующий вопрос у суда появится только в предварительном судебном заседании и при условии, что стороны в него явятся. Поэтому обязанность, установленная в действующем законодательстве, является скорее декларативной, чем реальной.

В процессуальной литературе акцентируется внимание на том, что эффективные процессуальные правила должны предусматривать препятствия для злоупотребления институтом третьих лиц. Таким препятствием мог бы стать запрет для сторон и третьих лиц без самостоятельных требований ходатайствовать о привлечении последних к участию в деле после завершения подготовки дела к судебному разбирательству [8, с. 86]. Указанное направление развития законодательства по-нашему мнению имеет перспективу. В то же время мы полагаем, что эффективности судопроизводства более способствовало бы ограничение срока реализации права сторон обратиться к суду с заявлением о привлечении третьего лица моментом проведения предварительного судебного заседания. Установление же подобного пресекающего срока для самих потенциальных третьих лиц, не заявляющих самостоятельных требований относительно предмета спора, не кажется нам достаточно обоснованным, поскольку они к моменту начала судебного рассмотрения могут вообще не обладать информацией о наличии соответствующего гражданского дела в суде. Кроме того, полагаем, что целесообразно обязать истца указывать соответствующие сведения в исковом заявлении, а ответчика – в возражениях (отзыве) на исковое заявление. Вопрос о лицах, на права и обязанности которых может повлиять судебное решение, также должен исследоваться судом в ходе предварительного судебного заседания. Подобные правила, по нашему мнению, способствовали бы своевременному привлечению к участию в деле третьих лиц, в тех ситуациях, когда в этом заинтересована одна из сторон.

Если же интерес в большей мере присущ лицу, на права и обязанности которого может повлиять судебное решение, чем сторонам, то стороны могут отнестись к исполнению своей обязанности по уведомлению суда о существовании таких лиц халатно, ибо не видят в ее неисполнении реальной угрозы своим права и интересам. Сторона, не исполнившая свою обязанность сообщить суду о лице, на права и обязанности которого может повлиять судебное решение, фактически препятствует этому лицу в реализации его интереса повлиять на будущее судебное решение. Поэтому для обеспечения добровольного исполнения этой обязанности представляется также уместным поставить возможность предъявления регрессного иска в зависимость от факта такого сообщения.

Диспозитивность гражданского судопроизводства предполагает, что суд не проявляет активности, совершая процессуальные действия лишь по почину сторон. Поэтому мы поддерживаем И.Н. Лукьянову в том, что полномочие суда по формированию круга лиц, участвующих в деле, должно ограничиваться прежде всего принципом диспозитивности [8, с. 83]. Соответственно, буквальному толкованию принципа диспозитивности соответствует вывод о том, что привлечение к участию в деле третьих лиц, не заявляющих самостоятельных требований относительно предмета спора, должно происходить по инициативе кого-либо из сторон.

Однако не исключены ситуации, в которых, несмотря на то, что суду известны лица, на права и обязанности которых может повлиять судебное решение, стороны не заявляют об их привлечении к участию в деле. Ведь иногда участие третьего лица, не заявляющего самостоятельных требований относительно предмета спора, может осложнить реализацию стратегии сторон. Например, если стороны намерены заключить мировое соглашение. В таких случаях интересы судопроизводства вступают в конфликт с интересами сторон. Актуализируется вопрос о том, вправе ли суд привлекать

такое лицо к участию в деле по своей инициативе, который в действующем законодательстве урегулирован весьма неопределенно, а в теории разрешается по-разному [5, 9, 10, 11, с. 53–54].

По нашему мнению, при наличии оснований для привлечения третьего лица к участию в деле, суд вправе по своей инициативе уведомить такое лицо о том, что в производстве суда имеется конкретное дело и разъяснить право вступить в процесс, даже если лица, участвующие в деле, не подали заявления о привлечении его к участию в деле. Если такое лицо обратится к суду с соответствующим заявлением, оно должно быть определением суда привлечено к участию в деле в качестве третьего лица, не заявляющего самостоятельных требований относительно предмета спора. Если же такого заявления лицо суду не направит, у суда отсутствуют основания для привлечения его к участию в деле. Такой порядок, по нашему мнению, должной мерой учитывает интересы всех субъектов спорных отношений.

Современные авторы подчеркивают, что участие в деле третьих лиц, не заявляющих самостоятельных требований относительно предмета спора, возможно только по их собственной инициативе [12, с. 10]. В то же время не всегда интерес судопроизводства в привлечении к участию в деле всех заинтересованных лиц и полноценном установлении обстоятельств дела совпадает с субъективными интересами потенциального третьего лица. Немаловажным фактором, влияющим на интерес принять участие в деле, является преюдициальная сила судебного решения, распространяющаяся только на лиц, участвовавших в деле. Поэтому нежелание принимать участие в деле в качестве третьего лица может быть продиктовано стремлением избежать установления преюдициальных фактов в отношении себя [3, с. 61]. С целью преодоления такого неконструктивного поведения и стимулирования интереса лиц, на права и обязанности которых может повлиять судебное решение, к участию в деле в науке высказаны предложения распространить законную силу судебного решения на лиц, уведомленных судом об их праве вступить в качестве третьего лица, не воспользовавшихся этим правом [12, с. 17]. Такие предложения заслуживают поддержки и реализации в украинском гражданском процессуальном законодательстве.

Нами рассмотрены лишь некоторые моменты, непосредственно связанные со своевременностью привлечения к участию в деле третьих лиц, не заявляющих самостоятельных требований относительно предмета спора, на стадии подготовки дела к рассмотрению. В то же время подчеркнем, что действующее законодательство весьма непоследовательно в этих вопросах и, по замечанию З.В. Ромовской и Н.Л. Луцик-Шумской, лишено надлежащего научного обоснования [7, с. 37]. В литературе справедливо указывается на недопустимость произвольного указания статуса третьего лица истцом в исковом заявлении; необходимость разрешения вопроса о привлечении третьего лица определением суда лишь при наличии для этого достаточных оснований; обязательность согласия лица на вступление в дело в качестве третьего лица, не заявляющего самостоятельных требований относительно предмета спора [7; 9]. Поэтому отдельные предложения, которые были нами обоснованы выше, требуют согласования с общей концепцией процессуального статуса третьих лиц, не заявляющих самостоятельных требований относительно предмета спора, а также с такими более общими вопросами, как процессуальные обязанности и ответственность за их неисполнение, законная сила судебного решения, соотношение судебной активности и диспозитивности и т.д. Однако комплексные исследования перечисленных проблем, впрочем, как и других, должны проводиться с учетом направленности также и на обеспечение эффективности гражданского судопроизводства.

Выводы. Подводя итог рассмотрению вопросов, связанных с привлечением к участию в деле третьих лиц, не заявляющих самостоятельных требований относительно предмета спора, мы приходим к выводу об актуальности этого аспекта подготовки дела к рассмотрению. При этом мы исходим из того, что эффективное судопроизводство – это судопроизводство, в котором активно участвуют все лица, на права и обязанности которых может повлиять судебное решение. Поэтому персональный состав таких лиц должен быть со всей полнотой выявлен судом на стадии подготовки дела к судебному рассмотрению. Этому будет способствовать конкретизация условий исполнения сторонами обязанности сообщить суду о лицах, на права и обязанности которых может повлиять судебное решение, соответственно в исковом заявлении и отзыве на исковое заявление. Следует также предусмотреть неблагоприятные последствия утаивания информации о лицах, на права и обязанности которых может повлиять судебное решение, в виде запрета для сторон привлечь по своей инициативе такое лицо после проведения предварительного судебного заседания, а также запрета сторонам после вынесения судебного решения предъявлять регрессный иск к лицу, о котором не было сообщено суду. Кроме того, требует конкретизации механизм уведомления судом по своей инициативе лиц, на права и обязанности которых может повлиять судебное решение, с разъяснением их права вступить в дело. В свою очередь, активизации интереса лиц, на права и обязанности которых может повлиять судебное решение, к участию в деле, будет способствовать распространение преюдициальной силы судебного решения на всех лиц, которых суд уведомил о возможности принять участие в деле, независимо от их фактического вступления в дело.

Литература:

1. Приходько И. А. Доступность правосудия в арбитражном и гражданском процессе: основные проблемы: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.15. РАГС. М., 2005. 408 с.
2. Бобровник О.В. Треті особи в цивільному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ. 2009. 22 с.
3. Бочарова Н.С. Институты interventio accessoria и quasi interventio в современном процессуальном праве. Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11. Право. 2013. № 4. С. 48–71.
4. Маклаев Д.В. Третьи лица в арбитражном процессе: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15. ИГП РАН. М., 2010. 23 с.
5. Бичкова С.С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2011. 38 с.
6. Скобелев В.П. Проблемные вопросы участия в гражданском процессе третьих лиц, заявляющих самостоятельные требования на предмет спора. Право и демократия: сб. науч. тр. Белорус. гос. ун-т. Минск, 2009. Вып. 20. С. 211.
7. Ромовська З.В., Луців-Шумська Н.Л. Треті особи без самостійної вимоги: проблеми теорії та практики. Вісник Академії адвокатури України. 2012. № 1. С. 34.
8. Лукьянова И.Н. Процессуальные правила определения круга лиц, участвующих в деле, как фактор своевременного разрешения гражданского дела по существу. Современное право. 2011. № 3. С. 82–88.
9. Селіванов А.О. Особливості залучення до судочинства органів державної влади – третіх осіб без самостійних вимог. Вісник Верховного Суду України. 2016. № 2(186). С. 39–43.
10. Чванкін С.А. Особливості правового статусу третіх осіб у цивільному процесі України. Актуальні проблеми держави і права. 2010. С. 96–103.
11. Фурса С.Я., Щербак С.В., Євтушенко О.І. Цивільний процес України: Проблеми і перспективи: Науково-практичний посібник. К.: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2006. 448 с.
12. Рыжков К.С. Участие третьих лиц, не заявляющих самостоятельные требования относительно предмета спора, в гражданском процессе: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15. СГЮА. Саратов, 2017. 27 с.

ПІДГОТОВЧИЙ ЕТАП ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ОСОБИ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ МОРАЛЬНОСТІ

Єфімов М. М.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії

Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Наукова стаття присвячена висвітленню деяких аспектів розслідування злочинів проти моральності. Розглядаються організаційні й тактичні особливості пред'явлення для впізнання в кримінальних провадженнях досліджуваної категорії. Акцентовується увага на підготовчих заходах до проведення визначеної слідчої (розшукової) дії.

Научная статья посвящена рассмотрению некоторых аспектов расследования преступлений против морали. Рассматриваются организационные и тактические особенности предъявления для опознания в уголовных производствах этой категории. Акцентируется внимание на подготовительных мероприятиях к проведению этого следственного (розыскного) действия.

The scientific article is devoted illumination of some aspects of the investigation of crimes against morality. The organizational and tactical especially of the producing for identification at the investigation of this crime are examined. The focus is on preparatory measures for conducting a certain investigative (search) action.

Ключові слова: моральність, слідча (розшукова) дія, пред'явлення для впізнання, підготовчий етап.

Постановка проблеми. Організаційно-підготовчі заходи до слідчих (розшукових) дій є обов'язковою умовою їх оптимального проведення. Чим складніша процесуальна дія – тим більше зазначених заходів слід провести для підвищення її ефективності. Серед найбільш важких дій у плані організації та підготовки є пред'явлення особи для впізнання. Адже до її проведення в будь-якому випадку залучається велика кількість осіб. Під час розслідування злочинів проти моральності пред'явлення особи для впізнання ще більше ускладнюється. Оскільки для більшості досліджуваних правопорушень характерною є взаємодія двох та більше осіб, які бачать один одного, певні речі, об'єкти в перший і, можливо, в останній раз, та за умови порушення певних моральних та суспільних норм. З огляду на це підготовчий етап зазначеної слідчої (розшукової) дії в розрізі вчинення злочинів проти моральності обов'язково потребує розгляду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що окремі аспекти сутності, підготовки та тактики пред'явлення для впізнання розглядали такі вчені, як О.Я. Гінзбург, В.І. Галаган, М.О. Головецький, А.В. Дулов, В.О. Коновалова, В.Г. Лукашевич, Є.Д. Лук'янчиков, А.Р. Ратінов, М.В. Салтевський, Л.Д. Удалова, К.О. Чаплинський, В.Ю. Шепітько та інші. Та в їх працях не приділено достатньої уваги характеристиці досліджуваної процесуальної дії під час розслідування злочинів проти моральності. У свою чергу, в цих випадках, як зазначалося вище, є певна специфіка щодо здійснення відповідних підготовчих заходів, що зумовлене людським фактором стосовно розуміння суспільно-небезпечної події в цілому та ролі кожного з її учасників зокрема.

Метою статті є дослідження та аналіз організаційно-підготовчих заходів пред'явлення особи для впізнання під час розслідування злочинів проти моральності.

Виклад основного матеріалу. Стосовно визначення поняття пред'явлення для впізнання звернемось до позицій науковців. Так, окремі з них вважають, що це слідча дія, яка полягає в тому, що свідкові, потерпілому, підозрюваному чи обвинуваченому пред'являється будь-яка особа чи предмет для визначення їх тотожності, відмінності чи подібності з тією особою чи предметом, який спостерігався ними раніше [10, с. 236]

Інші науковці в цьому ж розрізі зазначають, що впізнавання є одним з основних психічних процесів, який складається із сукупності стадій, об'єднаних загальною назвою – «процес формування показань впізнаю чого». Названі стадії взаємопов'язані і включають у себе: сприйняття об'єктів; запам'ятовування і збереження в пам'яті ознак сприйманого об'єкта; відтворення уявного образу, раніше сприйнятого; впізнавання пред'явленого для впізнання [3, с. 155]. Як бачимо, впізнавання

ґрунтується на загальних правилах психології людини, дослідження яких сприяє працівникам правоохоронних органів у проведенні цієї процесуальної дії.

Слід акцентувати увагу на тому, що можливість впізнання людиною різноманітних об'єктів матеріального світу, які якимось чином пов'язані з подією злочину, є безумовною вказівкою до виконання цього заходу. Адже психологічний процес впізнання об'єктів, які людина бачила раніше, використовується під час проведення слідчих (розшукових) дій, а також у процесі оперативно-службової діяльності правоохоронних органів. Пред'явлення об'єктів для впізнання може використовуватися як тактичний прийом під час проведення допиту. Впізнання може відбутися під час проведення обшуку, коли до участі в ньому запрошують осіб (потерпілих, свідків), які добре знають ознаки розшукуваних об'єктів. Впізнання як психологічний прийом використовується під час проведення слідчого експерименту у вигляді перевірки показань на місці тощо [7, с. 47].

Ми підтримуємо позицію науковців, які сформулювали поняття пред'явлення для впізнання як слідчої дії, що полягає в пред'явленні особі об'єктів, які вона спостерігала раніше у зв'язку з подією злочину, з метою встановлення їхньої totoжності чи групової належності. У літературі відзначалося, що загальними підставами для пред'явлення для впізнання є: заява особи під час допиту про те, що вона може впізнати об'єкт, який спостерігала раніше, і добре пам'ятає його ознаки та відмінності; під час допиту особа називає лише загальні риси об'єкта, не може точно описати його відмінності, але висловлює впевненість, що зможе його впізнати, коли побачить [4, с. 183].

Стосовно поділу на види, ми поділяємо позицію Є.Д. Лук'янчикова, який розмежовує пред'явлення для впізнання за суб'єктом (свідку, потерпілому в тому числі і малолітнім, підозрюваному, обвинуваченому) і за об'єктом (осіб і предметів) та зазначає, що на практиці зустрічаються інші види пред'явлення для впізнання залежно від об'єкту (тварин, птахів, приміщень, трупів, ділянок місцевості) [6, с. 19]. Відповідно до поділу за об'єктами нами було проведено відповідне дослідження.

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень дозволив встановити, що під час розслідування злочинів проти моральності для впізнання пред'являються такі об'єкти: найчастіше – живі особи (91%), значно рідше – різні речі (31%) та інше (приміщення, ділянки місцевості, тварини) (3%).

Акцентуємо увагу на тому, що в досліджуваній категорії кримінальних проваджень найскладнішим та об'ємним є пред'явлення для впізнання живої особи. Воно проводиться у випадках, коли:

- особа, яка підлягає пред'явленню, не була раніше відома тому, хто впізнає, але спостерігалася ним у зв'язку зі злочинною подією;
- той, хто впізнає, знав раніше особу, яка пред'являється, але не може повідомити про неї необхідних даних (наприклад, не може повідомити її прізвище та ім'я);
- особа добре знайома тому, хто впізнає, однак вона це знайомство заперечує [4, с. 185].

З огляду на зазначені статистичні дані особливу увагу слід приділити пред'явленню для впізнання осіб. Процес проведення впізнання складається з трьох етапів: підготовка до проведення; робочий етап (проведення впізнання); фіксація результатів. Стосовно організаційно-підготовчих заходів, то, дослідивши їх загальне визначення, надане К.О. Чаплинським [14, с. 34], та застосувавши його до злочинів проти моральності, нами визначено такі їхні елементи:

- попередній допит особи, яка впізнає;
- визначення місця, часу і способу проведення впізнання;
- створення оптимальних умов для проведення даної слідчої дії;
- визначення способу фіксації ходу і результатів впізнання;
- підбір статистів і понятих;
- підготовка необхідних науково-технічних засобів;
- забезпечення охорони злочинців, які знаходяться під вартою;
- інструктаж усіх учасників даної слідчої (розшукової) дії.

Щодо деяких з них висловимо свою думку. Г.І. Кочаров в основу процесу впізнання поставив розвиненість зорової і слухової пам'яті. З метою отримання об'єктивних результатів автор запропонував обов'язково відображати в протоколі попереднього допиту впізнаючого особливості зовнішніх ознак об'єктів, які будуть пред'являтися для впізнання. Він слушно звернув увагу практичних працівників на необхідність ретельного підбору понятих і статистів, інших учасників цієї слідчої дії, а з метою покращення її результативності пред'явлення для впізнання проводити в максимально стислі строки після події злочину [2, с. 8].

У результаті пред'явлення для впізнання свідок або потерпілий роблять заяву про впізнання або невпізнання особи, предметів, речей, що є нічим іншим як показаннями свідка. Тому, з метою забезпечення достовірності такого роду показань, які в окремих випадках мають важливе значення для висновків у справі, слідчий зобов'язаний неухильно дотримуватись тактичних правил допиту свідків під час впізнання. Такими правилами є: детальний допит свідка про прикмети і особливості предмета або особи до пред'явлення для впізнання і докладний запис показань у протоколі допиту; особа або предмет, що підлягають впізнанню, пред'являються для впізнання, не ізольовано, а серед інших осіб або аналогічних предметів. Інакше, в разі пред'явлення для впізнання тільки одного предмета або особи, свідок,

психологічно налаштований на процедуру впізнання, більше з бажання надати допомогу слідству, аніж з інших спонукань, впізнає пред'явлену особу або предмет, хоча фактично не впізнав його [9, с. 282].

Згідно з ч. 1 ст. 228 КПК України перед тим, як пред'явити особу для впізнання, слідчий, прокурор попередньо з'ясовує, чи може особа, яка впізнає, впізнати цю особу, опитує її про зовнішній вигляд і прикмети цієї особи, а також про обставини, за яких вона бачила цю особу, про що складає протокол. Якщо особа заявляє, що вона не може назвати прикмети, за якими впізнає особу, проте може впізнати її за сукупністю ознак, у протоколі зазначається, за сукупністю яких саме ознак вона може впізнати особу. Забороняється попередньо показувати особі, яка впізнає, особу, яка повинна бути пред'явлена для впізнання, та надавати інші відомості про прикмети цієї особи [5].

Тобто під час попереднього допиту особи в обов'язковому порядку досліджуються питання первинного сприйняття нею об'єктів, впливу різнобічних об'єктивних та суб'єктивних чинників. До об'єктивних чинників належать умови, за яких відбувався процес сприймання події: її тривалість, динаміка, погодні умови, освітленість, технічні засоби спостереження тощо. Суб'єктивні фактори: психічний стан спокою або хвилювання, значущість ситуації для спостерігача, стан органів чуття, вік, стать, соціальний та професійний статус, інтелектуальний розвиток тощо. Під час допиту встановлюються питання, що стосуються зовнішності, мови, ходи особи, яка має впізнаватися, а також всі можливі ознаки, які характеризують людину як особистість. Під час допиту на запитання про можливість впізнання особи, яка раніше спостерігалася, має бути отримана лише позитивна категорична відповідь із зазначенням конкретних прикмет, які запам'яталися [1, с. 117].

Як бачимо, в ході зазначеного організаційно-підготовчого заходу з'ясовується ряд важливих обставин. Але, ведучи мову про розслідування злочинів проти моральності, слід розуміти, що під час нього необхідно загалом вирішити питання про можливість впізнання особою конкретної людини. Адже певні психологічні фактори, моральні правила можуть завадити самому процесу пред'явлення для впізнання вже під час робочого етапу.

Недарма Є.Д. Лук'янчиков зазначає, що впізнання припустимо розглядати як криміналістичну ідентифікацію, яка відбувається за ідеальними відображеннями (слідами пам'яті) зовнішніх ознак об'єктів. Під ознакою розуміють зовнішнє відбиття властивостей об'єкта. Якість – це те, що внутрішньо притаманне об'єкту та характеризує його. Сукупність властивостей об'єкта робить його якісно визначеним, індивідуальним. Протягом значного часу властивості об'єкта зберігаються незмінними, мають добру сталість, а ознаки його можуть відносно змінюватися. Це повинно враховуватися під час проведення пред'явлення для впізнання. Специфіка такої ідентифікації полягає в тому, що вона може здійснюватися лише тими особами, які особисто сприймали об'єкт; ідентифікованим виступає образ пам'яті об'єкта, який відбився у свідомості особи, що впізнає, та є недоступним для безпосереднього сприйняття іншими особами [8, с. 6].

Обов'язковим важливим елементом є визначення кола учасників та їх залучення до проведення слідчої дії. У підборі статистів, які не повинні мати різких відмінностей у зовнішності та одязі з особою, що пред'являється для впізнання, важливим є те, щоб статисти не були знайомі з підозрюваним чи потерпілим [1, с. 135]. Під час розслідування злочинів проти моральності можуть мати місце випадки, коли статисти не просто були знайомі з особою, яка впізнає, а отримували від неї послуги інтимного характеру, про що, звичайно, вони не повідомлять слідство. Тому дослідження можливих зв'язків між цими учасниками процесу є досить важливою умовою до проведення досліджуваної процесуальної дії.

Також важливе значення має визначення часу та місця проведення цієї слідчої (розшукової) дії. Адже час її проведення визначається з урахуванням двох моментів: фактичної можливості його проведення і першочерговості, оскільки чим раніше воно буде проведено, тим більш інформативні будуть його результати, у зв'язку з тим, що пам'ять людини з накопиченням інформації втрачає попередню. З огляду на це пред'явлення для впізнання слід проводити якомога швидше, щоб процес забування не позначився на його підсумки. Місце вимагає особливої підготовки тоді, коли необхідно забезпечити умови, що виключають візуальне сприйняття впізнаючого впізнаваним. В інших випадках пред'явлення для впізнання проводиться, як правило, в кабінеті слідчого [3, с. 155]. Слід погодитися з думкою Л.Д. Удалової, що у випадку потреби слідчий повинен провести пред'явлення для впізнання на тому місці, де особа, яка впізнає, спостерігала об'єкт, із відтворенням відповідної обстановки і аналогічних умов [11, с. 34].

Під час розслідування злочинів проти моральності можливість пред'явлення особи для впізнання у місці, де було вчинене кримінальне правопорушення, є недоцільним з огляду на сукупність факторів, що в даному випадку заважатиме особі, яка впізнає, досліджувати впізнаваного. Умовно кажучи – відволікати її.

Наступним заходом, що відіграє вагоме значення під час розслідування злочинів проти моральності, є створення сприятливих умов проведення пред'явлення для впізнання та дотримання нормативних приписів, що сприятиме результативності даної дії. Із цього приводу В.І. Фаринник наголошує на тому, що не завжди дотримується така обов'язкова умова, як пред'явлення осіб, які не мають

різких відмінностей у віці, зовнішності та одязі. Нерідко особи, яких запрошує слідчий для участі в цій слідчій дії, мають зовні охайний вигляд, а в особи, яка підозрюється у вчиненні злочину та яку доставляють із слідчого ізолятору для проведення впізнання, відсутні шнурки та ремінь, голова поголена, є інші характерні ознаки, що свідчать про її перебування в місцях попереднього ув'язнення (інколи навіть забували зняти наручники). Подібні обставини недвозначно «натякають» свідку або потерпілому щодо суб'єкта «правильного» впізнання [13, с. 8].

Л.Д. Удалова перелічила об'єктивні фактори, які впливають на повноту, об'єктивність і правильність сприйняття об'єкта під час проведення цієї слідчої (розшукової) дії. Вчений до них відносить метеорологічні умови (туман, дощ тощо); умови освітлення (сонячний день, штучне освітлення тощо); тривалість сприйняття; кількість об'єктів, що спостерігаються; місце спостереження; відстань до об'єктів тощо. Звертаючись до цього переліку об'єктивних факторів, які впливають на достовірність слідчої дії, Л.Д. Удалова прийшла до висновку, що деякі з них ускладнюють процес сприйняття (метеорологічні умови, освітленість, тривалість сприйняття), що вимагає від слідчого уважності в оцінці результатів, урахування умов, які ускладнюють сприйняття. У той час як інші вимагають проведення пред'явлення для впізнання, за рідким винятком, у тому ж місці і при такому ж розташуванні учасників, як і в момент сприйняття. До числа суб'єктивних факторів відносить психічний стан людини в момент сприйняття (хвилювання, страх), спрямованість уваги, тривалість сприйняття, фізичний стан (біль, недомагання), стан органів чуття [11, с. 20].

Висновки. Констатуючи зазначене, зробимо висновок, що пред'явлення особи для впізнання є важливою слідчою (розшуковою) дією під час розслідування злочинів проти моральності. Це найбільш розповсюджений вид за об'єктом впізнання досліджуваної процесуальної дії. Серед організаційно-підготовчих заходів у досліджуваній категорії кримінальних проваджень найбільш важливими є попередній допит особи, яка впізнає; визначення місця, часу і способу проведення впізнання; створення оптимальних умов для проведення даної слідчої (розшукової) дії. Докладне проведення зазначених заходів дозволяє провести пред'явлення особи для впізнання максимально ефективно. Тому їх здійснення слідчим є обов'язковою умовою отримання нових доказів під час розслідування злочинів проти моральності.

Література:

1. Галаган В.І. Процесуальний порядок і тактика пред'явлення для впізнання поза візуальним спостереженням того, кого впізнають: монографія. К.: КНУВС, 2007. 236 с.
2. Кочаров Г.І. Опознание на предварительном следствии: пособие для следователей. М.: Госюриздат, 1955. 56 с.
3. Криміналістика: учебник / М.В. Савельева, А.Б. Смушкин. М.: Издательство Издательский дом «Дашков и К», 2009. 608 с.
4. Криміналістика: навч. посіб. / Р.І. Благута, Р.І. Сибірна, В.М. Бараняк та ін.; за заг. ред. Є.В. Пряхіна. К.: Атіка, 2012. 496 с.
5. Кримінальний процесуальний Кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
6. Лук'янчиков Е.Д. Криминалистическая идентификация объектов по следам памяти. Донецк: Академия, 1998. 78 с.
7. Лук'янчиков Є.Д. Пред'явлення для впізнання – засіб інформаційного забезпечення розслідування. Вісник кримінального судочинства. № 4. 2015. С. 46–53.
8. Лук'янчиков Є.Д. Пред'явлення для впізнання: навч. посібник. Макіївка: Графіті, 1998. 104 с.
9. Настольная книга следователя / Под общ. ред. Г.Н. Сафонова. М.: Госюриздат, 1949. 879 с.
10. Советский уголовный процесс / Под ред. Н.С. Алексеева, В.З. Лукашевича. Л.: Изд-во Ленинградского университета. 1989. 458 с.
11. Удалова Л.Д. Влияние объективных факторов на результаты опознания. Криминалистика и судебная экспертиза. К., 1986. Вып. 32. С. 33.
12. Удалова Л.Д. Тактико-психологические основы предъявления для опознания и достоверность его результатов: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.09. К.: Украинская академия внутренних дел, 1992. 25 с.
13. Фаринник В.І. Забезпечення прав та свобод людини при доказуванні у кримінальному провадженні. Європейські стандарти кримінального судочинства: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Донецьк, 27 вересня 2013 р.). Донецьк: ДЮІ МВС України, 2014. С. 6.
14. Чаплинський К.О. Тактика пред'явлення для впізнання: навчально-методичний посібник. Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2007. 103 с.

ПРАВОВА КУЛЬТУРА СУБ'ЄКТІВ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ПРОЦЕДУР**Звоздецька І. В.,***здобувач кафедри теорії держави і права,
конституційного права і державного управління**Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

Стаття присвячена аналізу правової культури суб'єктів парламентських процедур. Досліджуються тлумачення терміна та юридичні властивості цього правового явища. Підсумовується, що правова культура суб'єктів парламентських процедур визначається як ступінь правового розвитку суб'єкта, характер його юридичної практики, рівень засвоєння ним правових норм і об'єктивної оцінки та прогнозування подальшого розвитку суспільства і держави, форма участі в перетворенні правової дійсності, рівень правової активності, опанування культурою правового мислення.

Статья посвящена анализу правовой культуры субъектов парламентских процедур. Исследуются толкование термина и юридические свойства этого правового явления. Суммируется, что правовая культура субъектов парламентских процедур определяется как степень правовой развитости субъекта, характер его юридической практики, уровень усвоения им правовых норм и объективной оценки и прогнозирования дальнейшего развития общества и государства, форма участия в преобразовании правовой действительности, уровень правовой активности, овладение культурой правового мышления.

The article is devoted to the analysis of the legal culture of subjects of parliamentary procedures. The interpretation of the term and the legal features of this legal phenomenon are studied. It is summarized that the legal culture of subjects of parliamentary procedures is defined as the degree of legal development of the subject, the nature of his legal practice, the level of knowledge of legal norms and objective assessment, prediction of the further development of society and state, the form of participation in the transformation of the legal reality, the level of legal activity, mastering the culture of legal thinking.

Ключові слова: парламентська процедура, правова норма, правова культура, правовий розвиток, право, суспільство, держава

Постановка проблеми. Подібно до основних законів зарубіжних країн Конституція України унормовує елементи правового статусу члена парламенту шляхом закріплення найбільш важливих принципів і положень (виборність, представництво, вільний депутатський мандат, індемнітет і імунітет, несумісність з іншими видами оплачуваної роботи за певними винятками) (розділ IV). Крім того, окремі розділи Конституції України регламентують правовий статус органів публічної влади (розділи V-VIII, XI), що часто постають суб'єктами парламентських процедур. Ще один розділ Конституції присвячений правам, обов'язкам і свободам особи (розділ II).

Проте на конституційному рівні не закріплені принципи взаємодії народних депутатів і виборців, нечітко прописана відповідальність парламентаріїв, надто розширені їх гарантії та привілеї [1, с. 80]. Це дає підстави вести мову про можливе зловживання конституційно-правовим статусом, його невідповідність критеріям правової і демократичної держави. Постають питання і про рівень правової культури народних обранців, які часто дають приводи сумніватися в їх доброчесності.

Науковий інтерес представляє правова культура й інших суб'єктів парламентських процедур – представників органів публічної влади і громадян України.

Метою статті є вивчення правової культури суб'єктів парламентських процедур.

Аналіз останніх публікацій. Під час написання даної роботи були використані праці таких авторів, як: Р.А. Калюжний, А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.М. Легуша, С.Л. Лисенков, В.С. Нерсисянц, О.Ю. Паращевіна, Н.М. Пархоменко, І.І. Поляков, М.Ю. Рязанов, О.Д. Святоцький, А.О. Селіванов, В.М. Сирих, О.М. Скуріхін, М.Б. Смолянський, Л.І. Спиридонов, С.М. Тимченко, А.В. Якушев та ін.

Виклад основного матеріалу. Часто парламентські процедури є формою взаємодії суб'єктів, в якій відкрито проявляється зіткнення конкретних інтересів, суперечностей. Висока правова культура могла би стати способом фіксації стану врівноваженості сторін, оскільки постійна зміна засобів задоволення потреб із-за зміни матеріального розвитку суспільства, пропорційності сил у класовій, груповій, національній та інших групах призводять до залежності і напруги у відносинах. Неминуче

з'ясування співвідношення влади і інтересів відбувається на рівні: інтереси одного суб'єкта – можливості їх реалізації, що лежать у межах доцільної діяльності іншого суб'єкта.

Задоволення потреб у певних способах і формах певними засобами відбувається під впливом власних якостей і можливостей суб'єкта та мало залежної від нього діяльності протилежного суб'єкта. Ця залежність є владною. Головна її змістова суть полягає в тому, що суб'єкт з огляду на його природні якості і соціальне становище має можливість тиску на задоволення інтересів іншої сторони і, навпаки, сам зазнає тиску [2, с. 48].

Очевидно, що в таких умовах стабільність існування державного ладу та політичного режиму базуватиметься на високій правовій культурі суспільства в реалізації ідей конституціоналізму як ідеології демократичного правління. Унікальність правової культури полягає не лише в причетності права до функціонування політичної системи, але й поведженні будь-якої особистості у сфері права відповідно до правових вимог як бажана модель поведінки [3, с. 13].

У науковій літературі можна зустріти різні визначення правової культури. Одні автори зазначають, що це багатозначна характеристика однієї з найважливіших сторін життя суспільства, більш висока і об'ємна форма правосвідомості [4, с. 571]. Крім того, це явище, в зміст якого не можуть бути включені відхилення в діяльності й поведінці від вимог правових норм [5, с. 389]. Автори додають, що правова культура – правовий режим, що забезпечує належний рівень законності, неухильну реалізацію прав і свобод людини, інших осіб, взаємну відповідальність держави і особи [6, с. 143].

Таке розуміння правової культури передбачає в якості складових елементів усе те, що знаходиться у сфері дії права: норми права та правовідносини, правові установи, правосвідомість і правову поведінку. Цю позицію займає Г.І. Балюк, включаючи до поняття правової культури особистості знання права, розуміння його сутності та принципів, ціннісних властивостей і якостей, а також повагу до закону, впевненість у справедливості права та гуманності правосуддя, звичку дотримуватись правових приписів, права в цілому.

Інакше кажучи, правова культура особистості передбачає не тільки знання та розуміння права, але і правові судження [7, с. 9], тобто правова культура особистості – це її позитивна правова свідомість у діяльності. Правова культура, на думку, І.В. Осики, зводиться до такої діяльності, яка відповідає прогресивним досягненням суспільства в правовій сфері та завдяки якій постійно проходить правове збагачення самої особистості [8, с. 13].

Інші вчені, до яких приєднуємося, наголошують, що правова культура визначається як ступінь правової розвиненості особи, характер її правової дійсності та юридичної практики, рівень засвоєння суб'єктом правових норм і об'єктивної оцінки та прогнозування подальшого розвитку суспільства і держави, характер участі в перетворенні правової дійсності, рівень її правової активності, опанування культурою правового мислення [9, с. 259]. Тобто в правовій культурі нормуються будь-які види людської діяльності, перетворюючись у частину культури незалежно від того позитивну або негативну роль вони відіграють у суспільстві [10, с. 121]. Це якість правового життя суспільства і ступінь гарантованості державою й суспільством прав та свобод особи, а також знання й дотримання права кожним членом [11, с. 161].

У загальному розумінні правова культура відображає юридичну дійсність і регулює поведження будь-якої особи у сфері права. Правова культура є засобом регулювання законних суспільних відносин, які виконують роль регулятора відносин між суб'єктами [12, с. 224].

Дійсно, правова культура, як і будь-який інший різновид культури, піддається якісним оцінкам [13, с. 408]. Вона є результатом правосвідомості, причому не можна ототожнювати правосвідомість із правовою культурою, а необхідно розглядати їх як структурно складне неподільне утворення, що складається з таких основних об'єктивних і суб'єктивних елементів:

- 1) рівня розвитку права (розвитку правового знання, ставлення до права);
- 2) рівня розвитку правової діяльності (правозастосовної діяльності, правосвідомості й правового розвитку особистості, правовідносин);
- 3) рівня правосвідомості (установки на правові норми й поведінки особи).

Формування правової культури суб'єктів парламентських процедур – довгостроковий процес, у якому мають значення правові знання, правовий досвід, реальна практика юридичної діяльності й, поза всякими сумнівами, вся правова реальність. Правова культура повинна бути усвідомлена суб'єктами, перетворитися зі знань у переконання [12, с. 224].

Разом із тим саме по собі усвідомлення суб'єктом своїх прав і свобод, обов'язків і відповідальності ще не формує ставлення до правового життя суспільства. Осмислення цього та низки інших явищ правової дійсності пов'язане з їхньою оцінкою. Тому оцінюючий компонент – важливий аспект правової культури. Правова культура особистості означає не тільки знання й розуміння права, але й правові судження про нього як соціальну цінність і реалізацію правових норм [12, с. 226].

Дійсно, як вірно наголошують науковці, правову культуру неможливо зводити тільки до знання законів. Оцінюючий момент є найважливішим компонентом правової культури, бо ціннісні орієнтації та ідеали створюють той еталон, із яким порівнюється рівень правової культури у правовій сфері [8, с. 16].

Суб'єкт по-різному може дотримуватися ідей і концепцій про природу, сутність, функції держави і права в усіх формах парламентського життя при задоволенні своїх цілей і завдань. При цьому можуть порушуватися не лише принципи підпорядкування особи й інститутів публічної влади нормі права, але й обмеження всемогутності апарату держави в інтересах гарантування прав окремого індивіда. Тому завданням правової культури є узгодження свободи кожного суб'єкта зі свободою всіх на підставі загального закону [14, с. 363; 15, с. 31].

Важливість правової культури у функціонуванні парламенту підкреслюється на рівні дисертаційних досліджень. Зокрема, І.В. Осика в якості ознаки правової культури виділяє її органічний зв'язок та взаємодію із законодавством. Вона наголошує, що в умовах демократичної процедури закони можуть прийматися більшістю голосів, власникам яких не вистачає професіоналізму. У боротьбі за закони відбувається зіткнення представників різних правових культур, що не може не відобразитися на якості законодавчої діяльності.

Автор додає, що, якщо право – це встановлена законом міра соціальної свободи, то закони і всі інші юридичні норми повинні бути послідовним вираженням цієї свободи, а це, у свою чергу, відповідає завданням та цілям правової держави. Якість законодавства оцінюється не тільки і не стільки вирішенням економічних, політичних та інших завдань суспільного розвитку, скільки закріпленням надійних гарантій прав, свобод та інтересів особистості, інших суб'єктів правових відносин [8, с. 16].

Суб'єкти парламентських процедур не можуть бути позбавлені правової культури повністю. Слід говорити в цьому випадку про недостатню, низьку, неповноцінну, деформовану, негативну правову культуру, але ніяк не про її відсутність [16, с. 92; 17, с. 79]. Виділяють високий, середній і низький рівні правової культури [13, с. 408].

Правова культура суб'єктів парламентських процедур може проявлятися в такій діяльності, як:

1) участь у реформуванні організації й діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування; реформуванні організації виборів до представницьких органів влади шляхом застосування того чи іншого виду виборчої системи;

2) підвищення ролі інститутів громадянського суспільства в законотворчій діяльності, реалізації конституційного статусу парламенту як єдиного органу законодавчої влади, зміцнення відповідно до принципу розподілу влад його установчих та контрольних функцій;

3) створення належної системи інформаційного забезпечення правотворчої й інших видів діяльності державних органів; застосування широких загальнонародних обговорень законопроектів, особливо тих, які безпосередньо регулюють відносини людини і держави, встановлюють права і обов'язки громадян;

4) застосування форм безпосередньої демократії, зокрема використання відповідно до Конституції народної законодавчої ініціативи, всеукраїнського референдуму щодо проектів законів, які безпосередньо стосуються відносин людини і держави, соціальних потреб громадян; запровадження місцевого референдуму для розв'язання правових питань місцевого значення тощо [18, с. 201].

У парламентських процедурах взаємодіють окремі гілки влади. Така взаємодія передбачає наявність у кожній з них демократичного механізму самообмеження у повсякденній діяльності. Традиційні механізми стримувань і противаг: відмова парламенту санкціонувати урядові програми, призначення чиновників, парламентський контроль, президентське вето, подолання його парламентом, відмова від схвалення Кабінетом Міністрів законопроектів, різних ініціатив виконавчої влади, створення слідчих комісій, відмова у затвердженні кандидатів на посаду, вибори Голови Верховної Ради України, його заступників, голів комісій, відставка уряду тощо.

Боротьба з уявною та дійсною конфронтацією між різними гілками влади здійснюється демократичним шляхом: а) шляхом запобігання можливим конфліктам; б) або ж шляхом їх цивілізованого вирішення. Та найбільш дієвим способом подолання конфліктів між гілками влади і всередині них є використання узгоджувальних процедур, до яких суб'єкти парламентських процедур звертаються часто і добровільно [19, с. 127].

Особлива роль правової культури проявляється в процесі розв'язання проблеми протистояння між парламентською більшістю і опозицією. Коли суперечності набувають непримиренного характеру, тоді авторитетним арбітром може бути лише народ. Так, для розв'язання принципово важливих для держави питань влада має можливість звернутись безпосередньо до народу, наприклад організовувати всеукраїнський референдум. Саме така модель політичної системи найбільш поширена в європейських країнах. Практика апелювання до думки народу як джерела влади є важливим демократичним інструментом і протягом багатьох років виправдовувала себе. Але тут постає питання, наскільки рівень правової і політичної культури громадян відповідає вмінню розібратись у таких складних політичних та юридичних проблемах [19, с. 128].

Правова культура суспільства в умовах глобалізації й інтеграції вже не визначається територіальними межами однієї держави. Відбувається процес інтернаціоналізації та взаємозбагачення різними правовими цінностями, що дозволяє деяким дослідникам заявляти про формування єдиної

загальнолюдської правової культури з позиції загальнолюдських цінностей. Світове співтовариство вже погодилося на вироблення загальноцивілізаційних, загальнолюдських засад і принципів діяльності в міждержавних відносинах, які закріплюються в найважливіших нормативно-правових актах міжнародного характеру. Особливо помітний цей процес у рамках Європейського співтовариства, де вироблені принципи узгодження національних правових інститутів, створене єдине правове поле, в рамках якого забезпечуються основні права і свободи особи відповідно до Європейської конвенції про захист прав людини й основних свобод [20, с. 143]. Саме запозичення механізмів взаємодії суб'єктів парламентських процедур є корисним для України.

Висновки. Отже, правова культура суб'єктів парламентських процедур визначається як ступінь правового розвитку суб'єкта, характер його юридичної практики, рівень засвоєння ним правових норм і об'єктивної оцінки та прогнозування подальшого розвитку суспільства і держави, характер участі в перетворенні правової дійсності, форма правової активності, опанування культурою правового мислення.

У парламентських процедурах взаємодіють окремі гілки влади та інститути громадянського суспільства. Така взаємодія передбачає наявність у кожного з суб'єктів демократичного механізму самообмеження в діяльності.

Література:

1. Піскун І.І. Правові доктрини та конституційні моделі правового статусу члена парламенту. Митна справа. 2011. № 4. С. 78.
2. Сіренко В. Деякі зауваження до запитання про природу влади. Влада в Україні: шляхи до ефективності / ред. рада: О.Д. Святоцький (голова) та ін. К.: Право України; Ін Юре, 2010. С. 46–53.
3. Селіванов А.О. Конституція. Громадянин. Суд. Професійні та суспільні погляди. К.: УАІД «Рада», 2009. 560 с.
4. Венгеров А.Б. Теория государства и права. М.: Омега-Л, 2004. 608 с.
5. Соколов Н.Я. О понятии правовой культуры. LEX RUSSICA (Научные труды МГЮА). 2004. № 2. С. 389.
6. Сырых В.М. Теория государства и права. М.: Юстицинформ, 2004. 704 с.
7. Балюк Г.И. Взаимосвязь правовой культуры и социалистической демократии. К.: О-во «Знание» УССР, 1984. 48 с.
8. Осика І.В. Правова культура у формуванні правової, соціальної держави: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2004. 253 с.
9. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / Р.А. Калюжний, С.М. Тимченко, Н.М. Пархоменко, С.М. Легуша. К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2007. 296 с.
10. Спиридонов Л.И. Теория государства и права. М.: Проспект, 1996. 301 с.
11. Якушев А.В. Теория государства и права. М.: ПРИОР, 2000. 230 с.
12. Поляков І.І. Роль правової культури у формуванні правової, соціальної держави. Актуальні проблеми держави і права. 2006. № 29. С. 228.
13. Проблемы общей теории права и государства / Под ред. В.С. Нерсисянца. М.: НОРМА-ИНФРА М, 1999. 552 с.
14. Теорія держави і права: навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.; за ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. К.: Юрінком Інтер, 2003. 368 с.
15. Паращевіна О.А. Правова держава: формування нової цілісності. Держава і право. 2011. Вип. 54. С. 30.
16. Скуріхін С.М. Правова культура та правове життя. Актуальні проблеми держави і права. 2005. № 25. С. 89.
17. Смоленский М.Б. Право и правовая культура как базовая ценность гражданского общества. Журнал российского права. 2004. № 11. С. 73.
18. Погорілко В.Ф. Загальна декларація прав людини — одна із найважливіших загальнолюдських цінностей. Право України. 1999. № 4. С. 7.
19. Сербин Р.А. Правова культура – важливий фактор розбудови правової держави: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. К., 2003. 184 с.
20. Рязанов М.Ю. Правова культура як фактор забезпечення стабільності та правопорядку. Актуальні проблеми держави і права. 2005. № 36. С. 140.

ТРИ ВИДИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ

Кравчук О. О.,

доктор юридичних наук, доцент,

завідувач кафедри господарського та адміністративного права

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Зазначається, що громадяни в правовідносинах можуть виступати в різному правовому статусі: 1) в статусі фізичної особи (людини і громадянина); 2) в статусі фізичної особи-підприємця; 3) в статусі іншої самозайнятої особи. Наголошується на відсутності в законодавстві належного розмежування правового статусу фізичної особи. Вказується на те, що окремі питання розмежування правового статусу потребують врегулювання засобами цивільного права (визначення правового статусу фізичної особи під час укладення правочинів, реєстрації майна за підприємцем). Пропонується передбачити засіб переведення майна фізичною особою для використання в господарській діяльності і навпаки. Підіймаються питання амортизації основних засобів фізичною особою-підприємцем.

Отмечается, что граждане в правоотношениях могут выступать в разном правовом статусе: 1) в статусе физического лица (человека и гражданина); 2) в статусе физического лица-предпринимателя; 3) в статусе другого самозанятого лица. Сделан акцент на отсутствии в законодательстве надлежащего разграничения правового статуса физического лица. Указывается, что отдельные вопросы разграничения правового статуса требуют урегулирования средствами гражданского права (определение правового статуса физического лица при заключении сделок, регистрация имущества за предпринимателем). Предлагается предусмотреть способ перевода имущества физическим лицом для использования в хозяйственной деятельности и наоборот. Поднимаются вопросы амортизации основных средств физическим лицом-предпринимателем.

The author notes that individuals in legal relationships can act in different legal status: 1) in the status of a natural person (human and citizen); 2) in the status of an individual entrepreneur; 3) in the status of another self-employed person. It is noted that the legislation of Ukraine does not properly delimit the legal status of a person. It is noted that some issues of delimitation of legal status require a settlement through civil law measures (definition of the legal status of an individual when concluding transactions, registration of property rights belong an entrepreneur). The author proposes to provide for a method of transferring property by an individual for use in economic activities and vice versa. The issues of depreciation of fixed assets by an individual entrepreneur are considered.

Ключові слова: правовий статус фізичної особи, фізична особа-підприємець, самозайнята особа, розмежування правового статусу, амортизація в підприємця, державна реєстрація прав, суб'єкт права власності, суб'єкт правочину.

Постановка проблеми. Проблема розмежування правового статусу фізичної особи, яка здійснює господарську або іншу діяльність у сфері економіки на правовий статус її як підприємця та правовий статус її як фізичної особи (людини і громадянина) належить до однієї з таких проблем теоретичного характеру, що дуже часто спливає на практиці в різних галузях права, як матеріального, так і процесуального. Питання такого розмежування постають, зокрема, в цивільному, адміністративному, господарському, податковому, трудовому, митному праві. Законодавство і судова практика, залежно від обставин, наділяють різним правовим режимом майно фізичної особи та майно фізичної особи-підприємця, передбачаючи різне оподаткування доходів, одержаних у різних статусах, різні підходи до укладання договорів, у той час як фізична особа по суті є неподільною, і легальне відмежування майна, що використовується в підприємницькій діяльності, відсутнє. Водночас, окрім статусу звичайної фізичної особи та статусу фізичної особи-підприємця, людина може перебувати також у статусі іншої самозайнятої особи.

Тому питання визначення правового статусу фізичної особи в конкретних правовідносинах є актуальним. Чинне законодавство в питаннях розмежування правового статусу характеризується наявністю численних прогалин і зон «слабкого регулювання», практика ж контролюючих органів у більшості випадків має фіскальний вектор.

Особливості правового статусу фізичної особи-підприємця в останні роки розглядали у своїх роботах Н.Б. Болотіна, І.М. Бутков, О.М. Вінник, В.В. Галунько та інші вчені. Водночас питання розмежування правового статусу фізичної особи (людини і громадянина), фізичної особи-підприємця та самозайнятої особи залишається значною правовою проблемою, що в окремих випадках призводить до надмірного втручання держави в приватну сферу.

Мета дослідження. Ми маємо на меті розглянути деякі проблеми розмежування правового статусу фізичної особи (людини і громадянина), фізичної особи-підприємця та самозайнятої особи та на цій основі розробити пропозиції щодо удосконалення правового регулювання в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Досягнення зазначеної мети сприяє розв'язанню проблеми вдосконалення правового регулювання правового статусу фізичної особи у сфері податкового та господарського права і в сукупності має також загальнотеоретичне наукове значення.

Термінологія. З метою зручності здійснюваного дослідження запровадимо в статті скорочення: задля порівняння їх правового статусу фізична особа (людина і громадянин) визначатиметься в статті як фізособа, фізична особа-підприємець визначатиметься як ФОП. Чинне податкове законодавство оперує також поняттям самозайнятої особи, що є більш широким поняттям, ніж поняття ФОП, адже сюди входять також фізичні особи, які проводять незалежну професійну діяльність, – зокрема, адвокати, нотаріуси, приватні виконавці, арбітражні керуючі та інші особи, перелічені в пп. 14.1.226 Податкового кодексу України (далі – ПКУ). Водночас в окремих випадках на практиці в співвідношенні цих понять може бути плутанина (коли особи реєструються як ФОП і одночасно як самозайняті особи, і одночасно перебувають у цих двох статусах) – ми зупинимось на цьому в статті окремо.

Набуття статусу підприємця. Право на підприємницьку діяльність, не заборонену законом, – одне з найважливіших конституційних прав людини і громадянина. Для здійснення права на підприємницьку діяльність, згідно з ч. 2 ст. 50 ЦК, ст. 58 ГК, фізична особа зобов'язана здійснити її державну реєстрацію в порядку, встановленому законом. Державна реєстрація підприємницької діяльності здійснюється за Законом від 15.05.2003 № 755-IV «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» (далі – Закон №755). Таким чином, зареєструвавшись у статусі підприємця, особа не втрачає статусу фізичної особи (людини і громадянина), вона одержує додаткове право – здійснення підприємницької діяльності і відповідне її оподаткування. Для набуття ж статусу іншої самозайнятої особи фізична особа не проходить державної реєстрації за Законом №755. Але для набуття цього статусу та оподаткування незалежної професійної діяльності в цьому статусі передбачена інша процедура – взяття на облік в контролюючому органі (Державної фіскальної служби), врегульована ст. 65 ПКУ.

Порівнюючи правовий статус фізичної особи із правовим статусом підприємця, І.М. Бутков наголошує на тому, що статус фізичної особи громадянин змінити не може, оскільки він не пов'язаний із його обсягом право- чи дієздатності, або ж іншими факторами, а може втратитися лише зі смертю особи; громадянин може бути позбавлений статусу суб'єкта підприємництва, проте на статус фізичної особи це жодним чином не може вплинути [1].

Податкові відносини. У сфері оподаткування держава завжди намагалася і намагається застосувати підходи до визначення того чи іншого платника, тієї чи іншої господарської операції підприємницькою або непідприємницькою, не виходячи з її юридичної сутності, а виходячи саме з фіскального підходу. Так, широко відомим є підхід в оподаткуванні щодо неможливості здійснення ФОПами на загальній системі оподаткування амортизації основних засобів із посиланням на те, що «вони не ведуть бухгалтерський облік» [2]. Судова практика нерідко при виникненні спорів ставала на сторону підприємців, однак далеко не кожен підприємець має час та кошти, щоб судитися з ДПІ. Відповідний підхід укорінився настільки, що в наступних змінах до ПКУ навіть потенційна можливість амортизації основних засобів була виключена – впроваджено вичерпний перелік видів дозволених витрат. Відповідне, безперечно, порушувало логіку та економічні закони, адже з економічної точки зору, підприємець – це такий же бізнес, як і юридична особа, що має право на амортизацію (наприклад, зрозуміло, що в разі коли ФОП випускає промислову продукцію і має для цього обладнання, то це обладнання використовується ним у господарській діяльності, а не в побуті). Але амортизація основних засобів із точки зору одномоментних фіскальних цілей загалом не вигідна державі, адже зменшує базу оподаткування податку з доходів фізичних осіб та обкладення єдиним соціальним внеском. Однак із позицій економічної політики, окрім фіскальних цілей, слід зважати на те, що працюючий капітал – товари виробничого призначення – є основною продуктивною силою суспільства, тому будь-яке обмеження їх розвитку з далекоглядних державницьких позицій має визнаватися необґрунтованою. Як правильно зазначає В.В. Галунько, органи державної влади і суспільство в цілому повинні нарешті прийти до розуміння, що ФОП є провідним чинником забезпечення добробуту Українського народу [3].

У подальшому держава по суті визнала несправедливість підходу, прямо прописавши право ФОПа на загальній системі оподаткування на амортизацію основних засобів в 177.4.6 ПКУ згідно із Законом

№ 1797-VIII від 21.12.2016. Щоправда, Закон упровадив ряд необґрунтованих заборон амортизації – для легкових і вантажних автомобілів, що визначено ним як основні засоби подвійного призначення [4].

Однак обмеження права ФОПів на використання основних засобів продовжуються необґрунтованими твердженнями контролюючих органів щодо неможливості для них мати податковий кредит за основними засобами, придбаними для підприємницької діяльності. У листі Державної фіскальної служби від 08.09.2015 № 8523/В/99-99-17-02-02-14 вказується: «Якщо фізичні особи – підприємці не ведуть бухгалтерський облік та не можуть обліковувати основні засоби на балансі, визначати їх первісну та залишкову вартості, а також частку їх використання саме в господарській діяльності, такі платники не можуть включати до складу витрат та податкового кредиту з ПДВ суми, сплачені у зв'язку з придбанням (спорудженням) та утриманням основних засобів» [5].

Нижче ми окремо зупинимося на проблемі реєстрації автомобіля на фізичну особу і неможливості реєстрації його на фізичну особу-підприємця, що, на думку контролюючих органів, перешкоджає підприємцеві одержати податковий кредит з ПДВ на це майно. Близько повторюючи наведене вище твердження щодо капіталу як товарів виробничого призначення, підкреслимо ще раз: в разі, коли підприємець має вантажний автомобіль, наприклад тягач, і здійснює відповідний вид діяльності з перевезень, зрозуміло, що автомобіль використано в господарській діяльності, а отже, обмеження його прав на податковий кредит із ПДВ є неприпустимим.

В інших випадках держава намагається оподаткувати доходи, здійснені та оподатковані фізособою за непідприємницьким порядком, як підприємницькі доходи, лише за ознакою їх «регулярності» або «систематичності».

Цивільні відносини (чи є ФОП суб'єктом права власності). Даючи підзаголовок цій частині нашого дослідження, ми мали бажання зазначити, що йтиметься насамперед про проблему реєстрації транспортних засобів, однак по суті питання є значно глибшим – чи є ФОП суб'єктом права власності?

М. Біленко, обґрунтовуючи поширення режиму спільної сумісної власності на майно ФОПа, наголошує, що законодавство не встановлює такого суб'єкта права власності як ФОП [6].

Досить відомим серед податкових юристів є Лист Мінюсту майже десятирічної давнини від 04.08.2008 № 7885-0-33-08, в якому вказувалося, що реєстрація транспортних засобів має здійснюватись за фізособою, а не за ФОПом, оскільки «реєстрація здійснюється за особами, які є власниками». Мінюст також у згаданому листі зауважує, що суб'єктом права власності законодавством визнається фізична особа, яка може бути власником будь-якого майна, крім майна, яке не може знаходитися взагалі у власності фізособи, і водночас не виокремлюється такий суб'єкт права власності? як ФОП [7]. Відповідна позиція, по суті, повторювалася й у роз'ясненні Мінюсту від 14.01.2011 [8].

Згаданий лист від 04.08.2008, зважаючи також на положення п. 6 Порядку державної реєстрації (перереєстрації), зняття з обліку автомобілів, автобусів, а також самохідних машин, сконструйованих на шасі автомобілів, мотоциклів усіх типів, марок і моделей, причепів, напівпричепів, мотоциколясок, інших прирівняних до них транспортних засобів та мопедів», затвердженого постановою Кабміну від 07.09.1998 № 1388 про те, що транспортні засоби, що належать ФОПам, реєструються за ними як за фізичними особами, і до 2008 р., і в наступні роки, давав підстави обмежувати права ФОПів на використання транспортних засобів у господарській діяльності, обмежуючи їх право на амортизацію, право на податковий кредит як при придбанні автомобіля, так і при придбанні пально-мастильних матеріалів.

То слід замислитись над питанням: при реєстрації особи як ФОП, чи змінюється правосуб'єктність її в цивільних правовідносинах, чи йдеться лише про набуття певного додаткового правового статусу для цілей оподаткування? Якщо, наприклад, у подальшому особа придбаває певне майно для використання в господарській діяльності, чи діє вона як ФОП, чи як звичайна фізособа.

Під час укладення договорів поставки або купівлі-продажу, так само як і договорів міні для використання в госпдіяльності ФОП в якості покупця (замовника) товарів, робіт, послуг, зазвичай зазначає свій статус в договорі, і тоді сторони й контролюючі органи розуміють, що він діє в цих відносинах як ФОП. Водночас ніхто не забороняє йому використати частину цих товарів (послуг) не в господарській діяльності. Дійсно, якщо ФОП особисто з'їсть частину яблук, які він придбав для роздрібного продажу, операції передачі майна іншій особі не виникає. Таким чином, ФОП не є окремим суб'єктом права власності, однак де-юре має значення, в якому статусі особа придбала те чи інше майно, і в якому статусі вона його продала.

Одночасне перебування в двох статусах. Ніхто не заперечуватиме, що ФОП, одержавши цей статус, не втрачає статусу звичайної фізособи. Причому він може водночас існувати в обох статусах, в т.ч. і в трудових, і в цивільних, і в податкових відносинах. Так, наприклад, ФОП, у т.ч. такий, що має найманих працівників, може, у свою чергу, працювати на підприємстві або в іншого ФОПа як найманий працівник (фізособа), і його доходи від такої роботи будуть заробітною платою, а не доходом ФОПа. Це, на перший погляд, не викликає жодних сумнівів, так само, як і право ФОПа на участь в якості звичайної фізособи, наприклад, у відносинах спадкування (передача або одержання майна

у спадок). Поряд із цим, коли йде мова про відносини оренди або купівлі-продажу майна, одержання чи надання майна та коштів у позику чи дарунок – тут одразу виникають питання: здійснив він таку операцію (надання в оренду або продаж) у межах підприємницької діяльності або ні (традиційно позика або дарунок коштів називається в сучасному українському бізнесі відповідно поворотною або безповоротною фінансовою допомогою). Причому законодавство ніяким чином не врегульовує розмежування відповідного правового статусу фізичної особи як сторони правочину, що є вочевидь прогалиною в праві, і нерідко створює серйозні проблеми на практиці. Причому ці проблеми можуть стосуватися не лише самого такого суб'єкта, але й іншої сторони правовідносин. Так наприклад, у разі придбання майна у ФОПа, юридична особа або ФОП не виступають податковим агентом. У разі ж якщо він діє не як ФОП, а як звичайна фізособа, вони мають утримати податок з доходів фізичних осіб і військовий збір із нарахованих і виплачуваних йому доходів.

Актуальність цієї проблеми зростає у випадках, коли в одних і тих самих правовідносинах людина діє як звичайна фізособа, але вона при цьому є зареєстрована як підприємець, і законодавство для такої операції встановлює різний режим оподаткування.

Поряд із цим існує загальновідомий спосіб оптимізації оподаткування при здачі в оренду нерухомості, за яким людина реєструється як ФОП, і надає в оренду власне нерухоме майно (житлове або нежитлове), придбане як фізособою, застосовуючи спрощену систему оподаткування (з додержанням максимальних площ, дозволених ПКУ). Це не заборонено законом, однак якщо в майбутньому ця фізична особа вирішить продати нерухомість, то вона продаватиме її не як ФОП, а як звичайна фізособа – щоби скористатися більш прийнятними ставками податку (згідно зі ст. 172 ПКУ при продажу фізособою нерухомого майна воно оподатковується ПДФО за ставкою 5% або не оподатковується – залежно від строків перебування майна у власності фізособи; окрім того, при продажу майна фізособою взагалі не постає питання оподаткування ПДВ, що є досить важливим). Ми не ставимо собі на меті в цій статті розробку механізмів розширення податкової бази для ПДФО, однак, на нашу думку, окреслена проблема додає актуальності питанню необхідності реєстрації майна, що розпочинає використовуватися особою для підприємницької діяльності.

На підставі Цивільного кодексу України Національний банк України постановою від 06.06.2013 № 210 (зі змінами) встановив обмеження щодо максимальних сум готівкових розрахунків для фізосіб, юридичних осіб та підприємців, у т.ч. з фізособами. Юридична особа може розраховуватися з ФОПом лише на 10000 грн. на день (незалежно від операції). Для розрахунків із фізичною особою встановлені обмеження в сумі 50000 грн. на день. Водночас законодавством не зобов'язано контрагентів установлювати при розрахунках наявність або відсутність статусу підприємця (зокрема при конклюдентних діях). Якщо ж особа мала взаємовідносини з цією особою як підприємцем, то залишається під питанням: чи вправі вона проводити з нею готівкові розрахунки не як з підприємцем (як з найманим працівником, засновником (учасника), спадкоємцем померлого учасника тощо). У рамках наявного правового поля відповідь на це питання відсутня.

Корінь проблеми, на нашу думку, полягає в тому, що ФОП не має відокремленого майна, при державній реєстрації ФОПа не виникає окремої квазі-особи, але ФОП відповідає за своїми зобов'язаннями всім своїм майном (ч 1 ст. 52 Цивільного кодексу, ч. 2 ст. 128 Господарського кодексу України). У зв'язку із цим, говорячи прямо, все майно ФОПа є майном його ж як звичайної фізособи, і навпаки: все майно фізособи є майном її як ФОПа і може використовуватися в підприємницькій діяльності.

Однак констатація цього факту жодним чином не наближає нас до вирішення питання розмежування правового статусу фізособи і ФОПа в різних правовідносинах. Для такого розмежування законодавство має містити конкретний механізм визначення: в якому статусі особа діє в тих чи інших конкретних правовідносинах, якщо законодавство передбачає можливість настання залежно від цього різних правових наслідків.

Для цього вбачаються два основних можливих виходи. По-перше, на законодавчому рівні слід визначити, що при продажу майна, наданні його в оренду, наданні послуг, виконанні робіт, здійсненні інших правочинів, в яких фізична особа, зареєстрована як підприємець, може за законодавством діяти в якості підприємця або в якості звичайної фізособи, має бути визначено письмово: в якому статусі вона діє при здійсненні правочину. За замовчуванням має вважатися, що фізична особа діє як підприємець.

Другий спосіб – це встановлення правил щодо оформлення початку використання того чи іншого майна в господарській діяльності ФОПа та виведення його із господарської діяльності. Цей спосіб передбачає впровадження щось на зразок загального декларування. Причому впровадження цього, хоча і призводить до своєрідної майнової відокремленості ФОПа, однак не скасовує принципу відповідальності його за своїми зобов'язаннями всім майном.

Коли ФОП водночас і самозайнята особа. Не втрачає актуальності таке питання, як можливість перебування особи на обліку як платника податків одночасно в кількох статусах – фізособи,

ФОПа та самозайнятої особи (не ФОП). Особливо цікавим у практиці є питання, чи може одночасно особа бути ФОП і самозайнятою особою? Звичайно, що коли законодавство не забороняє самозайнятій особі займатися підприємницькою діяльністю, то це виглядає цілком законним. До прикладу, самозайнята особа-оцінювач є водночас підприємцем і має магазин автозапчастин. Діяльність цього магазину може оподатковуватися окремо. Але трапляються й своєрідні казуси.

Оскільки надання послуг під час перебування на загальній системі оподаткування вважається (цілком аргументовано) не вигідним, тому, наприклад, адвокати часом реєструються водночас і підприємцями з надання юридичних послуг (на єдиному податку), і самозайнятими особами (на загальній системі оподаткування). Так, згідно зі ст. 13 Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» адвокат, який здійснює адвокатську діяльність індивідуально, є самозайнятою особою. Водночас це не позбавляє його права зареєструватися підприємцем, адже закони такої заборони не встановлюють. У тих випадках, коли особи мусять згідно із законом діяти як адвокати, ними укладається договір як адвокатом, а в тих випадках, коли це не обов'язково, – як підприємцем. Звичайно, що поділити доходи і витрати такого адвоката неможливо, і на загальну систему (на самозайняту особу) він спрямує документально всі витрати (щоб зменшити оподатковуваний дохід), а на спрощену систему (на себе як підприємця) він спрямує весь можливий дохід у межах максимальної межі (щоб оподаткувати його в межах спрощеної системи). Щоправда, в таких випадках трапляються й інші казуси – коли контролюючі органи вимагають в таких осіб одночасної сплати ЄСВ в розмірі не менше як із мінімального страхового внеску окремо в кожній іпостасі – як ФОПом, і як самозайнятою особою.

Перебування особи водночас у статусі підприємця і самозайнятої особи не суперечить законам, хоча і викликає певні проблеми в оподаткуванні і податковому контролі. Наприклад, контролюючі органи роз'яснювали, що фізична особа, яка провадить незалежну адвокатську діяльність та одночасно здійснює підприємницьку діяльність на спрощеній системі оподаткування, веде дві книги обліку доходів і витрат [9]. Однак такий рівень нормативного регулювання (а точніше, відсутність у законі правил поведінки і їх встановлення по суті в неофіційних роз'ясненнях контролюючих органів) не може бути визнано задовільним. Тому вбачається за необхідне вносити в закон порядок ведення відокремленого податкового обліку в разі перебування особою одночасно в статусі підприємця і в статусі самозайнятої особи.

Щоправда, в практиці існує й інший підхід. Так, наприклад, у постанові ВАСУ від 21.01.2016 в справі К/800/44702/14 [10] зазначається, що діяльність адвоката підпадає під визначення незалежної професійної діяльності, оподаткування доходів від отримання якої регулюється статтею 178 ПКУ, лише у випадку, якщо така особа не зареєстрована як ФОП відповідно до вимог законодавства. Причому суд зазначив, що позивач (адвокат), який перебуває на обліку в податковому органі як ФОП, не потребує додаткової реєстрації як самозайнята особа, а його доходи, отримані від адвокатської діяльності в період перебування на спрощеній системі оподаткування, обліку та звітності, в силу вимог статті 6 Указу № 727/98 [11] та п. 297.1 ПКУ звільняються від оподаткування ПДФО. Такі підходи в судовій практиці частково вирішують проблему, що є прийнятним для більшості самозайнятих осіб, які можуть зареєструватися як ФОП, однак для деяких із них (наприклад нотаріусів, яким займатися підприємницькою діяльністю заборонено ст. 3 Закону України «Про нотаріат») питання залишається актуальним.

Вирішення цієї проблеми, хоча й дещо виходить за межі нашого дослідження, але цілком очевидно перебуває в площині крайньої потреби зменшення податкового навантаження на осіб, що перебувають на загальній системі оподаткування. На сьогодні з оподаткованого доходу вони повинні сплатити ПДФО, військовий збір ЄСВ, що в сукупності перевищує 40%. Таке оподаткування вбачається надмірним і таким, що аж ніяк не сприяє перебуванню бізнесу з надання послуг на загальній системі оподаткування. Тому слід поставити питання про передбачення в законі можливості перебування на спрощеній системі оподаткування (зі сплатою єдиного податку не лише для ФОПів, але і для інших самозайнятих осіб, для чого слід доповнити п. 291.3 ПКУ та внести деякі зміни до наступних положень глави 1 розділу XIV ПКУ).

Висновки і пропозиції.

1. Громадяни в правовідносинах можуть виступати в різному правовому статусі: 1) в статусі фізичної особи (людини і громадянина); 2) в статусі фізичної особи-підприємця; 3) в статусі іншої самозайнятої особи.

Водночас відсутність у законодавстві належного розмежування правового статусу фізичної особи (людини і громадянина), фізичної особи-підприємця та іншої самозайнятої особи в конкретних правовідносинах подекуди призводить до надмірного втручання держави у сферу господарювання, до суттєвого обмеження прав громадян у податкових правовідносинах.

2. Особливості підходів до застосування термінології в податкових правовідносинах призвели до того, що поняття самозайнятої особи в податкових правовідносинах уживається на практиці як

своєрідний антонім поняттю ФОПа, в той час як законодавець співвідносить ці поняття як ціле і частина (самозайнята особа – більш широке поняття, ніж ФОП). Тому для відмежування таких осіб необхідно вживати поняття «інші самозайняті особи».

Самозайняті особи поділяються на ФОПів та інших самозайнятих осіб, однак слід мати на увазі, що законодавство не забороняє ФОПу стати на облік у контролюючому органі як інша самозайнята особа.

3. Розмежування правового статусу фізичної особи і ФОПа доцільно здійснити засобами цивільного права, норми якого традиційно містять засади регулювання статусу осіб у правових відносинах. Існує необхідність відмежування майна, що використовується фізичною особою в підприємницькій (господарській) діяльності, в т.ч. майна, що потребує державної реєстрації (або реєстрації прав щодо такого майна), – зокрема, нерухомості та транспортних засобів від майна цієї фізичної особи, що не використовується в такій діяльності. Для цього може бути доцільним упровадити можливість подати до контролюючого органу заяву про використання майна в господарській діяльності (відповідним чином може бути пристосована існуюча форма 20-ОПП).

Поряд із відмежуванням майна, що використовується в господарській діяльності, не може йти мова про повну майнову відокремленість ФОПа, а його відповідальність за своїми зобов'язаннями має забезпечуватися всім його майном, а не лише тим, яке використовується в господарській діяльності.

Необхідно також передбачити в ЦКУ право фізичної особи зареєструвати за собою майно (транспортні засоби) або право на майно (нерухомість) як за ФОПом, що повинно усунути спори про використання майна в господарській діяльності.

4. У ході вдосконалення податкового законодавства вважаємо за необхідне внести до Податкового кодексу України такі зміни:

1) виключити обмеження щодо амортизації фізичними особами-підприємцями та іншими самозайнятими особами на загальній системі оподаткування основних засобів виробничого призначення, для чого необхідно в пп. 177.4.6 ПКУ:

1.1) передостанній абзац після слів «об'єкти житлової нерухомості» доповнити словами «(крім випадків використання їх у господарській діяльності для надання в оренду для проживання фізичних осіб та/або платних послуг із тимчасового розміщення)»;

1.2) останній абзац (слова «легкові та вантажні автомобілі») виключити.

2) передбачити можливість самозайнятої особи використовувати спрощену систему оподаткування, обліку і звітності, для чого:

2.2) п. 291.3 ПКУ після слів «Юридична особа чи фізична особа – підприємець» доповнити словами «(інша самозайнята особа)»;

2.3) абз. 1 пп. 2 та абз. 1 пп. 2 п. 291.4, абз. 1 пп. 291.5.1. ПКУ після слів «фізичні особи – підприємці» доповнити словами «(інші самозайняті особи)». Аналогічні редакційні зміни слід унести до інших статей глави 1 розділу XIV ПКУ;

3) врегулювати порядок ведення податкового обліку і доходів і витрат для осіб, що одночасно є ФОПами і взяті на облік у податковому органі як інші самозайняті особи.

Зважаючи на високу актуальність проблем розмежування правового статусу фізичної особи (людини і громадянина), самозайнятої особи та фізичної особи підприємця, актуальними є подальші дослідження порушеної проблематики. Причому питання розмежування правового статусу вказаних суб'єктів виходять за межі фінансового права і належать до проблем, що перебувають на стику із цивільним та господарським правом, мають також загальнотеоретичне значення.

Література:

1. Бутков І.М. Щодо визначення поняття «правовий статус фізичної особи-підприємця». Форум права. 2013. № 3. С. 70–76.
2. Кравчук О. Амортизація у підприємця: за і проти. Дебет-Кредит. 2013. № 39. URL: <https://dtk.com.ua/show/1bid05963.html>.
3. Галунько В.В. Новітній правовий статус фізичних осіб-підприємців як провідний чинник благополуччя Українського народу. Форум права. 2013. № 1. С. 186–189.
4. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо покращення інвестиційного клімату в Україні». Відомості Верховної Ради (ВВР). 2017. № 5-6. Ст. 48.
5. Лист Державної фіскальної служби України від 08.09.2015 № 8523/В/99-99-17-02-02-14. URL: <http://sfs.gov.ua/baneryi/podatkovyi-konsultatsii/konsultatsii-dlya-fizichnih-osib/print-64105.html>.
6. Біленко М. Майно фізичної особи підприємця як об'єкт права спільної сумісної власності подружжя. Юридична Україна. 2014. 5. С. 32–36.

7. Лист Міністерства юстиції України від 04.08.2008 № 7885-0-33-08. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v7885323-08>.
8. Роз'яснення Міністерства юстиції України від 14.01.2011. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0012323-11>.
9. Роз'яснення Державної податкової інспекції у Дарницькому районі ГУ Міндоходів у м. Києві. URL: <http://darn.kievcity.gov.ua/news/6049.html?PrintVersion>.
10. Постанова Вищого адміністративного суду України від 21.01.2016 в справі К/800/44702/14. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/55660917>.
11. Указ Президента України від 03.07.1998 «727/98 «Про спрощену систему оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва». <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/727/98>.

ГАРАНТІЯ ЯК ВИД ПРАВОВІДНОСИН ЗА УЧАСТЮ ТРЕТІХ ОСІБ

Кузьмич О. Я.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри судочинства

Навчально-наукового юридичного інституту

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Стаття присвячена аналізу гарантії з точки зору правовідносин за участю третіх осіб, а саме гарантів, внаслідок чого зроблено висновок, що гарант відповідає всім ознакам, які є характерними для третіх осіб у цивільних правовідносинах. Проаналізовано підстави виникнення та зміст гарантійного зобов'язання як додаткового щодо основного (головного) як забезпечуваного.

Статья посвящена анализу гарантии с точки зрения правоотношений с участием третьих лиц, а именно гаранты, в результате чего сделаны вывод о том, что гарант отвечает всем признакам, которые являются характерными для третьих лиц в гражданских правоотношениях. Проанализированы основания возникновения и содержание гарантийного обязательства как дополнительного относительно основного (главного) как обеспечиваемого.

The article is sanctified to the analysis of guarantee from the point of view of legal relationships with participation of the third persons, namely guarantors as a result are done conclusion, that a guarantor answers all signs that are characteristic for the third persons in civil legal relationships. The grounds of origin and maintenance of warranty obligation as additional are analysed in relation to basic (main) as provided.

Ключові слова: гарантія, гарант, третя особа, правочин, боржник, кредитор, основне (головне) цивільне правовідношення.

Постановка проблеми. Гарантія як спосіб забезпечення виконання зобов'язання в юридичній літературі неодноразово досліджувалася, водночас, що стосується її специфіки як виду правовідносин за участю третіх осіб, то це питання є найменш дослідженим у науці цивільного права, що породжує дискусійність із проблематики участі третіх осіб в цивільних правовідносинах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як свідчить аналіз доктринальних досліджень, юридична природа гарантії неодноразово ставала предметом уваги з боку науковців, підтвердженням чого слугують праці таких авторів, як В.В. Луць, І.А. Безклубий, В.М. Слома, О.В. Паракуда тощо, однак що стосується дослідження гарантії на предмет участі в таких правовідносинах третіх осіб як самотійних суб'єктів цивільних правовідносин, то це питання не знаходило належної уваги серед науковців.

Метою цієї статті є дослідження гарантії на предмет участі в таких правовідносинах третіх осіб як самотійних суб'єктів цивільних правовідносинах.

Виклад основного матеріалу. Так, згідно із ст. 560 ЦК України за гарантією банк, інша фінансова установа, страхова організація (гарант) гарантує перед кредитором (бенефіціаром) виконання боржником (принципалом) свого обов'язку. Гарант відповідає перед кредитором за порушення зобов'язання боржником. Поняття гарантії визначено і в ч. 1 ст. 200 ГК України, відповідно до якої гарантія є специфічним засобом забезпечення виконання господарських зобов'язань шляхом письмового підтвердження (гарантійного листа) банком, іншою кредитною установою, страховою організацією (банківська гарантія) про задоволення вимог управленої сторони в розмірі повної грошової суми, зазначеної в письмовому підтвердженні, якщо третя особа (зобов'язана сторона) не виконає вказане в ньому певне зобов'язання, або настануть інші умови, передбачені у відповідному підтвердженні. Зобов'язання за банківською гарантією виконується лише на письмову вимогу управленої сторони (ч. 2 ст. 200 ГК України). Гарант має право висунути стороні лише ті претензії, висунення яких допускається гарантійним листом. Зобов'язана сторона не має права висунути гаранту заперечення, які вона могла б висунути управленій стороні, якщо її договір з гарантом не містить зобов'язання гаранта внести до гарантійного листа застереження щодо висунення таких заперечень (ч. 3 ст. 200 ГК України). До відносин банківської гарантії в частині, не врегульованій ГК України, застосовуються відповідні положення ЦК України (ч. 4 ст. 200 ГК України).

Поняття гарантії дається й в доктринальних дослідженнях, зокрема О.В. Паракуда визначає гарантію як видачу банком, іншою фінансовою установою чи страховою організацією (гарантом) за зверненням (клопотанням) іншої заінтересованої особи (боржника) письмового зобов'язання (гарантії), за яким гарант забезпечує перед кредитором (бенефіціаром) належне виконання боржником (принципалом) свого обов'язку за існуючим між ними договірним зобов'язанням та відповідає перед кредитором у разі порушення боржником основного зобов'язання у випадках, передбачених гарантійним зобов'язанням шляхом сплати визначеної грошової суми [5, с. 11]. Л.О. Єсіпова гарантію визначає як встановлений законом або домовленістю сторін забезпечувальний засіб майнового (грошового) характеру, що існує у вигляді акцесорного грошового зобов'язання, яке не залежить від долі основного зобов'язання та забезпечує захист майнового інтересу кредитора у випадку несправності боржника відповідно до умов наданого гарантійного зобов'язання [3, с. 9]. До прикладу, І.А. Безклубим банківська гарантія як різновид гарантії визначається як кредитна операція, що здійснюється на підставі одностороннього, абстрактного, відплатного правочину, за яким банк (гарант) гарантує перед кредитором (бенефіціаром) виконання боржником (принципалом) свого обов'язку [1, с. 386].

До ознак, характерних для гарантії в юридичній літературі відносять такі: 1) яких-небудь обмежень за видами зобов'язань, які можуть забезпечуватися гарантією, законодавство не встановлює. Гарантією можуть бути забезпечені будь-які зобов'язання – як ті, що виникли, так і ті, що мають з'явитися в майбутньому. Як правовий спосіб забезпечення зобов'язання, гарантія відрізняється від інших способів забезпечення зобов'язань своєю незалежністю від основного зобов'язання; 2) гарантія не є мірою відповідальності боржника. Разом із тим вчинення боржником (принципалом) цивільного правопорушення перед кредитором (бенефіціаром) за основним зобов'язанням і наступне виконання гарантійного зобов'язання (шляхом регресної вимоги гаранта) можуть призвести до додаткових майнових втрат у боржника (принципала); 3) внаслідок гарантії додатково до сторін основного зобов'язання з'являється третя особа – гарант, який дає зобов'язання сплатити грошову суму при пред'явленні бенефіціаром письмової вимоги про її сплату і тим самим зміцнює основне зобов'язання, гарантуючи його належне виконання; 4) гарантія не пов'язана з попереднім виділенням майна, однак через економічну вагомість особи гаранта та принцип незалежності гарантії від основного зобов'язання вона є не менш ефективним способом забезпечення зобов'язання, аніж, наприклад, завдаток чи застава; 5) використання гарантії: а) приводить до появи акцесорного зобов'язання (у широкому його розумінні); б) припускає можливість настання майнових наслідків; в) має майнові наслідки тільки в разі порушення боржником основного зобов'язання; г) до порушення зобов'язання проявляє себе наданням кредитором впевненості в тому, що порушення зобов'язанням не призведе до зменшення його майнової сфери [3, с. 9]. При цьому, як відзначається Л.О. Єсіповою, в порівнянні з іншими видами забезпечення виконання зобов'язання гарантія має й свої специфічні ознаки: 1) самостійний характер гарантії, яка не залежить від долі основного зобов'язання; 2) особливий суб'єктний склад; 3) необмеженість строком пред'явлення кредитором позовних вимог до гаранта; 4) видача гарантії на оплатній основі; 5) безвідкличність гарантії; 6) непередаваність прав кредитора [3, с. 11].

Однак що стосується акцесорності гарантії як ознаки, то із цього приводу в юридичній літературі є й інші міркування. Так, заперечуючи її наявність для гарантії як одного із способів забезпечення виконання зобов'язання щодо основного, В.М. Слома наводить такі аргументи: 1) недійсність основного зобов'язання не тягне за собою недійсність зобов'язання гаранта перед бенефіціаром; 2) гарантія не припиняється з припиненням основного зобов'язання; 3) виконання принципалом зобов'язання частково або повністю не тягне за собою припинення зобов'язання гаранта; 4) на строк давності за гарантійним зобов'язанням не впливає сплив строку за основним зобов'язанням; 5) зобов'язання гаранта сплатити грошову суму повинно бути виконано при повторній вимозі бенефіціара навіть у випадках, коли основне зобов'язання виконане, припинилось чи є недійсним [6, с. 8].

Визначальною особливістю гарантійного зобов'язання є те, що воно за своїм характером є грошовим, як передбачено ч. 1 ст. 566 ЦК України, обов'язок гаранта перед кредитором обмежується сплатою суми, на яку видано гарантію. У разі порушення гарантом свого обов'язку його відповідальність перед кредитором не обмежується сумою, на яку видано гарантію, якщо інше не встановлено у гарантії. За це правопорушення, відзначається В.В. Луцем, гарант відповідатиме у формі відшкодування збитків, сплати неустойки, якщо вона передбачена договором гарантії, річних від простроченої суми тощо [4, с. 214]. Це означає, що в разі невиконання чи неналежного виконання боржником обов'язку з основного (головного) цивільного правовідношення як забезпечуваного гарант, як одна зі сторін гарантійного зобов'язання, не вправі вчиняти жодних дій, які спрямовані на виконання робіт чи надання послуг, які спрямовані були б на виконання основного (головного) цивільного правовідношення як забезпечуваного тощо. Як зауважує Л.О. Єсіпова, аналіз дефініцій, закріплених у Цивільному та Господарському кодексах та інших нормах, що регламентують гарантійне зобов'язання, надали можливість встановити, що гарантія – це складне за своїм юридичним змістом правовідношення, яке не зводиться тільки до одного зобов'язання гаранта перед кредитором, а включає в себе

цілий комплекс зобов'язань між учасниками відносин щодо гарантії. Такі відносини можна поділити на дві групи: внутрішні, що пов'язують боржника та гаранта, та зовнішні – між гарантом та кредитором (що і є гарантією у її вузькому розумінні). Разом із тим головними із цих зобов'язань є правовідносини між гарантом і кредитором. Зазначається, що природа гарантії як способу забезпечення зобов'язання є досить специфічною [3, с. 9].

Враховуючи наведене, а також специфіку правовідносин, якими опосередковується участь гаранта, причому незалежно від виду гарантії, можна побачити, що поряд із забезпечуванням зобов'язанням як основним (головним) має місце й додаткове правовідношення, одна із сторін якого щодо основного (головного), зокрема гарант, виступає в якості третьої особи. Такою особою гарант, як суб'єкт додаткового цивільного правовідношення, виступає в силу правового зв'язку останнього із забезпечуванням зобов'язанням як основним (головним) цивільним правовідношенням. Тобто в цьому випадку, як і у випадку з іншими цивільними правовідносинами, якими опосередковується участь третіх осіб, має місце як основне (головне) цивільне правовідношення, так і додаткове, одна зі сторін якого, а саме гарант щодо основного (головного) в силу існуючого між ними правового зв'язку та правових наслідків, які породжуються таким правовим зв'язком, набуває ознак, які є характерними для третіх осіб як суб'єктів цивільних правовідносин, у зв'язку із чим є всі передумови для визнання аналізованих правовідносин такими, якими опосередковуються відносини за участю третіх осіб. Будучи суб'єктом цивільного правовідношення, гарант є належним чином ідентифікований, діє у відповідних правовідносинах від власного імені чи найменування, володіє суб'єктивним обов'язком, виникнення якого зумовлено специфікою гарантії, виконання якого має своїм правовим наслідком виникнення права регресу (ст. 569 ЦК України). Крім того, може володіти й суб'єктивними правами, виникнення яких обумовлюється договором про видачу гарантії.

У силу правового зв'язку з основним (головним) цивільним правовідношенням невиконання чи неналежне виконання боржником обов'язку із забезпечуваного гарантією зобов'язання є підставою для виникнення правових наслідків для гаранта як третьої особи, зміст яких впливає із специфіки гарантії, зокрема як передбачено ч. 1 ст. 563 ЦК України в разі порушення боржником зобов'язання, забезпеченого гарантією, гарант зобов'язаний сплатити кредиторowi грошову суму відповідно до умов гарантії (ч. 1 ст. 563 ЦК України). Вимога кредитора до гаранта про сплату грошової суми відповідно до виданої ним гарантії пред'являється у письмовій формі. До вимоги додаються документи, вказані в гарантії (ч. 2 ст. 563 ЦК України). Кредитор може пред'явити вимогу до гаранта в межах строку, встановленого в гарантії, на який її видано (ч. 4 ст. 563 ЦК України).

Підставою виникнення гарантійного зобов'язання є склад юридичних фактів одним із яких є гарантія як односторонній правочин гаранта, який адресований кредиторowi забезпечуваного зобов'язання. Зокрема, як пише О.В. Паракуда, у відносинах гарантії, має місце складний юридичний склад, який включає в себе: зобов'язання між принципалом та гарантом про видачу гарантії та одностороннє зобов'язання гаранта. Юридично-фактична основа у відносинах гарантії може бути відображена наступним чином: ініціативу в зародженні відповідних відносин проявляє боржник із будь-якого зобов'язання (гарантія видається на його прохання), який у результаті видачі банківської гарантії стає принципалом. Банк, інша фінансова установа чи страхова організація шляхом видачі відповідного письмового зобов'язання виражає свою волю стати гарантом. Вчинення гарантії у формі договору суперечить сутності відносин бенефіціара і гаранта [5, с. 11].

Для виникнення гарантійних правовідносин необхідне послідовне вчинення двох дій: укладення договору між принципалом і гарантом про видачу гарантії; вчинення одностороннього правочину – видачі гарантії. Проте обов'язок гаранта з виплати гарантійної суми виникає саме з видачі гарантії [4, с. 11].

Дещо інше до цього питання підходить Л.О. Єсіпова, зокрема як відзначила авторка, підставою виникнення правовідносин за гарантійним зобов'язанням є юридичний склад, який складається з трьох юридичних фактів (послідовно здійснюваних правочинів): 1) правочин (угода) щодо надання гарантії (що укладається між принципалом та гарантом); 2) односторонній правочин щодо видачі гарантії (що здійснюється гарантом у виконання указаної вище угоди); 3) дії бенефіціара, що свідчать про прийняття гарантії (односторонній правочин). Зазначається також, що запропонований юридичний склад як підстава виникнення гарантійного зобов'язання не є достатнім для настання права бенефіціара на отримання гарантійної суми та обов'язку гаранта на її сплату. Згідно зі ст. 563 ЦК України необхідною умовою сплати кредиторowi грошової суми відповідно до умов гарантії є порушення боржником зобов'язання, забезпеченого гарантією. Тобто для здійснення виплат на користь бенефіціара до юридичного складу (трьох його елементів) додається ще один – протиправна поведінка боржника (невиконання чи неналежне виконання ним свого обов'язку) [3, с. 13].

При цьому не можна не звернути увагу, на позицію, яка висловлена Т.В. Боднар, зокрема як відзначено авторкою, ст. 560 ЦК України не містить вказівки на те, хто є ініціатором видачі гарантії, і чи може бути видана гарантія без згоди (прохання) боржника. Проте, з огляду на особливий зміст

правовідносин, що складаються між гарантом і принципалом (оплатний характер гарантії, право зворотної вимоги (регрес) до боржника тощо), вважається, що гарантія, видана гарантом не на підставі волевиявлення боржника, є недійсною (нікчемною). Подібний висновок, на думку авторки, підтверджується і змістом ч. 2 ст. 569 ЦК України, в якій йдеться про договір (тобто домовленість сторін на підставі їх волевиявлення) між гарантом і боржником. Таким чином, підставою видачі (надання) гарантії є прохання принципала [2, с. 197].

Таким чином, у силу специфіки юридичних фактів, якими опосередковується виникнення гарантійного зобов'язання, правовий зв'язок останнього із забезпечуваним зобов'язанням як основним (головним), виникає з-поза меж такого правовідношення і виникає, передусім, із кредитором забезпечуваного зобов'язання як бенефіціаром, що зумовлено специфікою гарантії як одностороннього правочину. Водночас правовий зв'язок гаранта як третьої особи може виникати й з боржником забезпечуваного зобов'язання як принципалом, що залежатиме від специфіки складу юридичних фактів, якими опосередковуватиметься виникнення аналізованого виду правовідношення як додаткового.

У силу специфіки гарантії в гаранта як третьої особи виникає суб'єктивний обов'язок. Враховуючи, що гарантійне зобов'язання виникає зі згоди самого гаранта, тому виникнення в нього як в третьої особи відповідного обов'язку суб'єктивного характеру не є таким, що суперечить ст. 511 ЦК України, як передбачено положенням наведеної правової норми, зобов'язання не створює обов'язку для третьої особи. У випадках, встановлених договором, зобов'язання може породжувати для третьої особи права щодо боржника та (або) кредитора.

Гарантія набирає чинності з дня її видачі, якщо в ній не встановлено інше, і діє протягом строку, на який вона видана. І хоч гарантія забезпечує належне виконання принципалом його зобов'язання перед бенефіціаром (основного зобов'язання), вона є самостійним і незалежним від основного зобов'язання, на забезпечення виконання якого видано гарантію, в тому числі й у випадках, коли в ній є посилання на цю обставину. Саме це зумовлює притаманні гарантії такі ознаки, як безвідкличність, непередаваність прав за гарантією іншій особі, особливі підстави припинення [4, с. 213].

Отож, як впливає з наведеного, правовий зв'язок забезпечуваного зобов'язання як основного (головного) цивільного правовідношення з гарантом як третьою особою опосередковується складом юридичних фактів з-поза меж такого зобов'язання, одним із яких, причому основним, є гарантія як односторонній правочин гаранта, який адресований кредитором забезпечуваного зобов'язання. У даному випадку таким правочинном опосередковуватиметься правовий зв'язок гаранта як третьої особи з кредитором основного (головного) цивільного правовідношення. Водночас такий правовий зв'язок гаранта як третьої особи може мати місце й з боржником забезпечуваного зобов'язання як основним (головним) цивільним правовідношенням, що впливатиме із специфіки складу юридичних фактів, яким опосередковуватиметься виникнення гарантійного зобов'язання.

Суб'єктивним обов'язком гаранта є виплата кредитором відповідної грошової суми у зв'язку з невиконанням чи неналежним виконання боржником основного (головного) цивільного правовідношення. Як зауважує В.М. Слома, обов'язок гаранта сплатити кредитором певну грошову суму виникає у випадку невиконання чи неналежного виконання боржником основного зобов'язання, при цьому, аргументується автором, обов'язок гаранта з виплати гарантійної суми виникає не з моменту порушення принципалом свого обов'язку, а з моменту пред'явлення до нього кредитором вимоги про сплату грошової суми відповідно до умов гарантії. Така вимога може бути пред'явлена кредитором тільки в межах строку дії гарантії [6, с. 12].

Одним із прав, які виникають у гаранта, є право на зворотну вимогу (регрес). Як передбачено ч. 1 ст. 569 ЦК України, гарант має право на зворотну вимогу (регрес) до боржника в межах суми, сплаченої ним за гарантією кредитором, якщо інше не встановлено договором між гарантом і боржником. Гарант не має права на зворотну вимогу (регрес) до боржника в разі, якщо сума, сплачена гарантом кредитором, не відповідає умовам гарантії, якщо інше не встановлено договором між гарантом і боржником (ч. 2 ст. 569 ЦК України). Однак таке право гаранта, на що необхідно звернути увагу, не охоплюється змістом гарантійного зобов'язання як додаткового, оскільки його виникнення є вже правовим наслідком виконання ним гарантійного зобов'язання як додаткового, тому таке право не слід розглядати як суб'єктивне право, яким володіє гарант в якості третьої особи як самостійного суб'єкта цивільних правовідносин.

Висновки. Підсумовуючи, необхідно зауважити, що правовідносинами за участю гаранта, аналогічно як і іншими видами відносин за участю третіх осіб, опосередковується існуванням поряд з основним (головним) цивільним правовідношенням також і додаткове, одна із сторін якого щодо основного (головного), в силу існуючого між ними правового зв'язку, виступає в якості третьої особи, у зв'язку із чим є всі передумови для визнання правовідносин за участю гарантів такими, якими опосередковується один із видів цивільних відносин за участю третіх осіб. Юридична природа гарантійного правовідношення як додаткового безпосередньо впливає на характер правового зв'язку гаранта як третьої особи з основним (головним) цивільним правовідношенням як забезпечуваним. Правовий

зв'язок гаранта з основним (головним) цивільним правовідношенням опосередковується гарантією як одностороннім правочином, хоча, залежно від складу юридичних фактів, якими може опосередковуватися виникнення гарантійного зобов'язання, правовий зв'язок гаранта як третьої особи може мати місце й з боржником. Гарант як третя особа діє в цивільному правовідношенні від власного найменування, володіє суб'єктивним обов'язком, як і суб'єктивними правами, та є суб'єктом цивільного правовідношення. Право зворотної вимоги не слід розглядати як право, яким володіє гарант в якості третьої особи як самостійного суб'єкта цивільних правовідносин.

Література:

1. Безклубий І.А. Банківські правочини: монографія. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 456 с.
2. Боднар Т.В. Договірні зобов'язання в цивільному праві : (заг. положення): навч. посіб. К.: Юстиніан, 2007. 280 с.
3. Єсіпова Л.О. Гарантія у цивільному праві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Одеса, 2006. 20 с.
4. Луць В.В. Строки і терміни у цивільному праві: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2013. 320 с.
5. Паракуда О.В. Гарантія як спосіб забезпечення виконання зобов'язання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». К., 2012. 15 с.
6. Слома В.М. Гарантія як вид забезпечення виконання цивільно-правових зобов'язань: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Львів, 2007. 20 с.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ВІТРО- ТА ФОТОЕЛЕКТРИЧНИХ ПЕРЕТВОРЮВАЧІВ ЕНЕРГІЇ ПРИВАТНИМИ ДОМОГОСПОДАРСТВАМИ

Кузьмін Д. В.,
*кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри економіки і управління
Конотопського інституту
Сумського державного університету*

Іващенко М. М.,
*кандидат фізико-математичних наук,
старший викладач кафедри електронних приладів і автоматики
Конотопського інституту
Сумського державного університету*

У статті проаналізовані правові засади експлуатації вітро- та фотоелектричних перетворювачів енергії в приватних домогосподарствах. Обґрунтована думка про необхідність розробки та прийняття комплексного нормативно-правового акту, присвяченого регулюванню експлуатації вітрових та сонячних енергоустановок у приватних домогосподарствах, що позитивно вплине на розвиток відновлювальної енергетики в приватному секторі України.

В статье проанализированы правовые основы эксплуатации ветро- и фотоэлектрических преобразователей энергии в частных домовладениях. Обоснована мысль о необходимости разработки и принятия комплексного нормативно-правового акта, посвященного регулированию эксплуатации ветровых и солнечных энергетических установок в частных домовладениях, что позитивно повлияет на развитие возобновляемой энергетики частного сектора Украины.

In this paper the legal framework of exploitation the wind-power and photo-electrical energy converters in private households are analyzed. It was evaluated the order of electrical energy usage fabricated by renewable sources. It was determined the necessity idea of design and acceptance of the complex legal act dedicated to regulation of the wind-power and solar energy equipment exploitation in private households which should positive influenced on the development of renewable energetics in Ukrainian private sector.

Ключові слова: експлуатація вітро- та фотоелектричних перетворювачів енергії, вітрова та сонячна енергетика, відновлювальна енергетика, приватні домогосподарства, відновлювальні енергоджерела.

Постановка проблеми. Енергетична безпека є одним із ключових питань в сфері забезпечення безпеки країни. Саме тому перед урядом України стоїть питання забезпечення права доступу громадян до споживання електроенергетики [1]. Однією з основ національної стабільності держави є високий рівень доходів її громадян. У даному аспекті можливості громадян у доступі до відновлювальної енергетики зменшують їх витрати, і тому вони є пріоритетним завданням для органів державного управління та місцевого самоврядування. У першій чверті ХХІ ст. набувають все більшої актуальності питання, пов'язані з відновлювальною енергетикою, і в цьому напрямку перспективним є аналіз правових засад експлуатації експлуатації вітро- та фотоелектричних перетворювачів енергії у приватних домогосподарствах.

Ступінь дослідження проблеми. До питання перспективності відновлювальної енергетики зверталися цілий ряд вітчизняних та закордонних дослідників. Питання відновлювальної енергетики досліджували такі науковці і практики, як С.А. Свірков, А.П. Вершинін, С.Д. Білоцький В.М. Комарницький, М.М. Кузьміна та інші автори. Однак безпосередньо питання аналізу правових засад експлуатації вітро- та фотоелектричних перетворювачів енергії приватними домогосподарствами є мало-дослідженою темою в юридичній літературі.

Мета статті. Метою статті є аналіз правових засад експлуатації вітро- та фотоелектричних перетворювачів у приватних домогосподарствах та розробка авторських пропозицій із

вдосконалення вітчизняного законодавства, пов'язаного з регулюванням відновлювальної енергетики, виробленої приватними домогосподарствами, для власних потреб.

Виклад основного матеріалу. Кризові явища 2014–2015 рр. в енергетичній галузі України вказують на важливість розвитку відновлювальної енергетики [2]. Так, проблеми з постачанням антрацитового вугілля у 2015–2016 рр. для ТЕС, проблемні моменти в реформуванні атомної енергетики та відмова від послуг російського монополіста, продовження співпраці української сторони з американською компанією Westinghouse вплинули на формування енергетичного ринку України. Вищезгадані події вплинули, з одного боку, на зменшення виробництва електроенергії, а з іншого боку – на підвищення тарифів на енергетику в країні для приватних домогосподарств. Центр Разумкова, підводячи підсумки за 2015 р., відмітив зменшення обсягу виробленої електроенергії порівняно з 2014 р. у гідроенергетиці на 36,5%, в атомній енергетиці – на 0,9%, у теплової енергетиці – на 27, % відповідно [3, с. 29]. Тенденція до зменшення генерації енергії на території України спостерігалася також і у 2016 р. Виробництво електроенергії у 2016 р. в порівнянні з 2015 р. скоротилося на 1,8 %. Порівняно з 2015 р. у 2016 р. виробництво електроенергії на атомних станціях знизилося на 7,6%, на ТЕС і ТЕЦ, навпаки, відмітилося зростання виробництва електроенергії на 2,1% [4, с. 72].

Суттєвою причиною зменшення обсягу вироблення електроенергії приватними споживачами виступила і поступово зростаюча ціна на спожиту електроенергію протягом 2015–2017 рр. Тому перехід приватних домогосподарств на відновлювальну енергетику є перспективним напрямком господарського розвитку України.

Експлуатація вітро- та фотоелектричних перетворювачів енергії в приватних домогосподарствах, як і будь-яка сфера суспільних відносин, потребує врегулювання правовими засобами. Правове регулювання здійснюється через систему нормативно-правових актів, що розраховані на багаторазове застосування і поширюються на певне коло осіб за наявності передбачених ними обставин. Вони характеризуються, як відмічав Алексєєв С.С., певною внутрішньою структурою, в якій кожен нормативно правовий акт займає певне місце [5, с. 72].

Нормативно-правові акти, за допомогою яких регулюється порядок експлуатації вітро- та фотоелектричних перетворювачів енергії в приватних домогосподарствах, можуть бути згруповані за двома умовними групами:

1) нормативно-правові акти політико-правового характеру, що визначають основи державної політики у сфері регулювання вироблення відновлювальної енергетики приватними домогосподарствами (Конституція України, державні програми та стратегії розвитку тощо);

2) нормативно-правові акти, які врегульовують вимоги щодо функціонування відновлювальної енергетики приватними домогосподарствами (Закон України «Про альтернативні джерела енергії», Правила надання послуг з монтажу вітрових енергоустановок та сонячних фотоперетворювачів, Порядок і умови безпеки користування відновлювальною енергетикою тощо).

До нормативно-правових актів політико-правового характеру, в першу чергу, слід віднести Конституцію України. Вона у вказаній системі визначається верховенством та вищою юридичною силою, прямою дією, застосовується на всій території України. Статтею 3 Конституції України встановлено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визначаються в Україні найвищою соціальною цінністю [6]. Зазначена стаття визначає безпеку життя людей, гуманізм та соціальну спрямованість (до яких можна віднести і забезпечення достойного життя громадян через право доступу до електроенергетики) як основну функцію держави.

Продовженням даного курсу державної політики стали зобов'язання України із забезпечення прав громадян на достатній життєвий рівень, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя, на підставі статті 7 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права [7].

Усвідомлюючи важливість функціонування відновлювальної енергетики, державою вживаються певні заходи в цьому напрямку. Україна разом із європейськими країнами взяла курс на створення єдиного європейського ринку енергетики, ратифікувавши Протокол «Про приєднання України до Договору про заснування Енергетичного Співтовариства» від 15 грудня 2010 р. [8]. Україна шляхом приєднання до Договору взяла на себе зобов'язання з адаптації українського законодавства до вимог, принципів, правил та норм Європейського Союзу в енергетичній галузі, в тому числі й у сфері відновлювальної енергетики. У рамках реалізації умов Договору українська сторона зобов'язалася дотримуватись вимог Директиви 2001/77/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про створення сприятливих умов продажу електроенергії, виробленої з відновлювальних енергоджерел, на внутрішньому ринку електричної енергії», що передбачає збільшення споживання електричної енергії, яка виробляється з відновлювальних енергоджерел [9].

Україна, взявши перед міжнародною спільнотою зобов'язання перейти на перспективний курс із розвитку відновлювальної енергетики, фактично вирішує два питання: доступ громадян до споживання дешевої енергетики та реалізація захисту навколишнього середовища від забруднення

на підставі ст. 50 Конституції України та Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [10]. У руслі вищезначеного політичного курсу і розуміючи загрози від антропогенного впливу на клімат планети, українська сторона взяла на себе зобов'язання зі сприяння широкому використанню відновлювальних видів енергії, передбачених ст. 2 Кіотського Протоколу до Рамкової Конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату [11]. Активізація міжнародної співпраці України з метою впровадження вітрової та сонячної енергетики свідчить про усвідомлення на загальнодержавному рівні значення правового регулювання в цій сфері суспільних відносин.

Особливе місце в системі нормативно-правових актів, що регулюють процедуру функціонування вітрової та сонячної енергетики, посідають державні стратегії та програми. Їх особливістю є програмність, тимчасовий характер, конкретизація норм. Взявши курс на перспективність розвитку відновлювальної енергетики, Кабінет Міністрів України окреслив пріоритетні завдання розвитку відновлювальної енергетики країни, схваливши Енергетичну стратегію України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність». Енергетична стратегія вказує основні напрямки державної політики у сфері розвитку енергетики і передбачає досягнення ряду таких цілей: зниження енергоємності економіки; диверсифікація джерел і шляхів постачання енергоресурсів; підвищення економічної, енергетичної та екологічної безпеки. Україна визначила, що для власних потреб необхідні різноманітні джерела енергії, в тому числі й енергія вітру та сонця [12]. Наведене дозволяє стверджувати, що діюча Енергетична стратегія України вказує на пріоритетність напрямку розвитку енергетичної сфери країни в цілому та на необхідність розвитку функціонування вітрової та сонячної енергетики, зокрема і в приватних домогосподарствах.

Наступною групою нормативно-правових актів, які регулюють вимоги щодо функціонування відновлювальної енергетики приватними домогосподарствами, є нормативно-правові акти, які прямо або опосередковано (у контексті правового регулювання інших сфер) регламентують вимоги щодо вітрової та сонячної енергетики та форми і методи її функціонування.

Правовому регулюванню функціонування енергетики в приватних домогосподарствах присвячено низку нормативно-правових актів. Серед них центральне місце посідає Закон України «Про електроенергетику» [13]. У Законі регулюються відносини, що виникають у зв'язку з виробництвом, передачею, розподілом, постачанням і використанням енергії. Визначаються мета і завдання державного управління і нагляду під час забезпечення безпеки робіт при експлуатації енергетичного обладнання; забезпечення раціонального використання енергії; додержання єдиних державних норм, правил і стандартів усіма суб'єктами відносин, пов'язаних із виробництвом і використанням енергії; підвищення екологічної безпеки об'єктів електроенергетики; захист прав та інтересів споживачів енергії. На підставі статті 5 Закону України «Про електроенергетику» держава взяла на себе зобов'язання зі сприяння розвитку відновлювальної енергетики. Станом на 2017 р. в Україні потрібно виділити розвиток двох пріоритетних напрямків альтернативної електроенергетики в приватних домогосподарствах, а саме сонячну та вітрову енергетику. У зв'язку із цим законодавець, розуміючи особливості розміщення в приватних домогосподарствах обладнання для виробництва енергії з альтернативних джерел, врегулював право приватної власності в Законі України «Про електроенергетику». Згідно зі ст. 6 Закону об'єкти електроенергетики можуть перебувати в різних формах власності, що дозволяє власнику приватного домогосподарства на власний розсуд володіти, користуватися і розпоряджатися вітро- та фотоелектричними перетворювачами енергії, які розташовані на території його господарства, взявши на себе ризик їх утримання.

Організація системи державного управління у сфері альтернативних джерел є предметом регулювання Закону України «Про альтернативні джерела енергії» [14]. Закон визначає правові основи користування альтернативними джерелами енергії, завдання та напрямки державного регулювання і контролю у цій сфері. Відповідно до Закону до альтернативних джерел енергії відносяться відновлювальні джерела енергії, до яких належать енергія сонячна, вітрова, геотермальна, гідротермальна, аеротермальна, енергія хвиль та припливів, гідроенергія, енергія біомаси, газу з органічних відходів, газу каналізаційно-очисних станцій, біогазів та вторинні енергетичні ресурси, до яких належать доменний та коксівний гази, газ метан дегазації вугільних родовищ, перетворення скидного енергопотенціалу технологічних процесів. Визначені і основні засади державної політики у сфері альтернативних джерел енергії (ст. 3 Закону України «Про альтернативні джерела енергії»), до яких віднесено перспективність нарощування обсягів виробництва та споживання енергії, виробленої з альтернативних джерел. У Законі наголошується на необхідності додержання екологічної безпеки та сприяння науково-технічного розвитку країни в енергетичній галузі. Значну увагу Закон приділяє вимогам стандартизації у сфері альтернативних джерел енергії, метою якої є захист життя та здоров'я громадян, використання якісного обладнання, додержання санітарно-гігієнічних вимог та правил та дотримання правил безпеки праці та здоров'я людини.

Процедура планування і введення в експлуатацію вітро- та фотоелектричних перетворювачів енергії, безпека їхньої експлуатації та користування ними регулюється «Правилами технічної

експлуатації електроустановок споживачів», норми яких поширюються на напругу до 150 кВ незалежно від форм власності та відомчої належності, що використовують електричну енергію для забезпечення власних потреб, а також населення, яке на правах власності має електроустановки, розраховані на напругу понад 1 кВ [15].

Монтаж, введення в експлуатацію, організацію та виконання ремонтних чи налагоджувальних робіт та сервісне обслуговування вітро- та фотоелектричних перетворювачів енергії в приватних домогосподарствах повинні здійснювати підготовлені та атестовані електротехнічні працівники. Згідно з Порядком видачі дозволів Державним комітетом із нагляду за охороною праці та його територіальними органами суб'єкт господарської діяльності, який має намір розпочати виконання роботи підвищеної небезпеки або експлуатацію об'єктів, машин, механізмів, устаткування підвищеної небезпеки, повинен одержати відповідний дозвіл Держнаглядохоронпраці або його територіального органу. До переліку робіт із підвищеної небезпекою Додаток 1 Порядку відносить: роботи в діючих електроустановках, роботи в зонах дії струму високої частоти, іонізуючого випромінювання, електростатичного та електромагнітного полів, роботи на повітряних лініях зв'язку, які перетинають лінії електропередачі і контактні проводи, роботи із застосуванням ручних електро- і пневмомашин та інструментів [16].

Вимоги для проектних, експлуатуючих і ремонтних організацій усіх форм власності, які задіяні в проектуванні для подальшого спорудження, розширення, реконструкції та модернізації вітрових енергетичних станцій, регулюються ГКД 341.003.001.002-2000 «Правила проектування вітрових електричних станцій» [17].

Важливою технічною особливістю вітроелектричних перетворювачів енергії є їх шумовий режим. Вітроенергетичні установки під час своєї роботи мають високий рівень шуму, особливо це стосується вітряків із великою потужністю (від 10 до 50 кВт). Шум від працюючої вітроенергетичної установки, яка розташована в районі приватних домогосподарств, може призвести до порушення санітарних норм та стати причиною скарг із боку інших власників приватних домогосподарств. Тому при придбанні та монтажі вітроенергетичної установки громадянин повинен уважно ставитись до санітарних показників шуму, які вказуються виробником. Вимоги до шуму, які діють на території України, врегульовані на підставі Санітарних норм допустимого шуму в приміщеннях жилих і громадських будівель та на території житлової забудови [18].

Також згідно з пунктом 147 Положення про використання повітряного простору України підлягає погодженню з Державіаслужбою: вибір майданчиків для проектування, будівництва, розширення, реконструкції і технічного переобладнання: об'єктів у межах смуг повітряних підходів до аеродромів, а також поза межами цих смуг у радіусі 10 кілометрів від контрольної точки аеродрому (КТА); об'єктів заввишки 50 метрів і більше стосовно висоти аеродрому на відстані від 10 до 30 кілометрів від КТА; ліній електропередачі, світлотехнічних об'єктів, які можуть створити перешкоди у функціонуванні аеродрому, його радіотехнічних засобів або радіотехнічних пристроїв повітряних трас, незалежно від їх розміщення; об'єктів заввишки 50 метрів і більше незалежно від їх розміщення [19].

Серед норм, пов'язаних із галуззю відновлювальної енергетики, виділяється окрема група Державних стандартів, які регулюють порядок установки та експлуатації вітро-електричних перетворювачів енергії:

- 1) ГОСТ 24728-81 Ветер. Пространственное и временное распределение характеристик;
- 2) ДСТУ 3896-99 Вітроенергетика. Вітроенергетичні установки і вітроелектричні станції. Терміни та визначення;
- 3) ДСТУ 4037-2001 Вітроенергетика. Установки електричні вітрові. Загальні технічні вимоги;
- 4) ДСТУ 4051-2001 Вітроенергетика. Станції електричні вітрові. Загальні технічні вимоги;
- 5) ДСТУ 4225-2003 Вітроенергетика. Установки електричні вітрові. Методи випробування;
- 6) ДСТУ 4407:2005 Установки вітронасосні. Загальні технічні умови;
- 7) ДСТУ 4859:2007 Установки електричні вітряні малої потужності. Загальні технічні вимоги.

Наступна група Державних стандартів регулює безпосередньо порядок будівництва і введення в експлуатацію об'єктів, пов'язаних з експлуатацією фотоелектричних перетворювачів енергії на території України:

- 1) ДСТУ 4034-2001 Енергозбереження. Нетрадиційні та поновлювані джерела енергії. Колектори сонячні. Методи випробувань;
- 2) ДСТУ EN 12975-2001 Системи теплові сонячні та їх компоненти. Колектори сонячні. Частина 1. Загальні технічні вимоги;
- 3) ДСТУ EN 12975-1-2001 Системи теплові сонячні та їхні компоненти. Колектори сонячні. Частина 1: Загальні технічні вимоги;
- 4) ГОСТ 28976-91 (МЭК-891-87) Фотоэлектрические приборы из кристаллического кремния. Методика коррекции по температуре и облученности результатов измерения вольт-амперной характеристики;
- 5) ГОСТ 28977-91 (МЭК-904-1-87) Фотоэлектрические приборы. Измерения фотоэлектрических вольт-амперных характеристик;

6) ДСТУ Енергозбереження. Геліоенергетика. Методика визначення ресурсів.

Враховуючи вищевказане, необхідно відзначити, що курс, взятий українським урядом на підтримку та розвиток енергетики з відновлювальних джерел, є перспективним для країни. Все більш очевидним для України стає пріоритет у напрямку розвитку експлуатації вітро- та фотоелектричних перетворювачів енергії у приватних домогосподарствах. Проте до теперішнього часу єдиного універсального нормативного акту, який би чітко регламентував процес користування вітровою та сонячною енергетикою в приватних домогосподарствах (суб'єкти, їх компетенція, порядок дій під час ситуацій, пов'язаних із технічними проблемами та поломками, елементи запобігання таким ситуаціям і т.д.), на сьогодні не існує. Як відмічає М.М. Кузьміна, державна політика України у сфері відновлювальної енергетики сьогодні має декларативний характер, передусім через неузгодженість та недосконалість концепцій, стратегій, програм розвитку, що вирішують проблеми державного регулювання частково, а не комплексно, що унеможливорює досягнення високих результатів [20, с. 124].

Тому виникає потреба: в розробці базового Закону з питань експлуатації вітро- та фотоелектричних перетворювачів енергії в приватних домогосподарствах, спрямованого на законодавче закріплення основних принципів та методів державного регулювання в цій сфері; приведення у відповідність із сучасними умовами існуючої системи нормативно-правового забезпечення відновлювальної енергетики з урахуванням міжнародного досвіду у вирішенні подібних проблем.

Ефективним в цьому напрямку можуть стати програмно-цільові підходи, направлені на розвиток відновлювальної енергетики в приватних домогосподарствах. До них потрібно віднести два перспективних підходи, ціллю яких стане сприяння переконанню громадян в ефективності використання відновлювальної енергетики в приватних домогосподарствах, та державні програми, направлені безпосередньо на підтримку монтажу та експлуатації (у тому числі і кредитну допомогу) об'єктів вітрової та сонячної енергетики приватними власниками. Передумовою для постановки завдань у програмно-цільових підходах мають стати достовірні вихідні дані про характер та обсяги наслідків, які можуть мати місце під час експлуатації об'єктів вітро- та фотоелектричних перетворювачів енергії в приватних домогосподарствах (кліматичні умови окремих регіонів України, перспективні для використання вітрової чи сонячної енергетики; безпека монтажу та експлуатації; розробка регіональних нормативних підзаконних актів, що враховують особливості експлуатації відновлювальної енергетики на місцях; перспективні напрямки захисту навколишнього природного середовища та питання фінансової доцільності), а для цього має бути запроваджена система нагляду за вказаними показниками або інший засіб забезпечення достатньо повної та точної інформації про них. При цьому уявляється, що показником ефективності таких програм має стати наявність сталої тенденції зростання чисельності об'єктів вітрової та сонячної енергетики; збільшення доходів громадян із причини відсутності сплати тарифів за спожиту енергію, захист навколишнього природного середовища тощо.

Висновки. Таким чином, правові засади експлуатації вітро- та фотоелектричних перетворювачів енергії приватними домогосподарствами визначаються складною і розгалуженою системою нормативно-правових актів, в яких містяться норми, що регулюють діяльність у цій сфері. Незважаючи на це, відсутній комплексний нормативно-правовий акт, присвячений регулюванню безпеки користування, встановленню та експлуатації вітрових та сонячних енергоустановок у приватних домогосподарствах. Розробка та прийняття вказаного нормативно-правового акту могла би позитивно вплинути на розвиток вітрової та сонячної енергетики в приватному секторі України.

Література:

1. Kurbatova T. Economical mechanisms for renewable energy simulation in Ukraine. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*. 2014. V. 31. P. 486–491.
2. Kurbatova T. State and economic prospects of developing potential of non-renewable and renewable energy resources in Ukraine. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*. 2015. V. 52. P. 217–226.
3. Енергетична галузь України: підсумки 2015 року. К.: Заповіт. 2016. С. 71.
4. Енергетична галузь України: підсумки 2016 року. К.: Заповіт. 2017. С. 163.
5. Алексеев С.С. Общетеоретические принципы исследования структуры права С.С. Алексеев. *Советское государство и право*. 1971. № 3. С. 18.
6. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
7. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права ООН: затв. Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19.10.1973 / Верховна Рада України: Офіційний веб-портал. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_042.
8. Протокол про приєднання України до Договору про заснування Енергетичного Співтовариства / Верховна Рада України: Офіційний веб-портал. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_a27.

9. Директива 2001/77/ЄС «Про створення сприятливих умов продажу електроенергії, виробленої з відновлювальних енергоджерел, на внутрішньому ринку електричної енергії від 27.09.2001 р. / Верховна Рада України: Офіційний веб-портал. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_503.
10. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.2016 р. № 1264-XII / Верховна Рада України: Офіційний веб-портал. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.
11. Кіотський протокол до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату: ратифіковано Законом № 1430-IV від 04.02.2004 / Верховна Рада України: Офіційний веб-портал. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_801.
12. Енергетична стратегія України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність»: затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18.08.2017 № 605-р / Міністерство енергетики та вугільної промисловості України. URL: http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/control/publish/article?art_id=245234085.
13. Про електроенергетику: Закон України від 16.10.1997 р. № 575/97-ВР / Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/575/97-%D0%B2%D1%80>.
14. Про альтернативні джерела енергії : Закон України від 20.02.2003 р. № 555-IV / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555-15>.
15. Правила технічної експлуатації електроустановок споживачів: наказ Міністерства палива та енергетики України від 25.07.2006 р. № 258 / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1143-06/page>.
16. Порядок видачі дозволів Державним комітетом з нагляду за охороною праці та його територіальними органами: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 15.10.2003 р. № 1631. URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=3147266>.
17. ГКД 341.003.001.002-2000 Правила проектування вітрових електричних станцій. URL: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page?id_doc=54533.
18. Санітарні норми допустимого шуму в приміщеннях жилих і громадських будівель та на території житлової забудови: затв. головним державним санітарним лікарем СРСР П.Н. Бургасовим від 03.08.1984 р. № 3077-84. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v7_84400-84.
19. Про використання повітряного простору України: Положення затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 29.03.2002 р. № 401. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/401-2002-%D0%BF/page3>
20. Кузьміна М.М. Систематизація законодавства у сфері відновлювальної енергетики. Економічна теорія та право. 2016. № 2. – С. 122–132.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ДИТИНИ НА НАЛЕЖНЕ ВИХОВАННЯ В СІМ'Ї ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ

Маковецька В. В.,

аспірант кафедри цивільного права та процесу

Харківського національного університету внутрішніх справ

Стаття присвячена питанню належного виховання дітей, батьки яких перебувають за кордоном із метою праці. Зокрема, з'ясовано, як впливає трудова міграція батьків на виховання дітей. Досліджено існуючу нормативно-правову базу України, спрямуванням якої є робота із цією категорією дітей. Виявлено основні недоліки чинного законодавства, які стосуються виховання дітей заробітчани. Запропоновано законодавчі зміни, внесення яких дасть змогу створити ефективний механізм забезпечення права дитини трудових мігрантів на належне виховання.

Статья посвящена вопросу надлежащего воспитания детей, родители которых находятся за рубежом с целью труда. В частности, установлено, как влияет трудовая миграция родителей на воспитание детей. Исследована существующая нормативно-правовая база Украины, направлением которой является работа с этой категорией детей. Выявлены основные недостатки действующего законодательства, касающиеся воспитания детей работников. Предложены законодательные изменения, внесение которых позволит создать эффективный механизм обеспечения права ребенка трудовых мигрантов на надлежащее воспитание.

The article is devoted to the issue of proper upbringing of children whose parents are abroad for the purpose of work. In particular, it was found out how labor migration of parents has an impact on the upbringing of children. The existing legal and regulatory framework of Ukraine, aimed at working with this category of children, is explored. The main shortcomings of the current legislation concerning the education of children of migrant workers are revealed. The legislative changes are proposed, which will enable to create in the country an effective mechanism for ensuring the right of the child of labor migrants to the proper education.

Ключові слова: трудова міграція, виховання дітей, право дитини на належне виховання, соціальне сирітство, виховання дітей трудових мігрантів, тимчасова опіка дітей трудових мігрантів.

Постановка проблеми. Геополітичні зміни, які постійно відбуваються у світі, неминуче впливають на різноманітні аспекти життя суспільства, одним із яких є процес міграції. В Україні, починаючи з дня здобуття нею незалежності й донині, інтенсивність та характер міграції населення характеризується зростанням. Так, за даними дослідження, проведеного в рамках проекту Міжнародної організації з міграції, у 2014–2015 роках для здійснення трудової діяльності за кордоном перебували близько 700 тисяч громадян України [1, с. 12]. Наявність такого становища зумовлена, насамперед, існуванням несприятливих соціально-економічних чинників, які змушують українців покращувати свій фінансовий та матеріальний стан за кордоном, тим самим перетворившись на трудових мігрантів.

Аналіз останніх досліджень. Здійснюючи аналіз трудової міграції, науковці виділяють як переваги даного явища, так і його недоліки. Зокрема, позитивним є покращення матеріального стану заробітчани, поширення цінностей громадянського суспільства, розширення та зміцнення умінь, знань, навичок, ділових зв'язків – тобто стабілізація матеріального становища, покращення можливостей мігранта та членів його сім'ї. Негативними наслідками професійної зайнятості за межами країни, окрім зниження трудового потенціалу держави, вважаються переривання виховання дітей, погіршення стосунків із сім'єю, підвищення рівня несталості шлюбів у разі від'їзду одного з подружжя на тривалий термін, що послаблює сімейно-шлюбні аспекти буття людини [2, с. 153].

Останнім часом особлива увага вчених стала загострюватися на питаннях, пов'язаних із працею одного або й обох із подружжя за кордоном. Адже їхня довготривала відсутність впливає не лише на сімейні відносини між чоловіком та дружиною, але і на здатність у таких умовах забезпечувати виконання однієї з головних функцій сім'ї – виховання дітей. Залишаючись без батьків, діти позбавляються повного батьківського виховання, уваги, що може призвести до негативних наслідків.

Слід зазначити, що вивчення цієї проблеми найчастіше відбувається в полі соціології та педагогіки. Зокрема, проблематика соціалізації, сімейного виховання та соціального сирітства в родинах трудових мігрантів розглядається в наукових працях Г.М. Бевз, З.Г. Зайцевої, І.М. Трубавіної, Ю.М. Якубової, А.П. Пономарьової та інших. У свою чергу, питання виховання дітей, батьки яких працюють за кордоном, правознавцями досліджується вкрай рідко, що, на нашу думку, характеризується не досить позитивно.

Мета статті. Вважаємо за необхідне акцентувати увагу науковців-юристів, особливо тих, які спеціалізуються в галузі сімейного права, на проблемах, пов'язаних із вихованням дітей заробітчан. Адже з розвитком явища трудової міграції виникають сумніви щодо можливості забезпечення права дитини на належне виховання з боку тих батьків, які змушені жити і працювати на відстані від дітей.

Виклад основного матеріалу. Постійні трансформації сімейних взаємовідносин, які відбуваються у зв'язку з трудовою міграцією батьків до іншої держави, не можуть обійти стороною молоде покоління, яке залишається на батьківщині без належної батьківської уваги та піклування. Безумовно, робота батьків або одного із них за кордоном дає змогу дитині краще харчуватися, отримувати якісніше медичне обслуговування, виїжджати на відпочинок тощо. Але поряд із цим, незалежно від віку, статі, рис характеру, довготривала розлука з батьками завжди викликає стресовий стан у неповнолітньої особи [3, с. 15].

Досліджуючи сучасні особливості сімей трудових мігрантів, все частіше виокремлюється проблема соціального сирітства. Так, Г.Д. Ляльчук наголошує, що внаслідок зміни пріоритетів у сучасних сім'ях, де на перше місце ставиться матеріальний достаток і благополуччя, зростає відсоток дітей категорії «соціальні сироти» [4, с. 1]. Соціальною сиротою слід вважати дитину, яка з певних причин позбавлена батьківської уваги. Як зазначає І.П. Майданік, до лав соціальних сиріт належать діти, які мають біологічних батьків, але ті з якихось причин не займаються вихованням дітей і не піклуються про них [5, с. 129].

Постійно перебуваючи за кордоном для вирішення матеріальних проблем, батьки не в змозі приділяти належної уваги вихованню власних дітей. Як наслідок, виростає ціле покоління покинутих дітей заробітчан, які є неповнолітніми особами, обоє або один із батьків яких тимчасово виїхали займатися оплачуваною діяльністю до іноземної країни та залишили їх під наглядом родичів, сусідів, знайомих, друзів тощо. Фактично такі діти не отримують належної уваги дорослих, передусім батьківської, через що часто потрапляють під вплив негативних чинників ризику і стикаються з великою кількістю проблем [6, с. 536].

Вважаємо, що тривале перебування батьків за кордоном із метою праці сприяє появі в суспільстві соціального сирітства, оскільки, частіше за все, діти залишаються жити на батьківщині без батьків. Це, у свою чергу, нашоухує на логічне запитання про можливість забезпечення в таких умовах права дитини на належне батьківське виховання.

Як зауважує Ю.Ю. Черновалюк, саме виховання в сім'ї дає можливість забезпечити нормальний фізичний, моральний, інтелектуальний та соціальний розвиток дитини, дає змогу їй стати повноцінним членом суспільства [7, с. 157].

Досліджуючи нормативно-правові аспекти сімейного виховання дитини в Україні, одним із визначальних вважаємо Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III. Зокрема, стаття 12 зазначеного закону містить положення про те, що виховання в сім'ї є першоосновою розвитку особистості дитини. На кожного з батьків покладається однакова відповідальність за виховання, навчання і розвиток дитини. Батьки або особи, які їх замінюють, мають право і зобов'язані виховувати дитину [8].

У преамбулі Конвенції про права дитини 1989 року, яка є міжнародним документом, зазначено важливий принцип, відповідно до якого дитині для повного і гармонійного розвитку її особи необхідно зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові і розуміння [9]. Звертаючись до норм Сімейного кодексу України (далі – СК України), бачимо, що кожна особа має право на проживання в сім'ї (частина третя статті 4) [10]. Зазначене право передбачає проживання дитини зі своїми батьками та узгоджується із частинами третьої та четвертою статті 29 Цивільного кодексу України, де міститься положення про те, що місцем проживання фізичної особи, яка не досягла десяти років, а також у віці від десяти до чотирнадцяти років є місце проживання її батьків або осіб, які їх замінюють [11].

Однозначно, що сім'я повинна бути джерелом матеріальної та духовної підтримки, а також місцем психологічного захисту дитини. Підтвердженням такого бачення слугує визнання в Україні пріоритету сімейного виховання дитини, який закріплений у статті 5 СК України. Також відповідно до статті 150 СК України саме на батьків покладено обов'язок забезпечити дитині належне виховання [10].

З огляду на вищевикладене здійснення дитиною права на виховання можливе, перш за все, за наявності батьків. При цьому їхня поведінка повинна супроводжуватися вчиненням відповідних дій, спрямованих на духовний та фізичний розвиток дитини, формування її особистості, догляд і турботу про стан здоров'я, а також розвиток її здібностей та влаштування дозвілля. Ситуація, яка

складається в сім'ях трудових мігрантів, унеможлиблює постійне долучання обох батьків до виховання дитини, цим самим перешкоджаючи їй отримати належне батьківське виховання. Зрозуміло, що заборонити батькам покидати країну з мотивів виконання ними обов'язку виховувати своє чадо не є виходом із ситуації, оскільки таке положення суперечить принципу вільного пересування, викладеному в Загальній декларації прав людини [12]. Тому, з метою врегулювання даної ситуації, перед законодавцем стоїть виклик внесення відповідних змін до чинного законодавства.

Досить тривалий час в Україні не існувало жодного закону, який регулював би відносини трудової міграції громадян та їхніх членів сім'ї. Проте питанню виховання дітей трудових мігрантів на державному рівні увага час від часу приділялася. Так, у 2004–2005 роках Міністерством у справах сім'ї, молоді та спорту за участю і погодженням з іншими зацікавленими міністерствами та відомствами, громадськими організаціями, науковими установами здійснювався процес розробки нормативно-правового забезпечення соціальної роботи в цій сфері. Результатом стало створення проекту постанови Кабінету Міністрів України про роботу з дітьми трудових мігрантів. Але він зустрів неприйняття з боку представників Міністерства праці та соціальної політики України, був розкритикований, і робота в цьому напрямку фактично припинилася [13, с. 7, 8].

У подальшому Міністерством науки та освіти України був прийнятий наказ від 28 грудня 2006 року № 865 «Про проведення соціально-педагогічної та психологічної роботи з дітьми трудових мігрантів». У ньому передбачалося проведення низки заходів, спрямованих на соціально-педагогічну та психологічну роботу з дітьми трудових мігрантів у навчальних закладах. Втім, дія цього наказу була територіально обмеженою, оскільки відповідні заходи планувалося проводити лише в декількох областях України.

Вважаємо, що одним із правових актів, в якому було б доцільно передбачити положення про виховання дітей трудових мігрантів, був Закон України «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» від 05 березня 2009 року № 1065-VI. Та на жаль, даний закон не містив жодних положень щодо роботи з такою особливою категорією дітей, як діти заробітчан.

У листопаді 2015 року Верховною Радою України було ухвалено закон «Про зовнішню трудову міграцію» № 761-VIII (далі – Закон), який входив до пакету законів, необхідних для лібералізації візового режиму з Європейським Союзом. Цим законом визначено правові та організаційні засади державного регулювання зовнішньої трудової міграції та соціального захисту громадян України за кордоном і членів їх сімей.

Уперше на законодавчому рівні було надано офіційне тлумачення термінам «трудоий мігрант» та «члени сім'ї трудового мігранта». Так, у статті 1 даного закону трудовим мігрантом визначено громадянина України, який здійснював, здійснює або здійснюватиме оплачувану діяльність у державі перебування, не заборонену законодавством цієї держави. До членів його сім'ї відносять осіб, які перебувають із трудовими мігрантами в шлюбі, дітей та інших осіб, які перебувають на його утриманні та є членами сім'ї відповідно до Сімейного кодексу України [14].

Досліджуючи зміст прав та гарантій, передбачених вищезазначеним правовим актом, можна констатувати, що законодавець значно покращив положення громадян, які працюють за кордоном. Адже йдеться про належні умови праці та соціальний захист, освіту та підтвердження результатів неформального професійного навчання, забезпечення права на інформацію, відшкодування шкоди, заподіяної під час трудової діяльності в державі перебування тощо.

Однак, у розрізі досліджуваної нами теми, Закон України «Про зовнішню трудову міграцію» не містить особливих положень, де було б враховане становище, в якому опиняються діти заробітчан. Частина четверта статті 8 цього закону містить лише загальне положення, згідно з яким піклування про дітей трудових мігрантів, які перебувають на їх утриманні та залишаються на території України, здійснюється відповідно до законодавства та міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

У липні 2017 року Кабінетом Міністрів України було ухвалено Стратегію державної міграційної політики України на період до 2025 року, в якій розглянуто трудову міграцію, еміграцію та вимушене внутрішнє переселення з тимчасово окупованої території та зони АТО. Стосовно питання виховання дітей, то цей аспект не став предметом детального розгляду, лише зазначається, що потрібно надавати підтримку сім'ям мігрантів, які залишаються на Батьківщині, насамперед дітям [15].

Висновки. Як бачимо, політика держави щодо питання виховання дітей заробітчан практично відсутня, адже законодавчо не передбачено, хто несе юридичну відповідальність за дитину у випадку, якщо обоє з батьків виїхали з країни. Єдиними, хто мають змогу займатися вихованням дітей трудових мігрантів, є родичі або інші особи, з якими вони залишені проживати.

Для створення ефективного державного механізму захисту права дитини на виховання в період праці батьків за кордоном пропонуємо зробити такі першочергові кроки. По-перше, дітей трудових мігрантів законодавчо виокремити в окрему категорію, як таку, що потребує особливої уваги з боку

відповідних закладів освіти та соціальних служб, спрямованістю яких є робота з дітьми, і надати їм офіційного статусу «діти трудових мігрантів». По-друге, створити облік сімей, членами яких є батьки – трудові мігранти та їх діти, і уповноважити певних суб'єктів періодично здійснювати перевірку умов проживання дітей трудових мігрантів та забезпечення їхнього права на виховання. По-третє, необхідно запровадити механізм, який би забороняв батькам виїжджати за кордон до моменту внесення їх до відповідного обліку сімей трудових мігрантів. І, нарешті, в тому випадку, коли за кордон виїжджають обоє з батьків, розробити і запровадити порядок призначення тимчасової опіки (піклування) дітям трудових мігрантів.

Література:

1. Міграція в Україні: факти і цифри / Міжнародна організація з міграції. URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/ff_ukr_21_10_press.pdf (дата звернення: 25.12.2017).
2. Качур К.Л. Трансформаційні процеси в сучасній сім'ї: філософсько-антропологічний характер: дис. ... канд. філософ. наук. Київ, 2016. 194 с.
3. Малиновська О.А. Трудова міграція: соціальні наслідки та шляхи реагування: аналітична доповідь. Київ: НІСД, 2011. 40 с. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Malin_migraziya-dace3.pdf (дата звернення: 25.12.2017).
4. Ляльчук Г.Д. Соціально-психологічні чинники деструкції родинних зв'язків у сім'ях трудових мігрантів: автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2015. 20 с.
5. Майданік І.П. Українська молодь на ринках праці зарубіжних держав: монографія. Київ: НАН України; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи, 2010. 175 с.
6. Філософський словник соціальних термінів / 3-тє вид., доп. / під заг. ред. проф. В.П. Андрущенко. Харків: Р.І.Ф., 2005. 672 с.
7. Черновалюк Ю.Ю. Деякі аспекти права на сімейне виховання за законодавством України. Актуальні проблеми держави і права. 2008. № 39. С. 157.
8. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. Дата оновлення: 30.11.2017. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення: 25.12.2017).
9. Конвенція про права дитини: Міжнародний документ ООН від 20 листопада 1989 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 25.12.2017).
10. Сімейний кодекс України: Закон України від 10 січня 2002 року № 2947-III. Дата оновлення: 08.07.2017. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 25.12.2017).
11. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. Дата оновлення: 15.12.2017. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 25.12.2017).
12. Загальна декларація прав людини: Міжнародний документ ООН від 10 грудня 1948 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 25.12.2017).
13. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів: навч.-метод. посібник. / за редакцією К.Б. Левченко, І.М. Трубавіної, І.І. Цушка. К.: Видавництво, 2007. 240 с.
14. Про зовнішню трудову міграцію: Закон України від 05 листопада 2015 року № 761-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/761-19> (дата звернення: 25.12.2017).
15. Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 року № 482-р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80> (дата звернення: 25.12.2017).

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ У РОЗСЛІДУВАННІ НЕЗАКОННОГО ПОСІВУ АБО ВИРОЩУВАННЯ СНОТВОРНОГО МАКУ ЧИ КОНОПЕЛЬ

Морозов Д. А.,

*викладач циклу загально-правових дисциплін
Луганського центру первинної професійної підготовки «Академія поліції»
Луганського державного університету внутрішніх справ
імені Е. О. Дідоренка*

Бондар В. С.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
начальник відділу організації наукової роботи
Луганського державного університету внутрішніх справ
імені Е. О. Дідоренка*

У статті проведено наукове дослідження особливостей використання спеціальних знань під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій у розслідуванні незаконного посіву або вирощування снотворного маку чи конопель.

В статье проведено научное исследование особенностей использования специальных знаний во время проведения отдельных следственных (розыскных) действий в расследовании незаконного посева либо выращивания снотворного мака или конопли.

The scientific article conducted a comprehensive scientific study of the problems of using special knowledge in investigation of when an illegal sowing or growing a opium poppy or hemp. Formulated proposals and recommendations aimed at improving the practice of using special knowledge in the investigation and prevention of an illegal sowing or growing a opium poppy or hemp.

Ключові слова: спеціальні знання, наркотичні засоби, спеціаліст, незаконний посів або вирощування снотворного маку чи конопель, незаконне культивування нарковмісних рослин.

Постановка проблеми. З огляду на велику небезпеку для суспільства, законодавцем у Кримінальному кодексі України (далі – КК) було передбачено розділ XIII, що має назву «Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення».

Однією з найпоширеніших форм злочинної діяльності у цій сфері є обіг наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, який є видом діяльності, зокрема з культивування рослин, включених до переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, відповідальність за яку передбачена ст. 310 КК (Посів або вирощування снотворного маку чи конопель).

Слід зазначити, що злочин, передбачений ст. 310 КК, є досить розповсюдженим і, як правило, вчинюється особами або у сукупності з іншими злочинами у цій сфері (наприклад, ст. ст. 307, 309, 311, 317 КК) або особами, які раніше притягалися до відповідальності за цією статтею.

Останніми роками суттєво змінились способи вчинення злочинів даної категорії. Все частіше злочинцями для підвищення оперативності та конспірації своєї діяльності при вчиненні незаконного придбання та збуту, виготовлення та виробництва наркотиків використовуються інформаційно-телекомунікаційні мережі, включаючи мережу Інтернет. Так, для спілкування застосовуються месенджери «Signal», «CilentCircle», «RedPhone», «OSTel», «ChatSecure», «Wickr», «Threema», «Surespot» «Brosix», які піддаються технічній обробці оперативними підрозділами у дуже усиченому форматі, для оплати – електронні платіжні системи «Qiwі Wallet», «WebMoney», а також криптовалюта Bitcoin; роздрібний збут здійснюється безконтактним способом через закладки, в якості співучасників (закладників, операторів, кур'єрів) залучаються не знайомі один з іншою особи, які отримують «зарплату» також безконтактним способом.

З іншого боку, роль інституту спеціальних знань як каналу трансформації новітніх засобів науки і техніки у кримінальне судочинство постійно зростає, адже вдосконалюється техніко-криміналістичне забезпечення, яке дозволяє більш якісно та результативно виявляти, розслідувати та запобігати вчиненню злочинів, передбачених ст. 310 КК, наприклад, з метою встановлення ознак культивування, розшифрування переговорів організаторів та рядових виконавців таких злочинів тощо, а також продовження теоретичних досліджень та розробки практичних рекомендацій у цій області.

Мова йде про комплексне використання спеціальних знань, які, по-перше, складають основу багатьох спеціальностей та спеціалізацій – агрономії, криміналістичної техніки, інформаційних технологій, хімії, біології тощо, адже отримання слідчим, прокурором таким чином відомостей надає можливість простежити шляхи поширення наркотичних засобів територією держави, встановити спільність джерел їх походження, визначити ділянки місцевості, на яких вирощуються нарковмісні культури різних галузей знань та встановити інші обставини вчинення кримінального правопорушення, а по-друге, створюють повний технологічний цикл роботи з різноякісною та різноспрямованою криміналістично значущою інформацією, іманентно притаманною слідам-відображенням під час кримінального провадження.

Тема спеціальних знань має значну літературу питання, яка об'єднала представників кримінального процесу, теорії оперативно-розшукової діяльності та, звичайно, криміналістики й судової експертології.

Лише проблемам використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів присвятили свої роботи О. А. Вовчанська, Є. В. Голдіна, О. Б. Градусова, Н. А. Запорощенко, С. І. Земцова, О. В. Іванова, Н. М. Косміна, О. Є. Космодем'янська, М. В. Кривонос, Н. М. Прокопенко, А. П. Сакаль, Д. Ю. Стригун, Л. Є. Чистова та інші.

У цій публікації ми не будемо дотримуватись традиційної архітекτονіки робіт з подібної тематики – проводити ґрунтовний аналіз визначення поняття спеціальних знань та ознак цього процесуального інституту. Ця робота вже зроблена на якісному рівні навіть в умовах дії Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) 2012 року Л. Г. Бордюговим, В. Г. Гончаренком, І. В. Горою, В. А. Журавлем, А. В. Іщенком, В. В. Кудіновим, М. І. Леоненком, Є. Д. Лук'янчиковим, В. В. Тищенко, В. Ю. Шепітьком, М. Г. Щербаковським, Ю. Б. Форіс, В. О. Яремчук, Ю. Ю. Ярославом та іншими вченими та практиками.

Мета статті – запропонувати теоретичні засоби та розробити практичні рекомендації щодо оптимізації техніко-криміналістичного забезпечення проведення окремих слідчих (розшукових) дій при розслідуванні незаконного посіву або вирощування снотворного маку чи конопель.

Виклад основного матеріалу. Інформаційна структура слідів злочинів та механізм їх відображення, зумовлюють організаційні й тактичні особливості проведення відповідних слідчих (розшукових) дій. Різноманітність завдань, що виникають при цьому, визначається різноманітністю, з одного боку, способів вчинення злочинів даної категорії, а з іншого, обставин, що підлягають встановленню та слідчих ситуацій, які виникають при цьому, вирішення яких об'єктивно зумовлює необхідність провадження різних слідчих (розшукових) дій з використанням допомоги спеціалістів.

Нами вже давно та послідовно відстоюється ідея застосування спеціальних знань у рамках інтегративної моделі як засобу оптимізації судово-експертного та техніко-криміналістичного забезпечення розслідування і профілактики злочинів, котра забезпечить повний цикл роботи із криміналістично значущою інформацією, що іманентно міститься у матеріальних слідах-відображеннях шляхом диференціації та взаємодії всіх процесуальних форм спеціальних знань, направлених на встановлення юридично значущих фактів минулої події у процесі доказування [1, с. 70-78; 7, с. 104-113] відповідно під час:

- 1) участі спеціалістів у кримінальному провадженні;
- 2) виконання експертиз по кримінальним провадженням, які знаходяться у провадженні органів досудового розслідування;
- 3) формування та проведення перевірок об'єктів за відповідними інформаційно-пошуковими системами та колекціями.

Разом із тим, слід звернути увагу на невідповідності обсягу та якості використання спеціальних знань і науково-технічних засобів нормативним правилам і можливостям спеціалістів з комплексного техніко-криміналістичного огляду місця події. Найбільш істотними є такі недоліки:

- у протоколах слідчих (розшукових) дій не міститься жодних відомостей про ознаки культивування вилучених під час огляду (обшуку) кущів конопель, таких як розпушування ґрунту, сліди прополки, видалення бур'янів, поливу тощо;
- зазначено про незастосування технічних засобів фіксації при проведенні процесуальної дії, проте, до відповідних протоколів додані фототаблиці;
- неналежне пакування, опечатування та засвідчення речових доказів;

- відсутність у протоколах описання вилучених об'єктів або не зазначення їх відмінних індивідуалізуючих ознак, а також місць, де вони були вилучені;
- невідповідність описання місць і об'єктів у протоколі їх зображенням у додатках (фототаблицях) до них;

– спільний огляд різнопрофільними спеціалістами засобів вчинення злочину, ділянок місцевості з посівами рослин маку чи конопель, з метою фіксації їх географічних координат, виду та розмірів рослин; слідів, що вказують на спосіб обробки плантацій, осіб, які брали участь в обробці або незаконному посіві нарковмісних рослин (слідів рук на залишених знаряддях виробництва, ніг, транспорту на ґрунті тощо), – або не проводиться, або відомості про ці об'єкти і проведені заходи не відображаються у протоколах. Мають місце упущення деталей огляду місця події (приділяється недостатня увага виявленню та вилученню мікрооб'єктів (1,1%), слідів біологічного походження (8%), слідів взуття (15,1%). Сліди транспортних засобів, запаху, зразки ґрунту – взагалі не вилучаються. Наведені дані свідчать про те, що фахівцями, які беруть участь в оглядах, фактично надається допомога у вилученні очевидних слідів, або тих, вилучення яких не складає труднощів – 90%. Це, як правило, сліди одного виду, а не комплекс слідової інформації.

Встановлення, наприклад, факту культивування рослин, які містять наркотичні речовини, викликає певні ускладнення у слідчих (прокурорів), котрі володіють спеціальними знаннями у галузі права, та недостатньо знайомі з сільськогосподарським виробництвом.

Проведеним дослідженням також встановлено, що більшість науково-практичних та методичних робіт з криміналістики взагалі не містять науково-обґрунтованих вказівок щодо участі фахівців у провадженні слідчих (розшукових) дій у розслідуванні злочинів, вчинених у досліджуваній сфері.

Розглянемо особливості використання спеціальних знань під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій.

Огляд місця події. Ця слідча (розшукова) дія задає перспективу всьому процесу розслідування. Таким у даній категорії злочинів, як правило, виступає ділянка місцевості, територія з ознаками незаконного посіву або культивування заборонених до обробки рослин, або, у низці випадків, житло, що зумовлює його відповідні організаційно-тактичні особливості.

Зазначимо, що ситуаційними факторами прийняття рішення щодо доцільності залучення спеціаліста відповідного профілю до огляду місця події є:

- 1) відсутність у керівника слідчої (розшукової) дії спеціальних (прикладних) знань та навичок застосування науково-технічних засобів й умов для самостійного вирішення завдань;
- 2) наявність ризику завдання шкоди людському організму, якщо спеціальні знання та (або) науково-технічні засоби не буде застосовувати спеціаліст відповідного профілю (хімік);
- 3) великий об'єм ділянки місця події, огляд якої потребує спеціальних знань вузького профілю з різних спеціальностей (огляд плантацій тощо);
- 4) необхідність виявлення та фіксації латентних слідів, використання методів фіксації, пов'язаних зі застосуванням сучасних науково-технічних засобів;
- 5) наявність спеціаліста, який має професійну та спеціальну підготовку, адекватну завданням застосування науково-технічних засобів у ході огляду місця події (біології та ін.), наприклад, при огляді приміщення, в якому здійснювалося серійне виробництво наркотичних засобів, недостатньо участі спеціаліста-криміналіста, який спеціалізується на проведенні, наприклад, досліджень зброї, необхідно також залучити спеціаліста у галузі агротехніки.

Особливістю цих злочинів є те, що спосіб їх вчинення складають агротехнічні прийоми вирощування рослин у різних умовах.

Загальним завданням огляду посівів буде встановлення:

- 1) біологічного виду посіяних або вирощуваних рослин;
- 2) ознак догляду за посівами;
- 3) наявності сторонніх рослин, які маскують культури, що містять наркотики, їх біологічний вид;
- 4) розташування та площі посівів;
- 5) стан виявлених культур, що містять наркотики на момент огляду (стадія визрівання, убрані, давність посіву, стан ґрунту, кількість рослин, приблизний розмір врожаю) [5; 6].

Крім того, на території посівів можливим є виявлення слідів ніг, транспортних засобів, кинутих злочинцем предметів (недопалки, залишки продуктів тощо), місця можливого зберігання готового наркотичного засобу або напівфабрикатів для їх виготовлення, сільськогосподарські знаряддя тощо.

Також, відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення дотримання прав учасників кримінального провадження та інших осіб правоохоронними органами під час здійснення досудового розслідування», прийнятого Верховною Радою України 16 листопада 2017 року, передбачена обов'язкова участь спеціаліста під час отримання слідчим або прокурором копії інформації, що міститься в інформаційних (автоматизованих) системах, телекомунікаційних системах, інформаційно-телекомунікаційних системах, їх невіддільних частинах, що

надалі дає підстави суду визнавати їх як оригінал документа [4]. Така участь спеціаліста під час розслідування незаконного культивування нарковмісних рослин є необхідною для дослідження інформації з Реєстру сортів рослин України та Державного реєстру виробників насіння і садивного матеріалу.

Для забезпечення результативної спільної роботи слідчого (прокурора) та спеціаліста на місці події її організація має носити комплексний характер, забезпечуючи тісну взаємодію її учасників, об'єднання всіх можливих засобів, методів та прийомів для досягнення цілей кримінального провадження. За необхідності до проведення огляду місця події слідчий (прокурор) вправі залучити спеціаліста з інших галузей знань, реалізуючи принцип додатковості, що має принципове значення. Наприклад, знання спеціаліста-криміналіста можуть бути доповнені знаннями спеціалістів агротехніка та ботаніка.

Зокрема, спеціаліст у галузі агрономії (агроінженерії) може надати допомогу у виявленні ознак спеціального посіву або посадки (гніздової або рядової), що надалі дозволить нейтралізувати версію підозрюваного про те, що рослини (коноплі або мак) вирости самі, без його допомоги; сліди прищипки на рослинах, прополки, поливу (наприклад, шляхом: установок крапельного поливу, гідропонної системи тощо). Якщо вирощування здійснювалось у теплицях та парниках – сліди спеціального утеплення даного приміщення, наявність додаткового освітлення, вентиляції тощо.

Так, в одному з кримінальних проваджень, під час огляду місця події, який проводився за участю спеціаліста-агротехніка, у підвалі гаражу, який належав одному з членів злочинної групи, були виявлені декілька квіткових горшків, в яких вирощувався новий врожай голландської коноплі, а також 2 кілограми готової до збуту марихуани. Підвал був обладнаний необхідним електричним та вентиляційним обладнанням. Марихуану наркоторговці, як було встановлено пізніше, збували роздрібними та оптовими партіями наркоспоживачам у декілька населених пунктів, при особистих зустрічах та безконтактним способом (шляхом закладок) [9].

Спеціаліст-ботанік може надати сприяння у визначенні стадії вегетації та встановленні ботанічної належності. Це є надто важливим у зв'язку з тим, що незаконно культивуватись можуть рослини, які не ростуть на території України, такі як кока, кат, гавайська роза тощо.

Вказані спеціалісти можуть надати сприяння слідчому у виявленні, описанні у протоколі та вилученні бактерицидних ламп, необхідних для дезінфекції приміщення; гумових рукавичок та марлевих пов'язок, необхідних для дотримання заходів безпеки, покривного ґрунту зі змістом торфу та вермікуліту, спеціальної літератури тощо.

Проведення огляду окремих об'єктів також потребує комплексного застосування спеціальних знань. Серед засобів злочинної діяльності у розглядуваній сфері мобільні абонентські пристрої мобільного зв'язку займають вагоме місце, враховуючи їх технологічність, при огляді такої техніки має бути залучений спеціаліст відповідного профілю, тому його роль підлягає висвітленню.

Засоби мобільних систем рухомого (мобільного) зв'язку стандарту GSM 900/1800 МГц є потужним засобом комунікації та активно використовуються при вчиненні у тому числі злочинів у сфері обігу наркотичних засобів. Під час проведення даної слідчої (розшукової) дії можуть бути виявлені як матеріально-відображувані (рук, шкірного покриву, що не має папілярного візерунка, мікрооб'єкти тощо), так і віртуально-відображувані (відвідування сайтів з рекламою наркотиків, архів листування користувача, керування рахунками електронних платіжних систем, геолокації тощо) сліди та їх комплекси, які сприяють формуванню достатньої доказової бази для викриття не тільки його користувача, але й інших осіб, причетних до вчинення злочину, – кур'єра, менеджера, касира, організатора злочинної групи.

Проведення підготовчого етапу даної слідчої (розшукової) дії, як правило, не викликає складності та полягає у виконанні стандартного алгоритму дій, пов'язаних із визначенням місця, часу проведення процесуальної дії, запрошення спеціалістів у галузі комп'ютерних та високих технологій, спеціаліста-криміналіста тощо.

Більш складним є робочий етап, який включає статичну та динамічну стадії. Сутність статичної стадії полягає у:

- встановленні місцерозташування мобільного телефону. У цьому може сприяти слідчому (прокурору) спеціаліст-криміналіст шляхом вимірювання відстані між двох нерухомих орієнтирів, а також за необхідності здійснити іншу консультативну допомогу;

- вивченні зовнішнього виду мобільного телефону. Тут потрібні знання спеціаліста комп'ютерних та інших сучасних технологій. Саме він зможе надати допомогу у виявленні загальних та окремих ознак: найменування предмета, марки телефону, його розмірів, кольору та конструкції, зовнішнього виду, матеріалу, з якого виготовлений, моделі, характеристики клавіатури, фонового малюнку; наявності пошкоджень (подряпин, потертостей, сколів на корпусі або дисплеї), наліпок або прикрас. При цьому слід зазначити, що алгоритм дій спеціаліста в області комп'ютерних та високих технологій й слідчого при зовнішньому огляді зумовлений станом телефону. Так, якщо на момент огляду він вимкнений, вмикати його не рекомендується. Пов'язано це з можливою наявністю програми «антикрадій», яка здатна видалити криміналістично значущу інформацію та/або повністю заблокувати роботу телефону.

Якщо телефон знаходиться в увімкненому стані, необхідно вжити дій, спрямованих на збереження заряду батареї (оскільки для повторного увімкнення може потребуватись введення пін-коду та/або іншого паролю, який не завжди відомий співробітникам правоохоронних органів). З цією метою (тобто задля енергозбереження), а також для збереження наявних на ньому даних від знешкодження (наприклад, шляхом віддаленого доступу) слідчому та/або спеціалістові необхідно обрати один із варіантів дій: активувати режим «Політ» (у верхній частині екрану ліворуч від знаку батареї з'явиться позначка у вигляді літака, зникнуть знаки антени та передачі даних) або покласти телефон у клітку Фарадея.

Слідчим (прокурором) спільно зі спеціалістом відносно мобільного телефону може бути вжито одне з двох рішень:

- про необхідність призначення комп'ютерно-технічної експертизи;
- про продовження слідчої (розшукової) дії за участю спеціаліста в області комп'ютерних та високих технологій.

Прийняття останнього рішення зумовлено тим, що провадження комп'ютерно-технічної експертизи у державних судово-експертних установах займає тривалий час. Тому одним із варіантів виходу з ситуації, що склалася, уявляється комплексне провадження динамічної стадії робочого етапу слідчого огляду за участю спеціаліста в області комп'ютерних та високих технологій.

Комплекс дій, які виконуються на динамічній стадії, можна умовно поділити на дві частини:

1) огляд апаратного забезпечення, що передбачає:

- визначення функціональних елементів – блоку електричного живлення, логічного блоку, радіоблоку, блоку інтерфейсу користувача;
- встановлення IMEI (англ. International Mobile Equipment Identity – міжнародного ідентифікатора мобільного обладнання), який застосовується у мобільних телефонах мереж GSM, WCDMA, а також у деяких супутникових телефонах. Слід враховувати, що номери IMEI можуть повторюватись у так званих «сірих» телефонів;
- розпізнавання моделі мобільного телефону, серійного номера телефону, операційної системи, версії прошивки, телефонного номера сім-карти, IP-адреси, MAC-адреси;

2) виявлення та вилучення фактичних даних програмного забезпечення (друга частина динамічної стадії робочого етапу):

- вивчення списку контактів, розміщених у телефонній книзі, та журналу дзвінків. У сучасних мобільних телефонах та смартфонах список контактів може зберігатись у пам'яті телефону, на сім-карті, у хмарному сховищі (на сайті), на карті пам'яті (в ОС Android – у вигляді файлу з розширенням VCF). При їх вивченні спеціаліст в області комп'ютерної техніки може встановити не тільки перелік абонентів, з якими здійснювалося спілкування, але й виявити додаткову інформацію: фотографії контактів, адреси електронної пошти, групи, поштові адреси, псевдоніми, реєстрацію контактів в інтернет-месенджерах, профілі у соціальних мережах тощо. Для швидкого створення копії списку контактів, наприклад, в ОС Android, спеціаліст може підключити телефон до комп'ютера та за необхідності інсталиювати запропоновану телефоном програму синхронізації. Після чого зберегти контакти на комп'ютері та роздрукувати на паперовий носій, відобразивши дану операцію у протоколі. При цьому можливо використати файл блокування USB-порту або блокератор запису;

- вивчення повідомлень мобільного зв'язку. У результаті цієї діяльності може бути виявлена інформація, яка відноситься до злочинної діяльності (наприклад, пов'язана з описом місць, де здійснювались закладки; способами оплати за наркотичні засоби, кодами активації та відтворення паролів Інтернет сайтів та додатків тощо);

- дослідження даних браузера: можуть виявлені один або декілька веб-браузерів (наприклад, GoogleChrome, AndroidBrowser, Opera (Blink; Mini та інші), встановлені на мобільному телефоні. При цьому особливу увагу слідчого (прокурора) спеціалістові слід звернути на наявність програм, які забезпечують анонімність роботи у мережі Інтернет (браузер Tor, I2P та інші), оскільки їх наявність може свідчити про умисел на приховання віртуальних слідів злочинної діяльності. Крім того, важливу інформацію, можна отримати при вивченні історії відвідування веб-сторінок та закладок у браузері. Зокрема, детальному аналізу повинні бути піддані: а) соціальні мережі, а також форуми, шляхом яких відбувалося спілкування. *Так, під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій було встановлено, що одним з організаторів злочинної групи був 26-річний мешканець м. Чернівці, який вступив з громадянином, який знаходився у Молдові у злочинний зговір, спрямований на збут наркотичних засобів з використанням інтернет-сайту, шляхом поштових відправлень з території Молдови. Грошові кошти, отримані від продажу наркотиків, переказувались з використанням систем MoneyGram, PerfectMoney, криптовалюти Bitcoin, грошових переказів Western Union. З метою переведення у готівку грошових коштів мешканець м. Чернівці зв'язувався на форумах з так званими обмінниками, переводив гроші у криптовалюту Bitcoin, після чого зустрічався з ними та забирав гроші. При затриманні у фігуранта було вилучено велику суму грошей [8];* б) інформація

з різних сайтів, які відвідував підозрюваний: ті, що містять відомості про вирощування наркотичних засобів; ті, що розкривають способи протидії під час кримінального судочинства; ті, що містять рекламу наркотиків та способи продажу; ті, що деталізують схеми легалізації грошей від наркодоходів тощо; ті, що описують можливості електронних платіжних систем;

– вивчення додатків. Результати судової та слідчої практики свідчить, що для спілкування через Інтернет можуть використовуватись програми (WhatsApp, Viber, Brosix, Telegram, «Signal», «CilentCircle», «RedPhone», «OSTel», «ChatSecure», «Wickr», «Threema», «Surespot» «Brosix» та інші). Спеціаліст в області комп'ютерних та високих технологій при цьому може надати допомогу слідчому (прокурору) з виявлення у них криміналістично значущої інформації: а) про контакти (про зв'язки між оператором та закладниками, між організатором злочинної діяльності та менеджером у регіоні тощо); б) про зміст листування між суб'єктами злочинної діяльності (про функціональні обов'язки членів злочинної групи, методи конспірації, способи оплати тощо). При цьому слід зазначити, що останнім часом з метою підвищення безпеки комунікації злочинцями здійснюється перехід до приватного месенджера Telegram з більш складним алгоритмом шифрування. Технічні можливості програми Telegram пред'являють додаткові вимоги до алгоритму огляду мобільного телефону. Зокрема, задля запобігання знешкодження переписки доцільно змінити налаштування у чатах: закладка – Setself-destructtimer – з періоду часу на off; в) фотографіях, які відображують окремі факти злочинної діяльності (наприклад, місць схованок та закладок, зовнішнього вигляду наркотичного засобу тощо); г) про відеофайли (наприклад, спільного проведення часу учасниками злочинної групи); г) даних про місцерозташування та маршрут руху згідно GPS (наприклад, кур'єра, закладника під час здійснення злочинної діяльності з точністю до декількох метрів); д) про найменування мереж Wi-Fi, до яких телефон раніше підключався, у тому числі стаціонарних (місць перебування кур'єра, закладника та інших учасників).

3) Застосування засобів пошуку файлів. При проведенні слідчої (розшукової) дії слід мати на увазі, що файли можуть знаходитись як у пам'яті телефону, так і на картах пам'яті. У протоколі огляду слідчому (прокурору) при наданні консультаційної допомоги спеціаліста необхідно відобразити їх виробника, об'єм та серійний номер карти, за наявності перемикача захисту від запису (замку) – його положення. Після цього необхідно включити захист від запису, аби виключити модифікацію даних, які зберігаються на карті. У деяких випадках збережені файли можуть бути недоступні для перегляду засобами операційної системи мобільного телефону, тому доцільно мати переносний комп'ютер з USB-проводом, кардридером та програмами перегляду розповсюджених форматів файлів (doc, docx, pdf, djvu), а також програми підбору паролів для різних типів файлів (наприклад, Advanced Archive Password Recovery).

Контакти, повідомлення мобільного зв'язку та файли у пам'яті телефону мають бути збережені спеціалістом на зовнішніх носіях за допомогою відповідного апаратного та програмного забезпечення.

4) Дослідження засобів синхронізації даних. Важлива для розслідування інформація може зберегтись у мережі Інтернет на спеціальних ресурсах, які реалізують синхронізації файлів (Dropbox, ScyDrive), навіть якщо користувач видалив її. У деяких випадках синхронізація відбувається без команди користувача при підключенні телефону до комп'ютера. Тому при огляді мобільного телефону необхідно звернути увагу на наявність згаданих програм. Якщо вони будуть виявлені, спеціаліст у галузі комп'ютерних технологій повинен встановити облікові дані користувача та відвідати сайти даних систем, аби знайти криміналістично значущу інформацію.

На заключному етапі слідчого огляду спеціаліст-криміналіст та/або спеціаліст у галузі комп'ютерних та високих технологій можуть надати сприяння слідчому (прокурору) у пакуванні оглянутого об'єкта.

Новим способом сплати за наркотики є проведення розрахунків шляхом криптовалюти Bitcoin. Попри те, що всі транзакції відкриті для публічного перегляду, доступ до персональної інформації «клієнтів» є відсутнім. Переведення у системі Bitcoin оформлені шляхом «цифрових підписів», які згенеровані у вигляді випадкових цифро-буквених кодів, у зв'язку з чим ідентифікація відправника та отримувача є практично неможливою. Обмін валюти Bitcoin на реальні грошові засоби (у тому числі гривні) надалі здійснюється у спеціальних мережевих обмінних пунктах, призначених для конвертації найбільш розповсюджених видів електронних грошей. При огляді комп'ютера слідчому (прокурору) спільно зі спеціалістом у галузі комп'ютерних та високих технологій доцільно вжити зусиль виявлення віртуальних слідів відвідування сайтів з придбання та збуту криптовалюти Bitcoin [3, с. 94].

Запрошений до проведення обшуку спеціаліст відповідно до ст. 71 КПК за дорученням слідчого, прокурора надає безпосередню технічну допомогу у проведенні фотографування, складенні схем, планів, креслень, відборі зразків для проведення експертизи, використовуючи при цьому відповідні технічне обладнання, пристрої та прилади [8, п. 5.2].

Відповідно до вимог ст. 240 КПК з метою перевірки і уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, проводиться слідчий експеримент, під час якого спеціалістом можуть здійснюватися вимірювання, фотографування, звуко- чи

відеозапис, складатися плани і схеми, виготовлятися графічні зображення, відбитки та зліпки, які додаються до протоколу [8, п. 5.3].

На підставі нововведень, передбачених Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення дотримання прав учасників кримінального провадження та інших осіб правоохоронними органами під час здійснення досудового розслідування» від 16 листопада 2017 року, виконання ухвали слідчого судді, суду про проведення обшуку в обов'язковому порядку фіксується за допомогою звуко- та відеозаписувальних технічних засобів (ч. 2 ст. 104 КПК), що є невіддільним додатком до протоколу. Дії і обставини проведення обшуку, які не зафіксовані таким чином, не можуть бути внесені до протоколу обшуку та використані як докази у кримінальному провадженні (ч. 2 ст. 104 КПК).

Висновки. Сформульовані у статті рекомендації дозволяють зробити висновки про:

- необхідність належного нормативного регулювання на відомчому рівні особливостей комплексної роботи спеціалістів у кримінальних провадженнях даної категорії;
- закріплення поданих рекомендацій в алгоритмах діяльності слідчого (прокурора) та спеціалістів відповідного профілю та фаху з метою максимального збереження різноякісної та різнонаправленої криміналістично значущої інформації за для створення повного циклу роботи з нею, а також вирішення завдань кримінального провадження.

Література:

1. Бондар В. С. Концептуальні засади інтегративної моделі застосування спеціальних криміналістичних знань у кримінальному судочинстві. Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка: Науково-теоретичний журнал. №4. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2009. С. 70-78.
2. Голдина Е. В. Некоторые аспекты осмотра места происшествия по преступлениям, связанным с незаконным культивированием наркотикосодержащих растений. Сб. матер. межд. конф. Красноярск, 2015. С. 183-184.
3. Земцова С. И. Участие специалиста в раскрытии и расследовании преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных и сильнодействующих веществ: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. М., 2017. 271 с.
4. Інструкція про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі у проведенні огляду місця події: наказ МВС № 1339 від 3 листопада 2015 року. // Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1392-15/paran7#n7>
5. Космодемьянская Е. Е. Организационно-тактические аспекты производства осмотра места происшествия при расследовании незаконного культивирования растений, содержащих наркотические средства или психотропные вещества либо их прекурсоры (ст. 231 УК РФ). Вестник МВД России. 2015. №3 (35). С. 46-49.
6. Космодемьянская Е. Е. К вопросу о структурных элементах методики расследования незаконного культивирования растений, содержащих наркотические средства или психотропные вещества либо их прекурсоры. Актуальные проблемы борьбы с преступлениями и иными правонарушениями. Барнаул: ФГКОУ ВПО «БЮИ МВД России», 2017. № 15-1. С. 74-75.
7. Кривонос М. В. Теорія та практика використання спеціальних знань в розслідуванні злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: монографія. Сєвєродонецьк: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2017. 412 с.
8. Кримінальне провадження № 12015040650001100 Жовтневий РВ ГУ НП України в Дніпропетровській області.
9. Кримінальне провадження № 43243180110000125 Слов'янський МВ ГУ НП в Донецької області.
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення дотримання прав учасників кримінального провадження та інших осіб правоохоронними органами під час здійснення досудового розслідування: Закон України від 16 листопада 2017 року // Верховна Рада України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62853.

ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ У ХРИСТІЯНСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

Несправа М. В.,

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри соціальних наук

Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

У статті порівнюються принципи і норми, закріплені у Загальній Декларації прав людини та інших базових міжнародно-правових актах, які гарантують права і свободи людини, із біблійними заповідями. Показано, що теологічні та філософські концепції томізму, кальвінізму і кантіанства, обґрунтувавши фундаментальні цінності природного права, справедливості, рівності, людської гідності, свободи та відповідальності, заклали фундамент розумінню прав людини як об'єктивних невідчужуваних сутностей. Охарактеризовані особливості трактування прав і свобод людини у католицькій, протестантській і православній традиціях. Робиться висновок про те, що кожна з християнських конфесій зробила свій внесок у генезу усіх трьох поколінь прав людини. Доводиться, що сучасний концепт прав і свобод людини має джерелом християнську духовну традицію.

В статье сравниваются принципы и нормы, закрепленные во Всеобщей декларации прав человека и других базовых международно-правовых актах, которые гарантируют права и свободы человека, с библейскими заповедями. Показано, что теологические и философские концепции томизма, кальвинизма и кантианства, обосновав фундаментальные ценности природного права, справедливости, равенства, человеческого достоинства, свободы и ответственности, заложили фундамент пониманию прав человека как объективных неотчуждаемых сущностей. Охарактеризованы особенности трактовки прав и свобод человека в католической, протестантской и православной традициях. Делается вывод о том, что каждая из христианских конфессий внесла свой вклад в генезис всех трех поколений прав человека. Доказывается, что христианская духовная традиция является источником современного концепта прав и свобод человека.

The article compares the principles and norms contained in the Universal Declaration of Human Rights and other basic international legal acts guaranteeing human rights and freedoms with biblical commandments. He shows that the theological and philosophical concepts of Thomism, Calvinism and Kantianism, substantiating the fundamental values of natural law, justice, equality, human dignity, freedom and responsibility, laid the foundation for the understanding of human rights as objective inalienable entities. The author describes the features of human rights and freedoms interpretation in Catholic, Protestant, and Orthodox traditions, and concludes that each of the Christian denominations has contributed its priority values to the genesis of all three generations of human rights. He argues that the modern concept of human rights and freedoms has a source in the Christian spiritual tradition.

Ключові слова: права людини, християнські цінності, природне право, право на життя, людська гідність, свобода, відповідальність, справедливість, рівність, солідарність.

Постановка проблеми. Проблема прав людини не втрачає своєї актуальності з часів Великої французької революції та звитяжного виборювання незалежності Сполученими Штатами. Особливо зловоденною вона стала у роки Другої світової війни. На кожному з цих історичних рубежів були прийняті значущі правові акти, покликані гарантувати права і свободи людини. Але у другій декаді ХХІ століття ця проблема постала з новою гостротою. Терористичні атаки, сепаратизм, незаконна міграція стали справжніми викликами міжнародному правопорядку. На жаль, не оминули ці загрози і Україну. Колізія принципів прав людини і державного суверенітету призвела до численних конфліктів. Їх важкі наслідки змусили політиків та експертне середовище акцентувати увагу на тому, що пануюче до цього дня секуляристське тлумачення основ концепту прав і свобод людини дає критичні збої. Постало завдання викриття істинних екзистенціальних джерел концепту прав і свобод людини. Окрім практичного політико-правового аспекту, це питання має і вагоме наукове філософсько-правове значення. Як зазначає Сергій Максимов, обґрунтування ідеї прав людини є найважливішою проблемою правової антропології [1, с. 149].

Питання аксіологічних джерел поняття прав і свобод людини є одним з найважливіших у філософії права, оскільки основні права людини власне являють собою універсально визнані цінності,

котрі закріплені міжнародними конвенціями та практикою держав. Пошуку духовних підвалин таких категорій як людська гідність, свобода, рівність, відповідальність і справедливість були присвячені праці видатних філософів Середньовіччя і Нового часу, серед яких особливо виділяються концепції Фоми Аквінського і Іммануїла Канта. Сучасні доробки представлені у працях багатьох західних, російських і вітчизняних учених.

Ґрунтовні дослідження, які розглядають роль релігії у формуванні ціннісного вмісту прав і свобод людини містяться у роботах Жака Елула, Лізи Кахіл, Юргена Мольтмана, Христовера Муней, Трутца Рейндорфа, Вільфреда Сміта, Макса Стакхауза, Роберта Траера, Де Гаая Формана, Хельмута Френца, Джеймса Чайлдса. Окремі напрямки цієї проблематики розробляли: Еріх Вайнгартнер – екуменізм і права людини, Девід Поклінгтон – компаративістський аналіз католицьких і протестантських підходів до прав людини, Стенлі Харакас – права людини у перспективі Східного православ'я, Вальтер Халерсон – десять заповідей і права людини, Карл Хенрі – релігійна свобода як наріжний камінь прав людини, Девід Холенбах – економічні та соціальні права у католицизмі.

У російській філософії права проблематика співвідношення релігії та прав людини представлена у роботах ігумена Веніаміна (Новіка), Людмили Іванової, Олександра Кирлежева, Михайла Крассова, Леоніда Сюкіяйнена, ігумена Філарета (Булекова), ігумена Філіпа (Рябих), Анни Шестової.

Українські вчені також глибоко вивчають питання ціннісного наповнення прав і свобод людини. Антропологічні аспекти цієї проблеми викладені у працях Сергія Максимова. Місце прав людини у релігійних системах розглядає Дмитро Лук'янов. Володимир Єленський аналізує стан релігійних свобод і прав людини в Україні.

Втім, попри широку наукову базу, котра висвітлює кореляції між релігією та правами людини, дискусії щодо визначного впливу християнських цінностей на формування цієї філософсько-правової категорії тривають. Твердження про пріоритет євангельських заповідей у цьому процесі піддається нападкам з боку радикальних секуляристів. Отже, питання щодо логічного обґрунтування походження фундаментальних цінностей міжнародної системи прав людини залишається відкритим.

Мета статті – розкрити роль християнської традиції у становленні та розвитку концепту прав і свобод людини.

Виклад основного матеріалу. У 2018 році людство відзначатиме 70-річний ювілей фундаментального міжнародно-правового акту – Загальної декларації прав людини. Загальна Декларація стала першим міжнародним документом, в якому формально закріплені основні права і свободи людини. Декларація вивела на глобальний рівень сформульоване в епоху Просвітництва поняття прав і свобод особистості, та надала міжнародно-правового статусу принципам, які були проголошені Великою французькою революцією і прописані у Декларації прав людини і громадянина 1789 року та в американському Білі про права 1791 року. Декларація Об'єднаних Націй послужила основою для прийняття інших правових актів, в яких були розвинені її базові постулати. Так, з метою розвитку положень Декларації та надання їм імперативної сили, у 1966 році були прийняті два обов'язкових пакти ООН про права людини: Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права. Принципи Декларації викладені у міжнародних договорах, таких як Міжнародна Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, міжнародна Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Конвенція Організації Об'єднаних Націй про права дитини, Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти катувань, і багато інших. Положення Декларації знайшли відображення у базових регіональних актах, які покликані забезпечити права і свободи людини і громадянина. Серед найважливіших – Європейська конвенція з прав людини, прийнята Радою Європи у 1950 році, четверта частина Заключного акту Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі, який був підписаний у 1975 році, Хартія основних свобод Європейського Союзу, прийнята у 2000 році. У регіоні Північної і Південної Америки стандарти і механізми стосовно прав людини впливають з Американської декларації прав і обов'язків людини 1948 року і Американської конвенції з прав людини 1969 року. А у жовтні 1985 року набула чинності Африканська Хартія прав людини і народів. Крім того, принципи і норми Декларації були імплементовані у національних конституціях та інших нормативно-правових актах. Усі ці документи у сукупності утворили правову систему, яка гарантує права і свободи людини.

Хоча Загальна Декларація прав людини і є безпосереднім результатом переосмислення цінностей людського буття після жаклих наслідків Другої світової війни, проте вона виникла не на пустому місці. Отже, постає питання: а що ж послужило джерелом загальноновизнаних у сучасному світі принципів прав і свобод людини? Зважаючи на те, що в усіх правових актах, наведених вище, закріплений принцип свободи думки, совісті та релігії, деякі дослідники, і таких не мало, особливо в Європі, стверджують, що це джерело криється у секуляризмі. Говорячи про гуманістичні основи прав і свобод людини, вони протиставляють антропоцентричний світогляд теоцентричному. Розглядаючи раціоналізм як рушійну силу розвитку, у тому числі і системи права, секуляристи вважають релігійні вірування гальмами прогресу. Верховенство права вони оцінюють з точки зору існування

секулярних законів, а права людини в їхньому розумінні – це такий універсальний закон, який розроблений людьми для людей [2].

Але, на нашу думку, такий підхід є поверховим і не відображає глибини ціннісного розуміння поняття «права і свободи людини». Щоб довести це, необхідно проаналізувати ті духовні та моральні настанови і філософські концепції, які утворили аксіологічну основу сучасної системи права.

Не викликає сумнівів, що основою основ системи прав людини є право на життя. Але ж право на життя насправді означає те, що нікому не дозволено позбавити людину життя, це просто неприпустимо. Де ми знаходимо першоджерело цього принципу? Зовсім не у позитивістів епохи Просвітництва, а у шостій заповіді закону Божого «Не убий!», яка була донесена до людей Мойсеєм 3,5 тисячі років тому. Для повноти розуміння сенсу цієї заповіді слід додати, що, за словами пророків, грішить проти шостої заповіді і той, хто бажає смерті іншій людині, хто не подає допомоги бідним і хворим, хто не живе з іншими у злагоді і у мирі, а, навпаки, ставиться до інших з ненавистю, заздрощами і злобою, затіває з іншими сварки і бійки, кривдить інших. Грішать проти шостої заповіді всі злі і сильні, які кривдять слабких. Таким чином, як ми бачимо, саме у ветхозавітних настановах криється коріння системи прав людини.

Але християнська традиція йде ще далі. Ісус говорить своїм учням: «Нову заповідь Я вам даю: любіть один одного! Як Я вас полюбив, так любіть один одного й ви!» (Ін. 13:34) Саме ця настанова є наріжним каменем гуманізму. Посилаючись на заповіді Старого Заповіту, Євангельський закон Христа каже: «Кожен, хто ненавидить брата (ближнього) свого, є людиновбивця» (1 Ін. 3, 15). Порівняння цієї євангельської тези із першою статтею Загальної Декларації прав людини, яка проголошує, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах, вони наділені розумом і совістю й повинні діяти один щодо іншого у дусі братерства [3], викриває справжнє ціннісне джерело системи прав людини. Як стверджував Папа Іоанн-Павло II, в Євангелії ми знаходимо всеохоплюючу і послідовну декларацію прав людини [4].

Відправною позицією у теоретичному обґрунтуванні походження прав людини є концепція природного права. «Існує сильний аргумент на користь того, що сама ідея прав людини походить від природного права і, отже, є специфічно християнською концепцією», – опонуючи секуляристам, стверджує Девід Поклінгтон [5]. Ця концепція вважається продуктом Відродження та Просвітництва, втім насправді її генеза криється у томізмі – філософському вченні Фоми Аквінського. Видатний теолог був впевнений, що кожен закон у кінцевому рахунку походить з того, що він називає вічним законом. «Вічний закон» відноситься до пророчого упорядкування Богом усіх створених речей до їх належного кінця. Людина бере участь у цьому божественному порядку у силу того, що Бог створює у неї як бажання, так і здатність розрізняти що є добре і що зле (філософ називає цю здатність «світлом природного розуму»). З цієї точки зору природне право є лише продовженням вічного закону, бо Бог дає людям настанову на остаточне щастя, впроваджуючи у них як загальне знання, так і схильність до добра. Оприлюднення ж природного права відбувається за допомогою того, що Бог всіває його у людський розум так, що воно стає відомим людині природним чином. Отже, він висвітлює і дає людині бажання тих благ, які сприяють процвітанню особистості. Як вказує Аквінський, природне право є фундаментальним принципом, який витканий у структуру нашої натури. Але природне право не є зовнішнім імперативом. За Аквінатом, з приписів природного права, як із загальних і до того ж неоднозначно трактованих джерел, людський розум повинен приходити до конкретних питань, котрі належать більш особливим принципам. Ці виведені людським розумом особливі встановлення називаються людськими законами, або позитивним правом [6]. Неперевершена логіка середньовічного філософа щент розбиває твердження апологетів секуляризму, що права людини – це те, що зроблене одними людьми для інших. Природні права людини – це не дарунок держави чи уряду, вони з'являються не внаслідок їх закріплення у правових актах. Природне право – це вимоги вищого рівня, які відрізняються від похідного позитивного, або людського права тим, що вони не залежать від обіцянок або гарантій іншої сторони. Право людини на життя не залежить від обіцянки іншої людини не вбивати її: життя людини може від цього залежати, але не право на життя. Право індивіда на життя обумовлено тільки тим, що він людина. Цей підхід ґрунтується на християнському розумінні людини як Божого творіння. «Таким чином, християни у значній мірі погоджуються з тим, що права людини не можуть бути юстифіковані ані лише на підставі закону, ані просто, використовуючи поняття «природні права» або «природний закон», – підкреслює Роберт Траер. – Для християн права людини засновані на вірі у Бога, який є трансцендентною сутністю світу і знаходиться у ньому» [7].

Протестантизм свого часу підхопив та діалектично розвинув ідею природного права як похідного від вищого закону. Особливий внесок у реформацію християнської традиції прав людини вніс Жан Кальвін. Кальвіністи виступали за природні права, особливо за природні релігійні права: свободу совісті, свободу відправлення служіння, свободу Церкви. «Реформація Прав є магістральним внеском у нове розуміння права», – констатує Джон Вітте [8]. Провівши компаративістський аналіз реформістських і католицьких постулатів, Девід Поклінгтон дійшов висновку, що протестантський рух можна

розглядати як процес, котрий веде від загальнохристиянського поняття природного права (natural law) до природних прав (natural rights) та до прав людини (human rights). Він посиляється на Юргена Молтмана, який стверджував, що права людини та особисті свободи, свобода віросповідання, свобода віри та совісті, демократичні форми правління та ліберальні погляди на життя: все це зростало разом з протестантизмом. [5] Саме протестантизм вивів людину у центр християнського віровчення, а її індивідуальну свободу поставив у главу християнських цінностей.

З християнської віри у створення людини за образом Божим для участі у виконанні Божественного задуму про людину і світ логічним чином походить й інше базове для розуміння концепту прав людини поняття – гідність людської особистості. Людська гідність обумовлюється тим екзистенціальним Я, прагнення до збереження якого надає імпульс ґенезі прав людини. Це поняття є ключовим в усіх християнських конфесіях, бо саме через нього знаходить своє тлумачення гуманістичний вміст Євангелія. Як наголошує Де Гаай Фортман, Христос – Бог і людина – є найглибшим джерелом і гарантією гідності людської особистості [9]. Христос, оновивши Собою старого Адама (ср. Єф. 2:15), «сообожив у Собі людину, початок нашої надії» [10]. Ця теза знайшла глибоке філософське обґрунтування у працях Іммануїла Канта. І. Кант виходив з того, що кожна людина є абсолютною цінністю: людина – це завжди мета і ніколи – засіб. Як суб'єкт моральної свідомості, котрий докорінно вирізняється від навколишнього середовища тим, що здатний пізнати Бога, людина у своїй поведінці має керуватися веліннями морального закону, який є втіленням божественного провидіння. Відповідно, цей закон, який І. Кант називає «категоричним імперативом», має безумовний і апіорний характер, він не обумовлений зовнішніми чинниками та складає внутрішню сутність людини. Категоричний імператив проголошує: «Чини так, щоб максима твоєї поведінки могла бути водночас і принципом загального законодавства» [11]. Фактично цей імператив є філософськи формалізованою заповіддю Христа, який у Нагірній проповіді проголосив: «Усе чого ви бажаєте, щоб люди чинили вам, то й ви чинить їм!» (Мтф. 7: 12).

І ось тут ми зіштовхуємось з дилемою свободи, яка полягає у тому, що свобода однієї людини закінчується там, де починається свобода іншої, тому жити у суспільстві та бути вільним від нього неможливо. «Людина отримує від Бога свою істотну гідність і разом з нею – здатність вивищуватися над будь-яким суспільним порядком у пошуках істини і добра, – зазначав Папа Іоан-Павло II. – Однак, вона обумовлена і тією соціальною структурою, в якій живе, одержаним вихованням і навколишнім середовищем» [4]. Як задекларував Всеправославний Собор, дар свободи є одним з вищих дарів Бога людині і як конкретному носію образу особистого Бога, і як члену співтовариства особистостей, які в єдності людського роду по благодаті відображають життя і спілкування Божественних Осіб у Святій Трійці. «Той, Хто створив на початку людину, зробив її вільною і самовладною, обмеживши її одним лише законом заповіді» (свт. Григорій Богослов, Слово 14, Про любов до бідних, 25. PG 35, 892A) [12]. Свобода дозволяє людині досягати успіху у сходженні до духовної досконалості, але у той же час включає у себе і небезпеку непослуху, виходу з підпорядкування Богу і через те – гріхопадіння, трагічним наслідком якого є існування зла у світі. «Усе мені дозволено, та не все корисно. Усе мені дозволено, та не все назідає, – проголошував святий апостол Павло. – Нехай не шукає ніхто свого власного, але кожен [користі] іншого <...> бо чого б моя воля судилась чужою совістю?» (1 Кор. 10: 23-24, 29). Свобода без відповідальності і любові веде врешті-решт до втрати свободи. Розглядаючи цю дилему, Кант спирається на християнські постулати та підкреслює, що обов'язок є вищою формою моральної поведінки [11, с. 342].

Сучасний дискурс стосовно прав і свобод людини охоплює такі гострі питання як аборти, евтаназія, біомедичні репродуктивні технології, одностатеві шлюби. Слід звернути увагу, що християнська мораль у таких випадках однозначно вимагає обмеження свободи на користь відповідальності, особливо це помітно у православній духовній традиції, в якій людина має свої заздалегідь визначені місце і обов'язок. Православні дуже трепетно ставляться до традиційних цінностей, не дарма латиною їх називають ортодоксами. Особливо чітко це позначено стосовно права на створення сім'ї та свободи шлюбних відносин. «Ми шкодуємо, що інші форми співжиття нині зрівнюються з сім'єю, заснованою на шлюбі як акті вільної і вірної любові між чоловіком і жінкою, а освячені біблійною традицією уявлення про батьківство і материнство, як особливе покликання чоловіка і жінки у шлюбі, витісняються із суспільної свідомості», – йдеться у спільній заяві Папи Римського Франциска і Святійшого Патріарха Кирила [13]. І у цьому зв'язку слід підкреслити, що саме біблійні уявлення про шлюб були покладені в основу статті 16 Загальної декларації прав людини та статті 10 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права. Відстоюючи християнську аксіому про життя як священний дар Божий, Православна Церква розцінює його штучне переривання та штучне зародження як великий гріх.

Дилема свободи постає і у процесі оцінки принципу свободи совісті та релігії. Ми вважаємо, що свобода релігії не означає свободу від релігії. Секуляризм, перебираючи на себе право на володіння істиною в останній інстанції, урешті-решт виступає злісним порушником прав людини і розвертає

демократичні суспільства у бік тоталітаризму. «Перетворення деяких країн у секуляризовані суспільства, котрим є чужою всяка пам'ять про Бога і Його правду, тягне за собою серйозну небезпеку для релігійної свободи, – проголосили лідери Православної та Католицької Церков. – Ми стурбовані нинішнім обмеженням прав християн, не кажучи вже про їхню дискримінацію, коли деякі політичні сили, керуючись ідеологією секуляризму, який настільки часто стає агресивним, прагнуть витіснити їх на узбіччя суспільного життя» [13].

У цьому контексті важливо зазначити, що у християнській традиції поняття свободи і відповідальності неодмінно корелюються із поняттям справедливості. За Аквінатором, справедливість є несучою конструкцією, стовбуром усієї побудови людських чеснот. «У справедливості є свій особливий, властивий їй, об'єкт, якого немає в інших чеснот, і цей об'єкт називається правом, що означає те ж, що і «правота» [14]. Розкриваючи зміст оцінки соціальних відносин, виходячи з критерію справедливості, Фома Аквінський вказує, що «правильним», або «правим», є такий вчинок, який узгоджений з іншою людиною за допомогою деякої рівності. Таке уявлення про справедливість може здаватися передвісником більш сучасних дефініцій справедливості, особливо тих, які зображують справедливість з точки зору соціальної рівності і економічної солідарності.

Ми виходимо з того, що рівність слугує наріжним камінням усього концепту прав людини. Від неї походять й інші принципи положення, зокрема норми про недискримінацію. З цього питання християнська традиція має чітку позицію. Християни вірять, що «Бог від однієї крові утворив увесь рід людський, для проживання по усьому обличчю Землі (Діян. 17: 26) і що у Христі «немає юдея, ні грека, немає раба, ані вільного, нема чоловічої статі, ані жіночої, бо всі ви є одне у Христі Ісусі» (Гал. 3: 28). На питання: «Хто мій ближній?» Христос відповів притчею про милосердного самарянина (Лк. 10: 25-37), тим самим навчаючи нас відкидати будь-які прояви ворожнечі й упередження. Християнство сповідує, що усяка людина, незалежно від кольору шкіри, релігії, раси, статі, національності, мови, створена за образом і подобою Божою і є рівноправним членом людської спільноти. Слідуючи цій вірі, християнська традиція не сприймає дискримінацію за усіма перерахованими вище ознаками, яка передбачає відмінність у гідності між людьми.

Християнська повага до людської гідності та прагнення до рівності природно породжують і такий базовий принцип концепту прав людини як солідарність та втілюються у норми, які проголошують право на гідний життєвий рівень. Християнська традиція вимагає не тільки будувати економіку на моральних засадах, а й за допомогою її діяльно служити людині, дотримуючись вчення святого апостола Павла: «Працюючи, треба підтримувати слабких і пам'ятати слова Господа Ісуса, бо Він Сам сказав: «Блаженіше давати, ніж брати» (Діян. 20:35). Святий Василій Великий проповідував, що кожен у справі своїй повинен ставити за мету допомогу нужденним, а не власну свою потребу [15]. Відповідно до християнських постулатів, нужденність і голод не тільки загрожують божественному дару життя цілих народів, а й ображають високу гідність людської особистості і цим кидають виклик самому Богові. Тому якщо турбота про наш власний прожиток є питанням матеріальним, то турбота про прожиток ближнього – це духовне питання (Як. 2: 14-18). Слід зазначити, що солідарність і допомога нужденним є надбанням насамперед православної традиції. Так, описуючи мотиваційні відмінності протестантів, Макс Вебер вказує, що замість ідеї братерства і готовності «віддати сорочку» нужденному (жест, що символізує відмову від уз тлінного світу і готовність до жертви заради спасіння душі, характерний для католиків і особливо для православних), протестантами керує суворий обов'язок, який змушує віддавати всі сили служінню «справі» і не потурати «ліношам» тих, хто не хоче жити чесною працею, ублажає тіло і губить душу [16, с. 28]. На відміну від етики аскетичного протестантизму у православ'ї збільшення багатства не розглядається саме по собі як вище благо, як самоціль. Відповідно до колективістських пріоритетів, Православна Церква пропонує ставитись до господарської діяльності як до «громадського служіння». Тобто, якщо для протестантизму у шкалі християнських цінностей перше місце посідає індивідуальна свобода, то для православ'я – солідарність, братерство.

Втім, ми можемо констатувати, що не дивлячись на певні відмінності, які існують між католицьким, протестантським та православним підходами до концепту прав і свобод людини, у підсумку вони доповнюють один одного. Бо світ Христовий є зрілим плодом з'єднання всього у Христі: явища гідності і величчя людської особистості як образу Божого, прояви органічної єдності у Ньому людського роду і світу, всезагальності принципів миру, свободи і соціальної справедливості і, нарешті, принесення плодів християнської любові серед людей і народів світу [12]. Таким чином, цілісна християнська традиція являє собою першоджерело усіх трьох поколінь прав людини, про які писав Карел Васак: цивільних і політичних прав; економічних, соціальних та культурних прав; прав, які стосуються навколишнього середовища і розвитку людини [17].

У XXI столітті права людини продовжують залишатися у центрі уваги християнської спільноти. «У нас вже є обов'язок, щоб запропонувати загальне свідчення любові до Бога для всіх людей, працюючи спільно заради служіння людству, особливо у справі захисту гідності людської особистості

на кожному етапі життя, святості сім'ї, заснованій на шлюбі, у сприянні миру і загальному благу, і у відповіді на страждання, які продовжують вражати наш світ. Ми визнаємо, що голод, злидні, неграмотність, несправедливий розподіл ресурсів – це проблеми, які повинні вирішуватися постійно», – заявили у 2014 році Папа Франциск і Патріарх Варфоломій I у спільній декларації з нагоди 50-річчя подолання Великої схизми [18]. Отже, плідна християнська традиція, яка послужила джерелом первісного концепту прав і свобод людини, продовжує жити його своєю благодаттю, яка бере силу з фундаментальних християнських чеснот – любові та милосердя. І це підтверджується досягненнями Мартіна Лютера Кінга, Папи Іоанна Павла II, Матері Терези, Митрополита Феодосія у справі захисту прав людини. Втім, це означає, що права і свободи людини мають гарантуватися виключно вірою. Світські державні інструменти відіграють у цьому процесі свою важливу роль як чинник примусу, без якого будь-яке право є безсилим. Розглядаючи християнську віру як найглибшу з основ прав людини, Д. Г. Фортман водночас вказує, що для забезпечення фактичного захисту людської гідності, зв'язки між світськими налаштуваннями прав людини та заснованими на вірі поглядами на їх підґрунті, безумовно, є вирішальними [9].

Висновки. Наше дослідження опонує радикальним секуляристським поглядам та доводить, що права і свободи людини, які отримали міжнародно-правове визнання 70 років тому у результаті прийняття ООН Загальної Декларації прав людини, мають своє коріння у Законі Божому, котрий був сповіщений Мойсеєм за 1300 років до Христа, але їхнім справжнім духовним джерелом стало Євангеліє. Христові заповіді любові та милосердя не тільки до ближніх, але й до гонителів та кривдників, заклали гуманістичний ціннісний фундамент системи прав людини. Визнання людини творінням Божим, яка має місію спасіння через Христа, обумовлює серцевинну дефініцію концепту прав і свобод людини – людську гідність. Відправною позицією у теоретичному обґрунтуванні походження прав людини є концепція природного права, започаткована видатним католицьким теологом Фомаю Аквінським. За Аквінатом, природні права походять від Божого Закону, вони є об'єктивними і не залежать від дій або бездіяльності інших людей. Підхоплена протестантськими філософами логіка томізму діалектично призвела правознавство від загальнохристиянського поняття природного права (natural law) до природних прав (natural rights) та до прав людини (human rights). Протестантизм поставив індивідуальну свободу у главу християнських цінностей. Водночас християнська традиція виходить з того, що свобода без відповідальності і любові веде врешті-решт до втрати свободи. Ця теза була найглибше обґрунтована Іммануїлом Кантом, та отримала філософське формулювання у його знаменитому категоричному імперативі. Намагання вирішити дилему співвідношення свободи і відповідальності приводить християнських мислителів до необхідності обґрунтування кардинальної чесноти – справедливості. А від категорії справедливості логічно походить поняття рівності, яке є наріжним камінням концепту прав і свобод людини. Від нього походять й інші принципові положення, зокрема, норми про недискримінацію. Християнська повага до людської гідності та прагнення до рівності природно породжують і такий базовий принцип концепту прав людини як солідарність, котрий найбільш притаманний православ'ю, та втілюються у норми, які проголошують право на гідний життєвий рівень. Таким чином, цілісна християнська традиція являє собою першоджерело усіх трьох поколінь прав людини. Це плідне джерело продовжує жити ціннісний вміст поняття прав і свобод людини, яке є стовбуром міжнародної та національних правових систем.

Подальші розвідки у цьому напрямку покликані розкрити особливості духовного і ціннісного наповнення та практичної реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні.

Література:

1. Максимов С. І., Дзьобань О. П. Філософський зміст і обґрунтування прав людини. Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл., С. І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2009. Розд. II, тема 9, параграф 3. С. 149-153.
2. Definition of the most basic European Values. Creative Commons by EuropeanValues.info. 2016. URL: http://europaeischewerte.info/fileadmin/templates/Documents/ewdef_en.pdf
3. Загальна Декларація прав людини: Резолюція 217 A (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015?lang=uk
4. Іоан-Павло II. Енцикліка Centesimus annus (1991). / Український католицький університет: Інститут релігії та суспільства. URL: <http://irs.ucu.edu.ua/dzherela/sotsialni-entsikliki/ivan-pavlo-ii-centesimus-annus-1991/>
5. Pocklington D. Catholic and Protestant approaches to law: convergence or divergence? Law and Religion Scholars Network (LARSN) Annual Conference 2016. (Oxford, 10 May 2016) URL: <http://www.lawandreligionuk.com/2016/05/10/catholic-and-protestant-approaches-to-law-convergence-or-divergence/>

6. Фома Аквинский. О различных видах закона, вопрос 91. Сумма теологии: в 12 т. / перевод, редакция, примечания С. И. Еремеева. К.: Ника-Центр, 2010. 432 с. Т VI. URL: <https://azbyka.ru/otechnik/konfessii/summa-teologii-tom-6/2> (дата доступа: 15.12.2017).
7. Traer R. Christian Support for Human Rights. Religion and Human Rights. 2015. Vol. 3, No. 1. URL: <http://religionhumanrights.com/Religion/Christian/christian.fhr.htm> (Last accessed: 22.12.2017).
8. Witte J. The Reformation of Rights: Law, Religion and Human Rights in Early Modern Calvinism. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 254 p. URL: <http://www.cambridge.org/gb/academic/subjects/religion/theology/reformation-rights-law-religion-and-human-rights-early-modern-calvinism#8LFAqXUQ1T5y0yB6.97>
9. Fortman D. G. Religion and Human Rights: A Dialectical Relationship. e-International Relations. 5 Dec. 2011. URL: <http://www.e-ir.info/2011/12/05/religion-and-human-rights-a-dialectical-relationship/>
10. Евсевий Кесарийский (Памфил) Церковная история: в 10 кн. Кн. 1. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Evsevij_Kesarijskij/tserkovnaja-istorija/1_1 https://azbyka.ru/otechnik/Evsevij_Kesarijskij/tserkovnaja-istorija/1_1
11. Кант И. Критика практического разума. СПб.: Наука, 1995. 528 с.
12. Миссия Православной Церкви в современном мире. Вклад Православной Церкви в достижение мира, справедливости, свободы, братства и любви между народами и устранение расовой и прочих дискриминаций: проект документа Всеправославного Собора, одобренный Собранием Предстоятелей Поместных Православных Церквей в Шамбези, 21-28 января 2016 года. (Шамбези, 28 января 2016 г.) URL: <http://www.patriarchia.ru/db/print/4360988.html>
13. Совместное заявление Папы Римского Франциска и Святейшего Патриарха Кирилла (Гавана, 13 февраля 2016 г.) URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/4372074.html>.
14. Фома Аквинский. О справедливости: вопрос 58. Сумма теологии: в 12 т. / перевод, редакция, примечания С. И. Еремеева. К.: Ника-Центр, 2010. 432 с. Т VIII. URL: <https://azbyka.ru/otechnik/konfessii/summa-teologii-tom-8/12> (дата доступа: 20.11.2017).
15. Василий Великий. Правила, подробно изложенные в вопросах и ответах (Большой Аскетикон). URL: https://azbyka.ru/otechnik/Vasilij_Velikij/pravila-prostranno-izlozhennye-v-voprosah-i-otvetah/#0_4
16. Вебер М. Теория ступеней и направлений религиозного неприятия мира. Избранное. Образ общества. М.: Знание, 1994. 385 с.
17. Karel Vasak Human Rights: A Thirty-Year Struggle. The Sustained Efforts to give Force of law to the Universal Declaration of Human Rights. UNESCO Courier. 30:11, Paris: United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization, November 1977. Vol. XXX, Iss. 11. URL: http://unesdoc.unesco.org/Ulis/cgi-bin/ulis.pl?catno=48063&set=4A516CB0_0_13&gp=0&lin=1&ll=1
18. Папа Римский и Вселенский Патриарх подписали декларацию, подтверждающую путь к единству. Релігія в Україні. 2014. 27 мая. URL: <http://www.religion.in.ua/news/vazhlivo/25908-papa-rimskij-i-vselenskij-patriarx-podpisali-deklaraciju-podtverzhdayushhuyu-put-k-edinstvu.html>

ОСОБЛИВОСТІ УНІВЕРСАЛЬНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В БОРОТЬБІ З ОКРЕМИМИ ВИДАМИ ЗЛОЧИНІВ (НА ПРИКЛАДІ КОРУПЦІЇ)

Нуруллаєв І. С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено дослідженню особливостей міжнародного співробітництва в боротьбі зі злочинністю на універсальному рівні на прикладі боротьби з корупцією. У статті зазначено, що із середини 1970-х рр. ООН почала відігравати дедалі важливішу роль у забезпеченні ефективності співробітництва держав у боротьбі з корупцією. Антикорупційні зусилля органів ООН були спрямовані на формування універсального організаційно-правового механізму міжнародного співробітництва, що є стандартною формою організації співробітництва в боротьбі зі злочинністю. Такий механізм має в основі багатосторонній міжнародний договір, що передбачає створення відповідного органу конвенційного контролю за його дотриманням. Специфіка корупції передбачає залучення до боротьби з нею інших міжнародно-правових інструментів, що спрямовані на боротьбу з організованою злочинністю, відмиванням «брудних грошей» тощо, та створених на їх основі контрольних органів. Також досліджуваний механізм є водночас міжнародно-правовим і політичним. Це означає, що міжнародне співробітництво в боротьбі з корупцією спирається на засоби дипломатичного впливу, які широко використовують міжнародні міжурядові організації. Зокрема, ключове значення на універсальному рівні мають такі прийняті в межах ООН юридичні та політичні документи про боротьбу з корупцією: Міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб 1996 р., Декларація ООН про боротьбу з корупцією та хабарництвом у міжнародних комерційних операціях 1996 р., Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 р., Конвенція ООН проти корупції 2003 р. Сукупність цих актів складає своєрідну нормативно-правову основу універсального організаційно-правового механізму міжнародного співробітництва в боротьбі з корупцією.

У статті зазначено, що міжнародне співробітництво в боротьбі з корупцією демонструє зразок сучасної універсальної моделі міжнародного співробітництва в боротьбі зі злочинністю та окремими її видами. Водночас звернено увагу на важливість досягнення принаймні мінімального рівня взаємодії всіх форм міжнародного співробітництва в боротьбі зі злочинністю. Підкреслюється, що належне виконання універсальною моделлю міжнародного співробітництва в боротьбі зі злочинністю й окремими її видами координуючої ролі у відносинах із регіональними механізмами боротьби зі злочинністю залишається проблематичним. Це жодним чином не принижує значення універсальної моделі та свідчить, скоріше, про потребу в чіткому визначенні універсальних і регіональних пріоритетів, у межах яких можлива ефективна координація міжнародної та міжнародно-правової співпраці.

Статья посвящена исследованию особенностей международного сотрудничества в борьбе с преступностью на универсальном уровне на примере борьбы с коррупцией. В статье указано, что с середины 1970-х гг. ООН начала играть все более важную роль в обеспечении эффективности сотрудничества государств в борьбе с коррупцией. Антикоррупционные усилия органов ООН были направлены на формирование универсального организационно-правового механизма международного сотрудничества, который является стандартной формой организации сотрудничества в борьбе с преступностью. Такой механизм имеет в основе многосторонний международный договор, предусматривающий создание соответствующего органа конвенционного контроля за его соблюдением. Специфика коррупции предусматривает привлечение к борьбе с ней других международно-правовых инструментов, направленных на борьбу с организованной преступностью, отмытием «грязных денег» и так далее, и созданных на их основе контрольных органов. Также исследуемый механизм является одновременно международно-правовым и политическим. Это означает, что международное сотрудничество в борьбе с коррупцией опирается на средства дипломатического воздействия, которые широко используют международные межправительственные организации. В частности, ключевое значение на универсальном уровне имеют такие принятые в рамках ООН юридические и политические документы по борьбе с коррупцией: Международный кодекс поведения государственных должностных лиц 1996 г., Декларация ООН по борьбе с коррупцией и взяточничеством в международных коммерческих операциях 1996 г., Конвенция ООН против транснациональной организованной преступности 2000 г., Конвенция ООН против коррупции 2003 г. Совокупность этих актов

составляет своеобразную нормативно-правовую основу универсального организационно-правового механизма международного сотрудничества в борьбе с коррупцией.

В статье указано, что международное сотрудничество в борьбе с коррупцией демонстрирует образец современной универсальной модели международного сотрудничества в борьбе с преступностью и отдельными ее видами. В то же время обращено внимание на важность достижения по крайней мере минимального уровня взаимодействия всех форм международного сотрудничества в борьбе с преступностью. Подчеркивается, что надлежащее исполнение универсальной моделью международного сотрудничества в борьбе с преступностью и отдельными ее видами координирующей роли в отношениях с региональными механизмами борьбы с преступностью остается проблематичным. Это никоим образом не принижает значение универсальной модели и свидетельствует, скорее, о необходимости четкого определения универсальных и региональных приоритетов, в рамках которых возможна эффективная координация международного и международно-правового сотрудничества.

The article is devoted to the study of the peculiarities of international cooperation in the fight against crime at the universal level by the example of fighting corruption. The article says that since the mid-1970s the UN has begun to play an increasingly important role in ensuring the effectiveness of state cooperation in the fight against corruption. The anti-corruption efforts of UN bodies were aimed at forming an organizational and legal mechanism for international cooperation of a universal level, which is the standard form of organizing cooperation in combating crime. Such a mechanism is based, firstly, on a multilateral international treaty providing for the establishment of an appropriate body of conventional monitoring of its observance. Secondly, the specificity of corruption envisages the involvement of other international legal instruments aimed at combating organized crime, "money laundering", etc., and the control bodies created on their basis. Thirdly, the mechanism under study is, simultaneously, international legal and political. This means that international cooperation in the fight against corruption is based on diplomatic means that are widely used by international intergovernmental organizations. In particular, the following legal documents on combating corruption adopted by the United Nations are key at the universal level: International Code of Conduct for Public Officials of 1996, UN Declaration on Combating Corruption and Bribery in International Commercial Transactions 1996, UN Convention against Transnational Organized Crime 2000, UN Convention against Corruption 2003. All these acts constitute a kind of normative and legal basis for a universal organizational and legal mechanism for international cooperation in the fight against corruption.

The article notes that international cooperation in the fight against corruption demonstrates an example of a modern universal model of international cooperation in combating crime and its separate types. At the same time, attention is drawn to the importance of achieving, at least a minimum level of interaction for all forms of international cooperation in combating crime. It is emphasized that the ability of a universal model of international cooperation in combating crime and its separate types to perform a properly coordinating role in relations with regional mechanisms for combating crime remains problematic. This in no way belittles the importance of the universal model. This shows, rather, the need for a clear definition of universal and regional priorities, within which effective coordination of international and international legal cooperation is possible.

Ключові слова: ООН, Декларація ООН про боротьбу з корупцією та хабарництвом у міжнародних комерційних операціях 1996 р., Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 р., Конвенція ООН проти корупції 2003 р.

Постановка проблеми. Міжнародне співробітництво в боротьбі зі злочинністю відбувається на універсальному, регіональному (субрегіональному) та на двосторонньому рівнях. Порівняти й довести більшу чи меншу дієвість кожного із цих рівнів буде важко без урахування специфіки та мети співробітництва в кожному окремому випадку. Однак цілком можна говорити про особливості такого співробітництва, зокрема й щодо боротьби з окремими видами злочинів. Важливим є також досягнення принаймні мінімального рівня взаємодії всіх таких форм міжнародного співробітництва. Показовим при цьому є міжнародно-правове співробітництво в боротьбі з корупцією. На універсальному рівні цей напрям найбільш активно розвивається в межах ООН, де ведеться масштабна робота з розроблення та забезпечення застосування заходів із боротьби із цим злочином. Досить потужними є також регіональні форми співробітництва, наприклад, GRECO. Однак проблемою залишається з'ясування організаційно-правової спроможності міжнародно-правових інструментів та міжнародних інститутів універсального рівня здійснювати системну й ефективну координацію міжнародного співробітництва в боротьбі з корупцією. Зокрема, зберігається проблема координації діяльності універсального та регіональних міжнародних органів з антикорупційного співробітництва.

Метою статті є обґрунтування формування на універсальному рівні міжнародного організаційно-правового механізму співробітництва в боротьбі з корупцією та з'ясування його міжнародної нормативно-правової основи.

Аналіз останніх публікацій та невирішені аспекти. Дослідження міжнародно-правового співробітництва на універсальному рівні в боротьбі з корупцією останнім часом стають дедалі популярнішими. Це відображає, з одного боку, значущість проблеми, а з іншого – зростання масштабу зусиль міжнародного співтовариства в її подоланні. Загалом загальні аспекти міжнародного співробітництва в боротьбі з корупцією досліджували такі українські й зарубіжні юристи: М.В. Буроменський [1], А.М. Візір [2], М.І. Данількевич [3], А.В. Домбругова [4], Г.О. Душейко, Д.М. Киценко [5], Н.А. Зелінська [6], А.С. Мацко [7], Є.В. Невмержицький [8], С.Я. Петрашко [9], Н.В. Пронюк [10], Р.С. Чимний [11], І.С. Нуруллаєв [12], Г.І. Богуш [13], С.М. Чазанфар [14] та інші. Водночас системна оцінка інституційно-правових основ такого співробітництва, особливо в аспекті формування міжнародного організаційно-правового механізму співробітництва в боротьбі з корупцією, не проводилась.

Виклад основного матеріалу. Першу спробу виробити в межах ООН міжнародний кодекс із боротьби з корупцією було зроблено 15 грудня 1975 р., коли Генеральна Асамблея (далі – ГА) ООН прийняла Резолюцію 3514 «Заходи проти корупції, що практикується транснаціональними та іншими корпораціями, їх посередниками та іншими причетними до цього сторонами», яка дала поштовх для розроблення відповідної міжнародної угоди в Комісії ООН у 1976 р. До 1980 р. проект міжнародної угоди з боротьби з корупцією був готовий, однак відкладений на невизначений строк. 1991 р. ООН знову повернулася до ідеї укладення міжнародної угоди з боротьби з корупцією.

Варто зазначити, що в межах ООН питання боротьби з корупцією й хабарництвом є прерогативою таких органів:

1) Генеральної Асамблеї ООН, яка:

- приймає резолюції про боротьбу з корупцією та на їх основі розробляє інші міжнародно-правові акти. Зокрема, ГА ООН були прийняті такі резолюції, спрямовані на боротьбу з корупцією: Резолюція 3514(XXX) від 15 грудня 1975 р. про корупцію, Резолюція 1995/14 ЕКОСОР від 24 липня 1995 р. про боротьбу з корупцією, Резолюція 51/59 від 12 грудня 1996 р. про прийняття Міжнародного кодексу поведінки державних посадових осіб, Резолюція 51/191 від 16 грудня 1996 р. про прийняття Декларації ООН про боротьбу з корупцією і хабарництвом в міжнародних комерційних операціях; Резолюція 55/61 від 22 січня 2001 р. про ефективний міжнародно-правовий документ проти корупції, Резолюція 55/188 від 25 січня 2001 р. про запобігання корупції, незаконного переказу засобів і боротьби з ними та повернення в країни незаконно переказаних із них засобів;

- готує окремі доповіді про боротьбу з корупцією, такі як Доповідь наради групи експертів з питань корупції, що відбулась у Буенос-Айресі 15–21 березня 1997 р. [15], Доповідь наради міжурядової групи експертів відкритого складу з підготовки проекту мандату на розроблення міжнародно-правового документа проти корупції (Відень, 30 липня – 3 серпня 2001 р.) [16];

2) Генерального секретаря ООН, який:

- за дорученням ГА ООН готує загальні доповіді (наприклад, Доповідь Генерального секретаря ООН 1997 р. про боротьбу з корупцією та хабарництвом [17]);

- виконує доручення й рекомендації з питань забезпечення запобігання корупції. Наприклад, 5 жовтня 2009 р. на 64-й сесії ГА ООН Генеральний секретар ООН підготував доповідь на тему «Попередження корупції та переказування активів незаконного походження, боротьба із цими явищами та повернення таких активів у країни походження» [18]. 9 червня 2010 р. на 65-й сесії ГА ООН Генеральний секретар ООН підготував доповідь на тему «Попередження корупції і переказування активів незаконного походження, боротьба із цими явищами та повернення таких активів у країни походження» [19]. 15 липня 2011 р. на 66-й сесії ГА ООН Генеральний секретар ООН підготував доповідь на тему «Реалізація мандатів програми ООН у сфері попередження злочинності та кримінального правосуддя, з приділенням особливої уваги діяльності Управління ООН щодо наркотиків і злочинності у сфері технічного співробітництва» [20]. 26 січня 2011 р. на 20-й сесії ЕКОСОР ООН Генеральний секретар ООН підготував доповідь на тему «Міжнародне співробітництво в боротьбі з транснаціональною організованою злочинністю та корупцією» [21]. 7 лютого 2012 р. на 21-й сесії ЕКОСОР ООН Генеральний секретар ООН підготував доповідь на тему «Міжнародна співпраця в боротьбі з транснаціональною організованою злочинністю та корупцією» [22];

3) Економічної і соціальної ради ООН (далі – ЕКОСОР), яка готує проекти резолюцій про боротьбу з корупцією та рекомендує їх до прийняття ГА ООН;

4) групи експертів із питань корупції, яка проводить наради експертів із питань протидії корупції;

5) Комісії з попередження злочинності та забезпечення кримінального правосуддя (створена в межах ЕКОСОР ООН, далі – КПЗЗКП), яка сприяє здійсненню резолюцій ООН, збирає від компетентних міжнародних, регіональних і неурядових організацій інформацію про міжнародні зусилля щодо боротьби з корупцією й хабарництвом, а також займається питанням про дачу хабарів державним посадовим особам інших держав у ході міжнародних комерційних операцій.

Як бачимо, перші зусилля ООН щодо запобігання корупції належать до останньої межі ХХ ст., коли ГА ООН прийняла перші антикорупційні резолюції. Однак суспільство ще не було готове до масштабних міжнародних зусиль у цьому напрямі. Тому варто вважати, що ООН у ті часи, переважно наприкінці 1990-х рр., стала головним міжнародним майданчиком, де обговорювалась нагальність спільних міжнародних зусиль у боротьбі з корупцією. Це насамперед сприяло ефективній реалізації регіональних антикорупційних ініціатив, зокрема, у Раді Європи з укладенням у 1999 р. Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією та Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією. Проте на універсальному рівні загальної згоди держав щодо створення організаційно-правового механізму міжнародного співробітництва із запобігання корупції було досягнуто дещо пізніше.

У 1990 р. Секретаріат ООН підготував Рекомендацію «Практичні методи боротьби з корупцією» та Резолюцію «Корупція у сфері державного управління», у яких зазначалося, що корупція згубно впливає на економіку країн, підриває ефективність урядових рішень, завдає шкоди моралі, зменшує довіру громадян до уряду, порушує принципи правового неупередженого правосуддя тощо [23]. Проблеми боротьби з корупцією були однією з найважливіших тем на Дев'ятому (IX) Конгресі ООН (Каїр, 1995 р.), де поряд із комплексом інших питань обговорювався проект Міжнародного кодексу поведінки державних посадових осіб [24].

У грудні 1996 р. ГА ООН прийняла два важливі документи про боротьбу з корупцією: Міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб і Декларацію ООН про боротьбу з корупцією та хабарництвом у міжнародних комерційних операціях.

Міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб (Резолюція 51/59) було прийнято як засіб, що покликаний спрямовувати зусилля держав – членів ООН у боротьбі з корупцією за допомогою низки базових рекомендацій, яких необхідно дотримуватись державним посадовим особам під час виконання своїх службових обов'язків. Крім того, у цьому кодексі порушуються також такі питання: загальні принципи, якими повинні керуватись державні посадові особи під час виконання своїх обов'язків (відданість, добросовісність, компетентність, ефективність, справедливість і неупередженість); колізії інтересів та відмова від права; повідомлення відомостей про особисті активи державних посадових осіб, а також, за можливості, їх подружжя та/або утриманців; поводження з конфіденційною інформацією; політична діяльність державних посадових осіб, яка, відповідно до Міжнародного кодексу поведінки державних посадових осіб, повинна здійснюватись таким чином, щоб не підривати віру громадськості в неупереджене виконання ними своїх функцій та обов'язків.

Декларація ООН про боротьбу з корупцією та хабарництвом у міжнародних комерційних операціях (Резолюція 51/191), прийнята ГА ООН 16 грудня 1996 р. (далі – Декларація 1996 р.), передбачила комплекс заходів, які держава може вживати на національному рівні відповідно до її конституції, основних правових принципів, законів і процедур із метою боротьби з корупцією та хабарництвом у міжнародних комерційних операціях тощо [25, с. 84–85]. Цікавим і важливим є те, що в Декларації 1996 р. також порушується проблема хабарництва іноземних державних посадових осіб. Згідно з її п. 3 хабарництво може включати, зокрема, пропозицію, обіцянку чи передачу будь-яких виплат, подарунків або інших благ, прямо чи опосередковано, будь-якою приватною або державною корпорацією, у тому числі транснаціональною корпорацією, окремою особою якої-небудь держави будь-якій державній посадовій особі, обраному представникові іншої країни як неправомірної винагороди за виконання чи утримання від виконання цією посадовою особою або представником своїх службових обов'язків у зв'язку з тією чи іншою міжнародною комерційною операцією.

Декларація 1996 р. також містить різні положення, спрямовані на боротьбу з корупцією, у тому числі на прийняття або забезпечення застосування законів, які забороняють хабарі в міжнародних комерційних операціях; встановлення кримінальної відповідальності за дачу таких хабарів, а також недопущення можливості відрахування з обкладених податком сум хабарів, виплачених будь-якою приватною чи державною корпорацією або окремою особою будь-якої держави-члена будь-якій державній посадовій особі, обраній представником іншої країни.

Крім того, держави – учасниці Декларації 1996 р. погодились розробити та застосовувати стандарти й методи обліку, які підвищують транспарентність міжнародних комерційних операцій, розробляти або заохочувати розроблення кодексів поведінки в галузі підприємницької діяльності, стандартів або оптимальної практики, які забороняють корупцію, хабарництво та пов'язані з ним протиправні дії під час здійснення міжнародних комерційних операцій; вивчити можливість визнання незаконного збагачення державних посадових осіб чи обраних представників злочином та забезпечити, щоб положення про нерозголошення банківської таємниці не перешкоджали кримінальним розслідуванням або іншим судовим розглядам щодо корупції, хабарництва чи пов'язаної із цим незаконної практики в міжнародних комерційних операціях.

Зрештою, держави – учасниці Декларації 1996 р. погодились співпрацювати та надавати одна одній максимально можливу допомогу щодо кримінальних розслідувань та інших процесуальних дій

у зв'язку з корупцією й хабарництвом у міжнародних комерційних операціях, у тому числі обмінюватись відповідною інформацією та відповідною документацією.

Хоча Міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб і Декларація ООН про боротьбу з корупцією та хабарництвом у міжнародних комерційних операціях не мають обов'язкової юридичної сили, вони мають важливе політичне значення, оскільки відображають досягнуту в межах міжнародного співтовариства політичну згоду з визначених питань.

У підготовленій ЕКОСОР Резолюції 1997/25 від 21 липня 1997 р. щодо міжнародного співробітництва в боротьбі з корупцією й хабарництвом у міжнародних комерційних операціях зазначалося, що ГА ООН занепокоєна з приводу дачі хабарів особами та підприємствами інших країн державним посадовим особам у зв'язку з міжнародними комерційними операціями. При цьому особливу стурбованість держав, що підтримали резолюцію, викликала фіскальна політика урядів деяких розвинених країн, які дозволяють національним підприємствам декларувати витрати, понесені у зв'язку з дачею хабарів державним посадовим особам у країнах, що розвиваються, як експлуатаційні затрати, які тому не враховуються під час оподаткування.

Посилаючись на свою Резолюцію 3514(XXX) від 15 грудня 1975 р., у якій ГА ООН засудила всі види корупції, у тому числі хабарництво, які практикуються транснаціональними та іншими корпораціями, їх посередниками й іншими причетними до цього сторонами в порушення законів і правил приймаючих країн, у Резолюції 1997/25 ГА ООН:

1) закликала всі уряди держав-членів ООН здійснювати співробітництво для попередження корупції, у тому числі хабарництва; використовувати Міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб, прийнятий ГА ООН 12 грудня 1996 р. (резолюція 41/59), як інструмент, яким варто керуватись у своїх зусиллях із боротьби з корупцією; вживати всіх можливих заходів для здійснення Декларації ООН про боротьбу з корупцією й хабарництвом у міжнародних комерційних операціях від 16 грудня 1996 р. (Резолюція 51/191), а також виконувати відповідні міжнародні декларації та ратифікувати належним чином міжнародні конвенції з боротьби з корупцією тощо;

2) просила ЕКОСОР та її допоміжні органи, зокрема КПЗЗКП, сприяти виконанню Декларації 1996 р. (Резолюція 51/191) та регулярно розглядати питання про корупцію й хабарництво в міжнародних комерційних операціях і сприяти виконанню резолюцій ГА ООН;

3) запропонувала державам-членам подати доповіді про заходи, вжиті на виконання положень Декларації 1996 р., зокрема, щодо встановлення кримінальної відповідальності, прийняття ефективних санкцій, відрахування з обкладених податком сум, стандартів і методів обліку, розроблення кодексів поведінки в галузі підприємницької діяльності, незаконного збагачення, взаємної юридичної допомоги та положень про банківську таємницю, розроблення національних стратегій політики в галузі боротьби з корупцією;

4) доручила Генеральному секретарю ООН узагальнити підготовлені доповіді (при цьому компетентним міжнародним, регіональним і неурядовим організаціям було доручено подати відповідну інформацію про міжнародні зусилля з боротьби з корупцією й хабарництвом), поширити їх для розгляду на 7-й сесії КПЗЗКП з метою вироблення подальших заходів, спрямованих на виконання Декларації 1996 р. в повному обсязі. Водночас передбачалося, що КПЗЗКП приділятиме особливу увагу питанню дачі хабарів державним посадовим особам інших держав у ході проведення міжнародних комерційних операцій і включить в обговорення на своїй 7-й сесії питання про розгляд заходів, прийнятих державами – членами ООН із метою виконання Декларації 1996 р.;

5) висловила переконання в тому, що корупційна практика підриває державний апарат і послаблює політику в соціальній та економічній галузях, а також закликала держави – члени ООН встановити кримінальну відповідальність за дачу хабарів державним посадовим особам іншої держави в ході міжнародних комерційних операцій і заохочувати держави в разі необхідності до здійснення програмних заходів із метою стримування, попередження й припинення хабарництва та корупції. Наприклад, відповідно до Резолюції ГА ООН 1997/25 це мало відбуватись на такій основі: а) зниження організаційних перешкод шляхом розроблення комплексних систем управління та сприяння проведенню правових реформ згідно з їх основоположними правовими принципами як у державному, так і в приватному секторах; б) сприяння підвищенню ролі громадян у створенні прозорих і підзвітних систем управління; в) підтримки участі неурядових організацій у виявленні, плануванні та здійсненні ініціатив, які сприяють підвищенню етичних норм і практики в межах як державних, так і комерційних операцій; г) забезпечення в міру необхідності підготовки кадрів і технічної допомоги для інших держав із метою розроблення та виконання стандартів належного управління, зокрема, звітності й відкритості, законної комерційної й фінансової поведінки та інших заходів із боротьби з корупцією тощо.

ООН визнала міжнародний характер проблеми корупції та намагається сьогодні знайти загальноновизнані форми й методи боротьби із цим негативним для суспільства явищем.

Усі вищенаведені документи мають рекомендаційний характер, проте відіграють важливу роль у формуванні норм міжнародного права із цього питання, а також здатні впливати на норми внутрішнього національного права держав.

15 листопада 2000 р. прийнята Рамкова Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (далі – КТНОЗ 2000 р.), яка стала рішучим кроком світового співтовариства у відповідь на глобалізацію організованої злочинності й корупції [16].

КТНОЗ 2000 р. охоплює широкий спектр проблем, у тому числі й корупцію як злочин транснаціонального характеру/значення, надає визначення поняття «кримінально карана корупція». У ній також передбачена вимога криміналізувати акти корупції, тобто отримання та передачу хабара, і вжити інші законодавчі й адміністративні заходи для попередження та виявлення корупції серед публічних посадових осіб для забезпечення ефективної боротьби з корупцією на основі єдиних стандартів для внутрішніх законів.

22 січня 2001 р. ГА ООН прийняла резолюцію, у якій визнала доцільність розроблення ефективного міжнародно-правового документа проти корупції, незалежного від КТНОЗ 2000 р. [27]. Його розробленням займався Центр ООН із питань міжнародного попередження злочинності (від Управління ООН із контролю за наркотиками та попередженням злочинності).

Генеральному секретареві ООН було доручено підготувати доповідь (у якій би містився аналіз усіх відповідних міжнародно-правових та інших документів і рекомендацій стосовно боротьби з корупцією тощо), а також надати її для розгляду КПЗЗКП з метою формулювання рекомендацій і керівних вказівок щодо майбутньої роботи з підготовки правового документа проти корупції [28].

Крім того, ГА ООН постановила створити для розроблення такого документа спеціальний комітет, який почне працювати у Відні відразу після затвердження мандату. У цьому ж 2001 р. було скликано Міжурядову групу експертів відкритого складу для розгляду й підготовки (на основі доповіді Генерального секретаря ООН і рекомендацій КПЗЗКП) проекту мандата на розроблення майбутнього міжнародно-правового акта проти корупції [29]. Нарада Міжурядової робочої групи відкритого складу з підготовки проекту мандата на розроблення міжнародного правового документа проти корупції проходила у Відні з 30 липня по 3 серпня 2001 р. У її роботі взяли участь представники 97 держав, а також спостерігачі від організацій системи ООН, інститутів Програми ООН із попередження злочинності й кримінального правосуддя, міжурядових і неурядових організацій.

На нараді виступили представники Єгипту, Китаю, Уругваю, Бельгії, Болгарії, Угорщини, Кіпру, Польщі, Словаччини, Туреччини, Чехії, Йорданії, Марокко, Японії, які висловили думку, що документ, про який ідеться в Резолюції 55/61 ГА ООН, повинен бути незалежним, юридично обов'язковим, мати форму конвенції та включати такі елементи: визначення, які повинні включати аспекти, пов'язані з корупцією в публічному й приватному секторах, у тому числі визначення поняття цивільних службовців; широку сферу застосування; ефективні заходи попередження, контролю й боротьби з корупцією як у публічному, так і в приватному секторах, у тому числі участь цивільного суспільства, підготовку цивільних службовців, створення незалежних національних органів у боротьбі з корупцією; розділ про криміналізацію актів корупції, який повинен включати транснаціональний підкуп, незаконне збагачення, відмивання доходів від корупції; розділ про взаємну правову допомогу, що буде сприяти розвитку міжнародного співробітництва, обміну інформацією, яка допоможе відстежувати кошти й переказ коштів незаконного походження, пов'язаних із корупцією, з метою забезпечення повернення таких коштів, вилучення та конфіскації прибутків від корупції, надання технічної допомоги, особливо країнам, що розвиваються; створення багатостороннього механізму для контролю за застосуванням конвенції, який повинен базуватись на рівності зобов'язань та бути ефективним і гнучким.

На нараді було визнано, що корупція є елементом життя як у промислово розвинених країнах, так і в країнах із перехідною економікою, а також у країнах, що розвиваються [30]. Також зазначалося, що основна мета нової конвенції повинна полягати в розвитку міжнародного співробітництва держав у боротьбі з корупцією та що конвенція повинна базуватись на основі поваги принципів суверенітету, територіальної цілісності й невтручання у внутрішні справи держав. Передбачалося, що нова конвенція повинна бути укладена до 2003 р.

31 жовтня 2003 р. ГА ООН прийняла Конвенцію ООН проти корупції (далі – КПК 2003 р.). На політичній конференції високого рівня для підписання Конвенції ООН проти корупції, яка відбулась 9–11 грудня 2003 р. в Меріде (Мексика), КПК 2003 р. підписали 95 держав, у тому числі й Україна, і одна держава подала на зберігання ратифікаційну грамоту [31].

Перший розділ КПК 2003 р. (загалом документ складається з Преамбули та восьми розділів) містить загальні положення щодо цілей, термінів і сфери застосування конвенції. Другий розділ містить визначення основних заходів попередження корупції. У третьому розділі врегульовуються питання криміналізації корупційних дій, а також визначаються заходи правоохоронної діяльності. Четвертий розділ присвячений питанням міжнародного співробітництва. У п'ятому розділі визначаються заходи з повернення активів. Шостий розділ стосується питань технічної допомоги й обміну інформацією. У сьомому розділі вказуються механізми забезпечення виконання КПК 2003 р., а у восьмому – заключні положення КПК 2003 р. [32].

20 грудня 2004 р. ГА ООН прийняла Резолюцію «Боротьба з корупцією: допомога державам у створенні потенціалу з метою сприяння набуттю чинності та подальшому здійсненню Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції», у якій закликала держави-члени якнайшвидше розглянути питання про підписання й ратифікацію КПК 2003 р. з метою забезпечення швидшого набуття чинності нею та зробити добровільний внесок у Фонд ООН із попередження злочинності й забезпечення кримінального правосуддя для надання країнам із перехідною економікою технічної допомоги, яка може їм знадобитись для виконання положень КПК 2003 р. [33].

22 грудня 2004 р. ГА ООН ухвалила також Резолюцію «Попередження корупції та переказування активів незаконного походження, боротьба із цими явищами й повернення таких активів у країни походження», у якій звернулась до всіх держав-членів і компетентних регіональних організацій економічної інтеграції з пропозицією якнайшвидше підписати й ратифікувати КПК 2003 р. та повністю забезпечити повне виконання її положень [34].

4 грудня 2009 р. ГА ООН на своїй 64-й сесії, що проходила в Судані, ухвалила проект Резолюції «Попередження корупції і переказування активів незаконного походження, боротьба із цими явищами та повернення таких активів у країни походження» відповідно до Конвенції ООН проти корупції. Цей проект був представлений Мохамедом Шеріфом Діалло [35].

Висновки. Отже, на підставі вищевикладеного можна стверджувати, що із середини 1970-х рр. ООН почала відігравати дедалі важливішу роль у забезпеченні ефективності співробітництва держав у боротьбі з корупцією. Це залишається пов'язаним із визначенням ГА ООН корупції як однієї з основних соціальних проблем сучасності, що рівною мірою загрожує основним державним інститутам в індустріально розвинених країнах та в країнах, що розвиваються.

Антикорупційні зусилля органів ООН були спрямовані на формування універсального організаційно-правового механізму міжнародного співробітництва, що є стандартною формою організації співробітництва в боротьбі зі злочинністю. Такий механізм, по-перше, має здебільшого в основі багатосторонню конвенцію, що передбачає створення відповідного органу конвенційного контролю за її дотриманням. По-друге, специфіка корупції передбачає залучення до боротьби з нею інших міжнародно-правових інструментів, що спрямовані на боротьбу з організованою злочинністю, відмиванням «брудних грошей» тощо та створених на їх основі контрольних органів. По-третє, досліджуваний механізм є водночас міжнародно-правовим і політичним. Це означає, що міжнародне співробітництво в боротьбі з корупцією спирається на засоби дипломатичного впливу, які широко використовують міжнародні міжурядові організації. Зокрема, ключове значення на універсальному рівні мають такі прийняті в межах ООН юридичні й політичні документи про боротьбу з корупцією, як Міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб 1996 р., Декларація ООН про боротьбу з корупцією та хабарництвом у міжнародних комерційних операціях 1996 р., Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 р., Конвенція ООН проти корупції 2003 р. Сукупність цих актів складає своєрідну нормативно-правову основу універсального організаційно-правового механізму міжнародного співробітництва в боротьбі з корупцією.

Міжнародне співробітництво в боротьбі з корупцією демонструє сучасну універсальну модель міжнародного співробітництва в боротьбі зі злочинністю та окремими її видами. Наразі здатність такої моделі належним чином виконувати координуючу роль у відносинах із регіональними механізмами боротьби зі злочинністю залишається проблематичною. Це жодним чином не принижує значення універсальної моделі та свідчить, скоріше, про потребу в чіткому визначенні універсальних і регіональних пріоритетів, у межах яких можлива ефективна координація міжнародної та міжнародно-правової співпраці.

Література:

1. Буроменський М.В. Деякі особливості застосування в Україні міжнародних договорів про боротьбу з організованою злочинністю. Вісник Академії правових наук України. 1999. № 2(17). С. 50–58.
2. Візір А.М. Міжнародно-правові зобов'язання держав з Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції: дис. ... канд. юрид. наук; НУ «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Х., 2011. 215 с.
3. Данількевич М.І. Проблеми боротьби з корупцією: міжнародний і вітчизняний досвід. Корупція: регіональні та галузеві тенденції: збірник наукових статей / под ред. М.Ф. Орзиха, В.Н. Дремина. О.: Фенікс, 2003. С. 71–81.
4. Домбругова А.В. Міжнародне співробітництво у сфері боротьби з корупцією. Юридичний вісник України. 2007. № 2. С. 12.
5. Душейко Г.О., Киценко Д.М. Досвід міжнародного співробітництва в боротьбі з корупцією: загальний огляд діяльності Інтерполу. Вісник Запорізького юридичного інституту. 2002. № 3(24). С. 162–169.

6. Зелинская Н.А. Международные преступления и международная преступность: монография. О.: Юридическая литература, 2006. 256 с.
7. Мацко А.С. Діючі міжнародні структури боротьби з корупцією. Економіка. Фінанси. Право. 2000. № 6. С. 23–28.
8. Невмержицький Є.В. Міжнародний досвід протидії корупції. Вісник Академії прокуратури України. 2007. № 2. С. 64–73.
9. Петрашко С.Я. Міжнародно-правовий механізм протидії корупції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук; Інститут законодавства ВРУ. К., 2012. 20 с.
10. Пронюк Н.В. Актуальні питання міжнародного співробітництва у сфері запобігання та протидії корупції. Науковий вісник Дипломатичної академії України. К.: Демід, 2004. Вип. 10: Зовнішня політика і дипломатія: погляд із ХХІ століття. Ч. 2. С. 140–155.
11. Чимний Р.С. Для боротьби з корупцією не вистачало тільки конвенції (Європейська конвенція про боротьбу з корупцією). Закон і бізнес. 1999. № 6. С. 12.
12. Нуруллаєв І.С. Міжнародно-правове співробітництво в системі Ради Європи у боротьбі з корупцією: монографія. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 160 с.
13. Богуш Г.И. Конвенция Организации Объединенных Наций против коррупции. Вестник Московского университета. Серия 11 «Право». 2006. № 3. С. 22–39.
14. Chazanfar S.M. Third World Corruption; A Brief Survey of Issue. Journal of Social, Political and Economic Studies. 2000. Vol. 25. № 3. P. 351–368.
15. Документ ООН. E/CN.9/1997/31 Add.1.
16. Документ ООН. A/AC.260/2. 08.08.2001.
17. Документ ООН. E/C.15/1997/3.
18. Документ ООН. A/64/122*. 05.10.2009.
19. Документ ООН. A/65/90. 09.06.2010.
20. Документ ООН. A/66/303. 15.07.2011.
21. Документ ООН. E/CN.15/2011/5. 26.01.2011.
22. Документ ООН. E/CN.15/2012/9. 07.02.2012.
23. Матеріали 8-го Конгресу ООН з попередження злочинності та ставлення до правопорушників (Гавана, Куба, 27 серпня – 7 вересня 1990 р.). Нью-Йорк ООН, 1991. 100 с.
24. Довідковий документ про міжнародну боротьбу з корупцією, підготовлений Секретаріатом ООН. Каїр, 1995. A/CONF.169/14.
25. Міжнародно-правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / упор. М.І. Кашлик та ін. К.: Школяр, 1999. 200 с.
26. United Nations Convention against Transnational Organized Crime (adopted by the UN Millenium General Assembly on 15 November 2000). Compendium of International Legal Instruments on Corruption. Vienna, November 2003. P. 216–248.
27. Документ ООН. E/CN.15/2001/3. 02.04.2001.
28. Документ ООН. A/AC.55/61. 22.01.2001.
29. Документ ООН. A/AC.260/2. 08.08.2001.
30. Документ ООН. A/AC.58/4.
31. Документ ООН. A/AC.59/155.
32. Конвенция Организации Объединенных Наций против коррупции от 31 октября 2003 г. URL: http://www.unodc.org/pdf/crime/convention_corruption/signing/Convention-r.pdf.
33. Документ ООН. A/RES/59/155.
34. Документ ООН. A/RES.59/242.
35. Документ ООН. A/C.2/64/L.64. 04.12.2009.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ В СИСТЕМІ СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБОРОНИ ДЕРЖАВИ

Пашинський В. Й.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
докторант кафедри адміністративного права юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті досліджуються сучасні теоретичні підходи та законодавче визначення місця Верховної Ради України серед суб'єктів адміністративно-правового забезпечення оборони держави. Розглядаються функції і повноваження Верховної Ради України у системі забезпечення оборони держави та питання їх класифікації.

В статье исследуются современные теоретические подходы и законодательное определение места Верховной Рады Украины среди субъектов административно-правового обеспечения обороны государства. Рассматриваются функции и полномочия Верховной Рады Украины в системе обеспечения обороны государства и вопросы их классификации.

The article investigates modern theoretical approaches and the legislative definition of the place of the Verkhovna Rada of Ukraine among the subjects of administrative and legal support of the state defense. The functions and powers of the Verkhovna Rada of Ukraine in the system of defense of the state and the question of their classification are considered.

Ключові слова: оборона держави, суб'єкти забезпечення оборони, функції Верховної Ради України, повноваження Верховної Ради України, законодавча функція.

Постановка проблеми. Серед теоретичних проблем оборони держави важливе місце займають питання визначення та розмежування функцій і повноважень суб'єктів адміністративно-правового забезпечення оборони. Серед цих суб'єктів важлива роль належить Верховній Раді України як вищому представницькому органу державної влади, який на законодавчому рівні визначає функції і завдання всіх суб'єктів забезпечення оборони держави.

Аналіз досліджень і публікацій. Теоретичні питання щодо функцій та повноважень суб'єктів публічного управління у своїх наукових працях розглядали В. Б. Авер'янов, Ю. П. Битяк, В. К. Колпаков, А. Ф. Мельник, В. Ф. Погорілко, Д. В. Приймаченко, С. І. Стеценко, В. В. Цвєтков та інші. Безпосередньо питання визначення, класифікації функцій і повноважень суб'єктів адміністративно-правового забезпечення національної безпеки і оборони держави досліджували В. В. Богуцький, В. Л. Зьолка, В. А. Ліпкан, С. Ю. Поляков, В. В. Сакурєнко, М. М. Тищенко та інші.

Виклад основного матеріалу. Рівень забезпечення національної безпеки і оборони України залежить насамперед від ефективності функціонування органів державної влади як суб'єктів забезпечення оборони, чіткого розподілу повноважень, відповідальності та налагодженої взаємодії між ними. Відповідно до ст. 75 Конституції єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України [1], для якої головною є законодавча функція, діяльність по прийняттю (ухваленню) законів [2, с. 317].

Адміністративно-правовий статус Верховної Ради України як суб'єкта забезпечення оборони, на нашу думку, необхідно розглядати через наявність відповідних функцій, повноважень та компетенції у сфері оборони. Позиції науковців щодо розуміння понять «функція», «компетенція» та «повноваження» публічних органів управління, їх співвідношення залишаються в юридичній літературі дискусійними. Одні вчені вважають, що компетенція являє собою насамперед «коло питань, що їх цей орган має право вирішувати у процесі практичної діяльності» [3, с. 497], що її зміст і характер «зумовлені дорученою органу сферою управління, його місцем в управлінській ієрархії, структурними особливостями і до компетенції повинні входити завдання, функції органу, порядок його організації та діяльності» [4, с. 30].

На думку Д. В. Приймаченко, компетенція є «сукупністю нормативно визначених цілей та завдань, а також необхідних для їх виконання державно-владних повноважень (прав та обов'язків)». При цьому останні надаються державою «для реалізації покладених на них функцій та вирішення поставлених завдань» [5, с. 187].

Так, В. В. Сокурєнко, досліджуючи адміністративно-правовий статус Міністерства оборони України, зазначає, що його «...структурним елементом <...> є компетенція, тобто сукупність прав та обов'язків, що становлять систему повноважень, спрямованих на забезпечення діяльності Міністерства оборони України» [6, с. 295].

Отже, на наш погляд, повноваження органів публічного управління як суб'єктів забезпечення оборони України – це сукупність прав і обов'язків, встановлених нормативно-правовими актами, які спрямовані на реалізацію державної політики у сфері оборони, пов'язаною з підготовкою до збройного захисту та захисту держави у разі збройної агресії або збройного конфлікту.

Водночас, під компетенцією ми розуміємо правове визначення місця та ролі органу державної влади у системі суб'єктів забезпечення оборони України шляхом нормативного закріплення цілей та завдань, спрямованих на реалізацію державної політики у сфері оборони.

Серед функцій Верховної Ради України, через які реалізуються повноваження у сфері оборони, виділяють: законодавчу, представницьку, установчу, бюджетно-фінансову, парламентського контролю, зовнішньополітичну [7, с. 411]. Як ми зазначили вище, законодавча функція є пріоритетом Верховної Ради України, у тому числі як суб'єкта забезпечення оборони України. Законодавча функція являє собою передбачений Конституцією напрям діяльності Верховної Ради, який полягає у прийнятті законів, внесенні до них змін, визнанні їх такими, що втратили юридичну силу, (скасуванні) або у призупиненні їх дії [7, с. 411]. Конституцією України визначено основне повноваження з реалізації Верховною Радою України цієї функції: прийняття законів (п. 3 ст. 85 Конституції України) [1]. Згідно ст. 5 Закону України «Про оборону України» Верховна Рада України у межах повноважень, визначених Конституцією України, здійснює законодавче регулювання питань сфери оборони [8]. Так, виключно законами України визначаються основи національної безпеки, організації Збройних Сил України та правовий режим воєнного і надзвичайного стану; встановлюються порядок направлення підрозділів ЗСУ до інших держав, допуску та умови перебування збройних сил інших країн на території України [1; 9].

Разом з тим, слід зазначити, що саме законодавча діяльність Верховної Ради України у нинішній військово-політичній обстановці, в умовах російської військової агресії, виступає одним із головних чинників забезпечення оборони держави та проведення оборонної реформи. Так, у новій редакції Воєнної доктрини України визначається необхідність удосконалення законодавства з питань оборони України, належного унормування діяльності у воєнній сфері та адаптації базових законодавчих, концептуальних і програмних документів з питань оборони до сучасних реалій [10].

Стратегічний оборонний бюлетень та Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України передбачають широкий спектр напрямів правового (юридичного) забезпечення проведення оборонної реформи в Україні: внесення змін у законодавчі акти щодо врегулювання повноважень та порядку здійснення керівництва силами оборони; вдосконалення організаційних структур сил оборони та оптимізації кількості особового складу, включаючи зміни загальної структури Збройних Сил України; процедур проведення державних закупівель у сфері оборони; перегляд положень законодавства України з урахуванням нових форм та способів ведення бойових операцій, удосконалення питань організації та ведення територіальної оборони України, створення та підготовки військового резерву; врегулювання питань функціонування системи управління силами оборони; удосконалення законодавства щодо функціонування системи оборонного планування; з питань протидії корупції, посилення соціального захисту військовослужбовців і членів їх сімей, підтримання необхідного рівня соціальних стандартів військової служби та служби у військовому резерві; внесення змін до чинних законів у сфері логістичного забезпечення та протидій у комунікативному середовищі та ін. [11; 12].

Таким чином, можна перекоонатися, що повноваження Верховної Ради України у сфері забезпечення оборони (як реалізація законодавчої функції) полягають у нормативно-правовому регулюванні та удосконаленні відповідних законодавчих актів з урахуванням актуальної політичної ситуації та відповідних принципів і стандартів НАТО.

Однією із важливих функцій Верховної Ради України у сфері забезпечення оборони, на наш погляд, виступає установча функція. До повноважень Верховної Ради України, спрямованих на реалізацію установчої функції належать: призначення за поданням Президента України Міністра оборони України та звільнення його з посади; затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань [1; 9; 11].

Значне місце у діяльності Верховної Ради України займає функція парламентського контролю. У сфері оборони держави слід окреслити наступні повноваження Верховної Ради України з реалізації зазначеної функції: здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України; створення тимчасових спеціальних комісій для вивчення, підготовки і попереднього розгляду окремих питань у сфері оборони; здійснення контролю за дотриманням засад внутрішньої і зовнішньої політики; здійснення контролю за використанням бюджетних коштів на потреби національної безпеки і оборони; здійснення контролю за дотриманням прав і свобод військовослужбовців [1; 9; 13].

Для виконання контрольної функції Верховна Рада України створює спеціальні органи. Так, контроль за використанням коштів Державного бюджету України, що виділяються на потреби національної безпеки і оборони, від імені Верховної Ради України здійснює Рахункова палата [1]. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини перевіряє стан дотримання конституційних прав і свобод осіб, які підлягають призову, проходять військову службу, перебувають у запасі та призвані на збори, осіб, звільнених з військової служби, а також членів їхніх сімей. Для здійснення контролю за дотриманням конституційних прав і свобод військовослужбовців запроваджена посада представника Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у справах захисту прав військовослужбовців [9].

Верховна Рада України також є одним із суб'єктів оборонного планування і приймає участь в управлінні державними ресурсами у сфері оборони, що здійснюється у встановлені законом строки з метою забезпечення необхідного рівня обороноздатності держави шляхом обґрунтування перспектив розвитку Збройних Сил України та інших військових формувань з урахуванням характеру реальних і потенційних загроз у воєнній сфері та економічних можливостей держави, із зазначенням конкретних заходів, виконавців та термінів їх реалізації [14].

Представницька функція Верховної Ради являє собою вид діяльності, що полягає у представництві громадян України у здійсненні законодавчої влади шляхом виявлення, узагальнення, узгодження, формування, реалізації та захисту інтересів українського народу [7, с. 411]. У сфері забезпечення оборони до повноважень Верховної Ради України із реалізації представницької функції, на нашу думку, належать: обговорення питань та визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики; заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України; розгляд за поданням Кабінету Міністрів України і затвердження загальнодержавних програм реформування та розвитку Збройних Сил України, вирішення соціальних проблем, а також інших програм, що стосуються оборони і безпеки держави; обговорення ходу реформування Збройних Сил України, інші питання функціонування Воєнної організації держави (Сектору безпеки і оборони) [1; 9].

Багатогранною за змістом і формами є бюджетно-фінансова функція Верховної Ради, яка має значні повноваження з її здійснення [7, с. 413], у т. ч. у сфері забезпечення оборони. До повноважень Верховної Ради України щодо реалізації цієї функції входить фінансування потреб національної оборони держави залежно від функцій, завдань та відповідальності у цій сфері за рахунок і у межах коштів, визначених у законі про Державний бюджет України на відповідний рік [1; 8; 9].

На основі аналізу наукової літератури, положень Конституції та законів України можна виділити наступні повноваження Верховної Ради України щодо реалізації зовнішньополітичної функції: оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення його рішення про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України; визначення правового режиму воєнного і надзвичайного стану та затвердження указів Президента України про їх введення в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію; розгляд за поданням Кабінету Міністрів України і затвердження загальнодержавних програм військового, військово-політичного та військово-технічного співробітництва з іншими державами та міждержавними союзами; надання згоди на обов'язковість міжнародних договорів України, що безпосередньо стосуються Воєнної організації держави (Сектору безпеки і оборони); схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави, у тому числі для участі у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки, та про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України [1; 9; 11].

При дослідженні повноважень Верховної Ради України як суб'єкта забезпечення оборони також необхідно зупинитись на діяльності профільного Комітету з питань національної безпеки і оборони, функціями якого є законопроектна, організаційна та контрольна діяльність. До предмета відання комітету входить: державна політика у сфері оборони; оборонно-промисловий комплекс, військове та військово-технічне співробітництво України з іншими державами; здійснення цивільного, у тому числі парламентського, контролю над Воєнною організацією держави (Сектором безпеки і оборони); військова служба, Збройні Сили України та їх реформування; військові формування, утворені відповідно до законів України; соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей та ін. [15]. Згідно зі Звітом Комітету про діяльність за 2016 р., ним було проведено 31 засідання, у т.ч. спільно із колегією Міністерства оборони України, підготовлено та подано на розгляд Верховної Ради України 88 законопроектів, з яких 16 стали законами України [16].

На нашу думку, функціонування профільного Комітету з питань національної безпеки і оборони Верховної Ради України є концентрованим проявом діяльності Верховної Ради України у сфері забезпечення оборони держави.

Висновки. На основі проведеного аналізу, можна запропонувати наступну класифікацію функцій Верховної Ради України у системі суб'єктів забезпечення оборони держави: 1) загальні

функції: а) законодавча (нормотворча); б) установча (організаційна); в) парламентського контролю (контрольна); г) планування; 2) спеціальні функції: а) представницька; б) бюджетно-фінансова; в) зовнішньополітична.

Серед функцій Верховної Ради України у сфері оборони держави особливе значення має законодавча функція, за допомогою якої визначається система оборони держави, повноваження всіх суб'єктів забезпечення оборони. Ефективна реалізація Верховною Радою України законодавчої функції, своєчасне врегулювання суспільних відносин у сфері оборони, у нинішніх умовах російської військової агресії, виступає одним із головних чинників забезпечення оборони держави та проведення оборонної реформи.

Література:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Горлач М. І., Кремень В. Г. Політологія: наука про політику: підручник. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 840 с.
3. Стеценко С. Г. Адміністративне право України: навч. посібник. Київ: Атіка, 2007. 624 с.
4. Колпаков В. К. Адміністративне право України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 736 с.
5. Приймаченко Д. В. Адміністративна діяльність митних органів у сфері реалізації митної політики держави: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07 / Акад. митної служби України. Дніпропетровськ, 2007. 422 с.
6. Сокурено В. В. Публічне адміністрування сферою оборони в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2016. 468 с.
7. Конституційне право України: підруч. для юрид. вузів / За ред. проф. В. Ф. Погорілка. 2-ге вид., доп. і переопр. К.: Наукова думка. 2000. 732 с.
8. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 р. № 1932-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 9. Ст. 106.
9. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави: Закон України від 19.06.2003 р. № 975-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 46. Ст. 366.
10. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України»: указ Президента України від 24.09.2015 р. № 555/2015. Офіційний вісник України. 2015. № 78. Ст. 2592.
11. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України»: указ Президента України від 06.06.2016 р. № 240/2016. Офіційний вісник України. 2016. № 45. Ст. 1641.
12. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України»: указ Президента України від 14.03.2016 р. № 92/2016. Офіційний вісник України. 2016. № 23. Ст. 898.
13. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 01.07.2010 р. № 2411-VI. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 40. Ст. 527.
14. Про організацію оборонного планування: Закон України від 18.11.2004 р. № 2198-IV. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 4. Ст. 97.
15. Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України восьмого скликання: Постанова Верховної Ради України від 04.12.2014 р. № 22-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 1. Ст. 10.
16. Звіт про роботу Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони за 2016 рік. URL: http://komnbo.rada.gov.ua/documents/zv_km/73224.html

МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ ІНФОРМАЦІЙНИМ ЗАГРОЗАМ ЗОВНІШНІХ ДЖЕРЕЛ

Ткачук Т. Ю.,

кандидат юридичних наук, доцент,

*заступник завідувача кафедри організації захисту інформації
з обмеженим доступом*

Навчально-наукового інституту інформаційної безпеки

Стаття присвячена дослідженню механізмів протидії інформаційним загрозам зовнішніх джерел у контексті забезпечення національної безпеки України. Встановлено, що механізми боротьби з інформаційними загрозами з боку зовнішніх джерел, в основному засновані на принципах управління ризиками, дозволяють блокувати деструктивні елементи, властивості, процеси, які руйнують інформаційну безпеку та систему національної безпеки у цілому, і стимулюють конструктивні елементи, властивості, процеси, які сприяли її функціонуванню та розвитку.

Статья посвящена исследованию механизмов противодействия информационным угрозам внешних источников в контексте обеспечения национальной безопасности Украины. Установлено, что механизмы борьбы с информационными угрозами со стороны внешних источников, в основном основанные на принципах управления рисками, позволяют блокировать деструктивные элементы, свойства, процессы, которые разрушают информационную безопасность и систему национальной безопасности в целом, и стимулируют конструктивные элементы, свойства, процессы, которые способствуют ее функционированию и развитию.

The article is devoted to the to research of the mechanisms of counteraction to information threats of external sources in the context of ensuring national security of Ukraine. The mechanisms for countering information threats from external sources, primarily based on risk management principles, allow the blocking of destructive elements, properties, processes that destroy the information security and national security system as a whole, and stimulate constructive elements, properties, processes, which contribute to its functioning and development.

Ключові слова: національна безпека, інформаційна безпека, інформаційні загрози, механізм протидії загрозам.

Постановка проблеми. Основними принципами державного регулювання у сфері забезпечення національної безпеки є орієнтація на державно-правовий механізм забезпечення національної безпеки та реалізація національних інтересів і цілей. Ефективність механізму забезпечення національної безпеки визначається передусім його здатністю сприяти збереженню єдності нації, стабільності суспільних відносин, відтворенню національно-культурних цінностей, подоланню політичних, військових, економічних, соціальних криз, створенню передумов стабільного розвитку, а також здатністю ефективно протидіяти загрозам національній безпеці. Останнє, у свою чергу, викликає до життя власне механізми протидії загрозам національній безпеці, у тому числі інформаційним загрозам, які на сучасному етапі характеризуються підвищеною небезпечністю, адже інформаційне протиборство нарощує свої можливості у результаті стрімкого зростання обсягу та значення інформації у сучасному світі.

Загальні засади протидії загрозам національній безпеці, у тому числі інформаційним загрозам, досліджувались багатьма відомими вітчизняними і зарубіжними науковцями, серед яких О. Довгань, О. Баранов, В. Горбулін, В. Дрьомін, В. Желіховський, Є. Скулиш, І. Івченко, Р. Калюжний, А. Качинський, В. Ліпкан, О. Литвак, В. Пилипчук та інші вчені. Водночас, питання, що стосуються механізмів протидії інформаційним загрозам зовнішніх джерел наразі лишаються вивченими недостатньо, що свідчить про актуальність відповідних спрямувань наукових пошуків.

Мета статті – на основі системного аналізу дослідити механізми протидії інформаційним загрозам, як базового компонента забезпечення національної безпеки України.

Виклад основного матеріалу. У теорії національної безпеки механізм протидії загрозам національній безпеці зазвичай розглядають у широкому або у вузькому сенсі. У вузькому сенсі він виступає як складова частина державного механізму і становить систему державних організацій, органів,

установ, а також недержавних інституцій, спеціально створюваних для забезпечення національної безпеки або таких, що наділяються окремими функціями щодо забезпечення національної безпеки, в їхній взаємодії й практичному функціонуванні (сили забезпечення національної безпеки). У широкому сенсі механізм протидії загрозам національній безпеці охоплює не лише сили, але й систему засобів, за допомогою яких здійснюється протидія відповідним загрозам з метою захисту життєво важливих інтересів суспільства і держави. Такими засобами виступають технології, а також технічні, програмні, лінгвістичні, правові, організаційні засоби, включаючи телекомунікаційні канали, що використовуються з метою збирання, формування, обробки, передачі або приймання інформації щодо стану національної безпеки та щодо заходів, спрямованих на її зміцнення, а також власне методи, способи і прийоми, використовувані суб'єктами забезпечення національної безпеки для вирішення завдань щодо протидії загрозам національній безпеці.

Механізм забезпечення національної безпеки – динамічна система, у рамках якої можна виділити наступні стадії: формулювання інтересів, захист яких буде забезпечуватися; виявлення й прогнозування внутрішніх і зовнішніх погроз життєво важливим інтересам; вироблення системи заходів щодо протидії загрозам; нейтралізація загроз; здійснення заходів щодо відновлення нормального функціонування об'єктів безпеки. Множинність засобів протидії інформаційним загрозам та варіативність комбінацій цих засобів залежно від специфіки загроз дозволяють вести мову у множині – про механізми протидії інформаційним загрозам національній безпеці.

Залежно від місцезнаходження джерела можливої загрози, всі загрози національній безпеці, у тому числі – інформаційні, – традиційно поділяються на дві групи: зовнішні й внутрішні. Для інформаційної безпеки того чи іншого об'єкта внутрішніми вважаються ті загрози, що «виникають безпосередньо на об'єкті та зумовлюють взаємодію між його елементами або суб'єктами», тоді як зовнішніми – ті загрози, що «виникають внаслідок його взаємодії із зовнішніми об'єктами» [1, с. 18; 2].

Чинна Стратегія національної безпеки України серед основних загроз національній безпеці, які мають безпосереднє відношення до інформаційної сфери, визначає агресивні дії Росії, що здійснюються для виснаження української економіки і підризу суспільно-політичної стабільності з метою знищення держави Україна і захоплення її території, у тому числі інформаційно-психологічна війна, приниження української мови і культури, фальшування української історії, формування російськими засобами масової комунікації альтернативної до дійсності викривленої інформаційної картини світу, а також ведення інформаційної війни проти України, відсутність цілісної комунікативної політики держави, недостатній рівень медіа-культури суспільства, уразливість об'єктів критичної інфраструктури, державних інформаційних ресурсів до кібератак, фізична і моральна застарілість системи охорони державної таємниці та інших видів інформації з обмеженим доступом [3]. Необхідно зауважити, що у Стратегії відмежовуються прояви інформаційно-психологічної війни (п. 3.1), загрози кібербезпеці і безпеці інформаційних ресурсів (п. 3.7) від суто загроз інформаційній безпеці (п. 3.6), що не є доцільним.

Доктрини інформаційної безпеки України, як і Стратегія кібербезпеки України, визначають цілий спектр загроз національним інтересам та національній безпеці України в інформаційній сфері.

При розробці стратегій забезпечення національної безпеки також обов'язково враховується сучасний рівень впливу на суспільну свідомість за допомогою інформаційних маніпуляцій. Розвідки й контррозвідки держав використовують в інформаційному протиборстві методи дезінформації й пропаганди, намагаючись добувати секретну інформацію та дезорієнтувати супротивника хибною інформацією. Сучасні інформаційні війни спрямовуються передусім на «мішені» двох класів: по-перше, це технічні засоби супротивника (комп'ютерні мережі, інше устаткування) і, по-друге, це людські ресурси. Якщо метою атак на інформаційні системи супротивника є виведення з ладу критичних секторів життєзабезпечення держави – енергетичного, оборонного, управлінського тощо, то метою другого типу атак є психологічна «обробка» населення [4, с. 9-10]. Зазвичай інформаційна агресія вибудовується у три етапи: створення «ядра» (акумулявання великої кількості людей, незадоволених поточним станом речей); створення середовища (альтернативного інформаційного простору); створення атмосфери (зміна суспільної думки «точковими ударами») [5, с. 51-52; 6]. Інформаційне насильство, використовуване в інформаційному протистоянні, є латентним, прихованим, не завжди розпізнаваним. Тому завданням держави у таких війнах є захист власної інформації, своїх інформаційних систем, захист свідомості населення від маніпуляцій супротивника, а також закриття доступу супротивника (джерела зовнішніх загроз) до інформації, розкриття якої може завдати шкоди обороноздатності країни.

Глобальна мережа Інтернет сьогодні є основним полем протистояння різних сил і засобів, що вимагає нового рівня забезпечення національної безпеки від різнопланових загроз, що мають інформаційне опосередкування. У цей час інформаційна агресивність віртуального простору суттєво впливає на трансформацію діяльності всіх національних, а також міжнародних антитерористичних і антиекстремістських структур. Тому профілактичні заходи, проведені компетентними органами

державної влади в інформаційній сфері, повинні бути спрямовані насамперед на формування стійкості суспільної свідомості населення до впливу деструктивних ідей. Реалізація зовнішніх загроз передбачає пошук уразливості в інформаційній структурі для доступу до основних вузлів інформаційної інфраструктури, сховищ інформації, організаційної мережі, осіб-секретоносіїв тощо. Інструментами реалізації зовнішніх інформаційних загроз виступають різнопланові види так званої інформаційної зброї (не лише віруси, «хробаки», «трояни» та інші форми шкідливого програмного забезпечення, але й інші знаряддя інформаційного впливу).

Протидія зовнішнім загрозам інформаційній безпеці України відбувається в умовах прогресування тенденції до переформатування сфер впливу у світовому просторі на тлі глобалізації політичних, соціально-економічних, культурних відносин. Виявлення та аналіз відповідних загроз ускладнюється низкою факторів: наявність відчуття у частини населення відсутності зовнішніх загроз країні; у Військовій доктрині та Доктрині інформаційної безпеки чітко не визначені потенційні зовнішні загрози країні, що призводить до відсутності чіткої класифікації й ранжування загроз за ступенем важливості й порівняльній динаміці їх наростання; відсутність ясного розуміння причин і джерел появи цих загроз тощо.

Забезпечення безпеки в умовах внутрішніх і зовнішніх динамічних змін вимагає наявності дієвого механізму забезпечення безпеки, у тому числі – механізмів протидії загрозам, що виконує функції підтримки системної інваріантності. Механізм протидії інформаційним загрозам зовнішніх джерел може бути визначений як інтегрована цілісна сукупність необхідних і достатніх функціональних і правових елементів, за допомогою яких суб'єкт формує раціональну систему впливу на загрози інформаційній безпеці та зумовлені ними ризики, забезпечуючи таким чином результативне виконання завдань і функцій, покладених на систему забезпечення інформаційної безпеки та національної безпеки у цілому.

Механізми протидії інформаційним загрозам зовнішніх джерел, як частина загального механізму забезпечення інформаційної безпеки держави та національної безпеки у цілому, мають передбачати:

- мету забезпечення безпеки, що полягає у збереженні цілісності й захищеності інформаційної сфери у процесі її функціонування й розвитку;
- рівень безпеки, що диференціює структурні складові системи, які можуть стикатися з потенційними і реальними небезпеками;
- сфери безпеки, що визначають можливості функціонування й розвитку інформаційної сфери;
- параметри безпеки, що встановлюють припустимі межі відхилень у потенціалі системи інформаційної безпеки, кількості її елементів, їх якості, властивостях, зв'язках;
- перелік загроз, наслідки їх реалізації й механізм запобігання, обумовлені: внутрішніми закономірностями функціонування системи інформаційної безпеки й впливом на неї зовнішнього середовища, що веде до небажаних і незворотних порушень в її відтворенні й розвитку; змінами, що наступають у випадку реалізації загроз (такі, що компенсуються або не компенсуються; оборотні та необоротні; такі, що зачіпають або не зачіпають життєздатність системи); організаційно оформленою сукупністю стратегічних і тактичних дій, що забезпечують підтримку функціонування системи інформаційної безпеки та її здатність до самовідтворення.

З-поміж інформаційних загроз зовнішніх джерел наразі найбільшу небезпеку для національної безпеки України становлять:

- спроби несанкціонованого доступу до інформації й впливу на інформаційні ресурси, інформаційну інфраструктуру органів виконавчої влади, що реалізують зовнішню та внутрішню політику України, українських представництв і організацій за кордоном, представництв України при міжнародних організаціях.
- недостатня поінформованість населення зарубіжних країн (передусім тих, що межують з Україною) про зовнішньополітичну та внутрішньополітичну діяльність України;
- поширення за кордоном дезінформації про зовнішню та внутрішню політику України;
- інформаційний вплив іноземних політичних, економічних, військових і інформаційних структур на розробку й реалізацію стратегії зовнішньої та внутрішньої політики України;
- порушення прав українських громадян і юридичних осіб в інформаційній сфері за кордоном.

Механізми протидії інформаційним загрозам зовнішніх джерел передбачають необхідність організації багаторівневої й різноспрямованої системи заходів, які повинні враховувати передусім особливості зовнішніх факторів – конфігурації геополітичної, регіональної кон'юнктури і структурно-функціональної ролі країни, а також впливу транснаціональної організованої злочинності.

Отже, своєчасний моніторинг характеру, особливостей, масштабів загроз та їх наступне прогнозування мають особливе значення. Прогнозування є важливим і самостійним елементом профілактики інформаційних загроз зовнішніх джерел, та, відповідно, забезпечення національної безпеки. Основним методом прогнозування є моделювання, головними принципами якого є: встановлення мети моделі; виділення обмеженої кількості ключових факторів, які привносять істотні зміни у досліджувану систему; встановлення характеру взаємозв'язків між виділеними факторами; встановлення

принципу множинності зв'язків між факторами й виділення сутнісних зв'язків, які й визначають характер розвитку й зміни системи.

Стратегічні знання, отримані за результатами прогнозування, дозволяють ілюструвати модель розвитку досліджуваного середовища, а також обґрунтовувати змістовні особливості її структурних елементів. Для моніторингу, прогнозування і профілактики загроз при цьому є придатним будь-яке середовище, яке характеризується наявністю зовнішніх джерел, з яких можуть продуціюватися та відтворюватися загрози інформаційній безпеці особистості, суспільства й держави.

Слід враховувати, що в умовах стрімкого розвитку інформаційного суспільства, якій також зумовлює вдосконалення методів ведення інформаційних воєн, звичні технології й механізми протидії зовнішнім загрозам національній безпеці застаріли, і на передній план виходять нові способи стримування розгортання загроз та мінімізації ризиків, що ними зумовлені. Методи протидії інформаційним загрозам зовнішніх джерел можна умовно розділити на дві групи:

- профілактичні, або превентивні, методи, які використовуються для недопущення розгортання відповідних загроз або для запобігання появі подальших ризиків на початковому етапі розгортання таких загроз;

- оперативні методи, які використовуються безпосередньо у відповідь на агресивні кроки, що виходять від зовнішніх джерел інформаційних загроз та пов'язані з їх розгортанням та реалізацією.

Серед заходів превентивної протидії інформаційним загрозам зовнішніх джерел вирізняють чотири основні групи: нормативно-правові, адміністративні, інформаційні і економічні заходи.

Оперативна протидія повинна здійснюватися тільки після виявлення достовірної інформації щодо структур, груп або осіб, що є рушійними силами, оцінки ступеня загрози і наявних ресурсів для її нейтралізації. Зокрема, механізм протидії інформаційним загрозам зовнішніх джерел, розгортання яких відбувається у ході гібридної війни, має включати: постійний контроль інформаційного простору (преса, телебачення, радіо, Інтернет); обмеження розмірів простору, об'єктів інформаційної інфраструктури та соціальних груп, що піддаються ураженню інформаційною дією; посилення авторитету своєї влади та уряду, армії серед населення країни, аби перешкодити переходу на бік ворога та підтримці дій, які він нав'язує; ефективна інформаційна політика: стратегічна спрямованість та зворотний зв'язок із суспільством [7, с. 394].

Окрім того, можуть бути виокремлені політичні, економічні та інші механізми протидії інформаційним загрозам зовнішніх джерел. Зокрема, враховуючи політичні цілі, що впливають з єдиної стратегічної мети забезпечення національної безпеки України, можна виділити деякі політичні механізми протидії інформаційним загрозам зовнішніх джерел:

- механізми розробки й прийняття рішень у Раді безпеки ООН, взаємодія у рамках ОБСЄ, механізми зміцнення й розвитку у рамках інших міждержавних утворень, які є засобом політичної, економічної й військової євроінтеграції України;

- механізми державного й військового управління, впливу політичних партій, введення адміністративно-правових режимів тощо, пов'язані з управлінням внутрішньополітичними процесами, що прямо впливають на забезпечення інформаційної безпеки країни;

- механізми просування інтересів держави у міжнародній інформаційній сфері, інформаційне забезпечення державної політики України, пов'язане з доведенням до вітчизняної й міжнародної громадськості достовірної інформації про державну політику країни, розвиток сучасних інформаційних технологій, захист інформаційних ресурсів тощо;

- механізми протидії зовнішнім загрозам політичної, економічної безпеки України тощо.

Зрозуміло, що механізми протидії інформаційним загрозам зовнішніх джерел можуть видозмінюватися, тому що конкретний механізм створюється відразу зі з'ясуванням наявності певної загрози й формулюванням стратегічної мети щодо її нейтралізації. Слід також враховувати, що за сучасних умов розподіл інформаційних загроз на внутрішні й зовнішні мають умовний характер. Оскільки інформаційні загрози завжди мають комплексний характер, замах на зовнішню безпеку країни формують загрози внутрішньої безпеки, а внутрішня дестабілізація веде до зовнішньої уразливості держави.

Слід також враховувати, що загрози, передусім – зовнішні, – належать до сторонніх щодо системи забезпечення безпеки факторів, а відтак, неможливо не лише досягти стану їх абсолютної відсутності, але і скласти вичерпний перелік, адже вони змінюються в умовах мінливого середовища. То ж у сучасному світі відбувається зміщення акцентів із загроз на ризики, оскільки такий підхід дозволяє відходити від розуміння загроз як констант та застосовувати різнопланові підходи для унеможливлення їх розгортання, особливо за умов невизначеності [8]. Відповідно, механізми протидії інформаційним загрозам зовнішніх джерел, які базуються на принципах управління ризиками, і передбачають процес прийняття та виконання управлінських рішень, спрямованих на зниження вірогідності виникнення несприятливих наслідків та мінімізацію можливої шкоди, викликані реалізацією загроз, за сучасних умов є найбільш перспективними і результативними. Відповідні механізми дозволяють впливати передусім на керовані елементи (ризики), досягаючи значних для забезпечення її

прийнятного стану результатів шляхом застосування відносно незначних зусиль [9, с. 30-39; 10, 11, 12, 13, с. 69-83], а також успішно поєднувати профілактичні та оперативні методи протидії інформаційним загрозам зовнішніх джерел.

Висновки. Механізми протидії інформаційним загрозам зовнішніх джерел – це сукупність різноманітних видів діяльності органів державного й військового управління, громадських організацій і політичних інститутів тощо, а також способів їх взаємин, які дозволяють оперативно впливати на зовнішні загрози інформаційній безпеці або управляти ризиками, що ними зумовлені, з метою їх локалізації й нейтралізації. Конкретні механізми протидії інформаційним загрозам зовнішніх джерел вибудовуються виходячи з системи потенційних і реальних небезпек, імовірності їх настання, з урахуванням циклу розвитку системи (зародження, становлення, зрілість, трансформація) і її конкретного стану (криза, депресія, підйом), виходячи з наявних фінансових, матеріальних, кадрових можливостей країни, на основі балансу інтересів суспільства, держави, груп, окремих особистостей. Оцінка відповідних механізмів базується на: інформаційній політиці держави, її впливі на параметри безпеки; виявленні ступеня ризику відхилень параметрів для стійкості системи інформаційної безпеки; визначенні зовнішніх обставин, в яких відбуваються відхилення: збільшення (при несприятливому зовнішньоекономічному середовищі) або зниження (при сприятливому зовнішньому середовищі) ризиків. Таким чином, механізми протидії інформаційним загрозам зовнішніх джерел, передусім такі, що базуються на принципах управління ризиками, дозволяють здійснювати блокування деструктивних елементів, властивостей, процесів, що руйнують систему інформаційної безпеки та національної безпеки у цілому, і стимулювати конструктивні елементи, властивості, процеси, що сприяють її функціонуванню й розвитку.

Література:

1. Деремо В. Н. Теоретико-методологічні засади класифікації загроз об'єктам інформаційної безпеки. Інформаційна безпека людини, суспільства, держави. 2015. № 2 (18). С. 16-22.
2. Хілько О. Л. Визначення загроз національній безпеці в українській теоретико-політичній думці. URL: sevntu.com.ua/jspui/bitstream/123456789/1835/politolog.52.2003.48-56.pdf
3. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 26 травня 2015 року № 287/2015. URL: www.president.gov.ua/documents/2872015-1907
4. Григор'єв В. І. Технології сучасної інформаційно-психологічної війни. Інформаційна безпека людини, суспільства, держави. 2015. № 3 (19). С. 48-52.
5. Благодарний А. М., Штельмах О. В. Організаційні аспекти протидії інформаційній агресії як складової гібридної війни. Інформаційна безпека людини, суспільства, держави. 2015. № 2 (18). С. 6-15.
6. Пилипчук В. Г., Дзьобань О. П. Проблема агресії і насильства: світоглядно-інформаційний вимір. URL: social-science.com.ua/article/806
7. Штельмах О. В. Організаційні аспекти протидії інформаційній агресії як складової гібридної війни. Актуальні проблеми управління державною безпекою: зб. матер. наук.-практ. конф (Київ, 19 березня 2015). К.: Центр навч., наук. та період. видань НА СБ України, 2015. С. 393-396.
8. Гриненко І. М., Ковальчук А. Ю., Прокоф'єва-Янчилєнко Д. М., Сокрут Б. В. Управління ризиками організованої злочинності в Україні. К.: БАІТЕ, 2013. 380 с.
9. Гриненко І. М., Прокоф'єва-Янчилєнко Д. М., Сокрут Б. В. Ризики та загрози організованої злочинності в Україні: стан та перспективи. Київ: БАІЕУ, 2014. 194 с.
10. Recommendation of the Council on the Governance of Critical Risks. Paris, 6-7 May 2014: [Online tool]. URL: <http://www.oecd.org/mcm/C-MIN%282014%298-ENG.pdf> (Accessed 13.11.2017).
11. National Security Strategy of the United States, The White House, February, 2015: [Online tool]. URL: https://www.whitehouse.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy.pdf
12. Andrews and Bonta (2006-2007). Risk-need-responsivity model for offender assessment and rehabilitation. Public Safety Canada, Ottawa, Ontario: [Online tool]. URL: http://www.publicsafety.gc.ca/res/cor/rep/risk_need_200706-eng.aspx.
13. Качинський А. Б. Індикатори національної безпеки: визначення та застосування їх граничних значень. К.: НІСД, 2013. 104 с.

ПРАВОВІ ЗАХОДИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ДЕЛІКТНОСТІ: КРИТЕРІЇ ЕФЕКТИВНОСТІ

Шульга Є. В.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства

Національного університету біоресурсів і природокористування України

У статті було здійснено дослідження критеріїв ефективності застосування правових заходів попередження адміністративної деліктності. Категорію «ефективність» розглянуто через економічну призму співвідношення між одержаними результатами і витраченими на їх досягнення ресурсами, у результаті чого було виокремлено критерії ефективності профілактики адміністративної деліктності, а саме: максимальну, середню та низьку. Визначено, що профілактичні заходи попередження адміністративної деліктності мають ґрунтуватися на принципах законності, цілеспрямованості профілактики, комплексності, ресурсної та організованої забезпеченості, якості і результативності тощо. У результаті дослідження було надано дефініцію поняттю «профілактика адміністративної деліктності» – сукупність параметрів, ґрунтованих на соціальних умовах, здатних реально забезпечити підготовленість профілактичної системи до усвідомлення соціальних потреб у профілактичній діяльності, переведення їх у систему цілей і одержання результатів, що відповідають поставленим цілям.

В статье было проведено исследование критериев эффективности применения правовых мер предупреждения административной деликтности. Категория «эффективность» рассмотрена через экономическую призму соотношения между полученными результатами и затраченными на их достижение ресурсами, в результате чего были выделены критерии эффективности профилактики административной деликтности, а именно: максимальный, средний и низкий. Определено, что профилактические меры предупреждения административной деликтности должны основываться на принципах законности, целеустремленности профилактики, комплексности, ресурсной и организованной обеспеченности, качества, результативности и тому подобное. В результате исследования была предоставлена дефиниция понятия «профилактика административной деликтности» – это совокупность параметров, основанных на социальных условиях, способных реально обеспечить подготовленность профилактической системы к осознанию социальных потребностей в профилактической деятельности, перевода их в систему целей и получения результатов, соответствующих поставленным целям.

In article the study of the criteria for the effectiveness of the application of legal measures to prevent administrative delict. The category of "efficiency" was considered through the economic prism of the ratio between the results obtained and the resources expended on their achievement, which resulted in the criteria for the effectiveness of the prevention of administrative delicacy, namely: maximum, medium and low. It has been determined that preventive measures to prevent administrative delusions should be based on the principles of legality, purposefulness of prevention, complexity, resource and organized security, quality and effectiveness, etc. As a result of the study, the definition of "prevention of administrative delicacy" was given a set of parameters based on social conditions capable of realizing the preparedness of the preventive system for the awareness of social needs in preventive activities, their transfer to the system of goals and the achievement of results that are consistent with the goals set.

Ключові слова: адміністративна деліктність, профілактика деліктності, критерії ефективності попередження деліктів, адміністративно-деліктні відносини, адміністративний проступок.

Постановка проблеми. Рівень адміністративної деліктності в Україні сьогодні, за даними Статистичного бюлетеня України, є надзвичайно високим [1], що вказує на недовість наявних превентивних заходів щодо її попередження. Вказана ситуація обумовлює необхідність вдосконалення вказаних заходів, що будуть здатні попередити або відвернути вчинення адміністративних деліктів у суспільстві. Адже загальновідомим є факт того, що будь-яке негативне явище краще попередити, ніж боротися з його наслідками, які можуть мати невідворотний характер. Так, наприклад, вчинення адміністративних проступків у сфері використання та охорони природних ресурсів, особливо тих,

що характеризуються ознакою невідновлюваності або складновідновлюваності, таких як надра можуть нести не виправні наслідки, здатні у свою чергу призвести до екологічної катастрофи.

Однак будь-які превентивні заходи можна вважати вдалим лише з огляду на досягнення мети їх застосування, а саме на ступінь їх ефективності, позитивного впливу на адміністративну деліктність. Особливу цікавість дослідження критеріїв ефективності застосування заходів попередження адміністративної деліктності викликає те, що сама категорія «ефективність» має економічний характер, тому надзвичайно цікавим буде визначення вдалості взаємозв'язку економічних та правових категорій.

Дослідженням правового регулювання адміністративно-деліктних відносин займалися такі вчені, як: В. Авер'янов, О. Бандурка, Д. Бахрах, І. Бачило, Ю. Битяк, В. Гаращук, І. Голосніченко, Є. Додін, Т. Коломоєць, В. Колпаков, Д. Лук'янець, В. Шкарупа та інші. Проблеми правового регулювання профілактики адміністративної деліктності були предметом дослідження, зокрема таких учених-адміністративістів: Е. Гензюк, А. Талах, О. Чернецький, О. Заярний, А. Бакаєв, Р. Шагієва, А. Дерюга. Однак належної уваги вивченню критеріїв ефективності правових засобів попередження адміністративної деліктності приділено не було.

Метою цієї статті є дослідження критеріїв ефективності застосування правових заходів попередження адміністративної деліктності в Україні.

Виклад основного матеріалу. Поняття ефективності, виникнувши у сфері економіки [2], надалі стало загальнонауковим і належить наразі до всіх галузей знань, у кожній з них воно наповнюється конкретним, проте окремим змістом. Разом з тим процеси інтенсифікації суспільного розвитку обумовили необхідність використання зазначеної категорії у всіх галузях соціальної праці і управління, у тому числі, у сфері профілактики злочинності та адміністративної деліктності [3, с. 22-24].

Звертаючись до великого тлумачного словника сучасної української мови знаходимо наступну дефініцію «ефективний», яка визначається як той, «який приводить до потрібних результатів, наслідків, дає найбільший ефект» [4, с. 358].

Аналіз думок, висловлених у різний час про категорію «ефективність», свідчить про те, що вона є оціночним явищем і розкриває ступінь відповідності діяльності поставленим перед нею цілям. У цьому сенсі саме мета відображає настання бажаних позитивних наслідків від профілактичної діяльності. Однак, слід зазначити, що дійсні її наслідки не завжди збігаються з цілями. Тому аналіз і оцінка ефективності повинні бути пов'язані не стільки з встановленням цілей, але з настанням сприятливих наслідків від здійснених заходів, їх результатів.

Перш ніж розглянути зміст поняття ефективності стосовно профілактики адміністративної деліктності і охарактеризувати можливі шляхи її використання, на наш погляд, необхідно спочатку проаналізувати категорію «ефективність» в її правовому розумінні.

Найбільш загальне розуміння ефективності можна знайти у працях фахівців-соціологів. Так, наприклад, В. Афанасьєв, розкриваючи зміст ефективності як можливості досягнення найбільших результатів за найменших витрат людських, матеріальних та фінансових ресурсів, зазначає, що ефективним з соціологічної точки зору є процес, що забезпечує функціонування і розвиток суспільної системи, сприяє вирішенню соціальних завдань, які стоять перед суспільством [5, с. 24].

Дещо схожу думку висловив В. Андрійчук, який зазначає, що ефективність відображає співвідношення між одержаними результатами і витраченими на їх досягнення ресурсами [6, с. 397-399].

Таке розуміння ефективності взагалі є загальновизнаним і розглядається як вихідне у вітчизняній юридичній літературі [7, с. 132-133]. Подальший аналіз наукових джерел дозволяє зробити висновки про те, що у правових дослідженнях ефективність аналізується з точки зору двох взаємопов'язаних напрямів. Перший, що умовно можна назвати *кількісним*, передбачає головним чином виявлення співвідношення між *метою* і *результатом* діяльності. Другий – *якісний* напрямок, що включає у себе виявлення згаданого співвідношення і полягає в аналізі підготовленості тієї чи іншої системи, того чи іншого органу до постановки (інтерпретації) і реалізації завдань.

Разом з тим, аналіз точок зору на дану проблему показав, що при вказаній спільності вихідних посилок у теоретичному та практичному сенсі мають місце суттєві розбіжності з багатьох аспектів змісту ефективності і шляхів її використання, особливо з огляду на те, що окремі аспекти цієї проблеми до теперішнього часу вивчені недостатньо. Так, наприклад, дискусійним залишається питання про облік ресурсних витрат при оцінці ефективності правових норм і правозастосовної діяльності. Немає єдності думок про співвідношення ефективності і оптимальності. Видаються недостатньо опрацьованими загальна і окремі методики вимірювання ефективності.

На нашу думку, вказаний стан обумовлено складністю і різноманітністю видів соціальної діяльності, ефективність яких досліджується у правовій науці. Основні труднощі наукового і практичного використання категорії «ефективність», як наукового поняття, пов'язані, на наш погляд, з урахуванням особливого, специфічного у досліджуваних сферах соціального життя. Отже, розкриття специфіки ефективності у сфері профілактичної діяльності є самостійним завданням, а не зводиться до простого підлаштування вихідних положень до аналізованої сфери.

Функціонування і розвиток системи профілактики адміністративних проступків обумовлює нагальну потребу у розробці критеріїв, а також якісному і кількісному підходах до поняття ефективності. У зв'язку з цим слід зазначити, що зараз дуже важливо було б отримати точні дані про досягнення цілей правового виховання. Це пов'язано з обчисленням багатьох соціальних чинників, що визначають поведінку соціальних груп та індивідів. Важливим також є і завдання щодо отримання даних про співвідношення між цілями проведених профілактичних заходів і їх результатами. Такого роду інформація дозволила б зробити висновки не тільки про якість виконавчої діяльності, але і про перешкоди на шляху до реалізації поставлених цілей.

Тим часом, якщо кількісному підходу при аналізі адміністративної деліктності приділяється певна увага, то якісному підходу, як показало дослідження, увага практично не приділяється. Це призводить до того, що до призначення профілактичних заходів підходять шаблонно, без достатніх підстав. А це, у свою чергу, пов'язано з марною тратою соціальних ресурсів і необґрунтованою підміною звичайної виховної роботи більш жорсткими заходами впливу – адміністративним покаранням.

Проте, саме якісний підхід до ефективності профілактики адміністративної деліктності покликаний, на наш погляд, забезпечити готовність системи, усуваючи одночасно її вихід за межі соціальних потреб. І, навпаки, відхід від розгляду системи профілактики з позицій ефективності, а, по суті, з цільових позицій, ускладнює отримання обґрунтованих висновків про шляхи її розвитку і вдосконалення, а також про необхідну і достатню інтенсивності профілактичного процесу [8].

Таким чином, основні параметри змісту ефективності профілактики адміністративної деліктності можна класифікувати на основі уявлень про ідеальну модель профілактичної системи у цілому. Така модель, на наш погляд, може існувати у вигляді теоретичних описів, нормативних приписів і уточнятися у ході практичного здійснення профілактичної діяльності. У цьому сенсі характеристика основних параметрів ефективності певною мірою буде відповідати її вихідному, загальнотеоретичному поняттю і бути таким собі підсумком експериментальної перевірки теоретичних висновків і відображенням емпіричної інформації про стан і потреби системи профілактики адміністративної деліктності.

З практичної точки зору *параметри ефективності профілактики адміністративної деліктності* мають включати у себе такі критерії, як: а) законність; б) цілеспрямованість профілактики; в) комплексність профілактичної діяльності; г) ресурсну і організовану забезпеченість; д) якісність і дієвість (результативність) профілактичних заходів. Характерною їх рисою є взаємозв'язок і взаємообумовленість. Можна стверджувати, що розвиток кожного критерію ефективності обумовлений розвитком інших критеріїв. Так, наприклад, законність профілактики адміністративної деліктності і, зокрема, її нормативна урегульованість визначає зміст мети, її обсяг, ступінь теоретичної усвідомленості, практичного, управлінського виразу у рішеннях (наказах) компетентних органів. У свою чергу цілеспрямованість профілактики адміністративної деліктності, як критерій ефективності, визначає реальний стан комплексності, тобто необхідні пропорції поєднання заходів переконання і примусу, заходів контролю та соціальної допомоги, виконавчої і управлінської діяльності тощо.

Слід також зазначити, що законність розуміється як система цілей, що обумовлює характер організованості системи, її структуру, розвиток та спрямованість організаційних зв'язків та зміст ресурсного забезпечення. На нашу думку, все це і має впливати на якість профілактики адміністративної деліктності.

Результативність діяльності «зворотного зв'язку» породжує необхідність коригування направленості системи заходів профілактики адміністративних проступків, або підтримки її стійкості і стабільності.

З вищевказаного випливає, що підвищення ефективності профілактики адміністративних проступків вимагає розвитку кожного параметра ефективності, дотримання необхідного балансу між ними, а також цілісного підходу до їх систематизації. Це, на нашу думку, пов'язано з необхідністю здійснення спеціального аналізу змісту виділених параметрів і з їх прив'язкою до окремих елементів профілактики адміністративних правопорушень.

Викладене дозволяє сформулювати загальне визначення ефективності профілактики адміністративної деліктності, під яким слід розуміти «сукупність параметрів, ґрунтованих на соціальних умовах, здатних реально забезпечити підготовленість профілактичної системи до усвідомлення соціальних потреб у профілактичній діяльності, переведення їх у систему цілей і одержання результатів, що відповідають поставленим цілям». Зі змісту даного визначення випливає, що різне співвідношення мети самої діяльності і її результатів означає більшу або меншу ефективність профілактики адміністративної деліктності, тобто об'єктивно обумовлює існування певної міри ефективності. Все це дозволяє виокремити три основні критерії ефективності: максимальну, середню та низьку.

За максимальної – поставлені цілі, як правило, досягаються у повному обсязі за мінімальних витрат соціальних засобів.

Середня ефективність – це здійснення цілей з витратою коштів в обсязі, що допускається суспільством у конкретний проміжок його розвитку, і у терміни, що дозволяють використовувати отримані результати.

Низька ефективність передбачає нереалізованість конкретно визначених цілей. Вона практично означає втрату соціальних засобів і часу, а також посилення і збереження можливості існування деліктологічних факторів. Однак низька ефективність може бути обумовлена і тим, що при правильно сформульованій меті і коректно обраних методах їх застосування може бути здійснено некваліфіковано, що зведе вищезазначені критерії нанівець. У таких випадках виникає необхідність корегування профілактичної діяльності шляхом здійснення впливу на її виконавців, вибору більш придатної тактики і т.п.

Результати аналізу емпіричних даних показують, що між рішенням, основу якого у загальній формі становить мета зібрання інформації про осіб, схильних до вчинення адміністративних проступків на території міста (району); і рішенням, що мають на меті диференційовані цілі обліку осіб, тих, що раніше піддавалися адміністративному покаранню і продовжують вести антигромадський спосіб життя; облік підлітків, які кинули школу і ніде не працюють і т.д., є різниця. У першому випадку здійснення мети проконтролювати досить важко. У другому є можливість реально оцінити згодом, що зроблено, а що ні.

До вимог ефективності адміністративної деліктності, на наш погляд, слід віднести такі категорії: а) вимірювані результати профілактичної діяльності; б) критерії ефективності; в) умови ефективності.

Вимірювані результати умовно можна розділити на: очікувані і непередбачувані, позитивні і негативні, своєчасні і відтерміновані, повні та часткові. Звісно ж, що реалізація вказаної класифікації сприятиме більш правильному і повному відображенню результатів профілактичної діяльності, як у послідовному переліку показників, так і у сукупності – інтеграційному показнику. Так, формування громадських організацій з охорони громадського порядку з урахуванням нових економічних реалій «здорожує» у певному сенсі профілактику. На нашу думку, в умовах правильно побудованої організації результати профілактичної діяльності значно покращаться, а, отже, поліпшиться їх ефективність.

Непередбачувані результати, як негативні, так і позитивні, можуть виникнути через неправильне формування цілей, або з інших причин. Вони можуть бути закономірними і випадковими. Останнім часом на обласному рівні почалася розробка програм профілактики злочинності [9]. Однак, як показує їх аналіз, у них не приділено достатньої уваги профілактиці адміністративних проступків. У даному випадку у наявності неправильно сформована мета, яка є закономірною.

Своєчасні результати показують певні позитивні зміни у ланцюзі причин і умов, що сприяють вчиненню адміністративних проступків. Таким чином зв'язок між причинами та умовами фіксується показником своєчасності результатів. У зв'язку з цим відстрочені результати можуть виявитися марними взагалі, або проявлять свою дію лише у майбутньому. Повні або часткові результати визначаються виходячи з планування профілактичних заходів.

Критерії ефективності є показниками, що відображають можливий у конкретно-історичних умовах рівень профілактичної роботи і є мірилом її результатів [10]. На нашу думку, критерії ефективності профілактики адміністративних проступків – поняття, що має специфічний зміст. Воно і характеризує загально-соціальну оцінку профілактичної діяльності абстраговано від конкретних умов її здійснення. Загальним критерієм ефективності є зниження рівня адміністративної деліктності та настання позитивних змін в її структурі. Цей критерій може розглядатися відносно деліктності у цілому, до її рівня у конкретному регіоні і розраховуватися за окремими групами адміністративних проступків. На нашу думку, він необхідний для того, щоб періодично визначати можливий темп зниження деліктності, що може бути досягнуто внаслідок правильно організації процесу профілактики правопорушень і реалізації вказаних можливостей.

Допоміжні критерії слід сформулювати наступним чином:

1. Рівень правомірної поведінки осіб, охоплених заходами індивідуальної профілактики, що не вчиняли адміністративних проступків (рання профілактика).
2. Рівень охоплення профілактичними заходами осіб, що вчинили адміністративні проступки, та осіб, поведінка яких за деліктологічним прогнозом може призвести до рецидиву вчинення проступків.
3. Показник повноти використання сигналів про наявність деліктологічних факторів для організації та проведення профілактичних заходів.
4. Стан адміністративної деліктності на об'єктах (громадських місцях у конкретному регіоні), охоплених профілактичними заходами.
5. Зменшення майнової шкоди від виявлених і латентних адміністративних проступків.

Слід вказати, що запропонована класифікація не є вичерпною, а способом її перевірки та уточнення має стати запровадження практики аналізу та оцінювання ефективності профілактики адміністративної деліктності.

Висновок. Отже, враховуючи вищевикладене слід вказати, що вимірювання ефективності профілактики адміністративної деліктності не обов'язково вимагає числових показників. Вони можуть ґрунтуватися на відносних величинах типу: низька, середня, максимальна, які містять у собі три відносні градації інтенсивності. У зв'язку з цим методологічне значення має положення, відповідно до якого вимір мети або її кількісного вираження організовує профілактичну діяльність і робить її основною.

Критерії ефективності профілактики адміністративних проступків є поняттям, що має специфічний зміст і характеризує загальносоціальну оцінку профілактичної діяльності абстраговано від конкретних умов її здійснення. Загальним критерієм ефективності є зниження рівня адміністративної деліктності та позитивні зміни в її структурі. Цей критерій може розглядатися стосовно деліктності, як у цілому, так і відповідно до її рівня у конкретному регіоні та розраховуватися відповідно до окремих груп адміністративних проступків, і є необхідним для того, щоб періодично визначати темп зниження деліктності.

Література:

1. Адміністративні правопорушення у 2016 році. Статистичний бюлетень Державної служби статистики України. Київ, 2017. 205 с. С. 8.
2. Игнатов В. Г., Сулемов В. А., Радченко А. И., Ивлев А. И. Кадровое обеспечение государственной службы. Ростов-на-Дону. 1994.
3. Жалинский А. Э., Костицкий М. В. Эффективность профилактики преступлений и криминологическая информация. Львов: Вища школа, 1980.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
5. Афанасьев В. Г. Об интенсификации развития социалистического общества. М., 1969. С. 24.
6. Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств: підручник. 2-ге вид., доп. і перероблене. К.: КНЕУ, 2002. 624 с.
7. Теоретические основы предупреждения преступности. М.: Юрид. лит., 1977.
8. Жалинский А. Э. Специальное предупреждение преступлений в СССР. Львов, 1976.
9. Про затвердження Програми профілактики злочинності на території міста Миколаєва «Правопорядок» на 2012-2015 роки URL: <https://mkrada.gov.ua> (дата звернення: 14.05.2017).
10. Ремнев В. И. Определение эффективности мероприятий по научной организации управленческого труда. Правоведение. 1972. № 3.

ABSTRACTS

POLITICAL SCIENCE

Chernysh V., Mahadevan P. The informational dimension of hybrid warfare

Combination of "hard" and "soft" power through the use of military and non-military means, in particular, mass media in the context of strategic conduct of modern conflicts.

Relevance of the researched topic is validated by the degree of non-disclosure of the topic in the context of practical recommendations for Ukraine on how to resolve the current conflict on its territory.

A systemic scientific analysis of the problem discussed in the article was not carried out earlier in Ukraine. Worldwide, Karen J. Alter, E. Götz, A. Grigas, G. Pridham, V. Pugačiauskas, H. Strachan are researching this issue.

The aim and purpose of the article is to investigate possibilities of using military and non-military means in modern conflicts and their impact on the course and ways of resolving such conflicts.

Statement of the main material. Modern violent protests, led by so-called "foreign-sponsored proxy warriors," cannot be defeated exclusively by military means. The concept of the "hybrid war" is a phenomenon based on the dominance of the civilian sector.

Planning, preparation and conduct of such a war is at odds with the concept, prevailing since the 18th century, regarding the need for operational control to be given to professional soldiers. In modern conditions, success of offensive hybrid campaigns depends on coordination of efforts between civilians and the military, - and the leading role belongs to civilians.

The article distinguishes between "propaganda", which is seen as the strategic use of mass media to confirm political biases among the population of other countries, and "information operations" that relate to the tactical role of the media as a tool of disinformation. This approach is consistent with the concept of British researcher H. Strachan, who believes that an excessive reassessment of the "novelty" of any form of war, including a hybrid war, is erroneous. This approach is "astrategic" because of the excessive focus on minor, easily interchangeable aspects of military operations and little attention to the wider framework in which they are conducted. This structure is predictable, if researched impartially, which makes it possible to develop a concept for counteraction.

Based on the experience gained from other conflicts, where hybrid warfare was used, and also on the analysis of the realities of the Ukrainian conflict, Ukraine would be advised to prepare for a long-term information campaign based on the internal nation-building and strengthening of inclusive politics.

Key words: propaganda, hybrid war, special operations, Crimea, Donbass, European Union, construction of a nation.

Baginsky A. Reconceptualization of modern state: autonomy, capacity, reliable governance and conflicts

The formula of an effective state has long been of interest to researchers in the social sciences. Dynamic processes of modernization of social systems, internal and external social conflicts of the present require a return to a more profound scientific analysis of the state's ability to exercise proper governance that would ensure the welfare of society in the diversity of its manifestations.

A special progress in the conceptualization of the state and the identification of its universal, proper functions was made in the second half of XX, in particular, with the emergence of fundamental macro-sociological historical-comparative intelligence, where it is no accident that the state organization and bureaucracy became the central categories of analysis.

T. Skocpol emphasizes that states are defined as organizations that seek to control the territory and through which people can formulate goals that are not limited to meeting the requirements of social groups, classes, and society. The autonomy of the state is also the presence of organized groups, to a certain extent isolated from current socio-economic interests and able to implement transformation strategies, changing or adjusting existing domestic policies and responding to foreign policy challenges.

Currently, the popular term "state capacity" has a rather blurry meaning in public use. It is important that capacity is not only the ability to do something, such as the ability of the state to properly perform its functions,

but also the existence of certain historical conditions of development and the ability of the state bureaucracy to take into account and use the resources (in particular, material) for state growth and social welfare.

The existence of the Ukrainian political regime between autocracy and democracy reflects yet another characteristic feature of statehood: the political class sends contradictory signals to the external information environment ("western partners"), to public opinion (population) and within the political class itself. Dependence on external financing leads to the need to shape the image of reform and democracy. The presence of relatively competitive elections (a characteristic feature of the hybrid political regime) predetermines the importance of building a social contract with the population, not only on the basis of economic rent.

Global political processes only intensify the internal conflicts of the Ukrainian state. The intensity of public calls and the flow of information complicates the feedback: the state has considerable resources to control, store, distribute information, but often responds slowly to external challenges, which in turn affects state legitimacy.

A recipe for Ukraine could be to increase the autonomy of the state, strengthen its fiscal and institutional base, form a new bureaucracy, separated from the socio-economic interests of the oligarchy, the emergence of a voter and a citizen who is critical of information and advocacy clichés. The reverse effect may be the intensification of political crises, reinforced by international turbulence in the context of the formation of a new global order.

Key words: state, modern state, state capacity.

Bokoch V. Religion in hybrid war in Eastern Ukraine

Based on analysis of condition of different confessions, the religious situation in occupied Donbass is researched. It turns out that religious policy in self-proclaimed republics is heading towards, on one side, to consolidation of Orthodox Church of Moscow Patriarchate, but on the other side, to crowding out of other religions from occupied territories. Through the help of Orthodox Church of Moscow Patriarchate the idea of the so-called "Russian World" is implemented among different categories of population. Russian Orthodox Church was involved into Donbass conflict and its head, Patriarch Cyril. By hiding Russian aggression in Ukraine, he is trying to picture it as "civil conflict". Pro-Russian position as to the Donbas developments is also taken by a part of bishops of Ukrainian Orthodox Church clergy. It reinforced negative attitude of Ukrainian population and lead to acceleration of the transition of religious communities under the authority of the Kyiv Patriarchate. Attempts of the orthodox religious communities to change their inferiority are related to the reinforcement of their Pro-Ukrainian positions. It is stated that in occupied Donbass territories, Ukrainian Orthodox Church and Ukrainian Greek Catholic Church turned out to be in a complicated situation. Ukrainian Greek Catholic Church, Protestant religious organizations. Considering a difficult state of faithful Catholics in the breakaway republic, Vatican, the Pope provides them material aid and spiritual support. Since the policy of «DNR» and «LNR» is aimed at complete eradication of "sects" of Donbas, the actions of the occupation authorities significantly affected Protestant believers. Due to organizational fragmentation, in occupied territories of Donbass faithful Muslims failed to develop a common political position. The article states that harassment and persecution of various religious organizations, clergymen, leaving their followers to safe areas in the occupied territories of Donbass greatly diminished religious network, the number of communities, churches occupancy. The normalization of religious and church life in the region is inextricably linked with the cessation of armed conflict and its de-occupation.

Key words: hybrid war, religion, politics and religion, separatism, Donbass occupation, oppression and religious persecution, religious situation in the occupied Donbas.

Vasylchenko O. Cognitive framing as an instrument of international conflict settlement

Cognitive framing, understood as managing by social agents within their discursive practices of cognitive frames in order to achieve certain political goals, is a part and parcel of any international conflict settlement, taking into account the very social nature of the latter. At the same time, the existing narrative models of conflict regulation provide an opportunity for successful investigation and modification of semantic matrices of the parties' positions, as within informational and psychological operations. Therefore, the study of cognitive frames and their respective reframing, which changes the semantic dimension of a conflict, allows it to be resolved more quickly and effectively.

However, despite the largely neutral semantics of the negotiation process within the Minsk-1 and Minsk-2, as well as the "Normandy format", discursive practices of both Ukraine and Russia of the highest political level today are filled with numerous confrontational cognitive frames. The latter signifies about an active phase of a semantic war between the two parties, which is currently hampering the efficient settlement of the ongoing international conflict. Which, in turn, requires the parties to develop more efficient frames for sufficient transformation of the semantic dimension of the Russia-Ukraine international conflict and its subsequent settlement.

Key words: international conflict, informational-psychological influence, cognitive framing, perception management, negotiations, Minsk agreements, Ukraine, Russian Federation.

Gorlo N. Ethnopolitical risks of interaction between national minorities and kin-states

The article investigates the ethnopolitical risks that arise in the process of interaction between national minorities and kin-states. The existence of "kin-states" and "kin-minorities" is a consequence of the problem of the separation of peoples. It has been established that ethnopolitical risks are determined by such interconnected factors as the low status of minorities in the state of residence and the existence of the "Great Power" project, which stimulate a kin-state to implement the policy of irredentism.

The risks have been analyzed for all the participants of irredentist conflict, namely for national minority, kin-state and polyethnic state. A national minority, as a result of the implementation of the policy of irredentism, can worsen its position by the increasing the oppression of the state in which it resides. The elite of both parts of the separated nation can be uninterested in the union, since within the boundaries of one state the power struggle between them is potentially aggravated. For a polyethnic state, the greatest risk of irredentist policy, which is pursued by one of the countries in the region, is the threat of loss of part of the territory. According to the author, the political risks that are perceived by the participants often make it impossible to bring the irredentist conflict to the level of armed interstate confrontation and stimulate the search for other options to meet the needs of ethnic groups.

The article analyzes the peculiarities of the interaction of Russian, Hungarian and Romanian national minorities living in Ukraine with kin-states. It is shown that the forms of their interaction are not always acceptable and legitimate: issuance of passports to "ethnic relatives", organization of rallies and manipulation of linguistic issues for the sake of activating irredentist sentiments. The author analyzes the reaction of Hungary and the Hungarian national minority in Ukraine to the "linguistic" article of the Law of Ukraine "On Education" (2017).

The most optimal forms of interaction between kin-states and national minorities are determined. Some of them are reflected in the Bolzano/Bozen Recommendations (2008), including the expansion of cultural and educational opportunities for an individual in a kin-state; support for education and cultural organizations in the country of residence. Quite acceptable contacts can be implemented within the framework of cross-border cooperation. The signing of bilateral intergovernmental agreements can increase the level of protection of the rights of national minorities. The polyethnic state must conduct an effective ethnopolitics in order to form a national identity for minority representatives, which would be a priority in the individual's identification system. These recommendations are relevant to the Ukrainian authorities, which faces the negative consequences of the irredentist policy of the Russian Federation.

Key words: national minorities, kin-states, polyethnic state, irredentism, ethnopolitical risks.

Kyianytsia L. The conflict potential of inter-state relations in the Middle East after the 'Arab Spring': the current state and prospects of development

The development of the contemporary system of international relations in the Middle East is marked by a high intensity of the conflict-based type of interactions between key actor of the regional politics, which thereby has a negative impact on the relations between the Middle East and the rest of the world. This tendency may be said to have become especially acute in the aftermath of the 2010-2011 revolutionary upheaval in the Middle East which came to be known as the 'Arab Spring'. While the influence of the Arab Spring on the dynamics of the Middle Eastern system of international relations has been explored in the works of many researchers, both Ukrainian and international, the specificity of post-Arab Spring regional political processes, especially the ones that unfolded in the second half of the decade of 2010s, has often been overlooked. Therefore, this article aims to analyze the specifics of the increasing conflict behavior and conflict potential in the relations between the region's main actors in the aftermath of the Arab Spring, so as to be able to set out the contours of main coalitions and to sketch some of the scenarios of further regional development.

The research findings presented in this article may allow one to assume that the events of the Arab Spring initially led to the emergence of the rival pro-Saudi and Qatari-Turkish coalitions, with their main difference being their attitude toward the permissibility of regime change as a form of political regulation, with Iran being relatively marginalized. However, the emergence of the 'Islamic State of Iraq and Levant' led to the relative and temporary blurring of inter-coalitional differences, while the Syrian Civil War, which was used by both coalitions as the scene of their proxy war against the pro-Iranian Assad regime, was disrupted by Russia's intervention in favor of Assad. Simultaneously, the left-wing Kurdish forces took their opportunity and proclaimed their own political formation, known as Rojava, which has in turn secured the U.S. backing. Likewise, Turkey distanced itself from the U.S. after the latter's ambiguous position in regard of the 2016 failed coup d'état which risked toppling Erdogan's government. In addition, the U.S. support for Rojava would further aggravate Turkey's concerns.

More importantly, the rise of ISIL enabled Iran to break through its previous diplomatic isolation and establish closer ties with both Iraqi and Syrian authorities for the sake of fighting against ISIL, while in Yemen the pro-Iranian Houthis took over the state power, to be attacked in turn by the Saudi-led Gulf Arab states' coalition. With Iran's backing, Iraq has meanwhile managed to destroy ISIL forces on its soil and even to tame the powerful Iraqi Kurdistan separatist movement. In contrast, Libya remains in chaos, with several factions claiming to be its legitimate national government and the refugee crisis continuing unabated. Finally, Qatar has become isolated among the Gulf states, with only Turkey lending a hand of help to that small emirate as a counter-balance to Saudi influence.

To summarize, the processes currently unfolding in the Middle East, collectively known as the 'Arab Winter', tend to foster further conflict and strife between the region's key players. Therefore, the article ends with the conclusion that a further growth in conflict potential appears to be the surest prediction as to the future dynamics of Middle East's regional development.

Key words: Middle East, 'Arab Spring', 'Arab Winter', conflict potential, diplomatic crisis.

Klyuchkovych A. Institute of presidency in the context of political transformations in the Slovak Republic

The article deals with the development of the institute of presidency through the prism of state-power relations, the electoral process and political transformations in the Slovak Republic. Noted that the process of democratic transformations in the Slovak Republic is closely linked to the development of the institute of presidency, which occupies a special place in the system of power relations.

President of Slovakia has weak constitutional competences and his role includes mainly formal and representative functions. But the president's power manifests itself in the political practice, which M. Kovac, R. Schuster, I. Gasparovich, A. Kiska repeatedly testified to their activities.

It is concluded that in the constitution 1992 many provisions were formulated vaguely and provoked institutional conflicts. Constitutional amendments (1999, 2001) partly reinstated the institutional balance in the system of power relations. Slovakia is dynamically reacting to political crises and is looking for the possibility of constitutionally improving the institution of the presidency.

Special attention is given to the position of the president vis-a-vis the prime minister and the cabinet. All directly elected presidents in Slovakia have had occasional political conflicts with the government. However, the two disputing sides never escalated their conflicts in the manner characteristic of the period from 1994–1998. During the period of 1994–1998, the relations between government and the opposition have always been strained during the whole period in consequence of concentration of power by the ruling coalition at the head of Meciar, oppression and restriction of parliamentary oppositional actions and the president of Slovakia.

The author comes to the conclusion, that the institution of presidency played an important role in the democratic transformation, legitimation and institutional consolidation of the political system in the Slovak Republic.

Key words: Slovak Republic, institute of presidency, political system, political transformations, democratization.

Koppel O., Parkhomchuk O. Alternative models of world order

The article is dedicated to an essential scientific problem of international system organization, hierarchy specifics of its elements and correlation between them in the new world order forming. The peculiarities of new order composition and its global and regional trends are accentuated. A special attention has been paid

to the theoretical basis of the world order studies. Assuming that the concept of international system is the key to the whole subject of international relations, the main attention is focused on alternative models of the new world order within the system evolution of international relations. Characteristics of new world order formation, its global trends and regional tendencies and their direct influence on Ukraine are being defined as well.

In building a world order, a key question inevitable concerns the substance of its unifying principles. The Westphalian model relied on a system of independent states refraining from interference in each other's domestic affairs through a general equilibrium of power. But now the Westphalian principles are being challenged on all sides. It means the necessity of modernization of the Westphalian system informed by contemporary realities.

Comparative analyses of the alternative models of world order was performed. Special attention is being paid to Chinese and Indian development paradigms in conditions of new world order composition. China was the center of its own hierarchical and theoretically universal concept of order. The process of China's perception of its status as a global power was long and difficult. China has agreed with its self-identification as a responsible global power. The emergence of China to the position of responsible global power has become as a result of a country's development. Chinese political analysts have devoted more attention since the late 1990s to the elaboration of the concept of the responsibility of China as a global power. The concept of "peaceful rise" of China and the formula of "peaceful development" have evoked broad response.

The foreign policy activity of India is accompanied by putting forward a number of concepts, which are aimed at showing the world community the main targets, forms and methods of the country's activity in the international arena.

Authors investigated the nature of Islamic model, the main provisions of its ideology, relating to international relations and the new world order forming. Islamic fundamentalism dismantles states in quest of vision revolution based on the fundamentalist version of their religion.

It was outlined that the new world order cannot be achieved by any one country or civilization acting alone.

Key words: world order, international system, sovereignty, new world order, global trends, global states, US, China, India, Islamism.

Lepska N. Structure and typology of modern geopolitical space

In the conditions of growth of polysubjectiveness of geopolitical processes and activation of influence on them from "non-system" political actors, the geopolitical structure of the world and its spatial organization are rapidly changing. The role of the incompetent "observer" of a new geopolitical spatialization for a given state actually marginalizes it among other geopolitical players. A timely scientific reflection of today's changes in geopolitical space is necessary to prevent these undesirable processes.. This will potentially provide states that are engaged in this task, a high starting position to increase the degree of their geopolitical subjectness.

Theoretical justification of the typology and structure of geopolitical space has always borne the imprint of the socio-economic structure that determines the general principles of the life of society and the specific features of the process of state building in this or that period of development. Now there is no common understanding of the typologization of modern geopolitical space. This is due to its high dynamism, changes in the socio-economic life, its resource provision, and the like.

At the time of its formation (to the XIX century - the first half of the 20th century) geopolitics considered the geopolitical space as physical from the point of view of its two main types – continental and maritime, based on the geographical determination of the world and the industrial socio-economic structure of that time. Then the main type of production resources were natural and natural-social, located in geographical space. In the postindustrial era, new sources of energy and new production materials (including artificial ones) appear the specific weight of the intellectual resource increases. This ensures high effectiveness of the process of creating new materials, information as such. This, in turn, provides an opportunity for states to be competitive not only due to quantitative indicators of physical and geographical resources, but also their qualitative characteristics. Such cardinal changes in the social and economic order lead to the dominance of social space. The physical space, although it loses some of its priority positions, but does not disappear (for example, air and space are updated) and continues to function under conditions of another spastic balance, within which several types of geopolitical space develop simultaneously.

Modern researchers consider the geopolitical space a complex multidimensional phenomenon, into which its types are integrated, such as geographic, economic, information-ideological, information-cybernetic. In our opinion, the typology of the geopolitical space should be broadened by the addition of cognitive, mental, virtual and other types of geopolitical spatiality, which is the subject of our further scientific

research. Each of the types of geopolitical space is, on the one hand, relatively autonomous, but, on the other hand, they densely intersect each other, thereby forming a complex-structured integrity of the spatial organization of the world. The synergistic effect of interaction of all these types of geopolitical spatiality causes turbulent shifts within the overall configuration of the world structure. However, studies of the structural organization of each of the types of geopolitical space make the maximum possible strategic forecasting of changes in non-linear, multilevel geopolitical processes.

Key words: geopolitics, territory, space, geopolitical space, typology of geopolitical space, spatial organization of the world, structure of geopolitical space.

Pavliatenko O. Conditions and factors of separatism spreading in Ukraine: ethno-national aspect

Opposition to separatist tendencies in Ukraine is impossible without studying the ethnic composition and dynamics of ethnopolitical development of the country's regions. Minimization of the conflict-related potential of interethnic relations in polyethnic Ukraine is an important part of the measures to ensure state sovereignty and territorial integrity of our state.

After the collapse of the USSR, separatist tendencies in Ukraine were short-lived and marginal, activated during the political crisis, economic and social instability, leading to polarization of public opinion and intensification of the struggle for the distribution of power resources in the country.

The new tendency of ethnopolitical processes in Ukraine is their transformation under the influence of external actors. Using destructive mechanisms of influence on them, they are trying to destabilize the domestic political situation in the country. Such centers of influence were the revisionist-minded Russian Federation and the radical political forces of Hungary and Romania, which, appealing to the past and the times of the territory of Ukraine in their composition, are trying to provide new separatism.

Today, the regions of the South - Eastern region, Zakarpattia and Northern Bukovina, in which compact Russian, Hungarian and Romanian national minorities live, form a zone of ethnopolitical instability. Their territory can become a springboard for further radicalization and spread of separatist sentiment, which is one of the tools of the Russian hybrid war against Ukraine.

Consequently, separatism has become a long-term ethnopolitical technology of blasting Ukrainian statehood. Therefore, actual and necessary in modern conditions is the development of mechanisms for preventing and combating separatism as part of ethno-national policy in order to ensure the territorial integrity of Ukraine.

Key words: ethno-national politics, separatism, national minorities, ethnopolitical security.

Yavorsky M. The phenomenon of populism through the prism of the history of political thought (intuitive search and conceptualization of the term)

In the current context of the reintegration of East and West, Europe faces an increasing problem of the emergence of extreme right-wing political parties. During the last decade, European society has witnessed a real rebirth of populist ideas in many developed democracies. The purpose of our study is to follow the process of the birth of the phenomenon of populism and its evolution throughout world history.

The roots of populism date back to the II-I century BC in the time of the Roman Empire, when the ideological and political flow of the popularists had appeared. Populators used the bright oratory art, with which they intended to influence the crowd, but no significant progress was achieved by this movement. The ideas of populism can be found in the works of the writers and philosophers of the Enlightenment, in particular the French enlightener Rousseau; during the English bourgeois revolution of the XVII century, when, for the first time in English history, the non-privileged citizens of society were drawn into the political process.

Populism as the direction of a political strategy appeared in the United States after the Civil War. Thanks to organized protest actions of farmers against US financial policy, the American economy changed, populists again brought the thesis of "the happiness of a little man", his material well-being and spiritual harmony into the palette of political life in the United States. We can observe the vivid manifestations of populism and its evolution on the example of the activity of the Populists in Russia, the revolutionary events of the Paris Commune, the Russian Revolution of 1917. At this time, populism relied on the idea of charismatic leaders who often mythologized their "own designs."

Such countries of Latin America as Argentina, Venezuela and Brazil, became the fertile soil for the new branch of populism of the twentieth century. The emotional settings of the masses, eloquent rhetoric, media support and liberal reforms gave short-term results and high support to populist leaders.

Modern populism uses the slogans of combating migrants, which shatter the Christian traditions, undermine the economic foundations of developed countries. Striking evidence of this was the coming to power of populist leaders in Norway, Denmark and the United States.

Key words: populism, leader, political phraseology, political process, ideological struggle, struggle for economic and political rights.

Yakovleva N. The dynamics of changes in the system for electing people's deputies of Ukraine

Various types of electoral systems for election of people's deputies of Ukraine have been characterized in the article: during the 1994 election the majoritarian system of vote by absolute majority had been utilized; in 1998, 2002, 2012, 2014 a mixed system had been utilized with 50 % of the VRU being elected employing the majoritarian system of vote by relative majority and the other 50 % with employment of the proportional system; in 2006 and 2007 a proportional system with closed lists had been utilized.

Advantages and disadvantages of each type of electoral system have been categorized. The advantages of the 1994 majoritarian system of vote by absolute majority are: first instance of multi-party nomination and presence in the parliament of the deputies with support from over 50 % of population. The disadvantages are: long time required to form the parliament and lack of political structure thereof.

The advantages of utilization of the mixed electoral system are: political parties become permanently active, half of the deputies advocate the interests of specific territories, balanced representation of national and regional elites. Major disadvantages are: considerable reduction of the majority constituencies, risk of electoral fraud on local level, potential difficulties in forming the coalition.

Employment of the proportional electoral system in Ukraine was characterized by the following advantages: parliament structured according to the party affiliation and presence of individual sectoral professionals in the party lists, while the substantial disadvantages were: reduction of party-building on the local level and lack of transparency in formation of the lists of the political parties that lead to political corruption.

Prospect of codification of the electoral legislation of Ukraine has been estimated. This may be considered a significant progress towards conformity to the European standards. The foundation for the next alteration of the legislation has been laid by the VRU in Bill # 3112-1 of the Electoral Code of Ukraine proposing employment of proportional electoral system with open lists for elections of people's deputies.

Key words: electoral system, parliament, Verkhovna Rada of Ukraine, people's deputy, election campaign.

Yanovska O. Institutionalization of the volunteer movement in Ukraine: security dimension

The article is dedicated to the institutional development of the volunteer movement in Ukraine and its impact on the security situation. First and foremost, there is an increasing of volunteer mobility of Ukrainians and the emergence of the new flexible forms of volunteering, taking into account the crisis period of mass protests of December 2013–February 2014 in Ukraine and the military aggression of the Russian Federation against Ukraine from 2014.

The authors pay the special attention to 2014 year as to the year which events gave the significant impulse to the development of charitable and volunteer activities in Ukraine. The individual initiatives to assist members of the Revolution of Dignity, which eventually turned into organized associations, is testimony to this fact. For example, 82 volunteer organizations were registered only in 2014.

The article has also outlined four main areas of the volunteer activities in Ukraine, which are devoted to resisting the external aggression and its consequences. These are the collection and delivery of the necessary resources to the zone of the anti-terrorist operation, the providing of medical assistance to the victims during its conduct, the assistance to the forced migrants, the search for missing persons and the release of prisoners.

The main challenges, which the volunteer initiatives are facing up, are studied. Particular attention is paid to the gaps in the legislation on the volunteer activity, the tax pressure on the volunteering and charity, the activity of the pseudo volunteers and the cases of abuse among volunteers, the lack of coordination between the state and the volunteer movement, etc.

The subsequent studies of this topic may be related to research of the improvement of mechanisms for interaction between the state authorities and the volunteers, which may help to create the appropriate conditions for a new level of this activity.

Key words: volunteer movement, state security, external aggression, institutional development, self-organization of the population.

Berezdetska L. An attempt of the analysis of military conflict in the East of Ukraine within the framework of trauma theories

Until recently, the issue of military conflict for Ukrainian society was not relevant, since such a conflict in Ukraine did not exist. After the conflict began in the Donbass, there is a whole range of social problems that are linked with it. This conflict still does not have a clear semantic interpretation - both among the Ukrainian population, the international and science community. There is not even a clear definition what though happening in the East - a military conflict or a terrorist action. If it's a military conflict – who are actors of it? These things, both at the level of everyday and scientific communication, require clarification: what are we dealing with?

Sociology studies a social conflict individually (type - military and modern form - hybrid war) and cultural trauma of various social groups. But we almost do not have the researches that consider modern wars from the perspectives of the theory of cultural trauma that extends to collective agents. So, the purpose of the article is to look at the current military conflict in the East of Ukraine within the framework of the theory of cultural trauma.

Different approaches to the definition of social conflict are described, the concept of military conflict and its modern manifestation - hybrid wars are analyzed, the issues of the conflict in the Donbass is considered. The theory of cultural trauma is represented in the naturalistic, psychoanalytic and constructivist directions. The development of the concept is given through its connection with collective memory. The approaches used focus on studying the military conflict on the features that are inherent in the hybrid war. The military conflict is described as a discursive practice in the public space, through which articulation, discussion and reflection of a traumatic event takes place, and collective identity is interpreted.

The proposed approach allows us to improve the empirical operationalization of the notion of military conflict in further research. The following characteristics are distinguished of concept: violation of socio-cultural formation, as a result of trauma - both for social groups involved in the conflict and collective agents; ways of describing and understanding events that caused trauma in public discourse; allocation by the public of the subjects of responsibility in the event; feeling of trauma in the cultural sphere through the discussion of the meaning of what is happening; reorganization of identity through discussion of its values and markers; a look at the past through collective memory and its comprehension; look into the future as a separate element of identity; the connection between the directly psychologically traumatized group and the collective agents; stereotyping of an injured group in mass media and society. Also, ways to overcome the cultural trauma that has developed in Ukrainian society are proposed.

Key words: social conflict, military conflict, cultural trauma.

Bielousova N., Beznosiuk O. New forms and techniques of learning for students with inclusion in the university "Ukraine" under the program of development of the social rehabilitation tourism

The territory of Ukraine is a huge field for studying, monitoring, describing and exploring natural and historical and cultural resources. The rich palette of historical events, on the background of natural resources potential, has resulted in the presence of various touristic attractions that can arouse interest, enthusiasm, and pride in our past. These objects are used or can be used in the tourist sector.

In Ukraine, the issues related to the peculiarities of a person with a disability, her life, and even more so - rest are extremely rarely raised. Few believe that this holiday may be active. Therefore, the purpose of this article is to consider tourism as one of the methods of social rehabilitation precisely in Ukraine, which can fundamentally change the life of a disabled person, fill it with a sense, broaden the notion of the surrounding world, and promote the adaptation of people with inclusions.

In the Ukrainian interpretation, inclusive tourists include not only people with disabilities, but also those who were in The zone of the ATO, Chernobyl victims, temporary migrants from the East of Ukraine, pregnant women, children from large families and others.

Considering the goal of using tourist objects, the level and direction of rehabilitation, today it became relevant to develop a series of routes for these groups of Ukrainian citizens. In this case, public organizations play an active role, for example, the Association of Inclusive Rehabilitation and Social Tourism and Higher Educational Institutions, for example, the Department of Social Psychology of the Uman State Pedagogical University named after Pavlo Tychyna and the Department of Tourism Management of the Open International University of Human Development "Ukraine" (Kyiv).

For the University "Ukraine", the Youth Injury Relief Program is not new. The university was the first in Ukraine to offer educational services to people with disabilities with different nosologies for almost 20 years ago.

Currently, 706 students are studying at the University under the State Program for the Support of Children with Disabilities, who in the future will have the opportunity to replenish the number of qualified specialists from different fields of activity and can feel socially necessary for Ukrainian society.

The peculiarity of the educational process at the University "Ukraine" is the adaptation and socialization of people with disabilities, which are involved not only in the educational process, but also in active recreation. Therefore, the Center for Inclusive Rehabilitation and Social Tourism, which became a part of the All-Ukrainian Association for Rehabilitation and Social Tourism, was recently opened on the basis of the Department of Tourism Management.

Together with regular students, inclusive students are trained in practice, attend museums, and take part in interesting events: public, sports, and scientific. The joint efforts of teachers and students began to develop tourist routes, which will be adapted for people with disabilities of different nosologies, including handicapped people. For the future, it is planned to test the data of tourist offers and offer them to travel companies as a new tourist option.

At the Department of Tourism Management of the Open International University of Human Development "Ukraine", for the first time, a training program was proposed, in which, in addition to the standard disciplines of the speciality "Tourism", disciplines "Inclusive education", "Inclusive social rehabilitation tourism" (educational level "Bachelor") are offered.

We hope that the wave of inclusive tourism development projects will be useful for ordinary tourists, and the routes are specially equipped for the needs of tourists with special needs, will serve as an example for imitation and will promote the development of tourism business in general.

Key words: inclusive tourism, people with disabilities, social rehabilitation, socialization, adaptation.

Vashchynska I. Theoretical interpretation and the modeling of the concept "group loyalty"

The article presents the main approaches to the definition of "group loyalty" in socio-human sciences. On this basis the structure, levels, factors and fields of formation of group loyalties are distinguished, and the scale of their content is proposed.

We have found that group loyalty has a four-component structure that contains cognitive, affective, conative and behaviour elements. This means that full group loyalty will contain certain knowledge about one or another social group, emotions and evaluative judgments about it, expectations and action planning, as well as practices. The proposed above components we have conventionally included into two procedural spheres of human life - mental and behavioral. Based on this structure, we propose to distinguish two main approaches to the definition of group loyalties: the content of the first approach is to study loyalty as an attitude, and the second is to study this phenomenon as behavioral pattern.

Speaking about the factors of formation of group loyalties, they can be grouped into two clusters - intentional and conventional. Intentional (psychological) factors are associated with personal intentions and motives. These include the following subtypes:

- intentional affective type (loyalty is constructed to satisfy the moral and psychological needs of the individual);
- intentional instrumental type (loyalty is constructed for personal advantage).

Conventional (social) factors are given to the person by a certain social environment, they are formed collectively. These include the following subtypes:

- conventional traditional type (loyalty to a social group is formed rather as a tradition but not as a conscious necessity);
- conventional instrumental type (group loyalty is formed by persons through the intuitive construction of the scale of belonging to one or another social group, based on their own feelings, awareness and perception of status, preferences, norms, values and forces of the group).

Taking into account all of the above, we have constructed a conceptual scale of the content of phenomenon "group loyalty". Our main assumption is that group loyalty can have at the same time full loyalty to "we-group" and complete anti-loyalty in relation to "they-group". Under these circumstances, the average value of this scale is the absence of loyalty (the indifferent status).

Consequently, we propose to define group loyalty as a commitment to a social group characterized by recognition of similarity to members of a social group, by a feeling of positive emotions about it, by the social connections between its representatives and by their group behaviour.

Key words: group loyalty, hiifenizm, intensional factors, conventional factors, conceptual scale of group loyalty.

Hlebova N. Social competence: sociological aspects of the investigation of factors of successful collective professional activity

The article deals with the principal sociological concepts of investigating social competences as a sociological object in the context of modern interdisciplinary makings. The sociological accompaniment principles of the process of the individual's social competence development as a factor of forming subject component of the system of social norms in the professional environment are being proved.

Key words: social competence, social norms, professional environment, professional communication, sociology of competence.

Dembytskyi S. Independent Ukraine in geopolitical discourse: milestones and accents

The article analyzes research focused on the geopolitical problems of modern Ukraine. On this basis, the author highlights key topics that are important for studying of the geopolitical orientations of the Ukrainian's population. The content of article is divided according to three big periods in the history of modern Ukraine: from 1991 to 2004 (the era of the first presidents), from 2004 to 2013 (between the Orange Revolution and the Revolution of Dignity), from 2013 to the present day (European choice and military conflict).

Key words: geopolitics, geopolitical orientations, Ukraine.

Zhovnir A. Ensuring information security in the conditions of the formation and development of e-learning

The article is devoted to the disclosure of the role of media education and digital competence as key mechanisms for providing information security in the context of e-learning. The article considers the key preconditions and factors of updating the idea of providing information security in the context of the educational institute. The popularization of these concepts is primarily due to the rapid pace of the information infrastructure development, processes of informatization and computerization of educational activities. In this regard, the article highlighted the potential informational threats and risks associated with the tendencies of commercialization and Westernization of the educational institute.

Accordingly, the purpose of the article is to determine the role and significance of information security, as well as key tools for its provision in e-learning. The article generalized theoretical and methodological approaches to the definition and interpretation of the information security notion, and also highlighted the role of media education and digital competence as key mechanisms for information security providing in the context of e-learning. The key structural components and functional assignments of digital competence and media education were revealed.

We came to the conclusion that today the issue of information security, especially in the context of e-learning, still requires a rather deep conceptual and instrumental improvement. We have tried to propose a number of practical recommendations that would be aimed at improving the state and educational policies in this field. In general, they all emphasized the necessity and importance of creating a consolidated approach that involves the development and use of effective models and tools for providing information security of the e-learning environment and its inhabitants.

Key words: information security, information threats, e-learning, media education, digital competence.

Kononchuk O. Analysis of methodological aspects of the index "Freedom in the Word"

The article deals with the methodological aspects of the index "Freedom in the World", namely: 1. evolution of the methodological base, which partially changed over 45 years, since the Raymond Gastil index only began to be used to measure the level of freedom in the world; 2. each element of a three-tier ranking system consisting of scores (100-point scale), ratings (from 1 to 7), and status (free, partly free and not free countries/territories).

The reports of "Freedom in the World" over the past few years are analysed and a comparative analysis of the global, regional and cross-temporal levels of research is developed.

In the global comparison the dynamics of changes in the number of countries that are characterized by the corresponding status during the last five years of the study is shown, and the number of people in the world living in free, partly free and not free conditions is presented.

A regional comparison of freedom in 6 regions, based on data presented in the study of Freedom House 2017, is conducted. The author graphically compares the regions.

A cross-temporal comparison of Ukraine between 1992 and 2017 is developed, and the dynamics of growth and decline of the level of freedom in different years of Ukraine's independence is presented.

The analysis of the "Freedom in the World" index by international scientific community is demonstrated, criticisms on the methodology of index, the selection of national experts for comparing reports in individual countries/territories, the choice of indicators and the process of evaluation as a whole are presented. It is also noted that the index despite the number of shortcomings is most adapted to modern realities. The methodology of index is used as a basis for building of new indexes of democratization. The data from "Freedom in the World" is used in researches by scientists and civic organizations around the world, and free availability of reports and ratings makes it the most accessible not only for scholars, but also for ordinary citizens interested in democratization processes in the world.

Key words: democratization, democracy index, democratic audit, comparative analysis.

Kravchenko V., Korolevska A. Gender neutrality in Swedish society

Over the last decade the importance of the gender component in society and the influence of society itself on the definition of personality became apparent. If sex is programmed naturally, the gender is constructed socially.

The push for the total equality between sexes by the liberal community is slowly reaching its goal, and now attention is gradually being shifted to a new problem – gender liberty.

Today the issue of gender determination appears in many aspects and in many countries.

In our study to understand the possible problems and prospects of gender liberty, as an example, we will look more closely at Sweden – the country that is on the forefront when it comes to gender matters.

Sweden has achieved significant results in building a society free from gender inequality. But there are some people that want to go further. Many activists in Sweden pursue one goal – the creation of a society that completely erases traditional gender roles and stereotypes, even on the everyday level.

A number of Swedish pre-schools have attracted international attention through their pedagogical practices, which involve diminishing of the gender differences. One of such practices is the use of gender-neutral pronouns and the avoidance and correction of behavior that is traditionally considered gender-based. Such schools completely remove the terms "girl" and "boy" from circulation. Instead, they try to address each child by their name or by using a gender-neutral pronoun, which in Swedish sounds like "hen".

In "Egalia", one of such pre-schools, everything from decorations to books and toys is carefully selected to ensure gender equality and to avoid traditional perceptions of gender roles and parental role in particular.

A study by the University of Uppsala found that while gender-neutral pedagogy alone may not reduce the tendency of children to use gender to categorize people, it reduces their propensity for gender stereotyping and gender segregation, which can expand the opportunities available to them.

It should also be taken into account that in schools of this type, gender innovations constitute a new set of rules and behavior – language is regulated, and children's actions are carefully monitored and corrected by concerned tutors. Ultimately, this complicates everyday aspects of children's lives, from how they form friendships to which games they play and which songs they sing. Therefore, the question arises whether, in their pursuit of maximum liberty, part of the Swedish society does not actually deprive its future generation of freedom and the right to choose.

Key words: gender, gender neutrality, gender education, pronoun "hen".

Liubchuk V. Non-traditional methods of sociology for non-sociological specialties (experience of application)

The article analyzes non-traditional methods of teaching sociology, which can be applied to non-sociological specialties. The article is based on the experience of using the essay method on the specialty

"Social work" and the method of drawing on the specialty "Fine Arts". The method essay intensified the sociological knowledge available to students, helping them not only to speak on a given topic, but also to predict the development of events. The drawing method helped to establish interdisciplinary connections between sociology and drawing, to convey their own vision through visual means. The using non-traditional methods of teaching sociology in non-sociological specialties has its own specifics, in particular, it is necessary to take into account the personal and professional qualities of the teacher, the direction of preparation of students and the characteristics of a separate student group.

Key words: teaching method, traditional teaching methods, nontraditional, innovative teaching methods.

Oros O. Determination of violent behavior among adolescents

The determination of violence in the children's environment is extremely relevant to the topic of sociological research, due to the fact that it is a fairly widespread phenomenon. Nevertheless, tracking the dynamics of changes in this problem among adolescents is very difficult due to the age limitations of legal liability and the lack of fixation of violent actions if they do not have signs of an illegal act.

Attempts to explain the causes of violent behavior are concentrated in the biological, psychological and social theories of deviant behavior. Determinants that increase the probability of adolescent violence, are complex and are divided into three groups: risk factors relating to the individual; micro-social risk factors for relatives (family members, friends, sexual partners and peers); macro-social risk factors for the local community and society as a whole. For UNICEF researchers, social factors are divided into two categories: 1. Political, cultural and legislative. 2. Social and economic, environmental.

Violence from other children is very often the case when children are institutionalized, due to the lack of privacy and respect for cultural identity, disappointment, overcrowded premises, and the inability to separate particularly vulnerable children from older, more aggressive children. An especially important social factor in the range of social determinants of behavior of children that demonstrate the displays of physical violence is reacting on the facts of violence of children in the community and society after their exposure "post factum"(post hoc). A feature of this factor is that it can not be a direct factor in violence and a passive condition.

The results of our research prove that subjective models of children with delinquent behavior are characterized by maximum uncertainty. Their imaginary future is in uncertainty, frightens them, generates pessimism and desperation. These factors can cause displays of aggression and physical violence by children in relation to others.

The main reasons for the inability of children to rely on the negative influence of social determinants are: firstly, the physiological and psychological features that are characteristic of children in general: social immaturity, which contrasts with violent physiological maturation, the desire to experience new sensations; and secondly, the inability to predict the consequences of various actions inherent in adolescents strong desire for independence.

Key words: violence, violent behavior, determination of violent behavior, children of adolescence age.

Pilipenko Ya. Demarcation configures "military conflict", "armed conflict" and "war"

The article examines the etymological content of the concepts of «military» (voyenny) and «military» (viys'kovyy). It is established that the concept of «military» (viys'kovyy) refers to the army or relates to a serviceman. The concept of «military» (voyenny) refers to the war, associated with it. Consequently, the author established that in relation to the conflict, the use of the concept of «military conflict» (voyenny) is appropriate.

In the Military Doctrine of Ukraine military conflict is defined as «the form of resolving interstate or national conflicts with the bilateral application of military force; the main types of military conflicts are war and armed conflict».

In the Military Doctrine of Ukraine armed conflict is defined as «armed collision between states (international armed conflict, armed conflict at the state border) or between the warring parties in the territory of one state, usually with support from the outside (internal armed conflict)». Consequently, armed conflict is a conflict of any level, the main feature of which is the use of weapons.

The war means a socio-political phenomenon associated with the radical change in the nature of relations between states, folks, nations, classes and social groups opposing sides and the transition from the use

of non-violent forms and methods of struggle to the direct use of weapons and other violent means to solve certain social political, economic, ideological, as well as national, religious, territorial and other contradictions.

Thus, the author singled out common and distinctive features of the concepts of «military conflict», «armed conflict» and «war». Consequently, the common in these concepts are the subjects of interaction, namely, the states or conflicting parties in the middle of one state and the presence of the use of weapons. Demarcation of these concepts may be carried out according to the criterion of the motives of occurrence. That is, political motives that are necessary for the emergence of a military conflict and war are not necessary for the emergence of an armed conflict. Such a criterion is central to the demarcation of the «military conflict» and «war» from the «armed conflict».

The distinctive features of «war» from «armed conflict» and «military conflict» is the formal act of its announcement; the rupture of diplomatic relations and the cancellation of bilateral agreements between the warring parties; the introduction of a special legal regime; qualitative change in the state of society.

The author suggests the connection between these concepts with general, special and individual categories. Where is the notion of «military conflict», which is generic in relation to «war» and «armed conflict». In turn, the «armed conflict» is special, and the concept of «war» is individual category.

Key words: military, military, military conflict, armed conflict, war.

Prasiuk O. Positioning of the images of political parties at the time of election campaigns in Ukraine

The article reviews the positioning of political parties as a process of creating their recognizable image on the basis of one or several parameters. Having regard to the role of media communications in a modern political process, the political positioning is basis of understanding political process, authentication of political parties and forming of electoral choice. A theoretical comprehension of this process is important in the context of understanding of public opinion and functioning of institutes of public power.

The key attributes of the public image of Ukrainian political parties that are used in the process of positioning are singled out. The first attribute of positioning is ideology, but it gradually loses its decisive role. This situation is connected not only with the imperfection of the conceptual ideological filling of the activities of political parties, but also with the peculiarities of political culture and political consciousness of the citizens themselves.

The personality of the political leader is the most important parameter of political positioning. All political parties, that succeeded in the elections, have prominent leaders. This technology involves two aspects: «leader-personality» (the emphasis is placed on the charisma of politician, professional and business qualities, political biography and personal reputation) and «leader-post» (that way of positioning implies an interpretation of the image of a policy through a stable association with an occupied political position).

The new attributes of positioning in the last parliamentary elections were the use of military ideas and the appearance of «new faces» to the elections. Militaristic motives had become a new trend in political positioning. They were realized through the use of military attributes and symbols, the involvement of participants in the anti-terrorist operation in the East of Ukraine and volunteers in the lists of parties. People who were elected to parliament for the first time were called new faces. So, it is believed, that they were able to change the political system because they were experts in certain spheres. This idea was used in different ways by different political forces in the last parliamentary elections.

Key words: positioning, political communication, political image, political activity, publicity, media, political parties, political elections.

Usenkov M. Circulation of the political elite by the example of 4-8 formulations of the Parliament of Ukraine

In this article the author analyzes the characteristics of circulation of the political elite of Ukraine, at this stage of development of the country. The author considers, the political elite are a very important social group, because it can make decisions through the government that can affect a large number of the population. Biographical method was used as a method of research. The array 197 biographies. The object of studying were the individuals who were elected at 4-8 convocation of the Parliament of Ukraine and at the time of elections had been included in the top ten list of candidates from their political parties.

Positional approach was used for the definition of elite. The author believes that if an individual takes the "high" post, it means this individual has a certain amount of power. Whereas in the absence of such a position arises the question of the affiliation of the individual to the political elite at all?

The author identifies three main components of the process of circulation of political elite: transposition, rotation, excorporation. Incorporation is the process of entering into the political elite. If you use a positional approach, the indicator of incorporation is receiving post. Rotation is transferring from one post to another equivalent post. Excorporation from the elite is a process of exclusion of the individual from the political elite completely.

In the research, the author planned to confirm or refute two hypotheses. The first: the circulation of the political elite in Ukraine is cyclical; one group of political elite replaces another. The second: at this stage of development of the country, the circulation of the political elite has accelerated. The article gives empirical data for each individual of the analyzed parliaments.

In conclusion the author comes to the decision that the circulation of the political elite in Ukraine is cyclical and at this stage of development of the country the circulation of the political elite has accelerated. The author also notes the negative trend that excorporation of the elite is becoming more and more stringent. Losing the political battle will mean not only removal of financial flows, but it will be possible jail time and even more strict options.

Key words: elite, political elite, circulation of elites, incorporation, rotation, excorporation.

Tsykhuliak I. Retrospective of the spiritual and social aspects of the springs of Greek-Catholic spirituality in the second half of the XIX century

The article deals with the objectification of the "austrian" period of life of the Greek-Catholic priesthood of Galicia. Without resorting to deep geopolitical revisions, the article eliminates the aspectal panorama of the sociopastoral initiatives of the church. The circumstances and challenges due to which the priesthood of the region succeeded in a successful implementation of a socially important ecclesiological and cultural mission were analyzed. Influenced by the geopolitical conditions of the second half of the XIX century, the church became not only the educational establishment of the Ukrainian intellectuals but also, undoubtedly, a crucial element of the unity of the Ukrainian nation. The research framework covers a period that not only changed the socio-cultural situation of Lviv and Eastern Galicia, but also the social architectonics of the European civilization of those days.

In August 1772 in St. Petersburg the sides of the coalition triad, which included the Russian empire, Catherine II, Prussian king Frederick II and the Habsburg monarch Cisar Joseph II, signed a treatise according to which the territory of Galicia was annexed to the multinational Austro-Hungarian Empire.

Having encountered in the new sociopolitical realities, the hierarchy of the Greek Catholic Church tried to use the situation as fully as possible for the entire care of its representatives, interaction and contact with the society. By building structures of church organizations, the priesthood greatly contributed to the spread of education among the Ukrainian peasantry, the strengthening of the national consciousness of the masses and the formation of a sense of self-esteem among them. The priests were not only a spiritual sacred icon, but also to a large extent an important political elite of the Galician Ukrainians.

Since the only leading group of the Russian population was the priesthood, the priests were forced to become the only educational brunch of the Galician society for a long time. Being in a difficult material condition and depending on the will of the Polish tycoons, the priesthood shared the burden of their social status with the peasants.

As a result of state reforms, the priesthood got an opportunity to receive an education ("Barbareum" in Vienna, Lviv seminary, theological faculty of Lviv University) and engage in the more active educational activities among the people. While taking care of the economic development of the village, the priests also educate a new generation of conscious Ukrainians. The church was focusing on the social care of the unprotected layers of society and poor peasants. The church also took care of the orphanages and the houses of the elderly and sick. The actions of fighting with drunkenness and wastefulness of the peasants were of great importance.

Realizing that aim of political and agricultural affairs does not entirely correspond to the mission of the pastor, the priests tried to educate the future leaders of the people, the future intelligentsia, to whom the leadership could be conveyed.

During the era of Austrian domination the work of the priesthood in the social field and the ability to move away from a secular activity can serve as a model for the UGCC in the present day, when the priesthood again faces the problem of combining a pastoral care and an active civic position in its activity.

Key words: society, church, monarchy, social doctrine, Galicia, religion

Shelukhin V. Internet piracy as a rational choice: evidence from the Becker model and J. S. Coleman's conception of micro-to-macro transitions

According to expert estimation, 33% of informal sector of Ukrainian economy is shaped by piracy. Special 301 reports on copyright protection argue that Ukraine has serious problems with legal regulation of copyright protection. The U.S. federal government suspended the duty-free treatment of Ukrainian goods on December 22, 2017. The main cause of the act was inadequate copyright protection policy in Ukraine. This kind of policy provides favorable context for digital piracy, especially Internet piracy – using the Internet as a tool for illegal consumption of different types of goods (books, music etc.). The research paper deals with internet piracy in Ukraine. Following analysis is based on theory of rational choice with particular attention to the Becker model and James S. Coleman's conception of micro-to-macro transitions. The principle of utility maximization is a core element of the theory. According to G. Becker, person becomes “criminal” (pirate, in this case) “not because their basic motivation is differ from that of other persons, but because their benefits and costs differ”. The paper focuses on the case of pirate Telegram channel “The Book Depository in Ukrainian” (2035 followers). Pirates donated some money for one print copy of a book, bought it, after that they scanned it and made available in the channel for free. All followers of the channel who donated as well as who did not, got an access for the e-copy. The author explores socio-structural preconditions of internet piracy, negative externalities and provides optimal condition for normative regulation and penalty. From the economic point of view, the optimal regulatory strategy will stultify internet piracy. Negative externalities were calculated according to the “loss function” that was provided by G. Becker for crime (3. 946. 240 UAH). The existing regulatory strategy is not optimal. The formal model for optimal fine (f'') is $f''=(3*Y)*N$, where Y – “income” of pirate after crime, N – number of pirates in the network.

Key words: internet piracy, theory of rational choice, J. S. Coleman's conception of micro-to-macro transitions, Becker model, utility maximization.

LAW

Benedyk V. Some aspects of legal restrictions concerning joint work of relative persons application to the heads of the health care units

The article is devoted to the system-structural analysis of the national anticorruption legislation provisions as well as norms relating to the legal status of heads of the health care units (in particular, heads of the hospital departments) concerning legitimacy of legal limitations related to the joint work of relative persons in aforementioned sphere. Attention is drawn to the vulnerability of heads of departments and their close people in the aspect of protection of labor rights in the context of the indicated problem.

It outlines that based on the content of art. 3 and 27 of Ukrainian Law “On the Prevention of Corruption” interpretation of the category “official”, functional analysis of the legal status of the heads of units of health care institutions (heads of the hospitals) leads to the conclusion concerning inadmissibility of the application of any restrictions relating to the work of relatives.

The article also notes that, although the application of these restrictions to heads of the hospitals is not permissible, it does not deprive them, as officials, of the possibility of potential or actual conflicts of interest and the duty of their proper resolution.

Attention is paid to the vulnerability of the head offices and their relatives in the aspect of the protection of labor rights in the context of the problem.

Key words: corruption, restrictions on the work of close persons, conflict of interests, heads of departments of health care institutions.

Guyvan P. Some issues of the temporal coordinates of fair trial

The work is devoted to the study of topical issues of compliance by the national judicial system with reasonable terms of cases. The content of the relevant European requirement, which is an element of fair trial, has been clarified. The interpretation of the requirement of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms that the duration of production should be reasonable is given. The practice of the ECHR has been studied, which establishes a set of factors that can influence the legal certainty of the temporal characteristics of fair trial. Non-compliance with them allows us to conclude that the state violated the human right to consider his case within a reasonable time. It is important that such violation will be fixed and there will be a responsibility, even though the case will in the end be considered, and the interests of the person will be protected. Because all the same, the right to timely consideration will be violated, the implementation of which is sometimes more important than the formal protection of material authority.

It is concluded that reasonable time limits allow to establish the boundary of the state of uncertainty in which the participants of the process are located. Some factors are analyzed, leading to a protracted process: both objective and subjective. On practical examples it is proved that an unreasonable delay in the consideration of a case is often connected with the illegal refusal of the court to accept the statement of claim, the return of the appeal or cassational appeal.

The content of the concept "the right to access to court" is also analyzed. Unlike the right to a fair trial, the right to access to court is not absolute. It may be subject to restrictions permitted by content, since the right to access to a court by its very nature requires regulation by the state. This includes time constraints, financial burdens, requirements for the form of treatment, and the like. So, assessing the possibility of restricting access to a court in connection with a person's failure to comply with legal procedural requirements, the court must examine how far the limitations are established with the socially acceptable requirements, expediency and morality of such restrictions in each particular case. The violation will result in an act where the applicant was denied access to the court by leaving her complaint without consideration, and thus the principle of proportionality was violated as an element of fair trial. It was established that the groundless ignoring by the courts of Ukraine of procedural restrictions in access to court, if there are no factors of proportionality and proportionality between them and a socially significant goal, is a violation of the pairs. 1 of Article 6 of the Convention. It has been established that the illegal restoration of the time limits for appealing judgments that have long entered into force are also quite widespread in the national legal proceedings.

It points to significant changes in the national procedural legislation aimed at avoiding and preventing an unjustified delay in the process. Now the question will be the practical application of these norms in the implementation of legal proceedings.

Key words: fair trial, reasonable time, timely legal proceedings.

Javadov H. Attraction to participation in business of the third parties who aren't saying independent requirements concerning a dispute subject at a stage of preparation of a civil case for judicial review

Article is devoted to a research of attraction to participation in business of the third parties who aren't saying independent requirements concerning a dispute subject at a stage of preparation of a civil case for judicial review. It is offered to concretize conditions of execution by the parties of a duty to report to court about persons on whose rights and duties the judgment, respectively in the statement of claim and a response can influence the statement of claim. The possibility of the ban for the parties to involve on the initiative the third party who isn't saying independent requirements concerning a dispute subject after conducting preliminary court session and also the ban to the parties after adjudication is considered to make the regression claim to the person about which it hasn't been reported to court. The expediency of activation of interest of persons on whose rights and duties the judgment, to participation in business, by establishment of the rule about distribution of prejudicial force of the judgment can influence all persons whom the court had notified about an opportunity to take part in business, irrespective of their actual introduction in business is proved. A conclusion that full and timely establishment of persons on the rights and which duties future judgment, and taking measures to attraction them to participation in business can affect is important aspect of efficiency of preparation of a civil case for judicial review is reasoned.

Key words: efficiency of civil legal proceedings, preparation of business for judicial review, persons who aren't saying independent requirements concerning a subject of a dispute, the party.

Yefimov M. The preparatory stage of presentation of a person for identification in the investigation of crimes against morality

The scientific article is devoted illumination of some aspects of the investigation of crimes against morality. The organizational and tactical especially of the producing for identification at the investigation of this crime are examined.

The author defines a presentation for identification as an investigative action consisting in the presentation to the person of the objects that she had observed earlier in connection with the crime event in order to establish their identity or group membership. The general grounds for presentation for identification are defined. Among them, a statement was made by a person during the interrogation that she could recognize the object that she had observed earlier and remember his signs and differences well; during interrogation the person names only the general features of the object, can not accurately describe his differences, but expresses the confidence that he will be able to recognize it when he sees it.

Also, the focus is on preparatory measures for conducting a certain investigative (search) action. The author identified the following among organizational and preparatory measures: the preliminary questioning of the person who recognizes; definition of place, time and method of identification; creation of optimal conditions for conducting this investigative action; determination of the method of fixing the course and the results of recognition; selection of statisticians and understandings; preparation of necessary scientific and technical means; ensuring the protection of criminals who are in custody; briefing of all participants of this investigative (search) action.

Key words: morality, investigation (search) action, presentation for identification, preparatory stage.

Zvzdetska I. Legal culture of parliamentary procedures' subjects

The article is devoted to the analysis of the legal culture of subjects of parliamentary procedures. The interpretation of the term and the legal features of this legal phenomenon are studied. It is summarized that the legal culture of subjects of parliamentary procedures is defined as the degree of legal development of the subject, the nature of his legal practice, the level of knowledge of legal norms and objective assessment, prediction of the further development of society and state, the form of participation in the transformation of the legal reality, the level of legal activity, mastering the culture of legal thinking.

The legal culture of subjects of parliamentary procedures can be manifested in such activities as:

- participation in the reformation of the organization and activities of state authorities and local self-government; reforming the organization of elections to representative bodies by applying one or another type of electoral system;
- increasing the role of civil society institutions in lawmaking, implementing the constitutional status of the parliament as the sole legislative authority, strengthening in accordance with the principle of the distribution of powers of its constituent and control functions;
- creation of a proper system of information support law-making and other activities of state bodies; the use of wide-ranging national debates on bills, especially those that directly regulate relations between man and the state, establish the rights and obligations of citizens;
- application of forms of direct democracy, in particular the use in accordance with the Constitution the people's legislative initiative, an all-Ukrainian referendum on draft laws directly related to the relations of man and the state, social needs of citizens; the introduction of a local referendum to resolve legal issues of local importance, etc.

Key words: parliamentary procedure, legal norm, legal culture, legal development, law, society, state.

Kravchuk O.O. Three types of legal status of an individual

The author points out that individuals in legal relationships can act in different legal status: 1) in the status of a natural person (human and citizen); 2) in the status of an individual entrepreneur; 3) in the status of another self-employed person. From this point of view, it is noted that the legislation of Ukraine does not properly delimit the legal status of an individual in certain relationship.

An individual entrepreneur, having registered this status, does not lose the status of a natural person. Moreover, he/she can simultaneously exist in both statuses, incl. in labor, civil, tax relationships. For example, an individual entrepreneur, incl. having employees, can also work for an enterprise or for another individual entrepreneur as an employee, and his income from such work will be wages, not the income of the individual entrepreneur. This, at first glance, does not cause any doubts, just as the right of an individual entrepreneur to participate as a natural person for example in the relations of inheritance (transfer or receipt of property by inheritance). However, when it comes to the relationship of renting or buying and selling property, obtaining or granting property and money on a loan or a gift, question immediately rise: is the operation (leasing or selling) carrying out as part of business or not (traditionally, a non-bank loan or a gift of funds is called in modern Ukrainian business as a turning or irrevocable financial aid). And the legislation does not regulate the delimitation of the status of a individual as a party of the transaction. It is obviously a gap in the law, and often creates serious problems in practice. There are, for example, fiscal restrictions of rights of entrepreneurs to use fixed assets in economic activities. This is due to the lack of delimitation of property of the entrepreneur, and to the lack of mechanism for transfer of property for use in economic activities and vice versa.

To solve the problem, the author suggests the following. First, it should be determined at the legislative level that when selling property, renting it, providing services, performing work, carrying out other transactions in which an individual registered as an entrepreneur can act as an entrepreneur or as a natural person, individuals must determine in writing: in what status does he/she act in the transaction. By default, it should be considered that an individual who registered as entrepreneur acts in the transaction as entrepreneur.

The second way is the establishment of rules for the formulation of the beginning of use of property in the economic activities of entrepreneur and its withdrawal from economic activities. This method involves the applying of document like universal declaration. Introduction of this leads to the individual entrepreneur's peculiar property isolation, however, does not abolish the principle of his/her responsibility for his/her obligations with all property.

The author also proposed to exclude the restriction on depreciation of fixed assets of individual entrepreneurs and other self-employed persons on the general system of taxation and on accounting of expenses related to maintenance of such fixed assets.

Key words: legal status of an individual, individual entrepreneur, self-employed person, determination of legal status, depreciation of fixed assets of an entrepreneur, state registration of rights, subject matter, subject of the transaction.

Kuzmych O. A guarantee as type of legal relationships is with participation of the third persons

The article is sanctified to the analysis of guarantee from the point of view of legal relationships with participation of the third persons. The specific of guarantee and on the whole warranty obligation is analysed. Coming from the concept of the third person as a subject of civil legal relationship and signs that characteristic is for one of forms of participation of the third persons in civil legal relationships, drawn conclusion, that a warranty obligation is one of types of legal relationships, participation of the third persons опосередковується that, where a guarantor comes forward as the last.

The grounds of origin of warranty obligation and maintenance of legal bond of guarantor are analysed with a basic(main) civil legal relationship, as a result drawn conclusion, that an origin for the guarantor of corresponding duties does not contradict p. 1 article 511 CC of Ukraine, so as their origin consent. In addition, on results the analysis of maintenance of legal bond with a basic(main) civil legal relationship as provided, drawn conclusion, that right in a reverse action, that arises up for a guarantor as a result of implementation to them of warranty obligation, it does not follow to examine as a right that is owned by a guarantor as the third person as independent subject of civil legal relationships. Such right exists out of limits of warranty obligation as additional.

Key words: guarantee, guarantor, third person, legal transaction, debtor, creditor, basic(mainly) civil legal relationship.

Kuzmin D., Ivashchenko M. Legal basis use wind and photovoltaic energy private households

In this paper the legal framework of exploitation the wind-power and photo-electrical energy converters in private households are analyzed. It was evaluated the order of electrical energy usage fabricated by renewable sources.

It was revealed that legal framework of exploitation the wind-power and photo-electrical energy converters by private households are determined by complicate and branched-out system of legal acts which consists of norms regulated the activity in renewable electronics. Despite this, there is missing the complex legal act devoted to usage safety, constructing and exploitation of wind and solar energy equipment in private households. Design and further acceptance of legal act which would regulated the relationships connected to the exploitation of wind-power and photoelectrical energy converters in private households can have a positive effect on the renewable power engineering development in Ukrainian private sector.

Key words: operation of wind and photovoltaic energy converters, wind and solar power engineering, renewable energy, private households, renewable energy sources.

Makovetska V. Ensuring the right of the child to the proper education in the family of labor migrants

Recently issues that are associated with the phenomenon of migration are increasingly raised in the world. In Ukraine migration processes have been known since its independence, and over the years, the migration of the population has become more and more massive. For the Ukrainian society, labor migration, which is caused by various socio-economic factors, is particularly widespread. In this regard, among scholars, discussions are often concerning to its impact: they distinguish both the positive and the negative aspects of the migration process of the population.

In this article, the impact of labor migration is considered in the context of ensuring the right of the child to proper parenting in a situation where parents, working abroad, are forced to leave their child with other people. When solving the material problems of the family, parents can not properly pay attention to the education of their own children. As a result, an entire generation of abandoned children grows up.

By examining the legal and regulatory aspects of the family upbringing, we see that the duty to raise a child incumbent, first of all, on parents. In this case, their behavior should be accompanied by the commission of appropriate actions aimed at the spiritual and physical development of the child, the formation of his/her personality, care, concern, etc.

The analysis of the current legislation of Ukraine shows the existence of certain legal and organizational principles of state regulation of external labor migration. However, there are no legal provisions regarding the right of the child to be raised by parents working abroad. In view of this, the article proposes certain solutions, the adoption of which at the legislative level will help to resolve the situation concerned.

Key words: labor migration, upbringing of children, right of the child to proper education, social orphanhood, education of children of labor migrants, temporary care of children of labor migrants.

Morozov D., Bondar V. The use of special knowledge during covert investigation (invisible) actions in the investigation of illegal sows or growing the sleeved make or honey

It should be noted that the crime provided for in Art. 310 of the Criminal Code is quite common and, as a rule, committed by individuals or in combination with other crimes in this sphere (for example, articles 307, 309, 311, 317 of the Criminal Code) or by persons who were previously prosecuted under this article.

We have long and consistently upheld the idea of applying special knowledge in the framework of the integrative model as a means of optimizing forensic and technical forensic support of crime investigation and prevention that will provide a full cycle of work with forensic information, immanently contained in material imaging trails through differentiation and interaction of all procedural forms of special knowledge aimed at establishing legally significant facts of the past events in *dokazyvaniyasootvetstvenno* at:

- 1) participation of specialists in criminal proceedings;
- 2) the performance of examinations in criminal proceedings, which are in the proceedings of the bodies of preliminary investigation;
- 3) the formation and conduct of inspections of objects on the relevant information retrieval systems and collections.

The specific tasks of inspecting illicit crops of cannabis and poppy, which will be the establishment of:

- 1) the biological species of plants sown or grown;
- 2) signs of care for crops;

- 3) the presence of extraneous plants that mask cultures containing drugs, their biological appearance;
- 4) location and area of crops
- 5) the state of detected cultures containing drugs at the time of the examination (the maturation stage, dressed, the prescription of the sowing, the state of the soil, the number of plants, the approximate size of the crop)

The recommendations formulated in the article allow us to draw conclusions about:

- the need for proper regulatory regulation at the departmental level for the features of integrated work of specialists in criminal proceedings of this category;
- consolidation of the submitted recommendations in the algorithms of the work of the investigator (prosecutor) and specialists of the corresponding profile and specialty in order to maximize the preservation of diverse and diverse criminalistic information for creating a full cycle of work with it, as well as solving the problems of criminal proceedings.

Key words: special knowledge, narcotic drugs, specialist, illicit sowing or growing of sleeping pills or cannabis, illegal cultivation of narcotic plants.

Nesprava M. Human Rights and Freedoms in the Christian Tradition'

The problem of human rights has not lost its relevance since the French Revolution and the United States' victorious struggle for independence. It became especially topical in the years of the Second World War. At each of these historical frontiers, significant legal acts were adopted to guarantee human rights and freedoms. But in the second decade of the XXI century, this problem arose with new acuteness. Terrorist attacks, separatism, illegal migration have become a real challenge to international law and order. Unfortunately, these threats have not escaped Ukraine either. The conflict of principles of human rights and state sovereignty has led to numerous conflicts. Their heavy consequences forced politicians and experts to focus on the fact that the prevailing the secular interpretation of human rights and freedoms' concept foundation results critical failures. So, there is a task to reveal the true existential sources of human rights and freedoms concept. In addition to the practical political and legal aspect, this issue also has a significant scientific philosophical and law significance.

The article aims to reveal the role of the Christian tradition in the formation and development of human rights and freedoms concept.

This research opposes the radical secularist views and argues that human rights and freedoms, which was recognized by international law 70 years ago as a result of UN Universal Declaration of Human Rights adoption, have their roots in God's Law. This law was notified by Moses 1300 years before Christ, but the Gospel became their real genuine spiritual source. Christ's commandments of love and charity addressed not only to their neighbors, but also to persecutors and offenders, laid the humanistic value foundation of the human rights system. Acceptance of human as God's creation, which has a mission of salvation through Christ, determines the core definition of human rights and freedoms concept - human dignity. The starting point in the theoretical substantiation of human rights provenance is the concept of natural law, initiated by the famous Catholic theologian Thomas Aquinas. According to Aquinas, natural law derives from God's law. The logic of Thomism caught up with Protestant philosophers dialectically led jurisprudence from the general Christian concept of natural law to natural rights and human rights. So, they are objective and independent of the other people's actions or inaction. Protestantism has put individual freedom at the head of Christian values. At the same time, the Christian tradition proceeds from the fact that freedom without responsibility and love leads to the loss of freedom. This thesis was thoroughly substantiated by Immanuel Kant, and was philosophical formulated in his famous categorical imperative. Endeavor to solve the dilemma of the co-relation between freedom and responsibility led Christian thinkers to the necessity of substantiating the cardinal virtue - justice. The category of justice logically generated the concept of equality, which is the cornerstone of human rights and freedoms concept. Other fundamental provisions, including non-discrimination norms, come from it. Christian respect for human dignity and the aspiring for equality naturally give rise to such a basic principle of human rights concept as solidarity, which is most characteristic of Orthodoxy, and embodied in the norms that proclaim the right to a decent standard of human being. Thus, a holistic Christian tradition is the primary source of all three generations of human rights. This fruitful source continues to supply the value content of human rights and freedoms concept, which is the kernel of international and civilized states' legal systems.

Key words: human rights, Christian values, natural law, right to life, human dignity, freedom, responsibility, justice, equality, solidarity.

Nurullaev Ilkin Sadagat ogli. Peculiarities of universal legal mechanism of international cooperation in prevention of definite types of crimes (on the example of corruption)

Corruption is any course of action or failure to act by individuals or organizations, public or private, in violation of law or trust for profit or gain.

Corruption affects all regions of the world and all levels of society, but the impact is greatest in developing countries. Every year, developing countries lose USD 50 million to 100 million through corrupt acts (World Bank estimate, 2004).

Corruption undermines political, social and economic stability and damages trust in institutions and authorities. It also fuels transnational crime. Terrorists and organized criminals are aided in their illegal activities by the complicity of corrupt public officials. Corruption is of particular concern for the world's police and judicial systems, as corruption in one country can compromise an entire international investigation.

There is clear recognition by the international community that further work to enhance cooperation between law enforcement authorities is needed in order to coordinate global action against corruption.

The causes and effects of corruption, and how to combat corruption, are issues that are increasingly on the national and international agendas of politicians and other policymakers. For example, the World Bank has relatively recently come around to the view that economic development is closely linked to corruption reduction (World Bank 1997) and there have been numerous anti-corruption initiatives in multiple jurisdictions (Heidenheimer and Johnston 2002; Preston and Sampford 2002). Moreover, the very recent Global Financial Crisis has revealed financial corruption, and spurred regulators to consider various anti-corruption measures by way of response.

„Corruption is the abuse of power by a public official for private gain”. No doubt the abuse of public offices for private gain is paradigmatic of corruption. But when a bettor bribes a boxer to „throw” a fight this is corruption for private gain, but it need not involve any public office holder; the roles of boxer and bettor are usually not public offices.

Corruption is both a major cause and a result of poverty around the world. It occurs at all levels of society, from local and national governments, civil society, judiciary functions, large and small businesses, military and other services and so on.

Corruption affects the poorest the most, in rich or poor nations, though all elements of society are affected in some way as corruption undermines political development, democracy, economic development, the environment, people's health and more.

Corruption is a complex social, political and economic phenomenon that affects all countries. Corruption undermines democratic institutions, slows economic development and contributes to governmental instability. Corruption attacks the foundation of democratic institutions by distorting electoral processes, perverting the rule of law and creating bureaucratic quagmires whose only reason for existing is the soliciting of bribes. Economic development is stunted because foreign direct investment is discouraged and small businesses within the country often find it impossible to overcome the „start-up cost” required because of corruption.

Corruption is now recognized to be one of the world's greatest challenges. It is a major hindrance to sustainable development, with a disproportionate impact on poor communities and is corrosive on the very fabric of society. The impact on the private sector is also considerable - it impedes economic growth, distorts competition and represents serious legal and reputational risks. Corruption is also very costly for business, with the extra financial burden estimated to add 10% or more to the costs of doing business in many parts of the world. The World Bank has stated that „bribery has become a \$1 trillion industry”.

The rapid development of rules of corporate governance around the world is also prompting companies to focus on anti-corruption measures as part of their mechanisms to protect their reputations and the interests of their shareholders. Their internal controls are increasingly being extended to a range of ethics and integrity issues and a growing number of investment managers are looking to these controls as evidence that the companies undertake good business practice and are well managed.

The international legal fight against corruption has gained momentum in more recent times through the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) Convention on Combating Bribery of Foreign Public Officials in International Business Transactions and through the entering into force of the first globally agreed instrument, the United Nations Convention against Corruption (UNCAC) in December 2005. The United Nations is helping countries combat corruption as part of our broader, system-wide campaign to help bolster democracy and good governance. The United Nations Convention against Corruption is a powerful tool in the fight.

Corruption - is a misuse of power and position and has a disproportionate impact on the poor and disadvantaged. It undermines the integrity of all involved and damages the fabric of the organizations to which they belong. The term corruption means the abuse of a public office for personal gain or other illegal or immoral benefit.

Corruption is a serious problem for police, both due to the severity of the crime and the difficulty of prosecuting corrupt officers internally. Also corruption is a disease that destroys a country from within, undermining trust in democratic institutions, weakening the accountability of political leadership and playing into the hands of organised crime groups. Corruption can only be tackled successfully through the will and commitment of leaders and decision-makers at all levels. Corruption afflicts all countries, undermining social progress and breeding inequality and injustice. When desperately needed development funds are stolen by corrupt individuals and institutions, poor and vulnerable people are robbed of the education, health care and other essential services.

Key words: the United Nations, the Declaration of the United Nations on the struggle against corruption in the commercial operations, The UN Convention against Transnational Organized Crime, The UN Convention Against Corruption.

Pashinskiy V. Verkhovna Rada of Ukraine in the system of subjects of providing the defense of the state

The article investigates modern theoretical approaches and the legislative definition of the place of the Verkhovna Rada of Ukraine among the subjects of administrative and legal support of the state defense. The functions and powers of the Verkhovna Rada of Ukraine in the system of defense of the state and the question of their classification are considered.

The level of ensuring the national security and defense of Ukraine depends primarily on the effectiveness of the functioning of state authorities as actors of defense, a clear division of powers, responsibility and a coherent interaction between them. Among the actors of defense, the key role is played by the Verkhovna Rada of Ukraine, which at the legislative level defines the functions and tasks of the subjects of state defense.

The administrative and legal status of the Verkhovna Rada of Ukraine as a subject of defense should be considered through the availability of respective functions, powers and competencies in the field of defense. In our opinion, the powers of the bodies of public administration as subjects of the defense of Ukraine are a set of rights and obligations established by regulatory and legal acts aimed at the implementation of state policy in the field of defense related to the preparation for armed protection and defense state in case of armed aggression or armed conflict.

At the same time, within our competence, we understand the legal definition of the place and role of the state authority in the system of subjects of defense of Ukraine by means of normative consolidation of goals and tasks directed at the implementation of state policy in the field of defense. Legislative function is a priority of the Verkhovna Rada of Ukraine, including as a subject of defense of Ukraine. The Constitution of Ukraine defines the main authority for the implementation by the Verkhovna Rada of Ukraine of this function: the adoption of laws. According to Art. 5 of the Law of Ukraine "On the Defense of Ukraine", the Verkhovna Rada of Ukraine, within the limits of the powers determined by the Constitution of Ukraine, carries out legislative regulation of the issues of the sphere of defense. Thus, the fundamentals of national security, the organization of the Armed Forces of Ukraine and the legal regime of martial law and state of emergency are determined exclusively by the laws of Ukraine; the procedure for sending units of the Armed Forces of Ukraine to other states, the admission and conditions of stay of armed forces of other countries on the territory of Ukraine are established.

On the basis of the analysis, one can propose the following classification of the functions of the Verkhovna Rada of Ukraine in the system of subjects of defense of the state: 1) general functions: a) legislative (norm-setting); b) constituent (organizational); c) parliamentary control (control); d) planning; 2) special functions: a) representative; b) budgetary and financial; c) foreign policy.

Among the functions of the Verkhovna Rada of Ukraine in the field of defense of the state, the legislative function with the help of which defines the system of defense of the state, the powers of all actors of defense. The effective implementation of the legislative function by the Verkhovna Rada of Ukraine, the timely implementation of public relations in the field of defense, in the current conditions of Russian military aggression, is one of the main factors for ensuring the defense of the state and conducting defense reform.

Key words: defense of the state, subjects of defense, functions of the Verkhovna Rada of Ukraine, powers of the Verkhovna Rada of Ukraine, legislative function.

Tkachuk T. The mechanisms of counteraction to information threats of external sources

The effectiveness of the mechanism for ensuring national security is determined primarily by its ability to contribute to the preservation of the unity of nations, the stability of public relations, the protection of national cultural values, the overcoming of political, military, economic, social crises, the creation of prerequisites for stable development, and the ability to effectively counter threats to national security. This brings to life mechanisms for countering threats to national security, including information threats, which at the present stage are characterized by increased danger, because the information confrontation is building up its capabilities as a result of the rapid growth in the volume and importance of information in the modern world.

Mechanisms of counteraction to information threats of external sources are a combination of different types of activity of bodies of state and military management, public organizations and political institutions, etc., as well as images of their relationships that allow to operatively influence external threats to information security or manage the risks that they are conditioned, for the purpose of their localization and neutralization.

The evaluation of the relevant mechanisms is based on: the state information policy, its impact on security parameters; identification of the degree of risk of deviations of parameters for the stability of the information security system; determining the external circumstances in which the deviations occur: increasing or decreasing risks.

Thus, the mechanisms for countering information threats from external sources, primarily based on risk management principles, allow the blocking of destructive elements, properties, processes that destroy the information security and national security system as a whole, and stimulate constructive elements, properties, processes, which contribute to its functioning and development.

Key words: national security, information security, information threats, mechanism of counteraction to information threats.

Shulha Ye. Legal measures of preventing administrative delinquency: the criteria of efficiency

In this article, the study of the criteria for the effectiveness of the application of legal measures to prevent administrative delinquency. The category of "efficiency" was considered through the economic prism of the ratio between the results obtained and the resources expended on their achievement, which resulted in the criteria for the effectiveness of the prevention of administrative delinquency, namely: maximum, medium and low. It has been determined that preventive measures to prevent administrative delinquencies should be based on the principles of legality, purposefulness of prevention, complexity, resource and organized security, quality and effectiveness, etc. As a result of the study, the definition of "prevention of administrative delinquency" was given a set of parameters based on social conditions capable of realizing the preparedness of the preventive system for the awareness of social needs in preventive activities, their transfer to the system of goals and the achievement of results that are consistent with the goals set.

The concept of efficiency, emerging in the field of economics, in the future became general scientific and belong to all branches of knowledge. However, the processes of intensification of social development led to the need to use this category in all the areas of social work and management, including the field of crime prevention and administrative delinquency.

The functioning and development of the system of the prevention of administrative misconduct causes the urgent need to develop criteria, as well as qualitative and quantitative approaches to the concept of efficiency. In this regard, it should be noted that at present it is very important to obtain accurate data on the achievement of the goals of legal education, which is due to the calculation of many social factors determine the behavior of social groups and individuals. Important is also the task of obtaining data on the relationship between the objectives of the preventive measures and their results. Such kind of information would allow us to draw conclusions not only about the quality of executive activity, but also about the obstacles on the way to the realization of the set goals.

Meanwhile, if a quantitative approach, when analyzing administrative tricks, is given some attention, then the qualitative approach, as the study showed, does not pay close attention. This leads to the fact that before the appointment of preventive measures are suitable template, without sufficient grounds. And this, in turn, is connected with the waste of social resources and the unjustified substitution of the usual educational work by more rigorous measures of influence - administrative punishment.

Increasing the effectiveness of prevention of administrative mistakes requires the development of each parameter of effectiveness, the observance of the necessary balance between them, as well as a

holistic approach to their systematization. This, in our opinion, is connected with the necessity of carrying out a special analysis of the content of the selected parameters and their attachment to certain elements of the prevention of administrative offenses.

All these makes it possible to formulate a general definition of the effectiveness of prevention of administrative delicacy, which should be understood as "a set of parameters based on social conditions that can really ensure the preparedness of the preventive system to the awareness of social needs in preventive activities, their transfer to the system of goals and achieve results that meet the goals set » From the content of this definition it follows that a different ratio of the purpose of the activity itself and its results means greater or less effective prevention of administrative delicacy, that is, objectively determines the existence of a certain degree of effectiveness. All this allows us to distinguish between three main performance criteria: maximum, medium and low.

Therefore it should be noted that the measurement of the effectiveness of the prevention of administrative delicacy does not necessarily require numerical indicators. They can be based on relative values of type: low, average, maximum, which contain three relative intensity gradations. In this regard, the methodological significance is the provision according to which the measurement of the objective or its quantitative expression organizes preventive activities and makes them the main one.

Criteria for the effectiveness of prevention of administrative misconduct is a concept that has a specific content and characterizes the general social assessment of preventive activities abstracted from the specific conditions of its implementation. The general criterion of effectiveness is the reduction of the level of administrative delicacy and positive changes in its structure. This criterion may be considered in relation to delicacy, both in general and according to its level in a particular region, and to be calculated according to separate groups of administrative misconduct and is necessary in order to periodically determine the rate of reduction of delicacy.

Supporting criteria include the level of lawful behavior of individuals, the level of coverage of preventive measures by those who committed administrative misconduct, the indicator of the completeness of the use of signals about the presence of delict factors, the state of administrative delicacy at the objects, reduction of property damage from detected and latent administrative misconduct, etc.

Key words: administrative delicacy, prevention of delicacy, criteria for the effectiveness of the prevention of delinquents, administrative and tort relations, administrative misconduct.

Збірник наукових праць

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

**№ 1/2 (33/34)
2017**

Коректура • *В.О. Бабич*

Комп'ютерна верстка • *Н.М. Ковальчук*

Підписано до друку 12.03.2018 р. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 32,09. Тираж 150. Замовлення № 12163.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39 95 80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.